

**MUNKÁSKOLÓNIÁK KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIAI VIZSGÁLATA  
ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON**

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében  
a néprajz tudományágban

Írta: **R. Nagy József** okleveles **kulturális antropológus**

Készült a Debreceni Egyetem néprajz doktori iskolája  
(néprajz-folklór programja) keretében

Témavezető: .....  
**Dr. Ujváry Zoltán**  
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr. ....  
tagok: Dr. ....  
Dr. ....

A doktori szigorlat időpontja: 2005. ....

Az értekezés bírálói:

Dr. ....  
Dr. ....  
Dr. ....

A bírálóbizottság:

elnök: Dr. ....  
tagok: Dr. ....  
Dr. ....  
Dr. ....  
Dr. ....

A nyilvános vita időpontja: 2005. ....

*Én, R. Nagy József teljes felelősségem tudatában kijelentem,  
hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak  
tiszteletben tartásával készült.*

.....  
R. Nagy József

# Tartalomjegyzék

<b>I. BEVEZETÉS .....</b>	<b>7</b>
<b>II. MÓDSZERTAN .....</b>	<b>10</b>
Kutatásmódszertani előzmények .....	10
A helyszín kiválasztása .....	11
A terepmunka .....	13
<b>III. MUNKÁSKUTATÁSOK MAGYARORSZÁGON.....</b>	<b>17</b>
Nemzetközi kitekintés.....	30
<b>IV. A KUTATÁS HELYSZÍNEI .....</b>	<b>34</b>
Falusi munkásság – falusi ipar.....	34
A vizsgált kolóniák .....	35
<i>Rudabánya</i> .....	38
<i>Ormosbánya</i> .....	40
<i>Rudolftelep</i> .....	40
<i>Borsodnádásd</i> .....	41
<i>Pereces</i> .....	42
<i>Kurityán</i> .....	42
<i>Egyéb vizsgált kolóniák</i> .....	43
<b>V. A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSSÁG KIALAKULÁSA .....</b>	<b>45</b>
A magyarországi iparosodás folyamata.....	45
Ki a munkás?.....	47
A munkásság tagolódás.....	55
Ki- és belépés a munkásosztályba.....	59
<i>Toborzás</i> .....	64
Parasztból munkás .....	67
<i>Kétlakosság</i> .....	72
<b>VI. AZ ÉPÍTETT KÖRNYEZET .....</b>	<b>80</b>
A kolóniák kialakulásának általános története.....	80
<i>Elnevezések</i> .....	80
<i>A kialakulás</i> .....	81
<i>Munkásjóléti intézmények</i> .....	86
Az ipari táj.....	87
<i>A kolónia képe</i> .....	89
<i>A kolónia felosztása</i> .....	90
A munkáslakás.....	91
<i>Munkásszálló</i> .....	97
<i>„Nyomorult kolónialakás”</i> .....	98
<i>Saját ház</i> .....	102
<i>Munka a ház körül</i> .....	104
Tárgykultúra, tárgyak.....	105
<i>Lakberendezés</i> .....	107
<i>Saját készítésű tárgyak</i> .....	107

<b>VII. HÉTKÖZNAPOK: MUNKA ÉS SZABADIDŐ .....</b>	<b>110</b>
Az életmód .....	110
Jövedelem.....	112
<i>A jövedelmi viszonyok változása.....</i>	<i>116</i>
<i>A lopás.....</i>	<i>117</i>
Gondoskodás .....	121
<i>Öltözet.....</i>	<i>123</i>
<i>Tisztálkodás.....</i>	<i>126</i>
<i>Betegség.....</i>	<i>128</i>
Megbecsülés .....	131
Felügyelet.....	133
<i>A munkahely elhagyása .....</i>	<i>135</i>
Evés .....	136
<i>A főétkezések.....</i>	<i>139</i>
<i>A köztes étkezések.....</i>	<i>143</i>
Alkoholfogyasztás .....	144
Szabadidő .....	147
<i>Olvasás .....</i>	<i>150</i>
<i>Rádióhallgatás .....</i>	<i>151</i>
<i>Sport .....</i>	<i>154</i>
<b>VIII. A MUNKÁSOK TÁRSADALMA .....</b>	<b>157</b>
Vallás .....	157
Közösség .....	162
Nemzet, nemzetiség .....	163
<i>Cigányok a kolóniában.....</i>	<i>168</i>
A munkások erkölcsisége.....	171
Család.....	175
<i>Nők a kolóniában.....</i>	<i>175</i>
<i>Párválasztás – házasság.....</i>	<i>179</i>
<i>Gyermeknevelés.....</i>	<i>181</i>
<i>Bántalmazás.....</i>	<i>186</i>
<i>Oktatás.....</i>	<i>188</i>
Szimbólumok, rituálék .....	195
Politika – történelem .....	199
<i>1956 megítélése.....</i>	<i>200</i>
<i>A szocialista időszak.....</i>	<i>202</i>
<i>A jövő.....</i>	<i>204</i>
<b>IX. ÖSSZEGZÉS.....</b>	<b>206</b>
<b>X. BIBLIOGRÁFIA .....</b>	<b>215</b>
<b>XI. FÜGGELÉK.....</b>	<b>231</b>

# I. Bevezetés

Az 1989-es rendszerváltoztatást követően alapvető változás következett be a munkások, a munkás-kutatások ösztársadalmi, ezen belül társadalomtudományi megítélésében. Különösen érvényes ez a tradicionálisan munkásrégióknak tekinthető észak-magyarországi térségre. Jellemző erre a változásra az empirikus kultúratudományok elfordulása, a téma „szalonképtelenné” válása, marginálisra kerülése, illetve az általánosságban megmutatózó érdektelenség.

Nem segítette a tárgykör kellő helyiértéken való kezelését az államszocializmus deklaráltan elfogult munkás-felfogása sem, mely inkább ártott a további kutatásoknak, mintsem hasznára vált volna. Hiszen az az ideológiai gyökerű szemlélet, amely megelégedett egy vázlatos, gyakran a felszínen megrekedt munkásképnél, nem is ösztönözte mélyebb összefüggések feltárására a társadalomkutatókat. Mindemellett le is zárta a kutatás útját a más szemléletű, komplex módszerekkel dolgozó, árnyaltabb összképet felvázoló programok elől. Ehhez hozzáadódott az is, hogy a munkásokkal foglalkozó kutató saját kutatói miliójében az államhatalom behódoltjának minősült, s ezért nem is szívesen vállalta ezen munkálatok elkezdését, kidolgozását.

A rendszerváltoztatás a témakör kutatásának paradox módon többet ártott, mint használt. Az addig folyó sematikus, ideologikus munkák is abbamaradtak, helyettük viszont nem következett semmi. Űr támadt, ráadásul éppen akkor, amikor alapjaiban átértékelődött a régióbeli munkásság szerepe, megítélése, megváltozott önképe, önbecsülése. A hagyományos munkáséletmód, az ezt kísérő tárgyi és kulturális környezet is behódolt a globalitás erőszakának. Pontosan ez az időszak, amikor akár értékmentő, akár alkalmazott társadalomtudományi célzattal a legnagyobb szükség mutatkozik empirikus kutatások folytatására.

Még sürgetőbbnek tűnik a dolog, ha tudománytörténeti összevetést, kitekintést végzünk a környező, elsősorban nyugati-, illetve észak-európai országokkal kapcsolatban. Azt kell mondjuk, a téma ott most reneszánszát éli, sorra jelennek meg neves társadalomkutatók tollaiból alapműnek számító publikációk, egyre-másra rendeznek nemzetközi konferenciákat.

Doktori témaköröm szorosan kapcsolódik ezen kutatások magyarországi megfelelőjéhez. Terveim szerint igyekeztem egy kulturálisan lehatárolt területen belül – Észak-Magyarországon, csak említés szintjén: Lyukóbánya, Pereces, Rudolftelep, Alberttelep, Kurityán, Rudabánya, Ormosbánya, Borsodnádásd, Edelény stb. – vizsgálni az úgynevezett kolóniákban, gyarmatokban letelepedett munkások *életmódját*, mind a mára már feloldódó hagyományában, mind változásában. Fontosnak

tartom kiemelni, hogy vizsgálatom kizárólag a kistelepülési, kolonizált munkásságra vonatkozik. Elsősorban azért, mert a csoportos munkáslakhelyek fokozottan és hatványozottan magukon viselik az általános munkáséletmód jellemzőit, másrészt mert azokban még mindig fellelhetők azon egyéni és kollektív *hagyományok*, amelyek a szórványban vagy a fővárosban élő munkásságnál már véglegesen eltűntek.

Ugyancsak meghatározóak voltak a nagyvárosi munkásságtól eltérő sajátosságok is. Az, hogy alapvetően más a lakáskérdés; városias a környezet, de nem városi az élet; hogy mindenütt jelen lévő a nagyvárosokban szinte nyomokban sem felfedezhető kétlakiság; a munkásság természeti környezet közvetlen közelében él, s ennek köszönhetően más a térszemlélete; mások a találkozási pontjai más társadalmi osztályrétegekkel. S természetesen az sem elhanyagolható tényező, hogy e települések vizsgálata eddig – jellemzően még a szocialista időszakra is – erős hiátusokkal küszködik.

Első pillanatra indokolatlannak látszik a térség legkarakteresebb, legnagyobb munkáskolóniáját, a Diósgyőr-vasgyárit kihagyni a vizsgálatból. Különösen akkor tűnik ez meggondolatlanságnak, ha tudjuk, jó ideig a kolónia nem városi fennhatóság alatt működött, hanem Diósgyőr részeként község volt. Ha azonban megvizsgáljuk a telep történetét, indokoltá válik a vizsgált mintából való kihagyása. Egyrészt a városhoz való közelsége, később egybeépülése egyértelműen kiemeli a falusi kolóniák köréből. Ahogy Szabó Zoltán már a harmincas években megfogalmazta: „Diósgyőr pedig, ha közigazgatásilag nem is, de valójában Miskolc külvárosa és munkássága nem vidéki, hanem egy város perifériájának munkássága.”<sup>1</sup> Másrészt a telep történetének egészére rányomja bélyegét az állami létrehozás és gondoskodás ténye, míg ez a többi kolóniára vagy egyáltalán nem, vagy csak részben jellemző. S végül a vasgyári kolónia mérete az, ami gátat szab jelen dolgozatban való megjelenésének, hiszen a vele való foglalatosság túlnőné a munka terjedelmi kereteit. Ennek ellenére a dolgozatban hivatkozások, s egy-egy interjúalany visszaemlékezésének erejéig a vasgyári kolónia is reprezentálni fogja létezését.

Kutatásomban remélhetőleg további előnyként jelentkezett az, hogy eddigi munkásságom is e témakörben zajlott, diplomamunkámat is e tárgykörben végeztem, hogy jelenleg is a terület egyik meghatározó munkáskolóniájában élek, illetve, hogy jómagam is egy évtizedig ipari munkásként dolgoztam. Így meglévő kapcsolati tőkém, helyismeretemet, ipari-szakmai jártasságomat, a „munkásnyelvezet” bírást feltétlenül a kutatás javára kívántam fordítani.

Ezen megnyilvánulások segítségével, a kutatás várható céljának azt szántam, hogy a tárgykör egészét tekintve adalékokkal, annak specifikus részleteiben alapkutatásokkal szolgáljak egy árnyaltabb munkáskép kialakításához, segítsék a tárgykörben további kutatások elindulásához, s talán a vizsgált közösségek jobb önmegismeréséhez s becsüléséhez.

---

<sup>1</sup> Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Budapest, [1938], Cserépfalvi Kiadása, 122.p.

A kutatást és a szerzett adatok feldolgozását sok esetben segítették a *Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszékének* 1996 és 2004 között munkáslehetőséggel foglalkozó diákjai.<sup>2</sup> A velük való beszélgetések, szemináriumok, közös terepmunkák és konzultációk gyakran vetettek fel új szempontokat, világítottak meg addig rejtett összefüggéseket. Rajtuk keresztül sok interjúalanyhoz jutottam el, s némely esetben idézek is az általuk rögzített beszélgetések anyagából.

---

<sup>2</sup> Bedegi Berill, Dienes Bernadett, Dvorszki Csaba, Földi Viktória, Fejes Nikolett, Felföldi Zsófia, Galyas Iván, Hegyi Péter, Hegyi Zsuzsanna, Hervoly Vanda, Kerekes Zita, Kovács M. Krisztina, Kristóf Lilla Alida, Ledeczki Petra, Libertényi Ágnes, Nagyistók Éva, Papp Éva, Pusztai Gergely, Szenttamási István Tamás, Tóvizi Péter és Új-Tóza Zsófia.

## II. Módszertan

### Kutatásmódszertani előzmények

Somogyi Manó már az *Óbudai Hajógyár* munkásainak 1887-es vizsgálatakor vázolta a munkáskutatások általa üdvösnek vélt módszerét, amely szerint „a társadalom állapotát és törvényeit nem lehet pusztán elmékedésekkel feltárni, hanem hogy valamint a természet észlelésénél, úgy e téren is, a tények megfigyeléséből kell kiindulni, az induktív módszer útján kell haladni.” s végül „lokalizálni, specializálni és individualizálni” a témát.<sup>3</sup> A munkásság leírásánál felmerülő problémák már az első kutatásoknál is előkerültek. „A munkás képtelen azt felfogni, hogy léteznének olyanok, kik minden önzéstől menten érdeklődhetnek az ő sorsuk iránt. A legtöbb munkás kereken megtagadta a kérdőívek kitöltését, amelyeket valamely őket fenyegető baj előhírnökének tekintettek.”<sup>4</sup>

A munkáséletmód-kutatások fontos forrásai azok a katonai összeírások, melyeket munkásférfiak körében végeztek. Így például a *Weiss Manfréd Művekben* 1938-ban több mint 6600 férfimunkást kérdeztek meg.<sup>5</sup>

Jó pár évtizeddel később Nagy Dezső módszertani útmutatót kíván adni a munkáshagyományok néprajzi gyűjtéséhez, melyhez a főbb kategóriák: munkadalok, mesék, mondák, táncok, mesterségbeli szokincs, viselet, munkásünnepek, hiedelmek stb.<sup>6</sup> Véleménye szerint a munkáséletmód-kutatás eddigi eredményeit nagyfokú aránytalanság jellemezte, amely főleg a központi kutatási elvek hiányának, illetve az egyéni kezdeményezések koordinálatlanságának tudható be.<sup>7</sup>

Mialkowszky Mária kutatási problémákat felvető tanulmányában az addigi néprajzi megközelítések kritikáját fogalmazza meg. Eszerint az életmódbeli és a munkásmozgalmi témák keveredése, a módszertani problémák háttérbe szorítása, illetve az egyes kutatói munkák hagyományos néprajzi kategóriák szerinti csoportosítása nem tette lehetővé egy árnyaltabb munkáséletmód-felfogás kialakítását.<sup>8</sup> Bányai Irén a mentalitástörténet és az életmód vizsgálatakor egyrészt „sajátos forráspótlónak”, szubjektív színezetű, s éppen ezért kétséges dokumentumértékű vallomásoknak, másrészt el-

---

<sup>3</sup> Somogyi Manó: *Az Óbudai Hajógyár munkásainak helyzete.* in Somogyi Manó: *Szociálpolitikai tanulmányok.* Budapest, 1900, [k.n.], 106.p.

<sup>4</sup> Somogyi Manó: *Az Óbudai...* 134.p.

<sup>5</sup> Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867-1949.* Budapest, 1961, Kossuth Könyvkiadó, 116.p.

<sup>6</sup> Nagy Dezső: *Munkáshagyományok.* Történelemszakköri füzetek 13. Budapest, 1980, Tankönyvkiadó.

<sup>7</sup> Nagy Dezső: *Az életmódkutatás helyzete és feladatai Budapestben.* Budapest Helytörténeti Kézikönyve. Budapest, 1971, Hazafias Népfront – Fővárosi Népművelési Tanács, 141-153.p.

<sup>8</sup> Mialkowszky Mária: *Egy budapesti szervezett szakmunkás lakása a századelőn. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1975-76,* Budapest, 55.p.

engedhetetlennek tartja a „szóbeli történelem”, a személyes visszaemlékezések által kapott adatokat.<sup>9</sup>

Hantó Zsuzsa az ipari munkásság életmód-kutatásainak 1979-es módszertani vizsgálatakor különbséget tesz az interdiszciplináris és a multidiszciplináris megközelítés között. Véleménye szerint az ez időszakig történő tudományos együttműködések inkább multi-, mint interdiszciplinárisok.<sup>10</sup> Ahol az egyes tudományterületeknek együtt kellene működni s új rendező elvet kialakítani, sokkal inkább a párhuzamosan különálló, egymástól elszigetelt megközelítések a jellemzők. A történelmi események korrekt visszaidézésben azok megélése, a részvétel hatása sem elhanyagolható. Beszédes adalékul szolgálhat ennek bizonyítására az a kutatás, amelyik különböző korú munkások tudati képét vizsgálta a II. világháborúról. Ebben az esetben is az események átélése okozott torzítást a történetek pontos visszaidézésében.<sup>11</sup>

A kulturális antropológia egyik alapvető, differentia specificaként ismeretes módszerével, a résztvevő megfigyeléssel eddig mind külföldön, mind hazánkban több sikeres munkásetletmód-kutatás is történt. A módszer szerint a kutató hosszabb ideig saját, megszokott életvitelét feladva a megfigyelni kívánt közösség részévé válik, s azok mindennapjait élve, életmódját átveve szerzi meg ismereteit. Halmos Ferenc több évig segéd- és betanított munkásként dolgozott egy fővárosi gyárban, s ennek nyomán írta meg szépirodalmi elemekben sem szűkölködő szociográfiáját.<sup>12</sup> Günter Wallraff török vendégmunkásnak álcázva vállalt munkát, s ugyancsak hasonló stílusban dolgozta fel NSzK-beli kutatásainak eredményeit.<sup>13</sup>

## A helyszín kiválasztása

A vizsgálni kíván terület kiválasztásakor több szempont is befolyásolta a döntést. A *Bevezetésben* (Lásd: a 2. oldalon!) említett okok miatt mindenféleképpen vidéki, falusi munkáskolóniákat kívántam kutatni. Magyarországi viszonylatok között a társadalmat megosztó hatalmas szakadékok között, mint társadalmi osztály, gazdagság-szegénység, férfi-nő, elit-populáris, a legmélyebb a falu és város közötti ellentét. Városi, főleg nagyvárosi és fővárosi munkáskolóniákat összevetni falusi munkástelepekkel csak bizonyos keretek között szabad, általánosító kategóriába összevonni őket semmiképpen sem lehet. A fővárosi munkástelepek kutatása – bár teljes feldolgozottságról beszélni közel sem lehet – jóval előrehaladottabb állapotban leledzik, mint a vidékieké. A munkáskutatások aránytalanságára, főváros-központúságára Gyáni Gábor is felhívja a figyelmet, miszerint „...sok helyi

<sup>9</sup> Lásd: Bányai Irén, Sz.: Egy sajátos forráspótló: a visszaemlékezés. *Üzemtörténeti Értesítő*, 1988, Budapest, 43-51.p.

<sup>10</sup> Hantó Zsuzsa.: Az ipari munkásság életmódjának interdiszciplináris kutatása Pécs vonzáskörzetében. in Pálné Kovács Ilona – Rechitzer János (szerk.): *Az agglomeráció-kutatás módszertani kérdései*. Pécs, 1979, MTA Dunántúli Tudományos Intézet, 279.p.

<sup>11</sup> lásd: Dankánics Mária: Különböző korú munkások tudati képe a 2. világháborúról. *Szociológia*, 1976. 3-4. szám, 495-501.p.

<sup>12</sup> Halmos Ferenc: *Illó alázattal*. Magyarország felfedezése. Budapest, 1978, Szépirodalmi Könyvkiadó.

<sup>13</sup> Wallraff, Günter: *Legalul*. Budapest, [1987], Magvető.

kutatásra lenne szükség, hogy a kisipari munkásság és legalább a vidéki városok munkásságának az életmódjáról, benne a lakásviszonyairól is a mainál több és mélyebb ismeret alapján adjunk számot.”<sup>14</sup>

A kutatási téma lehatárolásakor szükséges volt Magyarország tájegységei közül területileg is szelektálni. Ebben az elsődleges tényező az volt, hogy a legjellemzőbb és legkomplexebb vidéki kolóniák kerüljenek a kutatás látókörébe. A falusi-vidéki nagyipar területileg összesen három körzetben koncentráltan helyezkedett és helyezkedik el. Északkelet-Magyarországon volt a legfontosabb bányavidék- és nehézipari központ, s ennek köszönhetően 1945 előtt itt volt található a falusi munkástelepek közel 60%-a is. Ez az arány a későbbiekben ugyan egyre csökkent, de országos szinten mindig a legmagasabb maradt. 1960-ban a falusi ipar 30,7%-a, 1970-ben 23,8%-a volt itt található.<sup>15</sup> A borsodi iparvidék az ország egyik legsűrűbben lakott területe, átlagos népsűrűsége 1955-ben 114,2 fő/km<sup>2</sup> volt, mely Bükk-hegység lakatlan területeit leszámítva, mintegy 125 főt tesz ki km<sup>2</sup>-enként. Ezen belül is legsűrűbben lakott a Sajó és a Hangony völgyének ipari zónája volt.<sup>16</sup> Ugyancsak befolyásolta a döntést, hogy a koncentrált, nagy vidéki ipari körzetek közül az északkelet-magyarországi az, ami a jelenben a legégetőbb problémákkal küszködik. A valaha regnáló ipari körzetek közül a legkiterjedtebb depressziós területek itt alakultak ki. Annak ellenére, hogy a kutatás nem kíván s nem is képes semmiféle megoldási javaslattal „segíteni” a térségben élő munkásságon, e tény a választáskor nem lehetett figyelmen kívül hagyni.

A tanulmányozott északkeleti térségben közel kéttucat kolónia, illetőleg kolóniával rendelkező település található. Természetszerűleg ezek vizsgálata nem törekedhetett a teljességre, hiszen ez akár több ezer interjú, hosszas megfigyelést, majd ezek után elhúzódó elemzést kívánt volna meg – melynek következtében a feldolgozott anyag jelentős mértékben szétfeszítette volna jelen dolgozat kereteit. A szükségszerű szelekció során elsősorban az egyes kolóniák kvantitatív és kvalitatív sajátosságait igyekeztem figyelembe venni, s a vizsgálat számára olyan karakteres jegyekkel rendelkező telepeket kiválasztani, amelyek a teljesség igényével reprezentálják a térség kolóniáinak egészét, s általánosítás alapjai lehetnek. Ennek köszönhetően az egyes tipizálási jegyek alapján igyekeztem minden jelentősebb kolónia-típust vizsgálataimba bevonni. Mivel a kutatási helyszínek kiválasztása után még ezt követően is jelentős számú telep került volna elemzés alá, ezek közül a legjellemzőbeket kiemelten, míg a többit csupán általánosságban kutattam. Az első, kiemelt csoportba került Rudabánya, Ormosbánya, Rudolftelep, Borsodnádásd és Pereces, míg a másodikba Kurityán, Lyukóbánya, Edelény, Sajószentpéter és Alberttelep.

Bizonyos esetekben más kolóniákban élő munkásokkal is készítettem interjúkat, de azokat csakis akkor idéztem, említettem, ha jellegzetességük folytán a vizsgált résztéma esetében kihagyhatatlan-

---

<sup>14</sup> Gyáni Gábor: Lakáshelyzet és otthonkultúra a munkásság körében a századfordulón. *Századok*, 1990, 124. sz., 358.p.

<sup>15</sup> Barta Györgyi – Enyedi György: *Iparosodás és a falu átalakulása*. Budapest, 1981, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 58.p.

<sup>16</sup> Kóródi József: *A borsodi iparvidék*. Budapest, 1959, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 229-230.p.

nak bizonyultak, illetve emblematikusságuk következtében összegzését adják a munkáséletmód valamely vonásának. Készült ilyen beszélgetés Diósgyőr-Vasgyárban, a miskolci MÁV-telepen, Isstenmezején, Péten, Salgótarjánban és Budapesten.<sup>17</sup>

## A terepmunka

Az értekezés alapjául szolgáló kutatás 1996. tavaszától 2004. őszéig tartott, s elsősorban a már említett munkáskolóniákra szorítkozott. A terepmunka több egymásra épülő lépcsőben az egyes helyszíneken párhuzamosan zajlott. Miután az egyes települések közötti vizsgálati szelekció megtörtént, kezdetét vette a tényleges empirikus adatgyűjtés, illetve az ezt párhuzamosan kiegészítő könyvtári- és levéltári kutatás. Mivel a kutatás totalitását sem a térség kiterjedt volta, viszonylagosan magas lélekszáma, sem az anyagi körülmények nem tették lehetővé, a vizsgálat csupán részlegesen tekinthető reprezentatívnak. Céлом volt megtalálni azokat a személyeket, akik életkoruknál és élettapasztalatuknál fogva *tudnak*, személyiségénél fogva *képesek* válaszolni, szívesen válaszolni kérdéseimre. A későbbiekben ezeknek a személyeknek a segítségével tudtam a kolóniák más, ugyancsak ilyen jellemzőkkel rendelkező tagjaihoz eljutni. A beszélgetőtársak kiválasztásakor meghatározó volt az illető kolóniához való viszonya. Igyekeztem olyan interjúalanyokat találni, akik a lehető legrégebb óta lakosai a vizsgált telepnek, munkásként, illetve munkáscsaládban éltek le eddigi életük javarészét, s kellő rálátással bírtak a közösség életére – s persze mindezeket hajlandók voltak szívesen a kérdező előtt nyilvánosságra hozni. A legidősebb (azóta hét másik interjúalanyomhoz hasonlóan sajnálatos módon elhunyt) beszélgetőtársam 1909-ben, míg a legfiatalabb 1966-ban született. Minden megszólalót figyelembe véve a megkérdezettek átlagéletkora 69 év volt.<sup>18</sup>

A települések vizsgálatánál törekedni kívántam a több szempontú megközelítésre. Nem készítettem azonban forradalmian új módszereket alkalmazni, csupán az eddig beváltakat ötvözni, s megkísérelni a kolóniákat etnográfiai, etnológiai, illetve szociografikus szemléletmódban leírni. Nem vállalkozhattam – bár sok szempontból kézenfekvőnek látszik – sem a kolóniák építészettörténeti, sem a benne lakók életét meghatározó ipar- és technikatörténeti megközelítésére. Részben ezek a területek – az ipar- és technikatörténeti az 1970-es évtizedtől, az építészettörténeti az 1980-as évek kezdetétől<sup>19</sup> – jól kutatottak minősíthetők, részben az utóbbi évek törekvései, hazai- és nemzetközi konferenciái, publikációi napirenden tartják a kolóniák és az ipari munkásság ilyen típusú megközelítését.

A tények feltárásánál legfőbbnek a konvencionális kulturális antropológiai terepmunkát tartottam. A hagyományos kutatói munkamódszerek, mint a különféle interjútechnikák (életút-, genealógiai- és foglalkozási interjúk), a rögzítés klasszikus módjai (fotográfia, videofilm), a tárgyi rendszerek feltérképezése – nem elzárkózva, igaz nem is főcélul kitűzve az esetleges begyűjtést – ötvözve a

---

<sup>17</sup> Lásd: 4/A. és 4/B. függelék.

<sup>18</sup> Lásd: 10. függelék.

<sup>19</sup> Részletesebben lásd a *Munkáskutatások Magyarországon* című fejezetben a 13. oldaltól!

számítógépes analízis naprakész módszereivel, megfelelő hátterek adott a munka elvégzéséhez. Mindehhez természetesen szükségeltetett a levéltári anyagok kellő feltárása és elemzése, melyek részben a helyi gyűjteményekben, részben a megyei tárukban voltak elérhetőek.

A munka során igyekeztem a felkeresett egyének, családok, háztartások vizuális és magánlevéltári anyagát is – családi fényképek, levelek, okiratok, naplók, az életmódról valló tárgyegyüttesek – megvizsgálni, s az azokból leszűrhető következtetéseket a kutatás anyagába beépíteni. Ezzel párhuzamosan folyt a szervezett keretek között fellelhető levéltári anyagok gyűjtése is. A megkérdezettek életkorából adódóan, a mentális régészet paradigmájának megfelelően az egyes kolóniák történelmének egészét le lehetett fedni. Mivel ezek a telepek a XIX. század legvégén alapultak, a visszaemlékezők szülei elbeszéléseit is tovább tudták adni a kutatóknak. Természetesen ezekben az esetekben elkerülhetetlen volt a forráskritika szokásosnál is aktívabb alkalmazása, hiszen a visszaemlékezések közvetettségéből, kontextusból való kikerülésükből, a szövegek modellszerűvé válásából s a többszöri átértelmezésből adódóan ezeket a narratívákat nem lehetett elsődleges adatként kezelni. Ilyen esetekben csakis a mások által is megerősített, más források segítségével is igazolt adatokat használtam – illetve ha ezen kritériumok nem is teljesültek, de a fellelt szöveg emblematikusan közvetített egy már meglévő életmódelemet, esetleg hangulatot. Annak ellenére, hogy az így nyert adatok is, a gyermekkori visszaemlékezések anyagai is értékelhető minőséget és mennyiséget jelentettek, a legtöbb és legpontosabb, az elemzés céljainak leginkább megfelelő anyagot az 1930-as évektől kezdődően napjainkig lehetett gyűjteni.

A kutatás során kirajzolódó munkáséletmód annak ellenére hiteles képet nyújt, hogy a kérdésekkel nem kívántam az élet minden területét feltárni, s így a szövegben sem megjeleníteni. Az életmód egyes, a vizsgálat alatt leghangsúlyosabbnak tűnő területeire több, míg a kevésbé fontosakra kevesebb figyelmet fordítottam, s egyes, általában az emberi életre jellemző esetekben azokat el is hagytam. Kevésbé lényegesnek, s ebből eredően a kutatás fontossági sorrendjében hátul szereplőnek, illetve elhagyhatónak kezeltem minden olyan életmódelemet, amely az emberi életre a vizsgált idő- és térkorlátok között általánosságban jellemző. Ide tartoznak az emberi élet azon biológiai, biopszichológiai, kulturális jellemzői, amelyek *ab ovo* felfedezhetőek minden más emberi lénynél. Ezek közül csak azokat vontam be a vizsgálatba, amelyek szignifikáns másságot mutattak.<sup>20</sup>

A terepmunka három, jellemzői alapján jól elkülöníthető részből állt. Az első részbe egy összetett kérdőív felvétele, a másodikba különféle strukturált interjúk készítése, míg a harmadikba az egyes terephelyszínek vizuális adatolása, fényképek készítése tartozott. Maga a próbakérdések után módosított, 12 oldalas kérdőív 109 különféle típusú kérdésből állt, s a munkáséletmódot általánosságban, annak teljességében igyekezett vizsgálni.<sup>21</sup> Az egyes kérdőívek felvétele egy-egy alka-

<sup>20</sup> Így például nem fordítottam figyelmet az étkezés tárgyi körülményeire, de részletesen ismertetem és elemzem az éves csak a munkásokra jellemző mennyiségi és minőségi sajátosságait.

<sup>21</sup> A kutatás egy részét az OKTK A/248 témaszámú, Dobák Judit által vezetett programja támogatta. A program keretein belül került kidolgozásra a kérdőív is (Lásd: 12. függelék).

lommal az interjúalanyokkal való mintegy 2,5-3 órányi intenzív beszélgetést jelentett. A kérdőív hat különálló falusi kolóniában – Rudabánya, Ormosbánya, Rudolftelep, Borsodnádásd, Perces, Kurityán – s a miskolci MÁV-telepen összesen 310 személlyel került rögzítésre.

A mintavételkor szem előtt tartottam azt az általános szabályt, hogy egy mintából akkor vonhatunk le használható következtetéseket a teljes sokaságra vonatkozóan, ha a mintának lényegében ugyanolyan az összetétele, mint az alapsokaságnak. A megkérdezett személyek kiválasztásakor kevert mintavétellel dolgoztam. Az első időszakban az interjúalanyok megkeresése valószínűségi, azaz véletlen kiválasztással történő mintavétel alapján történt úgynevezett *SRS-mintavétellel*<sup>22</sup>. A valószínűségi mintavétel egyik alapvető törvényét figyelembe véve ugyanis ha egy populáció minden egyedeinek egyforma az esélye, hogy a mintába bekerüljön, akkor ez a minta reprezentatív lesz erre a populációra nézve.<sup>23</sup> Miután azonban megszereztem a kellő helyismeretet, a közösségi kapcsolatháló már a kutatás számára is nyilvánvalóvá vált, áttérhettem a reprezentatív, úgynevezett *görgetett mintavételre*. Egyes, kiemelt esetekben, főleg a kutatás befejezéshez közeledve *szakértői mintavétel* alapján kerestem meg azokat az interjúalanyokat, akik az előzetes adatok ismeretében kihagyhatatlannak tűntek. Minden esetben a mintába kerülés kritériumai között elsődleges a kolóniához, illetve a munkássághoz való kapcsolat volt.

Ez a keret okozza azt a szakmailag első pillanatra problematikusnak tűnő kategorizálást, melyben a bányászok és ipari munkások egymás mellett kerülnek említésre. Mivel a vizsgált kolóniák a falusi telepek többségéhez hasonlóan a múltban a nehézipar nyersanyagbázisát adták, illetve annak előkészítésére szakosodtak – magyarul bányászkolóniák voltak –, ez a keveredés óhatatlanul létrejött. Iparosok és bányászok egyazon telepen éltek, ugyanazon szervezeti egységben voltak munkavállalók, tevékenységük sok helyütt egybeforrt, egymásból építkezett, s ha egyes elemekben különbözően is, de döntően ugyanazt az életmódot éltek. A kutatás tehát nem választotta ketté a bányászokat és az iparosokat, mindkét csoportot *munkásként*, egyazon osztály különböző rétegeiként kezelte.

A kérdőív, amely az összesítés után egy közel 34 ezer mezőből álló mátrixot eredményezett, hagyományos, részben kézi, részben *Microsoft Excel 2002* táblázatkezelő szoftverrel segített adat- és tartalomlemező módszerekkel került feldolgozásra. Ennek során az életmód számos területére vonatkozóan nyertem kvantitatív adatokat. A helyszíneken a kérdőíves interjúk során megismert és kiválasztott beszélgetőtársakkal különböző interjútechnikák segítségével folytak tovább az információs beszélgetések. Összesen 17 kolóniában, 79 személlyel készült ilyen, diktafonnal, illetve videokamerával rögzített, mintegy 207 óra időtartamú interjú. Egy-egy szabad-beszélgetéses, a klasszikus

---

<sup>22</sup> *Single Random Sampling* = egyszerű véletlen mintavétel

<sup>23</sup> Lásd: Babbie, Earl: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, 1995, Balassi Kiadó, 311-313.p.

életútinterjú<sup>24</sup> szabályai szerint strukturálódó, de foglalkozási- és genealógiai interjúk témáit is magába foglaló sorozat keretein belül tettem fel partnereimnek a kérdéseket. Az így nyert adatok feldolgozása *Anthropac* antropológiai elemző-analizáló rendszerrel történt. A tartalmi mátrixból kiemelve sok esetben szó szerint idéztem beszélgetőtársaim szavait, bízva abban, hogy így nem csupán az elemzés alapjául szolgáló lényegi adatok, hanem a hely, a szituáció szellemiségét méltóképpen jellemző hangulati miliő is megjeleníthetővé válik.

Az interjúk rögzítése, illetve az értekezés megfogalmazása során külön figyelmet kellett szentelnem a beszélgetőtársak személyiségi jogai tiszteletben tartásának. Annak ellenére, hogy minden megkérdezettet biztosítottam adataik szigorú kezeléséről, s arról, hogy azok csupán társadalomtudományi célt szolgálnak, személyi adataik nyilvánosságra hozatalába jelentős részük nem egyezett bele. Ennek köszönhetően a szövegben csupán a nemüket, a nevükből képzett azonosítójukat, születési idejüket, foglalkozásukat, illetve lakóhelyüket közlöm.

---

<sup>24</sup> Saját kutatási céljaimra a Bán – Forgács – Kenedi-féle interjú-vezérfonalat [R. Nagy József (szerk.): *Családi album. Vizuális antropológiai szöveggyűjtemény I.*, Miskolc, 2000, Miskolci Egyetemi Kiadó, 213-216.p.] alakítottam át (Lásd: 11. függelék).

### III. Munkáskutatások Magyarországon

A magyar munkássággal foglalkozó irodalom mind abszolút értékeit, időtállóságát, mind műfaját tekintve rendkívül heterogén.<sup>25</sup> Éppúgy helyet kapnak benne jó szándékú, népnevelői elhatározásoktól motivált üzemi vezetők írásai, mint értékes szépirodalmi alkotások, a csupán táblázatokból álló statisztikák, a munkásokat pro és kontra elítélő vagy magasztaló, agitatív filippikák, mint a mai tudományos igényeknek is megfelelő néprajzi, szociológiai, kulturális antropológiai elemzések, vagy csupán adatközlések.

A felölelhető szöveganyag sajnálatos módon nem túl bő, főleg akkor nem tűnik annak, ha összehasonlítjuk más „alárendelt osztályokról” – a kispolgári réteg tagjairól: iparosokról, kereskedőkről, illetve minden tekintetben kiemelkedően a magyar parasztságról – született írások mennyiségével, s nem utolsósorban tartalmi kvalitásaival is.

A magyar munkásokkal való foglalatosság első nyomait több szakíró, több időpontra teszi. Az elsők közül való Táncsics Mihály több írása is, melyeket elsősorban a jó szándékú naivság, egy ismeretlen réteg, a munkásság bemutatásnak szándéka jellemez.<sup>26</sup> Írásai karakteres emlékei a Magyarországon akkor még létező kezdetleges ipari viszonyoknak, amikor a kisiparos és a gyárban, manufaktúrában dolgozó munkások életkörülményei és munkaviszonyai azonos fogalom, a „kézimesterség” alá voltak összevonhatók. Táncsics az általa 1848-ban alapított „*Munkások Ujsága*”, s később az 1869-ben létrehozott *Arany Trombita* című lapban szervezkedési és önszegélyezési javaslatával, illetve településrendezési elképzeléseivel segíteni próbál a képviselő nélküli munkásoknak.<sup>27</sup>

Sokkal inkább szem elé kerülhettek és kerültek azok a munkások, akik jelentős történetiséggel rendelkeztek, s tradicionális életmódjuk révén a XIX. század közepén már izmosodó néprajz figyelmét is felkeltették. Ezek elsősorban a történelmi bányásztérségek bányamunkásai és iparosai voltak. Orbán Balázs *A Székelyföld leírása...* című munkájában számos helyen említi és leírja az útja során

---

<sup>25</sup> Jelen összegzés részben kiegészíti, új szempontok szerint vizsgálja, részben épít a következő, a munkáskutatások történetiségét feldolgozó írásokra: Nagy Dezső: *Magyar munkásfolklor*. Budapest, 1987, Gondolat, (XII. fejezet. A munkáshagyomány-kutatás százhusz éve), 299-302.p.; uő: *Munkásfolklor*. in *Magyar Néprajz V. Folklor 1., Magyar népköltészet*. Budapest, 1988. Akadémiai Kiadó, 749-772.p.; Paládi-Kovács Attila: Az ipari munkásság. in *Magyar Néprajz VIII., Társadalom*. Budapest, 2000. Akadémiai Kiadó, 239-308.p.

<sup>26</sup> Lásd: Táncsics Mihály: *Vasárnapi egyesület, vagy segítsünk egymáson*. Pest, 1848, Müller.

<sup>27</sup> *Táncsics Mihály válogatott írásai*. (Geréb László válogatása). Budapest, 1957, Táncsics Könyvkiadó, 162-207.p.

elé kerülő bányásztelepeket, s egyet, a torockóit részletesen is ismertet.<sup>28</sup> Ezt ugyanott jó húsz évvel később Jankó János is megteszi, s amellett, hogy egy szótárban átfogóan ismerteti a helybéli bányászok szaknyelvét, főleg a változások leírására helyezi a hangsúlyt.<sup>29</sup>

Litván György történész szerint a munkásság irányába megmutatkozó általános érdektelenségnek a legfontosabb oka az, hogy „a munkáskérdésnek ez időben még nem volt olyan társadalmi feszítő ereje, hogy az uralkodó osztály bármely csoportja is szükségesnek érezhette volna a vele való intenzívebb foglalkozás.”<sup>30</sup> Ez az épphogy csak pislákoló szemlélet jellemzi a XIX-XX. század fordulóját, melyet tovább rontott az az általános elképzelés is, hogy a munkásság nemzeten és éppen ezért társadalmon kívüli is. Eközben a munkásság saját maga is erőtlen képet mutatott, hiszen abban az időszakban, amikor a jelentős társadalmi hatást kiváltó nagy alföldi aratósztrájkok<sup>31</sup> paraszti erőt sugalltak, képtelen volt saját maga érdekképviseletére.

A szakmai érdeklődés ebben az időszakban nem társadalomtudományi, hanem alkalmazott természettudományi részről a legerősebb. A *Bányászati és Kohászati Lapok*ban 1873-at követően egyre több cikk jelenik meg a „munkásokról való gondoskodásról” – s rövidesen új rovat is nyílik „*Munka és munkásügyek*” címmel. Ez aztán pár év múlva eltűnik, s egészen 1898-as újrajelenéséig kevés a témával foglalkozó írás. Onnantól kezdve egyre több, igaz, főleg a bérharcokkal, bércsökkenésekkel, sztrájkokkal és munkabeszüntetésekkel s nem a munkásjóléttel, illetve -életformával foglalkoznak.

Azon kevés munkáséletmóddal foglalkozó írás, amely ekkoriban jelenik meg, jellegét tekintve több, egymással kapcsolatban nem lévő csoportra osztható. Az egyik a főleg a munkásokkal közvetlen kapcsolatban lévő műszaki értelmiség tollából származik. Ezek részben hivatalos gyár- és bányafelügyelői<sup>32</sup> jelentések<sup>33</sup>, részben egyéni kezdeményezéseken alapuló „munkásjóléti” leírások és elemzések. Többek között Fleischl Róbert műépítész<sup>34</sup>, Pittroff Kálmán kohászati főmérnök<sup>35</sup>, Gerber Frigyes bányaaigazgató<sup>36</sup>, Oczvirk Nándor közigazda<sup>37</sup>, Tóth Imre bányorvos<sup>38</sup>, s számos,

<sup>28</sup> Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból*. Ötödik kötet. Pest, 1871, (XXI. Vasipar és földművelés Toroczkón; XXII: Toroczkó nevelésügye és népélete; XXIII. Toroczkói népviselet és népiünnepélyek) 208-230.p.

<sup>29</sup> Jankó János: *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe*. Budapest, 1893, Magyar Földrajzi Társaság.

<sup>30</sup> Litván György: Bevezetés. in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888-1945*. Budapest, 1974, Kosuth Könyvkiadó, 6.p.

<sup>31</sup> 1905-ben a Dunántúlon, 1906. nyarán országos méretekben – 23 vármegyében – nagyméretű cseléd- és aratósztrájk tört ki, amely jelentős sikereket ért el.

<sup>32</sup> Az 1884. évi XVII. törvénycikkely vezette be az iparfelügyeletet, de az első vizsgálat csak 1887-ben zajlott le. A jelentések két fő részből álltak: egyrészt a „munkásviszonyokat”, másrészt a balesetvédelmi viszonyokat vizsgálták. – Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák...* 55.p.

<sup>33</sup> Rejtő Sándor: Jelentés az 1887. évben fogantatott gyárvizsgálatokról. [első közlés: 1888] in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák...* 34-56.p.

<sup>34</sup> Fleischl Róbert: *Munkás lakótelepek*. Budapest, 1908, [k.n.]; uő: *Munkás lakó-telepek. Vállalkozók Közönye*, 1910. december 22.; uő: *Munkáslakásokról. Bányászati és Kohászati Lapok*. 1911., 2. szám, 87-89.p.

<sup>35</sup> Pittroff Kálmán: *Munkás jóléti intézmények*. Diósgyőr-Gyártelep, 1906, [k.n.], 1-111.p.

<sup>36</sup> Gerber Frigyes: *A munkás jóléti intézményekről* [1.]. *Bányászati és Kohászati Lapok*. 1898. 7. szám, 107-113.p.; uő: *A munkás jóléti intézményekről* [2.]. *Bányászati és Kohászati Lapok*. 1898. 8. szám, 131-136.p.

<sup>37</sup> Oczvirk Nándor: *A munkásnők nevelése. Bányászati és Kohászati Lapok*. 1907., 2. kötet, 243-247.p.

<sup>38</sup> Tóth Imre: *Az alkalmazott higiéné a bányászat és kohászatnál. Bányászati és Kohászati Lapok*. 1907., 2. kötet, 617-627.p.

névvel nem, csak monogrammal jelölt szakíró munkássága jelenti ezekben az években a munkásokkal való társadalomtudományos foglalatosságot.

Ugyanebben az időszakban indul a szintén elszigetelt csoportokra, egyénekre épülő munkásszociográfiai műhelymunka. Ezen leírásoknak közös jellemzője a kics csoportban, saját használatra végzett adatgyűjtés; a főleg kemény adatokra, termelési mutatókra, bér- és költségtényezőkre stb. való építkezés; az emberi tényező figyelmen kívül hagyása – s az eredmények publikálása tekintetében a perifériára szorulás. Ekkoriban végzi vizsgálatait Somogyi Manó szociálpolitikai író, a *Társadalomtudományi Közlemények* szerkesztője, az Óbudai Hajógyár munkásainak elkötelezett kutatója<sup>39</sup>, akit itthon a magyar munkásszociográfia megteremtőjeként is tisztelnek<sup>40</sup>, de ír „*A munkáskérdés*” címmel munkástanulmányt Pulszky Ágost jogfilozófus és szociológus, vagy a kor számos szociálpolitikai írója, köztük Vajda Mihály<sup>41</sup> is. Ír sok, nagyjából állami, minisztériumi tisztviselő: Géber Antal<sup>42</sup>, Gelléri Mór közgazdasági és ipartörténeti író, az *Országos Iparegyesület* igazgatója<sup>43</sup>, vagy Földes Béla, közgazdász-statisztikus, átmenetgazdasági miniszter, aki első, munkásokkal foglalkozó műveit Lugossy Béla álnéven publikálta<sup>44</sup>.

A munkásság, mint téma, paradox módon viszonylag későn – csak az 1905-1906-os politikai válság után<sup>45</sup> –, és akkor is ritkán jelenik meg a szociáldemokrata indíttatású lapokban, elsősorban a *Népszavában*. Jellemzik a *Szociáldemokrata Párt* munkáséletmód-vizsgálatokhoz való viszonyát Weltner Jakabnak, a párt központi titkárának kutatásai<sup>46</sup>, melyekben a munkásokra elsősorban csak mint „párt-alapanyag” tekint.

Az 1900-ban útjára bocsátott polgári indíttatású *Huszádik Században* a munkássággal szembeni érdektelenséget mutató korai korszaka után ha szórványosan is, de rendszeresen jelennek meg írások az akkor szárnyait bontogató fiatal szociológus nemzedék tagjaitól: Alpári Gyulától<sup>47</sup>, Braun Róbert szociológustól<sup>48</sup>, akinek haladó szellemű falu- és munkástelep-kutató munkái Magyarországon úttörők voltak, a tanulmányúton Magyarországon járt amerikai Samuel Gompers-től<sup>49</sup>, Bresztovszky

<sup>39</sup> Somogyi Manó: *Az Óbudai...* 106-147.p.

<sup>40</sup> Litván György: Bevezetés. in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák...* 6.p.

<sup>41</sup> Vajda Mihály: Munkásháztartások Magyarországon és külföldön. *Szociálpolitikai Szemle*, 1912., 317-318.p.

<sup>42</sup> Géber Antal: Az utolsó évek munkásmozgalmi Magyarországon. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1909., 466-479.p.

<sup>43</sup> Gelléri Mór: *Ötven év a magyar ipar történetéből, 1842-1892. Az Országos Iparegyesület működése*. Budapest, 1892, Pesti Kivny.; uő: *Szociális napikérdések (1. Munka nélkül, 2. Munkás-érdekképviselet, 3. Munkás-jóléti intézmények)*. Budapest, 1903, Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság.

<sup>44</sup> Földes Béla [Lugossy Béla]: *A socialis kérdésről*. Pest, 1870, [k.n.].

<sup>45</sup> Az 1905-ös januári választások figyelmen kívül hagyását követő, az uralkodó által kinevezett hivatalnok „darabont kormány” válsága, mely erőteljes tömegmozgalmakkal – munkásgyűlések, tömegtüntetések, arató- és munkássztrájkok – jár, s 1906-ban a kormány bukásához vezet.

<sup>46</sup> Weltner Jakab: A gyári munkásokról [első közlés: 1901] in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák...* 97-100.p.

<sup>47</sup> Alpári Gyula: Egy számlálóbiztos feljegyzéseiből. *Huszádik Század*, 1911. I. kötet, 229-234.p.

<sup>48</sup> Braun Róbert: *Adatok a vidéki...* 513-527.p.

<sup>49</sup> Gompers, Samuel: A budapesti malterhordónó és munkatársai. *Huszádik Század*, 1909. II. kötet, 284-290.p.

Edétől, a *Munkásbiztosító Pénztár* tisztviselőjétől<sup>50</sup>, s attól az Engelmann Páltól, aki a polgári radikális ellenzék egyik szervezőjeként 1893 elején kiadta a *Munkás* című lapot.

De rendszeresen közöl színvonalas kutatásokat és adatokat a *Szociáldemokrata Párt* elméleti folyóirata, a *Szocializmus*<sup>51</sup>, a konzervatív, nemzeti alapon álló *Magyar Társadalomtudományi Szemle*<sup>52</sup>, a munkajog és munkásbiztosítás kérdéseivel foglalkozó *Munkásügyi Szemle*, a Herczeg Ferenc nevével fémjelzett *Magyar Figyelő*<sup>53</sup>, és szinte minden számában rövidebb-hosszabb terjedelemben a *Szociálpolitikai Szemle*<sup>54</sup> is.

Az egyes folyóiratok alkotóközösségein kívül is dolgoztak a munkások életmódjával foglalkozó kutatók és elméleti szakírók. Az egyik legjelentősebb közülük Ferenczi Imre, aki az életmód egyik legfontosabb aspektusát, a lakáskérdést vizsgálta<sup>55</sup>, elsősorban a budapesti munkáslakás-viszonyokat írta le, elemezte s vetette össze azokat az általános európai helyzettel, majd a megoldásokat próbálta vázolni. Legalább ugyanilyen mélységű és jelentőségű a magyar szociológia úttörőjének, Szabó Ervinnek „*Az ipari munkásság hullámozása*” című szociológiai elemzése<sup>56</sup>, melyben a munkásmobilitás általános kérdéseire keresi a választ.

Jól látható, hogy az 1919 előtti magyar munkáskutatás főleg az anyagi létfeltételek feltárása terén eredményesen, elsősorban azok adatgazdagságát tekintve teljesnek mondhatóan valósította meg programját. Azt is látnunk kell, hogy azok a társadalomtudósok – szociológusok, statisztikusok, közgazdászok – és műkedvelő kutatók, akik részt vettek ebben a folyamatban, elsősorban saját elkötelezettségük, szakmai hitük, áldozatvállalásuk eredményeként tudták ezt megtenni. Nem létezett sem egy olyan szakmai koordináló erő, sem egy olyan kidolgozott és módszertanilag ellenőrzött metódus, ami a munkát szisztematikussá tehetné volna. Főleg akkor szembetűnők ezek a hiátusok, ha tudjuk: a korszak falukutatásai ennél sokkal előbb jártak, komplexebb módszerekkel és szemléletmóddal dolgoztak, s jóval magasabb szakmai nívón érték el eredményeiket.<sup>57</sup>

Sokan ezt a munkamódszerek kidolgozatlanságán túl magának a kutatás tárgyának tudták be: a munkáskutatás legerősebb gátja maga a munkásosztály, a maga kiforratlanságával és folyékony határaival. A munkásságot sokan egységesnek, monolitikus tömbnek képelték, fel sem merültek olyan kérdések, mint vallás, hagyomány, származás, család, nemzet stb. Ráadásul ezt a tényt tovább rontotta az akkoriban elterjedő – az erősödő szociáldemokrácia által napirenden tartott – vulgármarxista

<sup>50</sup> Bresztovszky Ede: A magyar ipari munkásság életviszonyai a háború alatt. *Husadik Század*, 1916. 33-46.p.

<sup>51</sup> Bresztovszky Ernő: Az ipari balesetek Magyarországon. *Szocializmus*, 1907. 8. szám, 107-110.p.; Schubert Zsigmond: Hogyan élnek a budapesti asztalosmunkások? *Szocializmus*, 1911/12., 29-34.p.; Zentay Dezső: Háztartási statisztika. *Szocializmus*, 1931. 69-78.p.

<sup>52</sup> Géber Antal: *Az utolsó évek...* 466-479.p.

<sup>53</sup> Bud János: Az ipari munkásság életkora. *Magyar Figyelő*, 1913. 436-452.p.

<sup>54</sup> Vajda Mihály: *Munkásháztartások...* 317-318.p.

<sup>55</sup> Ferenczi Imre: A munkáslakás kérdés. [első közlés: 1906] in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák...* 101-115.p.

<sup>56</sup> Szabó Ervin: *Az ipari munkásság hullámozása. A munkahely és foglalkozás változása a magyar iparban.* Budapest, 1913, Politzer Könyvkiadó.

<sup>57</sup> Litván György: Bevezetés. in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák...* 9.p.

szemlélet, amelyet sok kutató is részben átvett. Ezeknek köszönhetően az 1919 előtti kutatásokból nagyjából hiányzik maga az ember. Az egyes eredmények egységesen csupán adatokat, béreket, lakásokat és munkaidőket láttatnak, de nem törődnek magával a „munkáslelkiséggel”<sup>58</sup>. Erre a szemléletre jellemző, hogy a munkást kizárólag a materiális viszonyok által meghatározott egyénnek képzelték.

Az 1920-as évtized a munkáskutatások tekintetében halott időszak: semmi nem történt, sőt, ami értékes volt, az is inkább visszafejlődött. A téma teljesen szalonképtelenné, bizonyos értelemben veszélyessé is vált. Tovább súlyosbította a helyzetet, hogy több olyan kutató is részt vett a Tanácsköztársaság eseményeiben – Alpári Gyula, Ágoston Péter, Böhm Vilmos, Szabó Ervin, Weltner Jakab stb. –, akik addig a munkáséletmód-kutatások elitjét adták, illetve részt vehettek volna egy érvényes munkamódszer kidolgozásában, egy újabb kutatói nemzedék kinevelésében. S ha voltak is művelői a munkáskutatásoknak, szellemi hatásuk a társadalomkutatást nyílt ellenszenvvel kezelő Horthy-rendszer miatt képtelenek voltak kifejezni. Olyannyira nem, hogy a hivatalos intézmények, beleértve az egyetemeket is, nemcsak gyanakvással néztek minden munkás-témájú kutatást, hanem tevőlegesen is igyekeztek azokat megakadályozni.<sup>59</sup> Az 1930-as évek legjelentősebb munkáskutatója, Rézler Gyula visszaemlékezései szerint „Az ipari munkásság kialakulásának körülményei a ködös történelmi homályba vesztek, és e növekvő társadalmi réteg korabeli problémáinak tanulmányozása tabunak számított. Ilyen körülmények kötött indultak a harmincas évek kérdező fiataljai a magyar társadalom felfedezésére.”<sup>60</sup>

A hallgatás éveit követően először az erdélyi *Korunk*, később, s egészen az 1937-es megszüntetéséig a kommunista elveket valló *Gondolat* című folyóirat adott teret az újra fellendülő munkáséletmód-kutatásoknak, köztük a számos nagy ívű munkát elindító Molnár Erik<sup>61</sup> munkáinak. Szimbolikusnak nevezhető az a tény, hogy Molnár Erik egyik írását sem saját nevén, hanem Pálfai István, Szentmiklóssy Lajos és Jeszenszky Erik álneveken publikálta. Molnár munkáinak nagy erénye, hogy túl tudott lépni a század eleji kutatások hiányosságain, szakított a munkásságot egységes osztályként kezelő szemlélettel, s azt folyamatosan változó közösségként kezelte.

Az 1930-as évek végére a munkáskutatások három jellegzetes ága egy időben volt jelen a hazai tudományos életben. Az egyik ezek közül a kommunista párt vagy az ahhoz közel álló értelmiségiek által szorgalmazott kutatások voltak. Ezeket elsősorban azafajta témaorientáltság jellemezte, amely

---

<sup>58</sup> Rézler Gyula által alkotott fogalom. Lásd: Rézler Gyula: A magyar gyári munkásság in Rézler Gyula (szerk.): *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép*. Közgazdasági Könyvtár XXIV. kötet. Budapest, 1940, Magyar Közgazdasági Társaság, 11.p.

<sup>59</sup> Rézler Gyula: Munkásszociográfiák a két világháború között. *Szociológiai Szemle*, 1994. 1. szám, 156.p.

<sup>60</sup> Idézi: Litván György: Bevezetés. in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák...* 10.p.

<sup>61</sup> Molnár Erik [Pálfai István]: A munkásarisztokrácia Magyarországon [első közlés: 1933]. in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák...* 260-271.p.; uő [Szentmiklóssy Lajos]: A magyar munkásság osztályszerkezetének változásai a kapitalizmus általános válságában [első közlés: 1935]. in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák...* 272-281.p.

feltétlenül a radikális átalakulás szükséges voltára futtatta ki az egyes kutatások eredményit, azaz: a jelenlegi munkáshelyzet tarthatatlan, azonnali változtatás szükséges.<sup>62</sup>

A két világháború közötti falukutató mozgalomhoz hasonlóan, a munkáséletmóddal foglalkozó munkákba is bekapcsolódtak azok a szépírók, akik az ezidőtájt létrejövő programadó folyóiratok – *Kelet Népe, Válasz, Szép Szó, Nyugat* – munkaközösségeibe tartoztak. Ezek a lapok rendszeresen közöltek kisebb-nagyobb munkásszociográfiákat, illetve szociografikus ihletettséű szépirodalmi alkotásokat. Darvas József, Bálint György, Nagy István, Gereblyés László, Móricz Zsigmond, Németh László, Boldizsár Iván, Rideg Sándor, Nagy Lajos és Féja Géza számos rövidebb írásban, novellában, riportban foglalkoztak a témával, de említhető Szabó Zoltán is, aki „*Cifra nyomorúság*” című szociográfiájában<sup>63</sup> jelentős terjedelmet szentelt az északkelet-magyarországi ipari- és bányamunkásság életének. A számos szépíró magába foglaló lista csak önmagában impozáns, sem mennyiségében, sem totalitásában nem közelíti meg a korszak mezőgazdasági munkásairól írott, könyvtárnnyira rúgó irodalmát.

Mindeközben végezte el mind a mai napig érvényes kutatásait a Rézler Gyula által vezetett, önmagában is kiváló munkatársakat tartalmazó – Rézler Gyula, Nötel Rudolf, Urbán János, Hantos László, Bán Imre, Olti Vilmos, Csikós-Nagy Béla, Hegedűs Dániel, Buócz Elemér – munkaközösség, mely egymás után jelentette meg a munkáséletéről szóló tanulmányait. A közösség tagjai a munkásság egészét iparok szerint felosztották egymás között, s ki-ki választott témájáról, azonos kutatási metódussal, monografikus igénnyel tanulmányt írt. A munkaközösség tagjai külön-külön is, s a „*Magyar gyári munkásság*” című kollektív vállalkozásban<sup>64</sup> együtt is úttörő jelentőségűnek mondható munkákat alkottak. Rézler munkássága a kutatás metodológiájának továbbfejlesztése terén is számottevő, főleg akkor, ha tudjuk, ezeket az elméleteket a gyakorlat is igazolta – így született, mintegy a feltörekvő kutatók számára szánt iskolapéldául, módszertani modellként az „*Egy magyar textilgyár munkástársadalma*” című monográfiája<sup>65</sup>.

A Rézler-iskola, amely 1943-ban *Magyar Ipari Munkatudományi Intézet* néven formálisan is megalakult, s a fiatal társadalomkutatók képzését tűzte ki célul maga elé, a II. világháború szorításának következtében nem tudott igazán maradandót alkotni. Erre sem ideje, s a körülmények miatt lehetősége sem volt. A Rézler-kutatások háború utáni megítélése, s az a fanyalgás, ami szerint hűvös tárgyilagossággal, kívülállóként közeledtek témájukhoz, s „nem voltak le forradalmi következtetéseket az általuk leírt tényekből és jelenségekből”<sup>66</sup>, a ma emberének még időállóbbá teszi munkássá-

<sup>62</sup> Molnár Erik [Szentmiklóssy Lajos]: *A magyar munkásság...* 272-281.p.; Lándor Béla: Kormány, kamarák, szakszervezetek. *Új Hang*, 1939. 9. szám, 48-58.p.; Jordáky Lajos: Téglagyári munkások. *Korunk*, 1939-40. 654-657.p., Földes Ferenc: *A munkásság kulturális helyzete Magyarországon*. Budapest, 1941, Cserépfalvi Kiadás, 73.p.

<sup>63</sup> Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*.

<sup>64</sup> Rézler Gyula (szerk.): *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép*. Közgazdasági Könyvtár XXIV. kötet. Budapest, 1940, Magyar Közgazdasági Társaság.

<sup>65</sup> Rézler Gyula: *Egy magyar textilgyár munkástársadalma*. Pécs, 1943, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt.

<sup>66</sup> Litván György: *Bevezetés*. 12-13.p.

gukat. Mára már egyértelművé vált, hogy a két világháború közötti leíró szociológia alapozta meg a jelenlegi társadalomkutatás munkásokkal foglalkozó ágát.

A II. világháború után a nem is titkolt célként a „...nagy tömegek mélységesen meghamisított és eltorzított történeti tudatának átformálását kellett a marxista tudományosság eszközével megkezdni. [...] Ahhoz, hogy a forradalmi párt, a tudatos politikai erő helyesen támaszkodhasson társadalmunk hivatott vezető osztályára, még aktívabban alakíthassa és formálhassa társadalmi tudatát és magatartását, elengedhetetlenül szükséges a munkásosztálynak, az osztály történetileg kialakult arculatának, rétegeinek, a különböző magyar munkás-típusoknak az ismerete”.<sup>67</sup>

A társadalomtudományokban témaként a munkás az 1950-es évek elején jelenik meg újra. Tekintve azt, hogy a nagy munkásszociográfiák íróit a háború szétszórta – Bán Imrét a nyilasok ölték meg, Nötel Rudolf és Csikós-Nagy Béla az új rendszer vezető pénzügyi szakembere lett, Olti Vilmos mint kommunista vérbíró vált hírhedtté, Rézler Gyula 1948-ban elhagyta Magyarországot –, új szemléletmódú kutatókkal indult meg a munka. A rendszer fel kívánta számolni azt a mechanizmust, mely szerint eddig ezeket a kutatásokat intézményesített háttér hiányában lelkes, autodidakta amatőrök végezték. Az addig túlnyomórészt szociológiai indíttatású kutatásokat felváltotta a részben történeti, részben néprajzi megközelítés.

A szemléletmód a Rákosi-korszakban kizárólag ideologizált lehetett. Dégh Linda az 1953-ban kiadott *Útmutató a munkásosztály néprajzi vizsgálatához* című munkájában már a következő bevezetővel indít: „A néprajztudomány feladata az, hogy a maga eszközeivel, kutatási módszereivel világítsa meg a munkásosztály történeti múltját is; gyűjtse össze azokat a szóhagyományban élő emlékeket, amelyek a munkásság kialakulására, életmódjára, harcaira, szokásaira, hagyományaira vonatkoznak; jegyezze fel dalait, mondáit, elbeszéléseit, amelyekből az egyes adatközlők szemléletén keresztül a munkásosztály dicsőséges útja és győzelme bontakozik ki.”<sup>68</sup> Ebben az időszakban működött a *Munkásfolklor Munkaközösség*, neves tagokkal, mint Dégh Linda, Dömötör Tekla, Katona Imre, Nagy Dezső és Ortutay Gyula.

Párhuzamosan a néprajzi kutatásokkal születtek meg a korszak nagy ívű, munkás- és ipartörténeti munkái Léderer Emma<sup>69</sup>, Sándor Vilmos<sup>70</sup> és pár évvel később Lackó Miklós<sup>71</sup> tollából. Ezek közös jellemzője az aprólékosságon és az adatgazdagságon túl az, hogy kisebb-nagyobb mértékben mindegyik jócskán hordoz önmagáért való ideológiai tartalmakat is – Sztálin, Marx, Lenin, Engels és Rákosi szövegrészek formájában. Emellett eltéveszthetetlenül történészi munkák, ahol maga a munkás csak adat, s jobbára a politikai, hatalmi történések staffázsfigurája. Szinte üdítők azok a

---

<sup>67</sup> Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk...* 5-7.p.

<sup>68</sup> Dégh Linda: *Útmutató a munkásosztály néprajzi vizsgálatához*. Budapest, 1953, Művelt Nép Könyvkiadó, 3-4.p.

<sup>69</sup> Léderer Emma: *Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon*. Budapest, 1952, Közoktatásügyi Kiadóvállalat.

<sup>70</sup> Sándor Vilmos: *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867-1900*. Budapest, 1954, Szikra.

<sup>71</sup> Lackó Miklós: A magyar ipari munkásság összetételének alakulásáról (1930-1949). *Századok* 92., 1958, 699-731.p.

kivételek, amelyeket Lackó Miklós későbbi munkájában<sup>72</sup> lelhet fel az olvasó, ahol munkásokkal felvett interjúrészleteket is beépít írásaiba.

Az 1960-as, 1970-es évekre a téma iránti érdeklődés lanyhulása a jellemző. A néprajzi munkák mind számukban megfogyatkoznak, mind témakörük változatosságát tekintve egysíkúvá válnak. A néprajzi kutatások módszertani felfrissítését szolgálják a külföldi, szovjet tanulmányok megjelentetése is.<sup>73</sup> Erre az időszakra itthon a munkásság zenei múltját feldolgozó, leíró jellegű kutatások, tanulmányok a jellemzőek<sup>74</sup>. Budapesti székhellyel jött létre a *Nemzetközi Munkásdal Bizottság*, s ekkor alakult az *MTA Munkásdal Bizottsága* is<sup>75</sup>, amely több tanulmányt is kiadott ebben a témakörben. Az időszak számottevő munkásnéprajzi kutatásai is e téma köré csoportosulnak, az első években Katona Imre és szerzőtársai<sup>76</sup>, a későbbiekben Pálinkás József<sup>77</sup>, Nagy Dezső<sup>78</sup> és Nemcsik Pál<sup>79</sup> nevével fémjelzetten. A munkásdal-kutatások erősödését elősegítette az is, hogy nem csupán a néprajz, hanem a munkásmozgalom múltját feltáró<sup>80</sup>, annak eredményeit napirenden tartó, politikailag szubvencionált tudományok oldaláról is támogatást kapott. Jellemző adalék a munkásdal-kutatás mélységére és elterjedtségére az, hogy több nagypéldányszámú munkásdal hanglemezzel is megjelent – ezek egyike a kor híres táncdalénekesé, Koós János interpretálásában<sup>81</sup>.

A néprajzi érdeklődés lanyhulásával – mely meg nem szűnt, csupán a téma kimerülésének köszönhetően egy-egy elkötelezett néprajzkutató kutatási szakterülete maradt – egy időben ismét erőre kaptak a történeti, ezen belül az ipar- és technikatörténeti<sup>82</sup> és később a szociológiai kutatások. Vas-akár több kötetet is kitevő terjedelemben jelent meg az egyes ipari ágazatok, gyárak, nagyüzemek monografikus igényű megírt történelme, bennük inkább kisebb, mint nagyobb terjedelemben a munkáséletmódot is bemutatva. Olyannyira elterjedt és divatos volt ez a szokás, hogy minden magára valamit adó ipari egység igyekezett saját történetéről könyvet írni vagy íratni<sup>83</sup> – gyakran olyan szakemberekkel, akik ezt hivatásszerűen, sorozatban művelték. Új szakmai réteg alakult ki, elméleti-

---

<sup>72</sup> Lásd: Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk...*

<sup>73</sup> Dömötör Ákos [közreadta]: *Szovjet tanulmányok a munkáséletmód néprajzi kutatásáról*. Documentatio Ethnographica 6. Budapest, 1979, MTA Néprajzi Kutató Csoport.

<sup>74</sup> T. Szerémi Borbála (szerk.): *Magyarországi munkásdalok*. Budapest, 1955, Magyar Munkásmozgalmi Intézet – Zene-műkiadó.

<sup>75</sup> Paládi-Kovács Attila: Az ipari munkásság néprajzi kutatása Magyarországon és Európában. in Horváth – Pethő – Tóth (szerk.): *Munkástörténet...* 27.p.

<sup>76</sup> Katona Imre – Maróthy János – Szatmári Antal (szerk.): *A parasztdaltól a munkásdalig*. Budapest, 1968, Akadémiai Könyvkiadó.

<sup>77</sup> Pálinkás József: *A Donkanyartól a Dunakanyarig. Antifasiszta dalgyűjtemény*. A Magyar Tudományos Akadémia Munkásdal Bizottság kiadványai. Budapest, 1965, F[ővárosi] Ny.; uő: *Munkásdalok*. [Budapest], 1976, Tankönyvkiadó.

<sup>78</sup> Nagy Dezső: A magyar munkásdal és munkásfolklor szakirodalmi. Budapest, 1962, [k.n.].

<sup>79</sup> Nemcsik Pál: *Magyar munkásdalok*. Budapest, 1977, Tankönyvkiadó.

<sup>80</sup> vö.: Barabás Rita: *A munkásdal a magyar munkásmozgalom történetében*. Budapest, 1982, MM Marxista-Leninista Oktatási Főosztály.; Kiss Imre: *A munkásdalos kultúra fejlődése Makón, 1921-1939*. Makó, 1982, Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.

<sup>81</sup> „Zúgjon dalunk, miként a fergeg” *Munkásdal feldolgozások*. Hanglemezzel. [Budapest], [é.n.], Hungaroton.

<sup>82</sup> Faller Jenő: *Jó szerencsét! Események, képek a bányászat múltjából*. Budapest, 1975, Műszaki Könyvkiadó.

<sup>83</sup> Czákó Sarolta – Jenei Károly: *A Telefongyár története 1876-1976*. [Budapest], 1976, Magyar Történelmi Társulat Üzem-történeti Szakosztály – Telefongyár.; Hollós József: *Ötven esztendő. A Szerszámgépipari Művek Kőbányai Gyárának története*. Budapest, 1968, [k.n.]; Jenei Károly – Szilágyi Gábor – Várkonyi György: *Az Orion Rádió és Villamossági Vállalat története, 1913-1963*. Budapest, 1963, Révai.; Jenei Károly: *A Nitrokémia Ipari telepek története 1921-1948*. [Füzfőgyártelep], 1976, Nitrokémia Ipari telepek. – stb.

és gyakorlati módszertannal, konferenciákkal<sup>84</sup>, kiadványokkal, külön szakosztállyal<sup>85</sup>. Átfogó, időtálló összegzés formájában a valahavolt *Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.* történetéről Réti R. László<sup>86</sup>, az *Ózdi Kohászati Üzemekről* Berend T. Iván<sup>87</sup>, a borsodi térség szénbányászatáról Lehoczky Alfréd<sup>88</sup>, jelentetett meg kötetet, illetve köteteket.

A munkáskutatások történeti vetületét erősítette az a tény is, hogy az egyes, elsősorban tradicionális munkás-régiókban elhelyezkedő nagyobb múzeumok – de országos hatókörrel a *Legújabbkori Múzeum*, későbbi nevén a *Munkásmozgalmi Múzeum* is – szisztematikus igénnyel láttak neki kutatási körzetük adatolásának, feltárásának, a még elérhető adatközlők megszólaltatásának. Emellett a felnövekvő kutatói nemzedékek számára is nyújtottak módszertani segítséget.<sup>89</sup> Az egyes kutatóhelyek szakemberei évről évre, rendszeresen jelentettek meg a témakörben publikációkat. Szvircek Ferenc<sup>90</sup> és Molnár Pál<sup>91</sup> Nógrád megyében, Lehoczky Alfréd<sup>92</sup>, Vass Tibor<sup>93</sup>, Nemesik Pál<sup>94</sup> és Birta István<sup>95</sup> Borsodban kutatott. Még inkább emeli ezen kutatások értékét az, hogy bár egyre csökkenő intenzitással, de meg nem szakasztva a folytonosságot, átíveltek a '70-es, '80-as éveken, s mind a mai napig tartanak.

Az egyes történeti kutatások tematizálását paradox módon két erő befolyásolta. A „munkások állama” címet legitimizálni, sőt, az értékvesztéstől megmenteni, erősíteni kívánó politikai erők, melyek minden lehetséges alkalmat – évfordulót, gazdasági- vagy politikai változtatást – megragadtak a téma aktualizálására. Ennek köszönhetően mind országos, mind helyi szinten számos levéltári feldolgozás<sup>96</sup>, adatközlés, pályázati kiírásra született tanulmány<sup>97</sup>, szakköri gyűjtés látott napvilágot.

<sup>84</sup> Incze Miklós – Szili Ferenc – Andrassy Antal: *Az üzemtörténetírás kérdései.* (A Somogy megyei Levéltári Napok '81 »Közművelődés-munkásművelődés« programjában elhangzott előadások.) Kaposvár, 1983, [k.n.].

<sup>85</sup> A Magyar Történelmi Társulat *Üzemtörténeti Szakosztályt* alapított.

<sup>86</sup> Réti R. László: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története. 1881-1919.* Budapest, 1977, Akadémia Kiadó.

<sup>87</sup> Berend T. Iván (szerk.): *Az Ózdi Kohászati Üzemek története.* Budapest, 1980, ÓKÜ.

<sup>88</sup> Lehoczky Alfréd: *A borsodi szénbányászat története, 1900-1914.* Miskolc, 1967, Borsodi és Ózvidéki Szénbányászati Tröszt Ig.

<sup>89</sup> Csiffáry Gergely: *Kérdőív a bányaművelés, a bányász munkásmozgalmak, a bányászéletmód és a bányász kultúra hagyományainak gyűjtéséhez.* Miskolc, 1978, Herman Ottó Múzeum.

<sup>90</sup> Szvircek Ferenc: Az üvegyári munkások életviszonyainak és politikai mozgalmainak alakulása Nógrád megyében. in *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve III.*, Salgótarján, 1977, 5-25.p.; uő: Tények, adatok, összefüggések a nógrádi szénbányászat gazdasági és társadalmi hatásáról. Salgótarján, *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XI.*, 1985, 61-96.p.

<sup>91</sup> Molnár Pál: A Nógrád megyei bányamunkásság kialakulásának, harcának és életmódjának néhány kérdése a XIX. században. in *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve III.*, Salgótarján, 1977, 211-237.p.; uő: Adatok a nógrádi bányamunkásság létszámának, összetételének változásairól, helyzetéről, harcairól és életmódjáról 1900 és 1919 között. in *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IV.*, Salgótarján, 1978, 27-57.p.

<sup>92</sup> Lehoczky Alfréd: Az ózdi gyár helyzete és a munkásmozgalmak kialakulása az első világháború időszakában. (1914-1918) *Borsodi történelmi évkönyv. II.*, Miskolc, 1968., 305-340.

<sup>93</sup> Vass Tibor: *Jelbeszéd az ózdi finomhengerműben.* Miskolc, 1977, Herman Ottó Múzeum.; uő: Az ózdi acélgyári munkásság életviszonyai a XX. század első felében. *Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai VII.*, Miskolc, 1976, 9-31.p.

<sup>94</sup> Nemesik Pál: Munkáslakás és berendezése a rimai társulat munkásgyarmatain (1852-1945). *Legújabbkori Múzeumi Közlemények*, 1967, 1-2. szám, 17-34.p.; uő: *Bányászélet Borsodnádason.* Borsodnádasd, 1961, [k.n.]; *Borsodnádasi munkáséletrajzok.* Borsodnádasd, 1974, Borsodnádasi Helytörténeti Gyűjtemény.; uő: A borsodnádasi kétlaki munkásság életmódjának változása. *Foglalkozások és életmódok HOM.* Miskolc, 1976.; uő: *Adatok a borsodnádasi munkásság betelepüléséhez, munkamegosztásához, migrációjához (1864 - 1909).* Miskolc, 1981, Borsodi Levéltári Évkönyv. 149-173.p.

<sup>95</sup> Birta István: Az ózdi vasgyár munkásviszonyai a századforduló idején. *Borsodi Történelmi Évkönyv. II.*, Miskolc, 1968, 249-303.p.

<sup>96</sup> Öt kötetben: Beránné Nemes Éva – Román János (szerk.): *Források a borsodi és a miskolci munkásmozgalmak történetéhez. 1869-1944.* Miskolc, 1975-81, MVB.

Ezek nagyjából a tudományos élet érdeklődésétől mentesen, jobbra politikai aktusként jöttek létre, mégis feltétlen javukra lehet írni azt, hogy akár ideologizáltan, akár anélkül, de elmúló, változó értékeket mentettek. Emellett azonban ez a folyamat legalább annyira rombolta is azokat, hiszen a kutatások eszmevilága, azok erőszakolt napirenden tartása devalválta a téma egészét. Így abban az időszakban, amikor a munkáskutatások Európa-szerte virágkorukat élték, a honi társadalomtudományok jeles képviselői részben ösztönösen, részben tudatosan hanyagolták ezt a területet.

Az 1970-es évektől kezdve rendszeressé vált a témakör iránti érdeklődés a szociológia felől is. A már feledni látszó hagyományokat, az 1940-es évek aranykorát felidézendő, egymás után jelentek meg válogatáskötetekben az addig már nehezen elérhetővé vált régi szociológiai kutatások, szociográfiák<sup>98</sup>. Jellemzően a korra, eleinte bőven átítatva ideológiai alapú propagandával, nem feltétlenül a szövegek kvalitása, hanem inkább a rendszer szerinti lojalitása szerint válogatva, később inkább az eredeti szövegek időtállóságában bízva, azt csupán szerkesztői elő- vagy utószóban a „helyére téve”. Ugyancsak erre a sorsa jutott Richard Hoggart kuriózumként megjelenő könyve<sup>99</sup>, amely az angol munkásosztály holisztikus leírásával új színt vitt az addigi kutatások szemléletébe.

A később emigrálni kényszerülő, a kutatásba új szakmai szempontokat bevezető Kemény István<sup>100</sup> a munkásosztály rétegzettségéről, Böhm Antal és Pál László<sup>101</sup> a korszakhoz mérten meglepően következetes stílusban az ingázó munkások életmódjáról, Gelléri Péter<sup>102</sup> ugyancsak erről a témáról, de pszichológiai megközelítésben, Rupp Kálmán<sup>103</sup>, Hanák Katalin<sup>104</sup>, illetve Ladányi János<sup>105</sup> a falvakban élő munkásokról, s hatalmas terepkutatásra építetten Lehoczky Alfréd és Tóth Pál<sup>106</sup> a borsodi munkásokról jelentetett meg szociológiai elemzéseket. Külön értéket ad ezeknek a munkáknak az, hogy a munkások iránt érzett felelősségen, a kutatási téma komolyan vételén túl nem fedezhető fel bennük a politikai akarat által okozott szándékos torzítás. S ugyancsak ez jellemzi az életmód kérdéseivel foglalkozó elméleti írásokat, melyek érintőlegesen gyakran foglalkoztak a munkáséletmód problémáival is<sup>107</sup>.

---

<sup>97</sup> Többek között az egyik legterjedelmesebb – Nagy Sándor: *Diós Pál mesés álma és valósulása: a Diósgyőri Vasgyár üzemóriásai és lakótelepe*. Pályamunka. Miskolc, 1979, [k.n.].

<sup>98</sup> Meggyesi János (vál.): *Vasszinű égbolt alatt. Városzociográfiák 1945 előtt. 1932-1943*. Budapest, 1961, Magvető Könyvkiadó.; Gondos Ernő (szerk.): *A valóság vonzásában*. Budapest, 1963, Szépirodalmi Könyvkiadó.; Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák...* 5-14.p.

<sup>99</sup> Hoggart, Richard: *Művelődés, gondolkodás, szokások. (Az angol munkásosztály — belülről)*. Budapest, 1975, Gondolat.

<sup>100</sup> Kemény István: A magyar munkásosztály rétegződése [1972], in Kemény István: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest, 1990, VITA, 7-20.p.

<sup>101</sup> Böhm Antal – Pál László: *Bejáró munkások. Műhelytanulmány*. Budapest, 1979, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.; üök: *Társadalmunk ingázói - az ingázók társadalma*. Budapest, 1985, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet – Kossuth Könyvkiadó.

<sup>102</sup> Gelléri Péter: *A vándorló munkások*. Pszichológia a gyakorlatban 32. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó.

<sup>103</sup> Rupp Kálmán: Társadalmi mobilitás és településszerkezet. *Szociológia*, 1973. 1. szám, 38.p.

<sup>104</sup> Hanák Katalin.: Vázlatok a mai falusi munkásságról. *Szociológia*, 1978. 3. szám, 361-377.p.

<sup>105</sup> Ladányi János: Községekben élő munkások. *Szociológia*, 1977, 1. szám, 28-41.p.

<sup>106</sup> Tóth Pál: A borsodi gyáripárban dolgozók lakásvizsgálata. *Szociológia*, 1974. 1. szám, 33-48.p.

<sup>107</sup> Bognár József: Az emberi élet minőségi elemei. Quality of Life. *Valóság*, 1972. 9. szám, 1-13.p.; Hankiss Elemér – Manchin Győző: Szempontok az élet „minőségének” szociológiai vizsgálatához. *Valóság*, 1976. 6. szám, 20-34.p.; Losonczy Ágnes: *Az életmód az időben a tárgyban és az értékekben*. Budapest, 1977, Gondolat.; Fukász György: Az életmód fogalmáról – filozófiai aspektusban. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1977. 5. szám, 517-526.p.;

A szociológiai megközelítések egy részét teljesen uralta a szegénység- és nyomor-mentalitás, s a munkásokkal kapcsolatos kutatások elsősorban a társadalmi bajokat próbálták feltárni: a munkanélküliséget, a társadalomtól való végleges leszakadást, a nincstelenséget és kilátástalanságot<sup>108</sup>. Újra reneszánszát élte a két világháború közötti szociográfiák felfogása, s számos szépirodalmi stílusú írás látott napvilágot, többek között Moldova György<sup>109</sup>, Kunszabó Ferenc<sup>110</sup>, Berkovits György<sup>111</sup>, és a szociografikus igénnyel mintegy önéletrajzot író Halmos Ferenc<sup>112</sup> tollából

Az 1980-as évtized emellett számottevő változásokat is hozott a munkásokkal kapcsolatos kutatásokban. Azonfelül, hogy minden addig ismert és begyakorolt kutatási módszer tovább élt, egyre fokozatosabban teret kezdett nyerni az interdiszciplináris megközelítés. Már az 1960-as évek elején felmerült az az igény, hogy a munkáséletmód-kutatás problémáinak „...eredményes megoldása csak a társadalomtudományok – történetírás, néprajz, közgazdaságtan, technikátörténet stb. – közös erőfeszítéseiből születhet meg.”<sup>113</sup> Ezekben az esztendőben az egyre erősödő üzemtörténetírás saját magát többször is, mint kifejezetten interdiszciplináris tudomány határozta meg, s módszertani útmutatóiban ennek megfelelően holisztikus megközelítésre ösztönzött.<sup>114</sup>

S ez az az időszak, amikor az „új társadalomtörténeti” szemléletmód, amely az addigi elitista történetfelfogással szemben határozta meg önmagát, a hazai tudományos életben intézményesült. Ebben a felfogásban számos kihagyhatatlan, impozáns mű született. Gyáni Gábor, aki mind szellemi szervezőjeként, mind a legaktívabb résztvevőjeként kötelezte el magát a mikrotörténelmi látásmód mellett elsősorban a munkásság térhasználatával, lakáshelyzetével és otthonkultúrájával foglalkozik<sup>115</sup>. A történelem alulról történő rekonstruálása nézőpontjából kiinduló történeti munkák sora jelzi a szemléletváltást. A munkások öltözködési szokásairól Baji Etelka<sup>116</sup>, egy munkáscsalád háztartási eszközeiről Peterdi Vera<sup>117</sup>, míg egy munkásdinasztia mindennapjairól Vonsik Ilona<sup>118</sup> folytatott kutatásokat.

---

<sup>108</sup> Andrassew Iván – Pál János: *Prolitét-ra*. Budapest, 1988, Kozmosz Könyvek.; uők: *Prolitológia*. Budapest, 1990, Holnap Kiadó.; Cséfalvay Zoltán (szerk.): *Visszaszámlálás Rudabányán*. Elmélet – Módszer – Gyakorlat 52. Budapest, 1991, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet.; Rác József: Semmittevés. Lakótelep és szegénynegyed-mentalitás. *Szociológiai Szemle*. 1996 / 2. 81-93.p.; Ambrus Péter: *A Dzsumbuj. Egy telep élete*. Szeged, 2000, LAZI.; Fábíán Katalin: *A Makoldi család*. Magyarország felfedezése. Budapest, 1977, Szépirodalmi Könyvkiadó.

<sup>109</sup> Moldova György: *Tisztelet Komlónak*. Budapest, 1971, Szépirodalmi Könyvkiadó.; uő: *Akit a mozdony füstje megcsapott*. Budapest, 1978, Szépirodalmi Könyvkiadó.

<sup>110</sup> Kunszabó Ferenc: *Parázson pirítani*. Budapest, 1970, Magvető Kiadó.

<sup>111</sup> Berkovits György: *Világváros határában*. Magyarország felfedezése. Budapest, 1976, Szépirodalmi Könyvkiadó.

<sup>112</sup> Halmos Ferenc: *Illő alázattal*.

<sup>113</sup> Lackó 1961: 8

<sup>114</sup> Incze Miklós – Szili Ferenc – Andrassy Antal: *Az üzemtörténetírás kérdései*. (A Somogy megyei Levéltári Napok '81 »Közművelődés-munkásművelődés« programjában elhangzott előadások.) Kaposvár, 1983, [k.n.], 3-16.p.

<sup>115</sup> Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten (1870-1940)*. Budapest, 1999, Új Mandátum Könyvkiadó, 96-109.p. (A munkásság politikai terei c. fejezet), 169-214.p. (Közösségi magántér–A budapesti munkáslakás a 19-20. században c. fejezet).; uő: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest, 1992, Magvető.; uő: *Lakáshelyzet és otthonkultúra a munkásság körében a századfordulón*. *Századok*, 1990, 124. sz., 355-382.p.

<sup>116</sup> Baji Etelka: *A városi ipari munkásság öltözködése a dualizmus időszakában*. *Történeti Múzeum Közlemények*, 1985-86., 44-51.p.

<sup>117</sup> Peterdi Vera: *Az Allt család háztartási eszközei. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1979-80*, Budapest, 151-195.p.

A hely- és ipartörténészek részéről az 1990-es években sem szüneteltek a kutatások, melyet számos helyen intézményesült háttér is támogatott. Létrejött a *Tatabányai Múzeum* ipari skanzene, amely jelentős teret nyújt a munkáséletmódnak, s étellel megtöltötte igyekszik felidézni a régi kolóniák világát. De emellett számos kiállítóhely – a rudabányai *Érc- és Ásványbányászati Múzeum*, a *Nógrádi Történeti Múzeum*, illetve a miskolci *Herman Ottó Múzeum* maga, s a *Diósgyőr-Vasgyárban* létrehozott kolóniatörténeti filiája – szentelt kisebb-nagyobb teret a munkásság kutatásának, az eredmények bemutatásának.

A kutatók „felfedezik” a munkáskolóniákat, melyek komplexitásukban eddig nem voltak az érdeklődés középpontjában, s pár elszigetelt, érintőleges kutatáson túl<sup>119</sup> tudományos publicitást nem kaptak. Gyors egymásutánban jelennek meg az ország különböző részein található munkás-telepekről leírások. Körmöczi Katalin<sup>120</sup>, illetve Berey Katalin<sup>121</sup> a mindmáig legnépszerűbb, legkutatottabb és leglátványosabb kolóniáról, a Wekerle-telepről, melyről Nagy Gergely<sup>122</sup> egy képes albumot is megjelentet, Gergely Katalin<sup>123</sup> a Százados úti kislakásos telepről, Peterdi Vera<sup>124</sup> a MÁVAG kolóniáiról, Bányai Irén<sup>125</sup> a gázgyári kolóniáról, Fűrészné Molnár Anikó<sup>126</sup> a tatabányai, Olajos Csaba<sup>127</sup> a Diósgyőr-vasgyári kolóniáról, Hadobás Pál<sup>128</sup> az ormosbányai bányatelepről, Csontos Györgyi és Vass Tibor<sup>129</sup> az ózdi munkáskolóniákról készít terjedelmes tanulmányt.

A '90-es évektől kezdődően a munkáséletmód kutatása több oldalról is kap támogatást. Erre az időszakra látszanak megerősödni a múlt évtized ipari műemlékvédelmi kezdeményezései. Több tanulmány<sup>130</sup> is szorgalmazza az épített ipari örökség, s ezen belül a sok helyütt még eredetihez közeli állapotban fellelhető munkáskolóniák megmentését, védetté nyilvánítását. A mozgalom sikerességét

---

<sup>118</sup> Vonsik Ilona: Egy munkásdinasztia élete a XIX-XX. században. in *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IX.*, Salgótarján, 1983, 141-165.p.

<sup>119</sup> Ezen kutatások többsége nem a jól prosperáló munkás-telepeket, hanem részben a szociális problémák tömegét produkáló vegyes- és szükség-kolóniákat, részben a hazai kolóniaépítéssel legsikeresebb példáját, a kispesti Wekerlét vizsgálta. Lásd: Vajkai Rózi: *A Lenke-úti barakktelep Budapesten*. Budapest, 1927.; Scharl Mária: *A sashalmi állami lakótelep szociográfiája* [sic!]. Budapest, 1941, Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem – doktori értekezés; illetve: László Gyula: *Wekerle állami munkás-telep monográfiája*. Budapest, 1926, Hangya Házinyomda.

<sup>120</sup> Körmöczi Katalin: A fővárosi lakáshelyzet és a „Wekerle” állami munkás-telep (1908-1945). I. rész. 1980, *Folia Historica*, 8. sz., 123-167.p.; II. rész. 1981, *Folia Historica*, 9. sz., 191-248.p.

<sup>121</sup> Berey Katalin: Hogyan épült a Wekerle-telep? *Honismeret*, 1982/5. sz., 46-47.p.

<sup>122</sup> Nagy Gergely: *Kertvárosunk, a Wekerle*. Budapest, 1994, F. Szelényi Ház Művészeti és Kiadói Bt.

<sup>123</sup> Gergely Katalin: A Százados úti kislakásos telep és lakói (1910-1985). *Honismeret*, 1987/6. sz. 30-33.p.

<sup>124</sup> Peterdi Vera [Sallayné]: A MÁVAG kolóniái (1869-1985). in Bencze Géza (szerk.): *Tanulmányok a MÁVAG történetéből*. Budapest, 1989, 209-233.p.

<sup>125</sup> Bányai Irén, Sz.: *A gázgyári kolónia. Az Óbudai Gázgyár munkás- és tisztviselő telepének történeti és néprajzi elemzése*. Debrecen, 1996, KLTE Folklor és Etnográfia.

<sup>126</sup> Fűrészné Molnár Anikó: A tatabányai és dorogi bányamunkások életkörülményeinek alakulása a XX. század első felében. in Solymossy László – Somfai Balázs (szerk.): *Város – mezőváros – városiasodás. A Dunántúl településtörténete. IX.* Veszprém, 1992, 199-207.p.; uő: Bányász-lakások Tatabányán. in *A Tatabányai Múzeum ipari skanzen kiállításainak vezetője*. Tatabánya, 1999, [k.n.], 24-29.p.

<sup>127</sup> Olajos Csaba: *A Diósgyőr-vasgyári kolónia*. Miskolc, 1998, BAZ Megyei Levéltár.

<sup>128</sup> Hadobás Pál: *Ormosbánya. Epizódok egy bányatelepe múltjából*. Edelenyi Füzetek 21. Edeleny, 2000, [k.n.].

<sup>129</sup> Csontos Györgyi – Vass Tibor: *Ózdi munkáskolóniák*. Pomáz, 2001, Kráter.

<sup>130</sup> Kiss László – Kiszely Gyula – Vajda Pál: *Magyarország ipari műemlékei*. Budapest, 1981, Országos Műszaki Múzeum.; *A Műemlékvédelem* című folyóirat rendszeresen közöl ilyen témájú cikkeket, s egyik számát 1999-ben teljesen ennek a kérdésnek szenteli. Lásd: *Műemlékvédelem*. 43. évf. 1999/4. szám.

jelzi, hogy 1999-ben a TICCIH<sup>131</sup> internacionális szervezete Magyarországon tartja nemzetközi konferenciáját<sup>132</sup>.

Ugyancsak ebben az időszakban látszottak beérni az 1960-as években újjára bocsátott interdiszciplinaritás törekvései, elsősorban a Magyarországon ekkor intézményesülő kulturális antropológia részéről. Ennek a fellendülőben lévő kutatási ágának az egyik állomása volt a munkástörténet-kutatás és munkásantropológia újabb eredményeit bemutató nemzetközi konferencia<sup>133</sup>, melynek eredményeit egy színvonalas kötetben<sup>134</sup> adták ki az összejövétel szervezői. Az egyes munkásantropológiával foglalkozó műhelyek, elsők között a *Miskolci Egyetem* kutatói, rendszeresen indítanak terepkutatásokat s publikálnak e témában. A kinevelendő új kutatói nemzedék erősségére jó példa az, hogy eddig közel tucatnyi szakdolgozat született ezen témából.

Az ezredforduló óta eltelt pár évet méltóképpen jelzik azok az írások, amelyek reprezentálják a munkás-téma kutatásának aktivitását. Paládi-Kovács Attila a *Magyar Néprajz VIII., Társadalom* kötetében nagy ívű összefoglalását adta az ipari munkásságról szerzett eddigi tudásanyagának, s egyben elősegítette a jövő kutatásainak továbbfolyását – s ami még ennél is fontosabb: nagyban hozzájárult a témakörnek a tudományos élet tradicionális felfogása szerinti elismertetésében. Belényi Gyula és Sz. Varga Lajos vaskos munkája<sup>135</sup> az ipari munkásság társadalomtörténetét mutatja be abban a korszakban, amikor ez a réteg a legdinamikusabb fejlődést érte el, azaz 1948 és 1956 között. Horváth Sándor<sup>136</sup> az első szocialista város, Sztálinváros mindennapjairól, Tóth Eszter Zsófia<sup>137</sup> a szocializmus éveinek munkás-mentalitásáról, Dobák Judit<sup>138</sup> a Diósgyőr-vasgyári munkáskolóniáról végzett mikrotörténelmi, antropológiai kutatások eredményeiről jelentett meg tanulmányokat.

---

<sup>131</sup> The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage

<sup>132</sup> *Változó gazdasági szerkezet, megvédendő történelmi források*. Nemzetközi konferencia a bányászati és kohászati ipari örökség megőrzésének szükségességéről és lehetőségeiről. Budapest – Miskolc, 1999. szeptember 22-28.

<sup>133</sup> *Conference of Labour History and Anthropology*. Munkástörténet – munkásantropológia újabb eredményei. Budapest, 2002. február 4-6.

<sup>134</sup> Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia*. Budapest, 2003, Napvilág Kiadó.

<sup>135</sup> Belényi Gyula – Sz. Varga Lajos: *Munkások Magyarországon 1948-1956*. Budapest, 2000, Napvilág Kiadó.

<sup>136</sup> Horváth Sándor: *Életforma és mentális térképek Sztálinvárosban*. <http://www.mek.iif.hu>; uő: Mentális térképek Sztálinvárosban. in Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 2000, Osiris, 450-478.p.; uő: A Késdobáló és a jampecek. Szubkultúrák Sztálinvárosban. *Korall*. 2000/1. 119-136.p. uő: Falusból városi, parasztból város lakó. A parasztság életmódváltozása Sztálinvárosban. in *Mozgó Világ*. 2000/6. 30-40.p.; uő: „Mi nem vagyunk ám proli város!” Sztálinváros képe és mítoszai. in Horváth – Pethő – Tóth (szerk.): *Munkástörténet...* 170-185.p.

<sup>137</sup> Tóth Eszter Zsófia: A magyarországi élmunkás- és sztahanovista kitüntetés. (Társszerzők: Horváth Sándor – Majtényi György.) *Turul*, 1997. 2. szám, 29-42.p.; uő: A Csepel Vas- és Féművek munkástanácsainak története (1956-1957). *Múltunk*, 1999. 4. szám, 163-198.p.; uő: Parasztlányokból munkásasszonyok. in Cseri Miklós – Kósa László–T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszi múlt és jelen az ezredfordulón*. Szentendre, 2000, 405-422.p.; uő: Változó identitások munkáskolóniák élettörténelmi elbeszéléseiben. in Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2002*. Budapest, 2002, 1956-os Intézet; uő: Egy kitüntetés befogadástörténete. Egy állami díjas női szocialista brigád képe a sajtóban és a tagok emlékezetében. in Horváth – Pethő – Tóth (szerk.): *Munkástörténet...* 126-142.p.

<sup>138</sup> Dobák Judit: Mental maps in the colony of the Diósgyőr metalworks. In. Proceedings of the conference “Economic Structure in Change – Industrial Heritage in danger”, Miskolc, 1999. TICCIH.; uő: Munkásmódszer a Diósgyőr-vasgyári kolónián. in *Paraszi múlt és jelen az ezredfordulón*. Szentendre, 2000, Magyar Néprajzi Társaság, 423-444.p.; uő: A diósgyőri munkáskolónia. in Horváth – Pethő – Tóth (szerk.): *Munkástörténet...* 160-170.p.

## Nemzetközi kitekintés<sup>139</sup>

A magas szintű, jelentős mennyiségben megmutatkozó nemzetközi eredmények jelzik, hogy a munkáséletmód, mint társadalomtudományi kutatási téma iránt egyfajta reneszánsz mutatkozik meg. Nyugat-Európa mellett Kelet-Európa több országában is élénk kutatói aktivitás tapasztalható, különösen cseh, szlovák és lengyel részről. Mindemellett hozzá kell tenni, hogy az európai kutatói érdeklődés már a XX. század elejétől kezdve mindig is jelen volt, nem tűnt el. A munkáséletmód iránti figyelem napirenden tartását, sőt, erősödését a rendre megrendezett nemzeti és nemzetközi konferenciákon túl jól jellemzi az is, hogy egyre-másra jelennek meg a kutatások módszertanait, történetiségét összefoglaló, áttekintő publikációk.<sup>140</sup>

A XX. század első harmadában megjelenő számos, elsősorban munkásnéprajzi leírás mellett az egyik első elemző viszonyú kutatás Otto Rühle 1930-as, negyven évvel később is töretlen sikerrel kiadott munkája<sup>141</sup>. Hagyományos néprajzi anyaggyűjtést és kategorizálást követően Rühle elsősorban az egyes életmódelemekből kirajzolódó mindennapokra helyezi a hangsúlyt. Elképzelése szerint a munkások kultúrája jellemzően apolitikus, s a hagyományos népi-populáris kultúra egy változataként létezik, amely a köznapi elgondolásokkal szemben sokkal erősebben kötődik évszázados népi gyökereihez, mintsem az nyilvánvaló volna.

Megközelítésmódja, szisztematikussága és újszerű kutatói hozzáállása miatt alapvető munkának számít Jahoda, Lazarsfeld, és Zeisel monografikus igényrel írt 1933-as munkája a *Marienthal*.<sup>142</sup> A könyv egy százéves múlttal rendelkező, egy textilgyár köré szerveződött munkáskolónia legválságosabb korszakáról szól. A szerzők az 1929-es gazdasági világválság következtében csődbe ment üzem által tömegesen elbocsátott munkások között végeztek vizsgálatot. Maga a kutatás mind átgondolt-ságában, mind multidiszciplinaritását tekintve, amely egyben akcióantropológia, résztvevő megfigyelés, pszichológia és szociográfia, példaértékű minden munkásközösségben folyó munka számára. Főleg akkor tekinthető annak, ha figyelembe vesszük, milyen aktuálisak ma is a hetven évvel ezelőtt levont következtetések, s hasonlóak a dolog nélkül maradt munkásokat érő pszichológiai és társadalmi hatások.

Érintőlegesen foglalkozik a munkássággal, de munkamódszere, s a később ebből merítkező angolszász munkáskutatások okán feltétlenül említést érdemelnek William F. Whyte 1940-es években

<sup>139</sup> A nemzetközi kutatások vonatkozásában áttekintést találunk a következő művekben: Paládi-Kovács Attila: Az ipari munkásság néprajzi kutatása Magyarországon és Európában. in Horváth – Pethő – Tóth (szerk.): *Munkástörténet...* 26-35.p.; Mészáros Borbála: A munkásság kutatása az osztrák és a német néprajzban. Rövid kutatástörténeti szemle. *Ethnographia*, CIX. (1998) 2. sz., 659-673.p.; Gyáni Gábor: Közösség és munkásradikalizmus. *Valóság*, 1984/7. 80-90.p. – Ezen írások átfogó alapossága teszi lehetővé, hogy jelen dolgozatomban a nemzetközi kitekintést csupán a legfontosabb témám és munkamódszerem szempontjából a legadekvátabb esetekre, írásokra összpontosítsam.

<sup>140</sup> Lásd: Assion, Peter: Arbeiterforschung. in Brednich, Rolf Wilhelm (Hrsg.): *Grundriß der Volkskunde*. Berlin, 1988, Reimer.; Talve, Ilmar: The ethnological study of workers in Finland. *Ethnologica Fennica*. 1984., Vol. 13., 16-30.p.

<sup>141</sup> Rühle, Otto: *Kultur und Sittengeschichte des Proletariats*. Frankfurt am Main, [első közlés 1930] 1970, Lahn-Gießen.

<sup>142</sup> Jahoda, Marie – Lazarsfeld, Paul F. – Zeisel, Hans: *Marienthal*. Budapest, [első közlés: 1933] 1999, Új Mandátum Könyvkiadó és Max Weber Alapítvány.

végzett kutatásai. Whyte szakított a Robert Redfield által kidolgozott<sup>143</sup>, kis- és nagyközösségekre alkalmazott felosztással, amely bináris opozíciókban próbálta meghatározni a városban és a kistelepüléseken lakók kulturális és társadalmi sajátosságait. Ez a megközelítés különösen a hagyományos brit társadalomtörténeti iskolára volt jellemző, amely több, konvencionális felfogású és -témájú munkás-monográfiában összegezte kutatásait.<sup>144</sup> Whyte hatvan év késéssel magyarul is megjelent munkája<sup>145</sup> a társadalmi osztály kulturális vonatkozásainak és az osztályhelyzet újratermelődésének vonatkozásában szolgál adalékokkal.

A Whyte által végzett kutatások megtermékenyítőleg hatottak a *cultural studies*, a kritikai kultúrakutatás több neves, a munkáskutatások számára mára már nélkülözhetetlen műveket alkotó szerzőjére, közülük is kiemelten Edward P. Thompsonra. *The Making of the English Working Class* című<sup>146</sup>, magyarul még kiadatlan, hatalmas terjedelmű munkája elsősorban történeti nézőpontjában jelentett újat – sokan az angol történeti antropológia egyik kezdeti műveként kezelik. Thompson elsősorban a társadalmi osztálybasorolás addigi, konzervatív történészek által vallott kritériumait újította meg, amikor a munkássághoz tartozás feltételei között sokkal inkább az életmód, az egyén, a politika, a makro- és mikrokultúra elsődlegességét hangsúlyozta a gazdasági-marxista elméletekkel szemben. Az addigi történeti munkák időben kimerevítő módszerével szemben a változásra, a folyamatra helyezte a nyomatékot. Véleménye szerint a munkásság közel sem homogén, az addig elképzeltéknél sokkal komplexebb, folyamatosan változó, olyan, különálló egyedek sokaságát tartalmazó csoport, amelyet csakis holisztikus megközelítéssel lehet leírni. Ezen túl azonban a munkás-életmód szinte minden vonatkozásában szolgál újszerű adalékokkal, mely elsősorban az általa használt történeti adatok kellő interferálásából születtek.

A későbbiekben ehhez a szemléletmódhoz valamilyen módon kapcsolódva – azt kritikával illetve<sup>147</sup>, illetve ahhoz hasonulva<sup>148</sup> – hozták létre jelentős munkáikat azok az angol társadalomtudósok, elsősorban történészek, akik munkáskutatásokkal foglalkoztak.

Ugyancsak erre a korszakra és társadalomtörténeti iskolára jellemző Paul Willis *Learning to Labour* című<sup>149</sup> szociografikus ihletettséggű munkája. Willis elsősorban a munkások közötti generá-

---

<sup>143</sup> Redfield sokat foglalkozott azzal, hogy a „kis-hagyomány” (a paraszti világkép, a szétszórta falulakók kultúrája) hogyan függ össze a „nagy-hagyománnyal” (az intézményes, ortodox kultúrával, a munkások, a városi írástudók kultúrája). Véleménye szerint a város, a „telep” egy önálló kulturális réteg, amely önmagában alkalmas a kutatásra, saját lényeggel bír. Ellentétpárokat állított fel a város és a vidék között, melyek meghatározták a későbbi munkák jellegét. Mivel a városi, telepi „rossz” kutatására volt kidolgozott módszertan, eszerint dolgozott minden kutató, hiszen kezdetben a legszembetűnőbb deviáns viselkedéseket (alkohol, drog, bűnözés stb.) kutatták. – Bővebben lásd: Redfield, Robert – Singer, Milton: *The Cultural Role of Cities. Economic Development & Cultural Change*, 1954. 3. 53-73.p.

<sup>144</sup> Például: Shorter, Edward – Tilly, Charles: *Strikes in France 1830-1968*. Cambridge, 1974, Cambridge University Press. – Amely munka a korszak leíró történeti munkáinak tipikus jeleit mutatja: a redundáns adatgazdagságot, a statisztikákat, s a kvalitatív adatok háttérbe szorítását.

<sup>145</sup> Whyte, William Foote: *Uicasarki társadalom. Egy olasz szegénynegyed társadalomszerkezete*. Budapest, [első közlés: 1943] 1999, Új Mandátum Könyvkiadó és Max Weber Alapítvány.

<sup>146</sup> Thompson, Edward P.: *The Making of the English Working Class*. London, 1963, Harmondsworth.

<sup>147</sup> Lásd: Calhoun, Craig: *The Question of Class Struggle*. Oxford, 1982, Basil Blackwell.

<sup>148</sup> Sewell, William H. jr.: *Work and Revolution in France. The Language of Labor from the Old Regime to 1848*. Cambridge, 1980, Cambridge University Press.

<sup>149</sup> Willis, Paul *Learning to Labour*. Farnborough, 1977, Saxon House.

ciós különbségekre, s a köztük meglévő határookra helyezi a hangsúlyt. Angliai munkásfiatalokat vizsgálva arra kereste a választ, hogy miért és hogyan működnek azok a munkásközösségekben meglévő normák, amelyek végeredménye a társadalmi csoport fenntartása. Ennek „köszönhetően” termeli újra saját magát a munkásság, s az új nemzedékek emiatt nem képesek kilépni, tanulni, magasabb társadalmi szinteket elérni. Bizonyos kulturális hatások kényszerűen működve eredményezik azt, hogy saját maguk „hagyományaiba zárva” a munkásfiataloknak osztozniuk kell apáik sorsában, a munkában és a szegénységben.

Több más mellett ebből a történeti vonulatból táplálkoztak s fejlődtek ki, immár az egyes részterületekre koncentrálna az angolszász területeken kibontakozó, posztmodern talajon álló rész- és szubkultúra kutatások. Ezek többsége már a társadalmi osztály-szintnél kisebb kategóriákat használt, s elsősorban az egyéni és közösségi pszichikumra, a szimbolikus tartalmakra, a ritualizálódás folyamatára összpontosított.<sup>150</sup> Ezzel párhuzamosan munkálkodva hozta létre jól adatolt, nagyjából a múlt századhoz, az *Annales-iskola* hatása alatt álló, a mindennapokra, a múltat mikrotörténelmi fókusszal vizsgáló francia, illetve francia témákat feldolgozó brit kutatói gárda.<sup>151</sup>

Az 1990-es évtized nemzetközi kutatásait elsősorban az a multi- és interdiszciplinaritás jellemezte, melynek köszönhetően a vizsgálatok során egyre erősebben jelent meg a kulturális antropológia terepmunka- és feldolgozás-paradigmája. Ez nem ugyanaz, amit korábban a klasszikus antropológia vallott, amely szerint a kultúrákat teljes, holisztikus egységükben kell szemlélni. Az újabb kutatásokból nyilvánvaló, hogy a partikuláris esetekben lehetetlen érni a kulturális rendszerek működését, általános törvényszerűségeit. Ezzel együtt az is nyilvánvaló, hogy általában a kulturális rendszerek általános törvényszerűségeit az antropológia nem tudja vizsgálni. Partikuláris eseteket tud vizsgálni, azt tudja megnézni, hogy egyedi esetekben belül milyen általánosítható tendenciák vannak. A megismerés szempontjából ekkor már nem az a lényeg, hogy az adatok ott vannak, hanem az, hogy azokat amik ott vannak hogyan olvassuk el. Anna-Françoise Garçon<sup>152</sup>, a Rennes-i egyetem kutatója, a Reims-i Gracia Dorrel-Ferré<sup>153</sup>, illetve a lisszaboni kutató, Helena Alves<sup>154</sup> ebben a szemléletmódban adta közre<sup>155</sup> egyedi eseteket tartalmazó kutatásait. De ugyancsak itt említendők napjaink hagyományosan „munkásközpontú” angol<sup>156</sup>, illetve a nagyon bő termésű és széles témaválasztású német nyelvű<sup>157</sup> kutatásai is.

---

<sup>150</sup> Lásd: Marsh, P. – Rosser, E. – Harré, R.: *The rules of disorder*. London, 1978, Routledge.

<sup>151</sup> Lásd: Stearns, Peter N.: *Paths to Authority. The Middle Class and the Industrial Labor Force in France. 1820–48*. Urbana, 1978.; Sewell: *Work and Revolution...*; Shorter – Tilly: *Strikes...*;

<sup>152</sup> Garçon, Anna-Françoise: *Why is it so difficult in France to combine worker's memory and industrial archeology?* 1999, TICCIH.

<sup>153</sup> Dorrel-Ferré, Gracia: *Industrial heritage an cultura identity, thougst about a few cases*. 1999, TICCIH.

<sup>154</sup> Alves, Helena: *Preserving the social identity at Mina de Sao Domingos*. 1999, TICCIH.

<sup>155</sup> A dolgozat befejezésének időpontjáiig nyomtatásban még nem jelentek meg.

<sup>156</sup> Hopkins, Eric: *The rise and decline of the English working classes 1918-1990*. New York, 1991, St. Martin's Press.

<sup>157</sup> Ehmer, Josef: *Soziale Traditionen in Zeiten des Wandels. Arbeiter und Handwerker im 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main – New York, 1994, Campus.; Kaschuba Wolfgang: *Lebenswelt und Kultur der unterbürgerlichen Schichten im 19. und 20. Jahrhundert*. München, 1990, Oldenburg Verlag.; Kocka, Jürgen unter Mitarbeit von Elisabeth Müller-Luckner:

Az utóbbi évek kutatásai mellett, hogy megtalálhatók benne a hagyományos etnográfiai-történeti témák is – Bill Malone például a countryzene munkások közötti szimbolikus jellegét kutatja<sup>158</sup>, John Kirk összefoglalását adja a brit munkásság történetének<sup>159</sup> –, elsősorban a társadalmi osztály-vizsgálatok segítségével változásokra helyezik a hangsúlyt. Hagen Koo szociológus első generációs koreai ipari munkásokat vizsgál, mélyinterjúk segítségével próbálja feltárni a kultúra és politika keveredése, egymásra hatása következtében jelenleg kialakuló munkasközösségeket.<sup>160</sup> A változás-vizsgálatok többsége azonban nem a munkaskultúra épüléséről, hanem bomlásáról szól. Royce Turner a nyugat Yorkshire-i szénterületen dolgozó munkások társadalmának átalakulását, leépülését írja le, benne az 1980-as évek közepének nagy sztrájkjával.<sup>161</sup> Linkon és Russo városzociológusok az Ohio-i iparvidéken azt vizsgálják, hogyan és milyen hatásokkal működött a deindusztrializáció, ahogyan egy hagyományosan és szimbolikusan is nehézipari vidék elveszti identitásának legfőbb támaszát.<sup>162</sup> Steven High az USA és Kanada határvidékén ugyanezt kutatja, az országhatárokon átnyúló, kiterjedten depressziós „rozsdáövezet”<sup>163</sup> egyes részeinek kulturális azonosságaira és sajátosságaira fókuszálva.<sup>164</sup>

---

*Arbeiter und Bürger im 19. Jahrhundert. Varianten ihres Verhältnisses im europäischen Vergleich.* München, 1986, R. Oldenbourg.

<sup>158</sup> Malone, Bill C.: *Don't Get Above Your Raisin'. Country Music and the Southern Working Class.* Urbana, 2002, University of Illinois Press.

<sup>159</sup> Kirk, John: *Twentieth-Century Writing and the British Working Class.* Cardiff, 2003, University of Wales Press.

<sup>160</sup> Koo, Hagen: *Korean Workers. The Culture and Politics of Class Formation.* 2002, Cornell University Press.

<sup>161</sup> Turner, Royce: *Coal Was Our Life.* Sheffield, 2000, Sheffield Hallam University Press.

<sup>162</sup> Linkon, Sherry Lee – Russo, John: *Steeltown USA. Work and Memory in Youngstown.* 2002, University Press of Kansas.

<sup>163</sup> *Rust Belt* = rozsdáövezet – elhagyott, leépült nehézipari, elsősorban kohászati, fémipari térségek angolszász szakirodalomban elterjedt neve.

<sup>164</sup> High, Steven: *Industrial Sunset. The Making of North America's Rust Belt, 1969-1984.* Toronto, 2003, University of Toronto Press.

## IV. A kutatás helyszínei

### Falusi munkásság – falusi ipar

A falu, mint lakóhely alapvetően meghatározza a benne lakó munkás életmódját. Egyrészt lezárja mozgási lehetőségeit, korlátozza életmódját, életkörülményeit, s egyben fejletlenebb infrastruktúrája miatt konzerválja az életmód paraszti elemeit. A falusi életmódból adódik a városi munkásságénál alacsonyabb kulturális szint, társadalmi aktivitás, de paradox módon ez az a hátrány, amit a faluban élő munkások sok esetben saját javukra fordítanak. Olyan előnyökkel kompenzálják társadalmi hátrányaikat, mint a mezőgazdasági termelés, a kétlakiság. Ez a folyamat természetesen visszahat, s kiváltó okát tovább mélyíti<sup>165</sup>, azaz késlelteti a munkássá válás menetét. Emellett a falusi munkások képezik az üzemi társadalom legkevésbé kvalifikált, emellett legmozgékonyabb rétegét<sup>166</sup>, akik nem honosodtak meg az iparban, és kialakult viszonyaik között csak kevéssé is törekednek erre.

Az ipari agglomerációs körzetek kialakulásának, illetve a bejáró életmód elterjedésének köszönhetően az 1970-es évekre az iparban munkát vállalók több mint fele, 58%-a falvakban lakott.<sup>167</sup> Ez az arány 1949-ben még csak 32,1%, 1960-ban pedig 37,3% volt.<sup>168</sup> Ez annak a sztereotípiának a megkérdőjelezését is jelenti, amely a munkásságot elsősorban a várossal, a falvak lakosságát pedig a parasztsággal hozza összefüggésbe. A „...községi munkásság – helyzetének ’közöttessége’ ellenére – sok területen lényegesen közelebb áll a városi munkássághoz, mint a parasztsághoz. Kifejeződik ez az életmódot szervező értékrendben csakúgy, mint a magasabb fokú iskolázottságban, a világ dolgaiban való jártasságban, a tömegkommunikációs eszközök használatának intenzitásában. Összefoglalva: a kulturális nyitottságban.”<sup>169</sup> Erre az időszakra a falusi társadalom már nem a tradicionális paraszti társadalmat jelentette. Ez a tendencia a rendszerváltoztatás után sem változott, így egyre inkább a falvak váltak, válnak a munkásság lakóhelyévé.

Az 1970-es években, miután az ország ipari foglalkoztatottainak aránya csökken, a falusi ipartelemek jelentőség megnövekszik, mert arányuk nő a nemzeti iparon belül.<sup>170</sup> Az ipar a szocialista időszakban a falvak egyharmadában van jelen – nem számolva a 10 főnél kisebb munkáslétszámot foglalkoztató telephelyeket –, de a falvakra gyakorolt hatása igen különböző.<sup>171</sup> Egyes esetekben – mint

<sup>165</sup> Hanák Katalin.: Vázlatok a mai falusi munkásságról. *Szociológia*, 1978. 3. szám, 372.p.

<sup>166</sup> Ladányi János: *Községekben...* 38-39.p.

<sup>167</sup> Böhm Antal – Pál László: *Bejáró munkások*. 77-78.p.

<sup>168</sup> Ladányi János: *Községekben...* 28.p.

<sup>169</sup> Hanák Katalin.: *Vázlatok...* 374.p.

<sup>170</sup> Beluszky Pál – Sikos T. Tamás: *Magyarország falutípusai*. 5.p.

<sup>171</sup> Beluszky Pál – Sikos T. Tamás: *Magyarország falutípusai*. 5.p.

ahogyan azt Horváth Réka Lábatlanban végzett kutatási igazolták – a faluba telepített ipar a lakóhelyhez hasonlóan először inkább „falusiasodott”, s csak később erősödött annyira, hogy a helyiek életmódját befolyásolja.<sup>172</sup>

Az 1989-es rendszerváltoztatás alapjaiban változtatta meg a falvakba települt ipari üzemek életét. Mivel ezek túlnyomó többsége a nehézipar nyersanyagbázisát adta, illetve annak előkészítésére szakosodott, a honi ipari termelés visszafejlődésének első áldozatai voltak. Részben a technológiai sorban elfoglalt alacsony helyiértékük, külföldi anyaggal való kiválthatóságuk, részben nagyon alacsony érdekérvényesítő képességük miatt. Napjainkban a térségben már nincsenek az elmúlt időszakban megszokott méretű, akár több ezres lélekszámot foglalkoztató falusi ipari üzemek. Ahol ipari vállalkozások előfordulnak, ott is csupán a pár tucatnyi munkavállaló<sup>173</sup> a meghatározó. S ami még ennél is jellemzőbb, hogy ezeket az üzemeket már nem övezi saját munkásainak kolóniája – ez a forma, ma úgy látszik, a falvakban végleg megszűnt.

## A vizsgált kolóniák

Az általam vizsgált kolóniák (felsorolásukat lásd a 8. oldalon!) Beluszky Pál és Sikos T. Tamás település-tipizálási módszerével könnyen csoportba sorolhatók. A vizsgált községek a *Népes ipari községek, igen gyors lakosságszám-növekedéssel, városias jellegű művi környezettel, esetenként városias funkciókkal* típusba tartoznak. Valamennyi községre jellemző, hogy népességszám változásuk 1949 és 1970 között meghaladta a 111%-ot, s az 1945 után épült lakások aránya 1970-ben közel 56% volt.<sup>174</sup> Ezen települések valamennyi életjelenségét az országos jelentőségű ipar jelenléte, az egyoldalúan ipari jellegű foglalkozási szerkezet, a gyáripár település- és társadalomformáló hatásának viszonylag nagy múltja, és a központi településfejlesztés által is támogatott nagyfokú dinamika határozza meg.

---

<sup>172</sup> Horváth Réka: Egy falu – két életforma. Paraszti és munkáséletmód Lábatlanon. in Horváth – Pethő – Tóth (szerk.): *Munkástörténet...* 155.p.

<sup>173</sup> Jellemző adalék, hogy a térség egyik legnagyobb kolóniáját létrehozó, fénykorában jóval több, mint ezer embernek kenyeret adó *O.É.Á. Rudabányai Bányaiüzeme*, a jelenlegi *Rudagipsz Kft.* napjainkban 75 fővel üzemel. – K.D. szóbeli közlése.

<sup>174</sup> Beluszky Pál – Sikos T. Tamás: *Magyarország falutípusai.* 119.p.

A vizsgált települések foglalkozási megoszlása (%)<sup>175</sup>

Település	<i>Bányász és ipari</i>		<i>Mezőgazdasági</i>	
	<i>dolgozói</i>			
	1949	1953	1949	1953
Alsótelekes	50	58	33	25
Arló	55	71	11	5
Borsodnásd	78	84	7	4
Felsőtelekes	63	67	26	20
Izsófalva	79	85	8	5
Királd	75	79	6	5
Kondó	57	60	36	33
Kurityán	81	85	9	7
Mezőkövesd	25	28	51	48
Miskolc	55	65	3	2
Múcsony	63	69	24	20
Ózd	77	85	4	3
Rudabánya	73	79	11	8
Szuhogy	55	58	31	27

Az avatatlan szemlélő számára a kolóniák elsősorban külső képükkel hívják fel magukra a figyelmet. „A bányászkolóniák, gyári lakótelepek, szegényes, uniformizált külsejükkel, lakóik életmódjával, -formájával, »társadalmukkal« élesen elkülönültek névadó településüktől. Az egykori agrárfalu s a munkáskolóniák mellé újabb morfológiájú, jellegű településrészek csatlakoztak; a két világháború között családirházas-jellegű tisztviselőtelepek, magánépítésű családirházas településrészek. Térbeli záródásuk többnyire megtörtént (de sokhelyütt kusza településszerkezetet eredményezett) teljes »integrációjuk« azonban nem következett be.»<sup>176</sup> Közösen jellemzi a térség kolóniáit az, hogy mindenütt megfelelően kiépített az alapfokú intézményhálózat, mely néhol már kisvárosias hatást is kelt. Ahol a kolónia parasztfalu mellé telepedett, kétközpontú település jött létre: a település művi környezete annak ellenére városias, hogy emellett mindenhol fellelhető az egykori, falusias beépítésű településmag is.<sup>177</sup> A városias környezetet a tervezők ki kívánták aknázni. Az 1950-es évek tervei szerint Rudabánya, illetve Kurityán települési centrumként alkalmas volt arra, hogy bányászati alközponttá épüljön ki. Ezek a centrumok voltak hivatottak a városi élethez hasonló, kulturált életnívót nyújtani a bányász lakosságnak, s a napi ingázástól mentesíteni őket.<sup>178</sup>

<sup>175</sup> Kóródi József: *A borsodi...* 234.p.

<sup>176</sup> Beluszky Pál – Sikos T. Tamás: *Magyarország falutípusai*. 120.p.

<sup>177</sup> Lásd: 6. függelék.

<sup>178</sup> Kóródi József: *A borsodi... iparvidék*. Budapest, 1959, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 108-109.p.

Munkások aránya lakóhelyük szerint (%)<sup>179</sup>

<i>Település</i>	<i>Helyben lakó</i>	<i>Ideiglenesen ott lakó</i>	<i>Napi ingázó</i>
Miskolc	65,2	11,7	23,1
Ózd	51,3	3,5	45,2
Izsófalva	47,2	11,8	41,0
Királd	28,1	5,7	66,2
Múcsony	69,8	0	11,4
Mezőkövesd	99,7	0,1	0,2
Kurityán	54,8	0,6	44,6
Rudabánya	60,6	3,8	35,6
Borsdonádasd	30,6	0,6	68,8

Az ipar külön-külön is jellegzetessé, egyben sok tekintetben egymáshoz hasonlóvá formálta ezeket a falvakat.<sup>180</sup> A települések közötti különbségeket az iparosítás időpontja, tradíciói, az agglomeráció mértéke, valamint a városias funkciók megtelepedésének mértéke alakította ki. A leginkább szembevetendő, hogy mindegyikben teljesen urbánussá vált a foglalkozási szerkezet, melyben az ipari munka aránya legalább 75% volt, s csak a maradékon osztozott a mezőgazdasági és a tercier terület – nagyjából azonos arányban. Mindezt úgy sikerül elérni, hogy a települések ipari keresői többségében már másod- vagy harmadgenerációs ipari alkalmazottak voltak. Ezekre a kolónialakókra jellemző az is, hogy a másodgazdaságok szerepe náluk kisebb volt, mint az ipari keresőknél általában. A mezőgazdasági termelés tradícióinak hiánya miatt, még a kínálkozó lehetőségeket sem használták ki, s ha folytattak is agrártevékenységet, az csupán az önellátást szolgálta. Ahol számottevő mértékben felfedezhető volt a mezőgazdasági tevékenység valamely fajtája, ott is érdekes termelési szerkezet jött létre: az elenyésző mennyiségű zöldség, primőr, illetve a sok gyümölcs, szőlő termesztése, s kiváltképp a borkészítés jellemezte.

A munkatevékenységen túl a vizsgált telepeken lakókra jellemző volt, hogy a szabadidőt urbánusabbban töltötték el, s általában mozgékonyak mutatkoztak. Könnyebben utaztak a városba, s több volt a nem kényszer jellegű utazások száma. A mozgások számát tovább szaporította az is, hogy számottevő volt az agglomerációból ki- és beingázók száma, s emellett felfedezhetőek voltak az úgynevezett keresztingázások is, azaz az egyik ipari telepről a másikra való utazások. Általában a rövid távú, az úgynevezett „kulturált ingázás” volt a jellemző. Ehhez természetesen a közvetlen földrajzi környezet adottságai is szükségesek voltak. A jó forgalmi kapcsolatoknak köszönhetően ezekről a kolóniáról a városok maximum fél órán belül elérhetőek voltak. A lakóhely minőségének meghatározásakor ugyanis fontos vizsgálnunk az úgynevezett közlekedési izokrónokat<sup>181</sup> is, azaz hogy megadott időegységen belül különféle közlekedési eszközökkel – kerékpárral, autóbusszal, személygépkocsival – mekkora távolságra képesek a település lakosai eljutni. Ez természetesen függ a körzet

<sup>179</sup> Kóródi József: *A borsodi...* 245.p.

<sup>180</sup> Bővebben lásd: Beluszky Pál – Sikos T. Tamás: *Magyarország falutípusai*. 120-121.p.

<sup>181</sup> Kóródi József: *A borsodi...* 255-256.p.

úthálózatától, annak minőségétől, vonalvezetésétől, a települések egymáshoz viszonyított távolságától, s a tömegközlekedés sűrűségétől. Ez az, ami meghatározza, hogy az ingázó munkavállalónak munkavállalása, a telepen lakónak utazással járó ügyintézése, vásárlása, szórakozása fejében milyen árat kell fizetnie.

Az egyes kolóniák hasonló utat jártak be népességük változása tekintetében is. Jellemző volt a gyors népességnövekedés a termelés beindulása, általában a századforduló környékén, az egyes ipari konjunktúrák időszakában, illetve leggyorsabban a szocialista iparosítás, 1950 és 1970 között. Az ezt követő időszakokat az jellemzi, hogy a népességnövekedés 1970-ben lefékeződik. Csökken a lakásépítések száma, az ipar stagnál, később nő az elvándorlók, elsősorban a magas kvalitású munkások és az értelmiség száma is. Ebben a periódusban a népesség számának fenntartása, növelése már a természetes szaporulatából s nem a bevándorlásból adódik.

Ma ezek a kolóniák kivétel nélkül azonos képet mutatnak. A települések képét jellemzi a nagyszámú, túlnyomórészt leromlott állagú, egyes esetekben mindenféle központi akarat nélkül karbantartott, felújított, átalakított munkásház. Ezek jelentős részében, főleg a legkorábbi időszakokból származókban ma már cigányok élnek, s „lelakva” azokat még tovább rontják az épített környezet összképét. A közösségi épületek – iskolák, kultúrházak, üzletek –, illetve a közművek – utak, járdák, közterek – ugyanezen sorsot bejárva, hasonlóan árulkodnak a pénztelenségről. A telepek lakossága túlnyomórészt öreg, nyugdíjas munkásból áll, kevés a fiatal, s azok is jobbra a cigány kisebbségből tevődnek ki.

### **Rudabánya**

Rudabánya a történelmi Borsod északi részén, a Bódva folyótól nyugatra fekszik. A Rudabányai hegység átmenetet képez a Bükk északi nyúlványaként a Szlovák Érchegységbe. Az ezen a területen sűrűn elhelyezkedő dombok keskeny völgyeiben települtek meg emberek. Tacitus *Germaniája*<sup>182</sup> szerint az ókorban cotinus kelta törzs élt a vidéken, akik bányászattal foglalkoztak, majd később szlávok nyomultak be a területre, akik tovább folytatták a bányászkozást. A község neve is ittlétük eredménye, a ruda, rudo szó a jelenlegi szlovák nyelvben is ércet, rezet jelent.

A mezővárosi kiváltságokat élvező faluba a XIV-XV. század folyamán IV. Béla nagyszámú német hospeszt telepített le.<sup>183</sup> Több száz éves ittlétük szellemisége mára már teljesen elillant. Csupán a tárgyiasult bizonyítékok, a szabad királyi bányavárosi cím, az ehhez tartozó vezetési és hierarchia-rendszer, német feliratok a templom ajtaján, s maga a gótikus, nagyvárosi méretekkel bíró templom is, az ezüst városi pecsétnyomó, a vezető pozíció az egyesült felsőmagyarországi bányavárosok között jelzik azt, hogy milyen lehetett ittlétük alatt a környék.

<sup>182</sup> Tacitus, Publius Cornelius: *Germania*. in *Tacitus összes művei*. Szeged, 1998, Szukits Könyvkiadó, 35.p.

<sup>183</sup> Balla László: *A rudabányai bányászok társadalmának kialakulása. Bulénerek Rudabányán*. Rudabánya, 1983, Érc- és Ásványbányászati Múzeum, 83.p.

A török hódoltság és az utána következő, a református vidékeket különösen sújtó pangás évszázadai után egy XIX. századi okirat már magyar faluként említi a községet: „Magyar falu 753 lakossal, régi református templommal, Mint azt neve mutatja, és mint régi pecsétjéből, a sok elhagyatott bányaüregből ki lehet venni, régebb bányahelység volt, ahol rezet termeltek, a bányászat abban azonban megszűnt, lakói közt bányászok nincsenek.”<sup>184</sup>

1880-ban ebben az állapotban, amikor az egykori német betelepődőknek talán már csak genetikai örökségük volt fellelhető a faluban, életük folyása, szakmájuk, nyelvük, kultúrájuk végképp elfelejtődött, ekkor érte egy új betelepedési hullám a községet. Egy újonnan megalakult cég, a *Borsodi Bányatársulat* az addigi csak kisüzeminek, helyi szóhasználatnál élve „bicskabányászatnak” nevezhető termelést – mert a bányászat nem szűnt meg teljesen, csupán apró magánbányák kapirgálásává fejlődött vissza – nagyüzemivé kívánta fejleszteni. Mivel hiányoztak a nagyüzemi termelés beindításához és biztonságos üzemviteléhez szükséges szakemberek, azokat toborzás útján a Monarchia egyéb területeiről, nagyrészt a németajkú buléner vidékekről igyekeztek beszerezni.<sup>185</sup> Így érkezett a rudabányai munkahelyekre nagyszámú, idegen nyelvű és kultúrájú munkás. Elsősorban ezeknek a szakképzett munkásoknak épült a kolónia.

A későbbiekben, de főleg a szocialista iparosítás ideje alatt újabb és újabb kolóniarészek épültek, folyamatosan nőtt a lakosság száma. A Rudabányára történő letelepedés az 1950-es években állandó jelleggel leginkább a megyéből (Borsodból), míg ideiglenes jelleggel kimagasló értékben Szabolcsból történt. Elköltözéseket vizsgálva viszont egy sem irányult Szabolcsba.<sup>186</sup> Az üzem összlétszáma 1985-ben, közvetlenül a bezárást elhatározó döntést megelőzően elérte az 1126 főt. Bizonyítja az üzem és a község összefonódását, hogy közülük 690 fő, azaz 51% helyi lakos volt.<sup>187</sup> Ez azt jelenti, hogy nincs szinte olyan család Rudabányán, amelynek ne lettek volna kapcsolata a bányával.

Az ötvenes évek valamiféle aranykorként él a helyiek emlékezetében: a kilátások fényesnek tűntek, volt munka és nyersanyag bőven, s a bányászság a rendszer kiemelten fontos, privilegizált fizetésű rétege volt, volt NB II-es futballcsapat. A bányauzem megszűnésekor jelentkező magatartást – az 1980-as években a községet szociálgeográfiai szempontból kutató Cséfalvay Zoltán és munkatársai alapján – „lojális szkepszisnek”<sup>188</sup> nevezhetjük. Működésbe léptek olyan öngazoló mechanizmusok, amelyek hatására az érintett munkások igyekeztek tudomást sem venni a történésekről, nem foglalmazták meg ellenvéleményeiket, s semmit sem tettek a történetek ellen – s főleg nem közösen.

---

<sup>184</sup> Soós Imre: Rudabánya története 1880-ig. in Pantó Endre – Pantó Gábor – Podányi Tibor – Moser Károly (szerk.): *Rudabánya ércbányászata*. Budapest, 1957, OMBKE, 7-47.p.

<sup>185</sup> Podányi Tibor: *A nagyüzemű bányászat 100 éve Rudabányán*. Rudabánya, 1980, ÉÁMF, 2-6.p.

<sup>186</sup> Kóródi József: *A borsodi...* 238-239.p.

<sup>187</sup> Cséfalvay Zoltán et alii: *Visszaszámlálás Rudabányán*. Elmélet – Módszer – Gyakorlat 52. Budapest, 1991, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, 35.p.

<sup>188</sup> Lásd: Cséfalvay Zoltán et alii: *Visszaszámlálás...*42-50.p.

## **Ormosbánya**

Ormosbánya Rudabányától mintegy 5 kilométernyire, déli irányban, az Ormos-patak szűk völgyében helyezkedik el. A feltehetően Árpád-kori alapítású falu a hódoltság idején többször is elnéptelenedett, s csak a XVII. század harmincas éveire vált újból lakott helyé. A történelem viharaiban a település többször is gazdát cserélt, de életéről és fejlődéséről csak a szénbányászat megkezdésétől vannak írásos források.<sup>189</sup> A bánya, illetve a hozzá tartozó kolónia kiépítése 1908-ban kezdődött meg. Az 1910-es népszámlálási adatok szerint 224-en éltek a bányatelepen.<sup>190</sup>

A kiegyezés után az Ormos-patak völgyében megindult a kezdetleges bányászkodás, Ormospuszta belterületén 1887-ben nyílt meg az első szénbánya. 1912 őszén és a következő évben megépült 12 darab hat lakásos bányászház. 1913-ban elkészül a MÁV szénosztályozó és a helyi villamoserőmű is. Az I. világháború fokozott követelményeket támasztott a bányával szemben, a termelés megduplázódott, a bányában dolgozók száma meghaladta 250 főt. Mindezek hatására újabb lakások építésére került sor, s megnyílt az egy tantermes iskola is, elkészült a péküzem és a szülőotthon. Az 1930-as évek elején már 1200 dolgozója volt az üzemnek. 1933-ra épült fel a jelenlegi katolikus templom. 1946-ban újraindult a bányászlakások, bérházak és BSH-házak építése, mely folyamat 1968-70-ig töretlenül folytatódott. A lakóházak száma 1962-re elérte a 335-öt, a lakások száma pedig a 653 darabot. 1953-ban a község nevét Ormospusztáról Ormosbányára változtatták. Az 1950-es években épült két, egyenként 100 férőhelyes legényszálló mellé később elkészült az új, 206 személyes munkásszálló is. Erre szükség is volt, hiszen 1963-ban a bányauzem dolgozóinak a létszáma meghaladta a 3900 főt. Az általános iskola mellett 1963-tól 1973-ig gimnázium is működött; az 1964-65-ös tanévben a tanulók létszáma 647 fő volt. 1984-ben felgördült az utolsó csille szén a bányából, s az aknák lejárataira lakat került. A szénbányászat megszűntével a község sorsa nehézre fordult. Ormosbánya elvesztette a beruházások, a kulturális és sport tevékenységek és létesítmények fő mecénását, s a munkalehetőségek reményében sokan elköltöztek a környező városokba.

## **Rudolftelep**

Rudolftelep község Borsod–Abaúj–Zemplén megyében, Kazincbarcikától 10 km-re, a Mák-patak völgyében fekvő, jelenleg 832 lelket számláló önálló, úgynevezett zsákutcás bányászkolónia. Rudolftelep a régió egyik legrövidebb önálló mültra visszatekintő települése, hiszen a település történelme csupán bő 100 évre tekint vissza. Története 1908-ig nyúlik vissza, amikor a bányászathoz szükséges állandó munkaerőt biztosítandó a kiaknázást végző vállalat építkezésekbe kezdett. A kolónia lakói az ország különböző területeiről érkeztek, de sok ide rendelt rab is itt maradt az akkori bányaépítésekről. Rudolftelep a nevét a terület és az akna birtokosáról, Rudolf Cohacht-ról kapta, aki Kazinc és Csillag-völgy nevű bányatelkeit 1881-ben a *Magyar Általános Kőszénbányák Rt.*-nek adományozta, melyet később az állami tulajdonban lévő *Borsodi Szénbányák Rt.* szerzett meg. Külön érdekessége a településnek, s egyben adalék is a munkaadók mindenhatóságára, hogy a kolóniá-

<sup>189</sup> Hadobás Pál: *Ormosbánya. Epizódok egy bányatelep múltjából.* Edelényi Füzetek 21. Edelény, 2000, [k.n.], 5-7.p.

<sup>190</sup> Hadobás Pál: *Ormosbánya.* 12.p.

nak helyet adó völgy, illetve az azt átszelő Mák-patak a *MÁK Rt*-ről lett elnevezve<sup>191</sup>. Ezekben az években építették ki a település magját képező munkás- és tisztviselő lakásokat, majd ezt követően a szociális épületeket. Ekkor bővült a bányásztelep orvosi rendelővel, mai értelemben vett művelődési házzal és élelmiszerraktárral.

Az 1950-es években vett igazán lendületet a bányászat. Virágzott a régióban az ipar és a bányászat, és az ekkor Izsófalvához tartozó Rudolftelep is fénykorát élte. A 70-es években a település lélekszáma megközelítette a 2000-et. Hosszas pangás után az 1992-es év az állami finanszírozással folytatott bányászat végét jelentette, Rudolfon megkezdődött a kitermelés megszüntetése. A bánya egy ideig mégsem zárt be, mert egykori bányavezetők irányításával megalakult a *Rudolf Kft.*, amely közel 200 embernek biztosított munkát, azonban 2000. márciusában ez a bánya is bezárta kapuit. A település sohasem volt önálló, közigazgatásilag mindig a szomszédos Izsófalvához tartozott. 1993-ban népszavazás határozott az elszakadásról, így 1995-től Rudolftelep függetlenné vált.

### ***Borsodnádasd***

Borsodnádasd Borsod-Abaúj-Zemplén megye nyugati részén, annak Heves megyével találkozó határán, alacsony hegyek környezetében fekszik. Budapest irányából Észak-Magyarország, ezen belül az Óbükk-Gömöri térség kapuja. A kislétszámú zsellérfalu a XIX. század közepétől indult lendületes fejlődésnek, s 100 év alatt megötszörözte lakosainak számát. Többször is kapott nagyközségi rangot, végül 2001-ben várossá nyilvánították.

Fejlődésében a bányászat és az 1989-ig üzemelő *Borsodnádasdi Lemezgyár* volt a meghatározó. 1851-ben már három szénbánya is működött Nádason, s a széntermelés 1977-es befejeződéséig ez a szám közel tucatnyira emelkedett. 1864-ben kezdte meg működését a lemezgyár. A gyár és a bányák jóléti alapjai nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy – mind gazdaságilag, mind pedig szellemi életét tekintve – a község kiemelkedett a környező települések sorából és vonzáskörzeti központként ismerték.

Nádason 1870-től épültek kolóniák, elsősorban a *Rimamurányi Vasmű Rt.* más telepeiről áthelyezett szakképzett munkások számára. A kolóniák – szokás szerint – rendelkeztek oktatási, vallási, egészségügyi művelődési épületekkel és intézményekkel is. 1889-től a telepen iparos tanonciskola is működött.<sup>192</sup>

A település egészen a bányák 1970-es évekbeli bezárásáig folyamatosan fejlődött. A nehézipar leépülése után azonban magára maradt az átlagosnál jobban kiépített intézményrendszerével, az utasokat nem szállító ipari vasútvonalával, s a páratlan természeti környezetével.

---

<sup>191</sup> Dienes Bernadett: *A munka becsülete. A munka értékének és értékelésének összefüggései egy észak-magyarországi bányászkolónián.* Szakdolgozat. Miskolc, 2004, Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék, 12.p.

<sup>192</sup> F. Dobosy László: *Ózd és térsége.* Magyarország kistérségei. [s.l.], 2003, Ceba Kiadó. 53-61.p.

## Pereces

A perecesi völgyben, néhány gazdálkodó családot leszámítva, a bányászat megkezdésének időszakában nem volt őslakó. A perecesi bányászat a *Diósgyőri Vasgyárhoz* tartozott, így az állami üzemek közé tartozott. Az első munkások, akik elsősorban az északi ércbányák szlovák munkásai közül kerültek ki, 1871-ben érkeztek a lakótelepre. 1910-ben a 137 házban már 2312 személy lakott. A két világháború között és után – mivel a nyugdíjba vonult munkásoknak a kolóniából ki kellett költözni – a telep határában nagyarányú magánlakás építések indultak meg.<sup>193</sup> Egy 1940-es felmérés szerint a telep lakosainak 30%-a volt bányász, s 60%-a „gyárista”, azaz vasgyári dolgozó. Az ezredfordulóra a lakosság több mint 70%-a nyugdíjas lett.<sup>194</sup>

A telep ellátottsága az 1950-es évekig teljes volt: mészárszék, vágóhíd, pékség, vendéglő, vegyeskereskedés, külön ruházati és műszaki bolt, emellett cipész, fodrász, szabó volt található a telepen. Ezek nagy része az 1960-as években megszüntette működését, s azon túl a központba, Miskolcra kellett járni a szolgáltatások igénybevételére.<sup>195</sup> Amíg a telepen gondnokság működött, addig kitűnő rendben tartották a tereket, utcákat. A bányafőnök rendszeresen végigsétált az utcákon, s figyelmeztette a hanyagokat. A szocialista időszakban, a gondnok-rendszer megszűnte után minősíthetetlen szintre romlott a köztisztaság.<sup>196</sup>

1909-ben *Bányamécs Egylet* néven dalkör alakult, mely az 1960-as évek derekán szűnt meg. Jellemzően a kolónia *Miskolci Városi Tanácshoz* történő csatolása után minden közösségi működés véget ért. 1988-ban lelkes lokálpatrióták megalapították az *Új Bányamécs Baráti Kört*.<sup>197</sup> 2000. decemberében megalakult a *PTKA*, a *Perecesért Tenni Akarók Köre Alapítvány*. Perecesen még ma is elkülönülnek a kolóniában lakók az „igazi” pereciesiek a gazdag részen, Erenyőben lakóktól, és a cigányoktól.

## Kurityán

A források már a XIII. században említik a községet, szláv eredetű nevének jelentése teknőben – azaz völgyben – lakó emberekre utal. Kurityán jelentős kulturális központként szolgált a falu határában élő pálos szerzetesek 1550 körüli kivonulásáig. A XIX. század 70-es éveiben Kurityán határában is megindult a szénbányászat. Az első bányanyitási próbálkozás még 1873-ban történt, melyet a korabeli források Pallavicini-bányaként emlegettek. A gyenge hozam miatt az aknát rövid időn belül bezárták. 1912-ben gróf Batthyányi Jánostól, a Pallavicini-vagyon örökösétől a német érdekeltségű *Borsodi Bányatársulat* vásárolta meg a területet, ezzel együtt a bányászati jogokat. Az 1920-as években kiépült a bányához vezető ipari vasútvonal, sőt a vállalat munkástelepet és élelmiszerraktárt is létesített. 1928-ban ismét tulajdonosváltás volt, ekkor került a társaság a *Rimamurányi Vasmű Rt.*

<sup>193</sup> Dobrossy István et alii: *Pereces-bányatelep története a XIX-XX. században*. Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 9. Miskolc, 2001, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 65.p.

<sup>194</sup> Dobrossy István et alii: *Pereces-bányatelep...*70.p.

<sup>195</sup> Dobrossy István et alii: *Pereces-bányatelep...*71-72.p.

<sup>196</sup> Dobrossy István et alii: *Pereces-bányatelep...*73.p.

<sup>197</sup> Dobrossy István et alii: *Pereces-bányatelep...*95.p.

kezébe. A községet övező széntelepek kibányászására a két világháború között még több kisebb társaság szerveződött. Az államosítás után tovább folytatódott a bányászat. Az 50-es években tovább bővítették a bányákat, nőtt a termelés is. Mára az utolsó bánya, a *Feketevölgy Bányaiüzem* is bezárta kapuit. A népességszám a XX. század első felében regisztrált 894-ről az ezredfordulóra 1770 főre emelkedett.

### ***Egyéb vizsgált kolóniák***

#### ***A miskolci MÁV-kolónia***

A miskolci MÁV-kolónia, mely közvetlenül a *Tiszai Pályaudvar* mellett található, 1875-ben épült, akkor még a *Tiszavidéki Vasúttársaság* kezelésében. A kolónia akkor 11 munkásházból, összesen 44 lakással, illetve egy kétemeletes, 12 hivatalnok számára szállást nyújtó tisztilakból állt. A MÁV 1885-ben további 10 házat épített, amihez csatlakozott a *Betegsegélyező Pénztár* által két ütemben, 1892-ben és 1903-ban felépített 21 ház, és egy iskola is. A tisztilakot díszes park vette körül, a lakásokhoz kert tartozott.<sup>198</sup>

#### ***Alberttelep***

Alberttelep Borsod-Abaúj-Zemplén megye középső részén, Kazincbarcikától 4 km-re észak felé fekszik. A Sajó-völgy települése, határában folyik a Szuha-patak. A helynévmutató közlekedési táblán Múcsony-Alberttelep van feltüntetve, Alberttelepként csak a bányászattal kapcsolatos irodalmakban említik. Maga Alberttelep nem más, mint az egybenőtt Múcsony és Szuha-kálló községek között elhelyezkedő lakótelep, amely Hibbey Hosztják Albert, az 1917-ben nyitott lejtősakna műszaki vezetőjének nevét őrzi.

#### ***Edelény***

A számos történeti emlékekkel rendelkező kisváros, a térség valamikori járási központja a Bódva folyó völgyében fekszik. Közigazgatásilag része az a Borsod nevű kisközség, amelyről Borsod megye a nevét kapta. Edelény és a hozzácsatolt települések fő megélhetési forrása a feudalizmus időszakában a mezőgazdaság volt. Az első komolyabb gazdasági változás 1838-ban történt, amikor a Coburgok cukorgyárat létesítettek. Az újabb gazdasági fellendülést a XIX. század végi és a XX. század eleji iparfejlesztés jelentette, melynek köszönhetően a vállalkozók közül egyre többen igyekeztek megszerezni az edelényi szénterület bányászati jogát. A XX. század elején a valamivel több mint 2000 lakosú Edelényben a kisipar és a mezőgazdaság mellett a bányászat volt a gazdaság meghatározója. Az 1945 utáni államosítás új gazdasági szerkezetet alakított ki. A nagyüzemi bányászkodás és a nagyüzemi mezőgazdaság vált jellemzővé. Az 1989-es rendszerváltozást követően bezárt a bánya, felszámolták a termelőszövetkezetet, ami nagyarányú munkanélküliséghez vezetett.

#### ***Lyukóbánya***

---

<sup>198</sup> Pál István: *A vaspálya túlsó oldalán. A MÁV Miskolci Járműjavító Üzem története, 1859-1975*. Miskolc, 1975, MÁV Miskolci Járműjavító Üzem, 76-77.p.

Lyukóbánya Miskolctól alig 10 km-re, északra helyezkedik el. A borsodi medence több mint két évszázados szénbányászati múlttal rendelkezik, s ezen belül Lyukóbánya 60 évre tekinthet vissza. Lyukó évtizedekig a szocialista bányáipar gyöngyszeme volt, minden év végén élő riportban közvetítették az egymilliomodik tonna szén felszínre kerülését. Az 1996-ban végrehajtott privatizáció óta az üzem tulajdonosa és üzemeltetője egy amerikai érdekeltségű cég. Nemrégiben ünnepélyesen felvonták az utolsó csille szemet, s bezárt Észak-Magyarország utolsó működő, kitermelő üzeme, Lyukóbánya is.

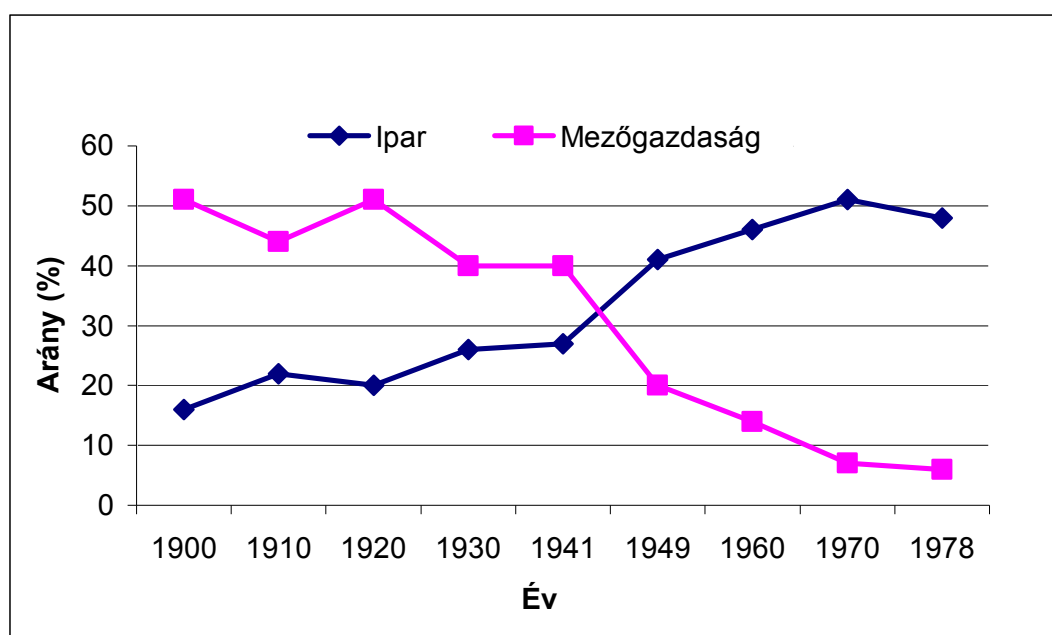
### ***Sajószentpéter***

Sajószentpéter Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kisváros a 26-os főútvonal mentén Miskolc és Kazincbarcika között. Az Árpád-kori alapítású település életében az ipar a XX. század elejétől fogva meghatározó volt. A településen birtokos Xifkovics családnak már 1888-ban termelő szénbányája volt a nagyközség határában. Fokozatosan újabb és újabb bányák nyíltak. Később megkezdte a működését egy üveggyár is, mely 104 évig adott több generáción át munkát, megélhetést családok ezreinek. 1999-ben azonban a gyár bezárt, beszüntette működését. Az ezt megelőző években pedig a bányák is a bezárás sorsára jutottak. Mindezen dolgok igen komoly foglalkoztatási gondokat jelentenek a városban. Nagyon sokan a fővárosban, Dunántúlon vagy külföldön keresnek munkalehetőséget.

## V. A magyarországi munkásság kialakulása

### A magyarországi iparosodás folyamata

A magyarországi munkáskolóniákban lakók életmódja elsősorban a hazai iparosodási folyamatok közvetett hatására formálódott. A magyar társadalomban a tőkés ipari szerkezet mellett hosszú ideig tovább létezett a feudális szerkezet is, annak sok oldalát tekintve: a gazdaságit, az államigazgatásit és főként a szimbolikust. A magyarországi iparosodás természetének vizsgálatához adalékul szolgálhat az a tény, hogy az Amerikai Egyesült Államok 1870. évi foglalkozási struktúrája mind szerkezetében, mind arányszámait tekintve egybevethető az 1945. évi magyar viszonyokkal<sup>199</sup>. Ugyanazok a problémák, a mezőgazdaság és az ipar kapcsolata, az iparba áramló mezőgazdasági dolgozók aránya és helyzete, a munkásságon belüli tagozódás stb.



Munkások ágazati megoszlása (%)<sup>200</sup>

Mindehhez azonban hozzá kell tenni, hogy az ország effajta ipari hátránya nagyon is relatív volt. Az általános kelet-európai elmaradottságon belül az I. világháború előtti Magyarország az ipari fejlettség viszonylag magas fokát érte el – Romániához, Oroszországhoz, Bulgáriához, illetve Szerbiához.

<sup>199</sup> Kemény István: Futószalag a Motorkerékpárgyárban. in Kemény István: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest, 1990, VITA, 33.p.

<sup>200</sup> Bóhm Antal – Pál László: *Bejáró munkások*. 74-75.p.

hoz képest<sup>201</sup>. Akár abszolút értékét, akár részarányát tekintve itt volt a legmagasabb az iparosodás mértéke, mely egyes területeken, így a vasútsűrűség tekintetében európai szinten állt. Különösen azért tekinthető kiemelkedőnek ez a teljesítmény, mert ezt a fejlődést Magyarország igen gyors ütemben érte el, például a gyári munkásság létszáma megötszöröződött, s kialakult számos vidéki, s a fővárosi ipari koncentráció.

Az egyes iparágak termelési eredményein túl beszédes emlékei az iparosodásnak azok a törvények, amelyek végigkövetik a folyamatot. A Széchenyi István hatása alatt meghozott *1840. évi XVII. törvénycikkely* szabadította fel a nagyipart a céhrendszer megkötöttségeiből<sup>202</sup>. A bányászatban a munkaviszony szabályozásának alapja az *1854. évi osztrák bányatörvény*, amely Magyarországon is hatályba lépett. Mivel a törvény számos jogi és szociális vonatkozású kérdést is érintett és szabályozott, a bányászatban ezek előbb nyertek rendezést, mint az ahogyan az iparban általánosságban történt.<sup>203</sup> Az osztrák *Ipartörvény*, mely Magyarországra nézve is egészen 1867-ig van érvényben – bünteti a sztrájkot, „a segédek összebeszélését, hogy közös munkamegtagadással feltételeket kényszerítsenek ki”<sup>204</sup>. Szinte forradalmi változást hozott az *1872. évi Ipartörvény*, mely 16 órában maximálta a napi munkaidőt, a gyerekeket és a fiatakorúakat naponta 8-10 órát engedte dolgozni. Ez a törvény a sztrájkjogot ugyan el nem ismerte, de büntető rendelkezéseket nem is hozott ellene. Az ezt követő *1884. évi Ipartörvény* nagyjából helybenhagyta az 1872. évit, csupán a női munkával kapcsolatosan hozott újat, s a sztrájkról, már mint létező mint realitásról beszélt, éppen ezért a munkaviszonyok elsimítására külön felügyeleti szerv felállítását rendelte el. A vasárnapi munkavégzést az *1891. évi XIII. törvénycikkely* tiltotta meg, ugyanezen év *XIV. törvénycikkelye* a beteg munkásokról való gondoskodást írta elő. A XX. század elején keletkezett *55.154/904., és 73.078/904. számú belügyminiszteri és kereskedelemügyi miniszteri rendeletek* hivatalosan is elismerték a munkások sztrájkhoz való jogát, mely szerint „a munka feltételeinek módosítására irányuló összebeszélés a mai gazdasági életnek jogos és törvényes eszköze, amelytől a munkást megfosztani annyi volna, mint védtelessé tenni őt a munkaadóval szemben”<sup>205</sup>. A Tanácsköztársaság leverése utáni időszakban minden, a munkások életét megkönnyítő törvénykezés szünetelt. A felgyülemlett problémák orvoslására 1927-ben szociális törvények sorozata indult meg, mely államosította a munkásbiztosítást, s azt kiterjesztette szinte minden ipari munkásrétegre. 1935-ben a *6660. számú kormányrendelet* a napi 8 óras munkaidőről és az adható legkisebb berről (minimálberről) intézkedett. Ezeket a rendeleteket, illetve a fizetett szabadság intézményét az *1937. évi XXI. törvénycikkely* iktatta törvénybe. A munkaidőt a bányászatban az *1937. évi törvény* nem szabályozta, csupán 12 órában maximálta. Ezen belül az

<sup>201</sup> Lackó Miklós: A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban (1867-1944). in *Tanulmányok a munkásosztályról*. Budapest, 1973, Kossuth Könyvkiadó, 13.p.

<sup>202</sup> Rézler Gyula: *A magyar gyári...* 7.p.

<sup>203</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 229.p.

<sup>204</sup> Rézler Gyula: *A magyar gyári...* 27-28.p.

<sup>205</sup> Rézler Gyula: *A magyar gyári...* 27-28.p.

illetékes bányahatóság állapíthatta meg a munkások munkában eltöltött idejét.<sup>206</sup> 1938-ban a XXXVI. törvénycikkely a gyereknevelési pótlékkal egészítette ki a munkások bérét.

## Ki a munkás?

A munka a latin *labour* kifejezésből származik, melynek jelentése fáradozás, csapás, kín, baj. Az elnevezés ilyenféle értelmezése minden bizonnyal a fizikai erő kifejtés közben megtapasztalt érzésekre utal.<sup>207</sup> A munkásság mai értelemben használatos fogalma nyelvújításbeli képződmény a nagyon régi, szláv eredetű *munka* szóból, amely eredetileg szenvedést, gyötrelmet jelentett.

A megkérdezett munkások majd' mindegyike pozitív viszonyulással nyilatkozott a munkáról, amely közel sem osztja a *munka* szó etimológiai jelentését, hiszen azt nem kínként, hanem szükséges, ámde örömteli tevékenységként, sokan az élet értelmeként fogták fel.

*„Bele vagyok betegedve. Hiányzik a bányászat. Amíg lehet, dolgozni akarok, mert munka nélkül nem tudok élni” [♂ – 1942, hegesztő]*

*„A munka az, amit elvégzek és élvezetet is találok benne, szeretem csinálni, és látom az eredményét. Az a munka” [♂ – 1928, bányász]*

*„A munka dicsőség... ki nem állhattam az olyan embert, aki lusta. Én örömet találtam a munkában” [♂ – 1934, vágár]*

*„A munka a legfontosabb dolog! Aki nem akar dolgozni, vagy nem tud, az elveszett ember, mert munka nélkül nem lehet élni.” [♂ – 1946, aknász]*

*„A munka nekem mindent jelent, az életet jelenti csak erő legyen hozzá... ma már nem tudok dolgozni, így nincs semmi értelme az életnek.” [♂ – 1926, gépszerelő]*

*„Gyakorlatilag a fizikai munka az igazi munka, de a szellemi munka is nagyon fontos. A fizikait könnyebb kipihenni, mint a szellemit.” [♂ – 1941, lakatos]*

*„A munka a létfenntartáshoz szükséges kötelezettség, az ember nem élhet, nem gondolkozhat úgy, hogy majd más dolgozik helyettem, ha családja van akkor pláne nem élhet így!” [♂ – 1937, vágár]*

*„Munka minden olyan tevékenység, amely értéket állít elő. Lehet szellemi vagy anyagi, de az ember számára értékes. A munka a becsület és a dicsőség dolga!” [♂ – 1938, kovács (függetlenített párttitkár)]*

Annak ellenére, hogy a munkásság definiálása nem tartozik a tudományos élet legproblematicusabb területeihez, a meghatározáshoz használható kritériumok sok szempontból képlekenyek. Általános értelemben azok a munkabéért tevékenykedő fizikai dolgozók tekinthetők munkásnak, akik

<sup>206</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 230.p.

<sup>207</sup> Huszár Tibor: *Gondolatok a munkaerkölcsről*. Budapest, 1983, Magvető Kiadó, 23.p.

elsősorban az ipar valamely ágához, s ezzel a legfejlettebb termelési eszközökhöz kapcsolódnak. Emellett csoportosan, építészetiileg lehatárolt, általában zárt helyen, üzemekben végzik munkájukat, s városi vagy városias, de mindenképpen koncentrált környezetben laknak – s zömében a munkásosztályhoz tartoznak.<sup>208</sup> Az, hogy ki tartozik a munkásság körébe, elsősorban *kulturális*, másodsorban *politikai*, harmadsorban *gazdasági* jellemzőkkel írható le. „Osztályról úgy szerzünk tudomást, hogy az emberek osztály módjára viselkednek”<sup>209</sup> – fogalmazza meg a következő fontos definiáló tényezőt E. P. Thompson, a munkásosztály nemzetközi szinten is elismert kutatója.

Munkás-definíció alkotásakor kézenfekvő, hogy összehasonlításból szülessen, a munkássághoz legközelebb álló társadalmi osztály, a parasztsággal való összehasonlításból. Paul Lafargue a munkást a paraszttól a természeti erővel való kapcsolata alapján különböztette meg. Eszerint a munkás életmódja kivonja őt a természeti környezet befolyása alól, s munkája közben „szörnyű erővel hozza kapcsolatba [...] melyeket a paraszt nem ismer...”<sup>210</sup> A marxista ideológia szerint csak a fizikai munkát végző bérmunkások tekinthetők munkásnak. Külön kitétel, hogy ezek a dolgozók nem rendelkeznek a csere és a termelés eszközeivel, kizárólag a munkaerejük eladásából élnek, munkájuk áruba, anyagi gazdagságban realizálódik, s mivel értéktöbbletet termelnek munkaadójuknak, általuk kizsákmányoltak.<sup>211</sup> A mezőgazdasági és az ipari munkásokat az is jól megkülönbözteti egymástól, hogy milyen formában kapták kézhez munkabérüket, illetve hogy munkavállalói státuszok mennyiben felelt meg a szabad munkaerő jogi fikciójának.<sup>212</sup>

*„A munkás állandóan dolgozik, a paraszt csak idényszerűen. A paraszt nem kap pénzt azért, hogy dolgozik, a munkás meg igen, és ez a legnagyobb különbség. Mert a pénz sokkal jobb, mint egy zsák búza, nem?” [♂ – 1929, vājār]*

Legalább ilyen fontos a munkásság gazdasági, iparpolitikai szempontok alapján történő megkülönböztetése. Rejtő Sándor iparfelügyelő 1888-as jelentésében definiálni próbálja a munkás, szóhasználatában a „gyári munkás” fogalmat. „Az iparhatóságok a gyári munkást azonosították a képeítéshez kötött ipar segédjével, illetőleg csak oly munkást ismertek el gyári munkásnak, aki több évi gyakorlatot igénylő munkát szokott végezni, holott gyári munkás mindaz, aki a gép mellett dolgozik, avagy ki valamely gyári munkával állandóbban foglalkozik. A munkás kora és neme tekintetbe nem jő, s így nők s 15 éven aluliak is lehetnek gyári munkások.”<sup>213</sup> Földes György történész, annak ellenére, hogy a hivatalos statisztikák a 20 főnél nagyobb létszámmal dolgozó műhelyeket már ipari üzemnek számítják, a „gyári”, azaz a közgondolkodás szerinti „igazi” ipari munkásság meghatározá-

<sup>208</sup> Blaskovits János – Illés János: A munkásosztály fogalma. in *Tanulmányok a munkásosztályról*. Budapest, 1973, Kossuth Könyvkiadó, 244.p.

<sup>209</sup> Idézi: Gyáni Gábor: *Közösség...* 83.p.

<sup>210</sup> Lafargue, Paul: Az istenhit okai. in *Válogatott írások*. Budapest, 1971, Kossuth Könyvkiadó, 214.p.

<sup>211</sup> Blaskovits János – Illés János: *A munkásosztály...* 246-247.p.

<sup>212</sup> Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 280.p.

<sup>213</sup> Rejtő Sándor: *Jelentés...* 38.p.

sakor a választóvonalat a gépek nagyfokú használatánál, illetve a százas nagyságrendnél magasabb munkáslétszámnál húzza meg.<sup>214</sup>

A gazdasági és termelési ismérvek mellett több meghatározás is a gondolati jellegzetességekre helyezi a hangsúlyt. Erdei Ferenc az 1943-as szárszói *Magyar Élet-tábor* konferenciáján elhangzott beszédében a munkásosztályt a polgári társadalom olyan képződményeként kezeli, amely politikai törekvéseiben egy polgári társadalmon túli világot képvisel. Mindezt kiegészítve azzal, hogy az utóbbi évek – az 1940-es évek – munkásai már nem ezt az „iskolát járják”.<sup>215</sup> Rézler Gyula, a két világháború közötti munkáskutatások legkiemelkedőbb alakja a lelki beállítódások alapján határozza meg, hogy ki is a munkás. „A munkásosztályhoz való tartozást az illető egyén lelkisége és az ebből adódó osztályöntudata dönti el. [...] Ez a jegy: a *munkáslelkiség*. [...] Talán a társadalom egy részét sem érik annyira azonos hatások, talán egy társadalmi csoport egyedei sincsenek oly mértékben egymás kölcsönhatása alatt, mint az ipari munkásság, mely nagy tömegekben egymás mellett él és dolgozik.”<sup>216</sup>

*„A munkás szociálisabb, demokratikusabb gondolkodású, összetartóbb másoknál. Sajnos ezzel szemben a munkás szó nem túl kecsegtető, megbélyegző, régen rangot, kitüntetést jelentett munkáscsaládhoz tartozni. Erre büszkék is a munkások, és miután felemelkedtek, továbbra is tartják munkás öntudatukat.” [♂ – 1926, lakatos]*

A „munkáslelkiség” meghatározásakor az egyik legjellemzőbb tényező a munkás géppel való kapcsolata, mely elsősorban a munkás és a gép viszonyában nyilvánul meg. A másik fontos tényező a társas munka. A gyáripari rendszerű termelés alapvető fontosságúvá teszi a munkafolyamatok kollektív végzését. A munkás tehát kénytelen érezni a társaira való utaltságot s azt, hogy önmagában keveset ér. A hasonló körülmények között végzett hasonló munka következtében eljutnak azonos érdekeik, problémáik észleléséhez és kollektív tudatosításáig.<sup>217</sup>

*„Mi olyanok voltunk, hogy ha valamit nem tudtunk elvégezni, az nagyon fájt. Közösen, mindenkinek. A felelősségtudat miatt. A maiak már nem ilyenek, nem érdekli őket. Mi egyszerűen nem tudtunk aludni, ha az a munka napközben nem úgy ment, mert bántotta a lelkünket.” [♂ – 1936, vágár]*

*„Nézd, már a kéményen már jön a füst! A mi szénünk már ott füstöl! Látod? Ilyen örömmünk volt. [...] Amikor nem volt annyi bányász amennyi szén kellett volna, akkor jöttek a kohászok '45-ben a bányába, Újajnára, és akkor mink a nyolc órát letöltöttük és akkor még visszaküldtek bennünket a kohászokkal, hogy az előre kitermelt szenet, a lerobbantott szenet azt irányítsuk, hogy ezek nem bányászok mégis, kísérőnek visszamenünk.” [♂ – 1927, bányaigazgató]*

Harmadik fontos tényező a városias környezetben való élet. Ezek a „passzív” tényezők kiegészülnek „aktív” tényezőkkel is, mint a munkásöntudat, az átlagnál magasabb műveltség, s végül a

<sup>214</sup> Földes György: Az újpesti munkásság életviszonyai az 1930-as években. *Történelmi Szemle*, 1980/2. 309.p.

<sup>215</sup> Erdei Ferenc: *A magyar társadalom*. Gondolkodó Magyarok. Budapest, 1987, Magvető, 39-40.p.

<sup>216</sup> Rézler Gyula: *A magyar gyári...* 11.p.

<sup>217</sup> Rézler Gyula: *A magyar gyári...* 12-13.p.

legjellemzőbb: az „intenzív szervezkedési hajlam”<sup>218</sup>. A munkást – Rézler Gyula szerint – az ipari munkássághoz való tartozás büszkévé teszi, ahhoz ragaszkodik. Másrészt, ha betanított munkásokról van szó, tovább erősíti e ragaszkodást a szakmához kötöttség is. Más munkahelyen újból csak segédmunkát tudna vállalni, hiszen betanítása csak egy szakmára, egy munkahelyre vonatkozik, tehát „igyekezik érzésileg és észjárásilag beilleszkedni”<sup>219</sup> ebbe a társadalmi keretbe.

*„Én még a Zsil-völgyben kezdtem, tehát tudom mi a különbség munkás és nem munkás között... A munkásság a szakmája, az iparos végzettsége miatt magasabb szinten áll, mint a paraszt, s alacsonyabb végzettségűek a polgárnál, az értelmiséginél. Tehát az értelmi szint, a végzettség szempontjából nevezzük magunkat munkásnak.” [♂ – 1919, kovács]*

József Attila, aki a szocializmus időszakában megkapta az akkori ideológiai viszonyok között megtisztelő „munkásköltő” jelzöt, a *Város peremén* című költeményében nagyon pontosan határozza meg a munkásság jellemvonásait:

*Moshatja vér is – ilyenek vagyunk.  
Új nép, másfajta raj.  
Másként ejtjük a szót, fejünkön  
Másként tapad a haj.  
Nem isten, nem is az ész, hanem*

*a szén, vas és olaj,  
a való anyag teremtet minket  
e szörnyű társadalom  
öntőformáiba lötytyintve  
forrón és szilajon,  
hogy helyt álljunk az emberiségért  
az örök talajon.*<sup>220</sup>

A munkássághoz való tartozást a munkavégzés kereteinek, illetve a termelési viszonyok jellemzőinek adottságain túl legalább annyira meghatározzák a kulturális viszonyok is. Richard Hoggart meghatározásában „A munkásosztályon belül élni ma is azt jelenti, hogy egy mindent átjáró és átható kultúra keretében élünk, amely bizonyos értelemben ugyanannyira formális és stilizált, mint bármely más, például a felsőbb osztályoknak tulajdonított kultúra.”<sup>221</sup>

A XX. század közepének pszichológiai-kommunikációs kutatásai a munkásosztály nyelvi sajátosságainak segítségével határozták meg azt, hogy ki is számíthat munkásnak. Bernstein az 1950-60-as évek Angliájában a közép- és a munkásosztálybeli fiatalok beszélgetéseit vizsgálva megállapította, hogy a munkásokra egy jellegzetesen korlátozott nyelvi kód jellemző – szemben a középosztály kidolgozott, összetett nyelvezetével. A munkásság kommunikációjára jellemző, hogy rövid, grammatikailag egyszerű, gyakran befejezetlen mondatokat alkalmaznak. Korlátozottan használnak mellékneveket és határozószókat, ritkán hangsúlyozzák egyéniségüket (például az „azt hiszem, azt gondolom” formulákkal), elenyésző a szimbolizmusok gyakorisága, rövid felszólításokkal, illetve gyakori kérdésekkel jellemezhetők. Bernstein szerint a nyelvi kódok jellegzetességei és feltűnő különbözőségei a rétegre jellemző sajátos érzékelés és észlelésmóddal függenek össze. A munkások nyel-

<sup>218</sup> Rézler Gyula: *Egy magyar textilgyár...* 21.p.

<sup>219</sup> Rézler Gyula: *Egy magyar textilgyár...* 21.p.

<sup>220</sup> József Attila: *A város peremén*. [első közlés: 1936] in József Attila: *Versek, műfordítások, széppróza*. Budapest, 1977, Szépirodalmi Könyvkiadó, 324.p.

<sup>221</sup> Hoggart, Richard: *Művelődés...* 32.p.

vezetét elsősorban az befolyásolja, hogy észlelésmódjuk a tárgyak tartalmára, illetve hatására irányul, míg más, felsőbb osztályoknál a struktúra és a viszonyrendszer a meghatározó.<sup>222</sup>

A kollektívan végzett munkán túl a munkásság egész életmódjára rányomja bélyegét a csoportban, közösségben való létezés. A munkásosztály tagjaiban kétségtelenül erős az érzés, hogy egy csoporthoz tartoznak, s hasonlóképpen bizonyos, hogy ez az érzés magába foglalja azt a föltevést is, miszerint lényeges a barátságos, együttműködésre kész, jószomszédi magatartás.<sup>223</sup> A közösségben való gondolkodás a munkásságnak nem önmagától való kulturális sajátossága, azt elsősorban a mindenkori lakótelepi körülmények kényszere hozza létre. „A zsúfolt együttlakás teremtette tudatból születik, abból, hogy az ember óhatatlanul valamely csoport tagja, táplálja az a melegség és biztonságérzet, amelyet a csoporttudat, a csoport változatlansága és az a gyakori kényszerűség biztosíthat, hogy a »szomszédainkhoz forduljunk«...»<sup>224</sup> Bán Imre még tovább megy, mikor a zsúfolt együttlakás következményének egyenesen az osztályöntudat kialakulását tekinti. „Mivel a telepek zárt egységek, a munkásság közösségi ösztöne is fokozottabb és foglalkozásbeli, sőt helyenként osztályöntudattá erősödik.»<sup>225</sup> A közösségben való létezés felfogását mind a mai napig ki lehet mutatni a munkásság körében. A vizsgált térségben a munkások 99%-a saját maga számára meghatározónak tartotta a mind a munka, mind a szabadidő közösségi jellegét.

*„A munkások összetartóak, mindig együtt csinálnak mindent, és mindig számíthatnak a másokra. Képesek a nehéz fizikai munka elvégzésére is, és kitartóan, szorgalmasan dolgoznak.” [♂ – 1938, kovács]*

A munkások speciális megkülönböztető jegyét, a *szolidaritást* előmozdítja az is, hogy a személyes ambíciók igen szűk határok között növekedhetnek. Ennek egyik okozója, hogy az osztályon belüli tagolódás lehetősége viszonylag szűk. A legmeghatározóbb szegmentáló hatást kiváltó munkaalkalmak, a beosztások nem mellérendelő, hanem alá- és felérendelő viszonyban nyújtanak lehetőséget az egyén számára. Az ebbe a rendszerbe betagozódó egyének éppen ezért az életet nem tekintik szüntelen felfelé kapaszkodási kényszernek. Van társadalmi méretekben mérhető idejük és lehetőségük a saját csoportjukba való beilleszkedésre, törvényeik elfogadására és átélésére, s más társadalmi osztályoknál nem tapasztalható közösségi kötelekek kialakítására. Tovább erősíti az így létrejövő közösségi hálót annak más társadalmi rétegektől való viszonylagos zártása. „Amikor a bányász »leszáll« munkahelyére, elszakad a külvilágtól és tudja, hogy ettől kezdve bármi is történik, elsősorban magára és társaira van utalva. Ez a sorsközösség fokozott érzetét fejleszti ki benne, amely olyan erős, hogy veszélyben lévő társaiért a saját életét is kockáztatja.»<sup>226</sup> – fogalmazza meg ezt a jellegzetességet Bán Imre. Az a vélekedés, amely szerint a munkavégzés életet veszélyeztető kockázatokat is foglal magába, kivétel nélkül minden nehézipari munkás munkáról vallott nézetében szerepelt.

<sup>222</sup> Wardhaugh, Ronald: *Szociolingvisztika*. Budapest, 1995, Osiris-Századvég, 282-311.p.

<sup>223</sup> Richard Hoggart szerint ennek egyik jele az angol munkások között általános, mindenkinek kijáró „luv” (drágám) megszólítás is – Hoggart, Richard: *Művelődés...* 84.p.

<sup>224</sup> Hoggart, Richard: *Művelődés...* 86.p.

<sup>225</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 224.p.

<sup>226</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 220-221.p.

Egyes esetekben ez még munkásszármazású, de már nem munkásként, veszélytelen munkakörben dolgozó egyének világképét is erősen befolyásolta.

*„Más egy ipari munkás élete, mint egy mezőgazdasági munkásé. Egy nehéz munkát végző bányász másként áll az élethez, a fizikai munka, a három szak és a tudat, hogy lehetséges, hogy nem jön fel a felszínre, ezek mind megviselik az embert. Én többgenerációs munkáscsaládból származom. A felmenőim mind a Ganz-gyárban dolgoztak, és én is ott kezdtem.” [♂ – 1925, bérelszámoló]*

A munkás definíciójakor legalább ennyire fontos az, hogy kiket nem nevezhetünk munkásnak. A munkásság soraiból szükségszerűen ki kell, hogy essenek – bár a hivatalos statisztikák tartalmazzák őket – azok a főleg mezőgazdasági idénymunkások, akiknek az ipari munka nem főfoglalkozásuk, hanem csupán időszakos, pár hónapos kenyérkereseti lehetőségük. Munkásnak kell számítani viszont azokat a munkanélkülieket, akik foglalkozása korábban az ipari munka volt.<sup>227</sup> A munkást a nem munkástól Rézler Gyula szerint az is megkülönbözteti, hogy „A munkásság érdeklődési körében azonban nemcsak a legszűkebb értelemben vett lét kérdései tartoznak, hanem művelődésének, az ön- és továbbképzésének problémái is.”<sup>228</sup>

A munkához való *viszony* ugyancsak elkülönítő jegye a munkásságnak. A munkást az különbözteti meg a paupertől, hogy ő a munkát és ezzel együtt a morálisan jó életet *választja* a lustálkodás és ahelyett, hogy mások terhére legyen. A bérmunkás ezzel váltja meg magának a belépőjegyet a polgári világba, melytől joggal elvárja, hogy állandóan rajta tartsa oltalmazó kezét. Mivel munkavégzésével a polgári világ nélkülözhetetlen támasztékává lesz, a bérmunkás feltétlenül kiérdemli annak gondoskodó figyelmét.<sup>229</sup> Ennek ellenére „A munkáséletnek egyik legjellemzőbb sajátossága a gazdasági bizonytalanság. A fennálló jogszabályok értelmében a munkaadó és a munkavállaló közötti viszony bármely fél akaratából bármikor felbontható.”<sup>230</sup>

“Amíg egy embernek volt státusza, amelyhez ragaszkodott, volt egy minta, amelyet a rokonai vagy a társai állítottak elé, harcolhatott érte, és visszanyerhette »öntudatát«. De a munkás esetében ez csak egyféleképpen történhetett: ha egy új osztály tagjává vált. Ha nem volt képes megélni a munkájából, nem munkás volt, hanem pauper.” – vélte Polányi Károly.<sup>231</sup> A szegénység ökonomizálódása viszont azzal járt, hogy a társadalmi segítségnyújtás, a szolidaritás fogalmából előbb-utóbb kihalt a gazdasági értelemben haszontalan egyénnel szembeni felelősség erkölcsi követelménye. Ennek nyomán a szervezett termelés kulcsfigurája, a bérmunkás egyedül lett az egyéni és a kollektív gondoskodás tárgya, s ezzel elfoglalta a csavargó szegény korábbi helyét.<sup>232</sup>

<sup>227</sup> Rézler Gyula: *A magyar gyári...* 15.p.

<sup>228</sup> Rézler Gyula: *A magyar nagyipari...* 31.p.

<sup>229</sup> Gyáni Gábor: *Könyörületesség...* [s.p.].

<sup>230</sup> Rézler Gyula: *A magyar gyári...* 42.p.

<sup>231</sup> Idézi: Gyáni Gábor: *Könyörületesség...* [s.p.].

<sup>232</sup> Lásd: Gyáni Gábor: *Könyörületesség...* [s.p.].

Szelényi Iván szerint egyszerre megy végbe a társadalomban a proletarizálódás, az új munkásosztály képződése és a polgárosodás<sup>233</sup>. Maga a folyamat addig tart, amíg az elmaradott paraszti tudat fennmarad, és amíg a mezőgazdaságban nem sikerül elérni a megfelelő technikai és szervezeti fejlettségi fokot ahhoz, hogy a paraszti kisüzemi termelésre ne legyen szükség. Az elmélet képviselői a hivatalos dialektikus materialista történelem-szemlélet szerinti proletarizálódást várják a parasztság felbomlásának befejezéseként. A *munkás-paraszt* és a *paraszt-munkás* elnevezéseket a parasztból munkássá válás folyamatában az egymást követő két stádiumra alkalmazzák olyan egyénekre, akik főmunkaidőben a szocialista első gazdaság szektorainak valamelyikében dolgoznak. A Bóhm Antal – Pál László szerzőpáros még a nyolcvanas években is így vélekedik erről a kérdésről. Szerintük ekkorra már befejeződik az „elparasztatlanodás”<sup>234</sup> folyamata, és már csak egyetlen, belülről rétegzett munkásosztályról lehet beszélni. Ennek ellenére a munkásság önmaga specifikus jegyeinek meghatározásakor mindig a parasztsággal való összehasonlításhoz nyúl vissza.

*„A munkásérzelmű emberek régen többre tartották magukat a parasztnál. A tszidőszaktól kezdve a parasztnak kezdett jobban menni, attól fogva ők tartják magukat többre. Régen magukat többre. Régen a munkásférfi nem hozott egy vödör vizet, akkora ember volt. Mára viszont leáldozott a munkásoknak.” [♂ – 1934, géplakatos, bányarendész]*

*„Nincs különbség paraszt meg munkás között, ezt a különbséget a nem munkával foglalkozó emberek találták ki. A munkások nem különböztetik meg magukat és a parasztnak sem különítik el a munkásokat. Mindenki munkás, aki pénzért munkát végez.” [♂ – 1935, főaknász]*

*„A parasztnak jobban lenézték, pedig nem érdemelte meg, a paraszt termeli az ennivalót, a bányász a szénét, a kohász a vasat, mind jó, mind szükséges nem szabad lenézni egyiket sem. Munkásnak azért vallom magam, mert bányász voltam, más különbséget nem látok a többi réteghez képest.” [♂ – 1934, vájár]*

Az 1970-es évekig a honi szociológiai irodalom<sup>235</sup> a munkássághoz való tartozás tekintetében elsődlegesen a szakképzésre – azaz, hogy az egyén képzett vagy képzetlen munkaerőként dolgozik-e –, illetve a munkahierarchiában elfoglalt helyre helyezte a hangsúlyt. Ezzel szemben Kemény István szociológus már egy 1972-es tanulmányában kijelenti, hogy a munkásság eddig zárt kultúrája a XX. század végén már felbomlóban van, s sokkal inkább tekinthetők „úton lévők hatalmas táborának”<sup>236</sup>, mint egységes társadalmi rétegnek. A munkásságba érkező parasztság a hetvenes évek vége felé már csak átmeneti helyet remélhetett, hiszen a nemzedéknyi időt igénybe vevő átalakulás előtt már a kilépés kényszere hatott rá. A már munkásidentitásúak még a nyolcvanas évek agóniája előtt részben kiáramlottak saját osztályukból, s művezetők, technikusok, csoportvezetők, diszpécserek stb. lettek, esetleg gazdasági munkaközösségekbe, egyéni- és csoportos vállalkozásokba fogtak – minden esetre szakítottak a hagyományos munkáséletmóddal. S ugyanezt az eredményt hozta a másik út is, hiszen

<sup>233</sup> Szelényi Iván: *Harmadik út?* 48-49.p.

<sup>234</sup> Szelényi Iván: *Harmadik út?* 65.p.

<sup>235</sup> Lásd: Ferge Zsuzsa: *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények.* Budapest, 1970, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

<sup>236</sup> Kemény István: *A magyar munkásosztály...* 9.p.

ennél jóval nagyobb részüknek a honi ipar leépülésével, a létbizonytalansággal, a munkanélküliséggel s később eleddig ismeretlen vagy emlékeiben a múltba vesző vadkapitalista törekvésekkel kellett szembenéznüik.

A ma már inaktív, rokkant vagy nyugdíjas régi munkások a ma munkásait alapvetően más társadalmi csoportnak tartják. Nézeteik szerint a munkásság, mint sajátságos jellemzőkkel egyértelműen körülírható osztály megszűnt, s nem lehet egyenlőségjelet tenni a ma fizikai dolgozói, munkavállalói, illetve a múlt munkásai közé. Ezt a változást szinte kivétel nélkül mindnyájan fájdalmas veszteségként, visszafejlődésként élik meg. Némelyik olyannyira, hogy eljut egyenesen a munkásság tagadásáig is.

*„A létbizonytalanság jellemző. Ami miatt nincs meg az összetartás sem. Ami régen jellemző volt. Ma már minden munkás a saját pozícióját, érdekeit nézi. Régen, ha valaki bajba került, a többiek kiálltak mellette.” [♀ – 1944, háztartásbeli]*

*„A jelenbeli munkásságot a butasága jellemzi. Komolyan meg tudja sérteni a családját, barátait. A megfontolatlanosság és butaság az, ami a munkást jelenleg jellemzi.” [♂ – 1929, vājār]*

*„Egyedül az mozgatja a munkásokat máma, hogy munkájuk legyen. A biztonság a megfelelő kereset az, aminek alárendelnek mindent. Munkalehetőség azonban sajnos nagyon kevés van.” [♂ – 1939, vājār]*

*„Kevesebb a munkás, több a munkanélküli, a mostani embereknek, már nem olyan a hozzáállásuk a munkához, régen az emberek lelkesek voltak, a maiaknak már nem okoz örömet a munka.” [♂ – 1936, főaknász]*

*„A jelenben a munkásságot az jellemzi, hogy alább hagyott szorgalmával, lelkesedésével, mert a munkást bármikor elbocsáthatják. Nem bízhatnak senkiben, csalódottak a munkások. A mai munkásoknak már nem okoz örömet a munka, régen igen szerettek dolgozni, ma már mindegyik a pénzért dolgozik és nem leli örömét.” [♂ – 1924, géplakatos]*

*„Nincs is már munkásság. Aki munkát akar annak el kell mennie messzire, Miskolcra, Dunántúlra. Megszűntek a munkalehetőségek, megszűnt a munkásosztály is.” [♂ – 1934, géplakatos, bányarendész]*

Ugyanez a bizonytalan viszonyulás figyelhető meg az elmúlt két évtized vizsgálataiban is. Mint ahogy arra Pethő László rámutatott, egyre inkább általánossá vált az a gyakorlat, hogy a munkásfogalom definíciója helyett inkább annak megkerülésére tettek kísérletet. Gyakorta a fogalom inkább hangulati elemeket tartalmazó helyettesítésével (fehérgalléros, kékgalléros dolgozó), idegen szakszavak tükörfordításával (munkaadó, munkavállaló) próbálták a definíciós problémát megoldani – illetve inkább azt letudni.<sup>237</sup>

<sup>237</sup> Pethő László: A rendszerváltás óta folyó munkáskutatások néhány eredményéről. in Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia*. Budapest, 2003, Napvilág Kiadó, 197-198.p.

## A munkásság tagolódás

A munkásosztály a többi társadalmi osztállyal szemben a legegységesebbnek tűnik annak ellenére, hogy közel sem tekinthető homogénnek. A tagoltságra leginkább ható erő az *anyagi különbség*, hiszen a családok életmódját, igényeik kielégítését alapvetően a kereseti viszonyok határozzák meg. A kereseti viszonyok által húzott határvonalakat viszonylag könnyű átlépni, hiszen az egyik rétegből a másikba átkerülni egyik pillanatról a másikra is lehet – minden csak a fizetendő bértől függ. Jóval nehezebben áthágható határvonalat ad a szakmai tudás, a *szakértelem*. Ez választja el a munkásság két karakteres részét: a szakképzett és a szakképzetlen munkásokat

Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság* című szociográfiájában a rétegzettség legfőbb okát a lakáskörülményekben látja. „A körülbelül azonos kereseti viszonyok és körülbelül azonos biztosítottság mellett élő telepi munkásság – annak ellenére, hogy egy hatalom rendelkezik velük, egy életformának a részesei és egyforma nyugbér vár rájuk – nem egységes réteg. Ami elválasztja őket, nem ellentét, csak életforma-különbség. Ezt az életforma-különbséget a bányai fizetés- és rangfokozatokon túl, azok a munkáslakások határozzák meg, amelyekbe a bánya rendelte őket.”<sup>238</sup> A kolóniás építkezésekre általánosan jellemzően más-más lakóértékű lakások épültek a felső- és középvezetőknek, a tisztviselőknek, a munkásarisztokrácia körébe sorolhatóknak és a tényleges munkásoknak. Nem is nagyon kellett hozzáértő szem ahhoz, hogy a házakra tekintve kiolvasható legyen belőlük a munkarendszerben elfoglalt pozíció.

A munkásság rétegzettségét számos, inkább szimbolikusnak, mint a gyakorlatban meghatározó jelentőségűnek tekinthető kulturális elem is mélyítette. A kolóniák munkáslakosságára jellemző az életmódban megjelenő hierarchia, amely a munkahelyen elfoglalt pozíciókat képezte le. Ez a szinte kasztszerűen elkülönített csoport-struktúra a mindennapok szintjén, a külsőségekben is megjelent. Azaz, hogy ki milyen lakásban lakik, milyen ruházatot viselhet, találkozáskor ki kinek köszön előre, ki milyen kulturális- és egészségügyi intézményeket látogathat, stb. Ezekből a jelekből eldönthető volt, hogy ki hol áll a társadalmi hierarchiában. A csoportok jól elkülöníthetően elváltak, másrészt egymással igen-igen ritkán keveredtek. Péten az alacsonyabb beosztású műszakiak és munkások csak az úgynevezett *Nitro Kaszinóba* járhattak.<sup>239</sup> Rudabányán is hasonlót írt elő a kaszinó szabályzata: „...a Vörös szobába kizárólag bányatisztek léphetnek be [...] az Altiszi Szoba Könyvtárának az olvasója segédvájár nem lehet.”<sup>240</sup> A *Magazinban* csakis külön vásárolhattak a tisztviselők, a szakképzetlenek, a szakmunkások. A vezetés feltétlen tiszteletet követelt meg az alsóbb beosztásúaktól. Minden státuszhoz való közeledésnél a megfelelő megszólítással kellett élni. Rögzítve a köszönések sorrendjét is, azaz ki kinek köszön előre.

A visszaemlékezésekből ez karakteresen megfigyelhető más kolóniákban is.

<sup>238</sup> Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. 139.p.

<sup>239</sup> Pacsuné Fodor Sára: *Kulturális élet a két világháború között Várpalotán*. Várpalota, 1996, Várpalotai Polgármesteri Hivatal – Humán Közszolgáltató Iroda, 113.p.

<sup>240</sup> A Tiszti Kaszinó Szabályzata, Rudabánya, 1930 körül.

„Ez még a gyerekek esetében is igencsak megmutatkozott, mert arra ugyan ügyeltek [a gyár vezetői], hogy az iskolában ne legyen kivételezés, no de ott nem is volt. De ahogyan kiléptünk az ajtón, már megszűnt a pajtáskodás. Olyan szóba se jöhetett, hogy egy munkásgyerek elmehessen egy tisztviselőgyerekekhez játszani, a házba, mert be se engedték volna, de észébe se jutott, ilyenről én nem is hallottam. [...] De még a hidegüzemi dolgozók is, akik keménygallérban és kalapban jártak dolgozni, azok se nagyon keveredtek a melegüzemiekkal, mert azok olyan, hogyismondjam, másodosztályú emberek voltak a szemünkben... azok olyan máshogyan is öltöztek.” [♂ – 1912, hidegüzemi művezető]

„A főmérnököt, vagy pláne az igazgatót meg má' meg se lehetett szólítani, olyan nagy urak vótak, szinte földesurak vótak, még a cselédje vagy a kocsisa is tartottak tőle. [...] ...a tisztí kaszinóba mink alacsonyabb beosztású munkások nem is mehettünk vóna be, azok csak egymással társalogtak. Még a munkahelyen se állt szóba velünk, csak az épp [beosztásban] alatta lévővel, azis szintűgy, mit mondjak, nagy volt az elkülönülés.” [♂ – 1919, vájár]

Az 1919 utáni ipari szerkezetváltozások átformálták a munkásság hierarchiáját is, főleg annak súlypontjait tekintve. Az I. világháború utáni ipari sokkot követően elsősorban a kis befektetést igénylő és gyorsan megtérülő ipari fejlesztések voltak a döntők. Ezen folyamatnak ez egyik látványosabb eleme a Nyugat Európában is megfigyelhető dequalifikáció, amely a drága és nehezen képezhető szakmunkások helyett az olcsóbb betanított és segédmunkás rétegre épít. Ennek köszönhető az is, hogy egyre több nő jelenik meg az ipari termelésben, s hogy az olcsó tömegtermelés általánossá válik.<sup>241</sup> A II. világháború előtti évek így kissé összekuszálták a szakmunkás – betanított munkás – segédmunkás hierarchiát. A könnyűiparban dolgozó szakképzett munkások jelentős része csak a nehéziparban tudott elhelyezkedni betanított munkási sorban. Jellemző képet mutat a *Weiss Manfréd Művekben* végzett 1938-as munkásösszeírás, mely szerint a betanított és segédmunkások 23%-a más szakmákban már rendelkezett szakmával.<sup>242</sup>

A II. világháború után a szakemberek képzettségi színvonalát nagyban, a munkások rétegzettségét jelentősen befolyásolta, hogy 1945 és 1948 között „engedve a fasiszták csábításának, terrorjának”<sup>243</sup> a műszaki felső- és középvezetők jelentős része eltávozott az országból. Mark Pittaway a szocialista Magyarországon a munkásság tagolódásának ugyanazon elemeit véli felfedezni, mint amelyek a II. világháború előtti időszakot jellemezték. Az 1950-es években is kézzel tapintható volt a képzetlen és a szakképzett munkások közötti, kasztszerű elkülönülés, melyet mind a munkák elosztása, mind a kereset leképzett.<sup>244</sup>

Az 1960-as évekre állandósodott a szakmunkásság összetétele, melynek legfőbb okát a réteg önmagából kiinduló újratermelődésében lehet keresni. A hatvanas években lefolytatott vizsgálatok szerint ebben az időben tíz szakmukásból hat eleve szakmukásként kezdte a pályáját, a munkás-

<sup>241</sup> Tausz Anikó: *Adalékok...* 631.p.

<sup>242</sup> Lackó Miklós: *A magyar ipari munkásság...* 702.p.

<sup>243</sup> Gergely Ernő – Jakab Sándor: *A szénbányászok...* 8.p.

<sup>244</sup> Pittaway, Mark: Az állami ellenőrzés társadalmi korlátainak újraértékelése: az ipari dolgozók és a szocialista diktatúra Magyarországon, 1948-1953. in Horváth – Pethő – Tóth (szerk.): *Munkástörténet...* 78-80.p.

családokból származottak 22%-ának szakmunkás volt az apja is.<sup>245</sup> A munkásság rétegzettsége tehát ezekben az években belső mozgások eredményeként változott meg. Mind a betanított munkások, mind a segédmunkások gyermekeinek már majd' fele vált szakmunkássá.<sup>246</sup>

Az 1970-es évtizedre két munkásréteg helyzete stabilizálódott: a segédmunkásoké és a nagyüzemi szakmunkásoké. A segédmunkások száma ugyan folyamatos csökkenést mutat (részeseződésük az összmunkásságon belül 1949-ben 55,4%, 1960-ban 39,3%, 1978-ban 20,6%)<sup>247</sup>, de a hetvenes évekre nyilvánvalóvá válik, hogy a komoly fizikai megerőltetéssel járó, gyakorta piszkos munkákra egyre kevésbé vállalkoznak az emberek. Másrészt a munkahierarchia legalacsonyabb fokán álló segédmunka elsősorban azokat a dolgozókat tömöríti, akik valamilyen okból – cigány származásuk, iskolázatlanságuk, lakóhelyük miatt – amúgy is hátrányos helyzetben vannak. Ennek a munkásrétegnek az életnívója jelentősen elmarad a munkásosztályra tipikus szinttől. Emellett a segédmunkás családok nőtagjai az átlagnál gyakrabban vállalkoznak szülésre, hiszen emiatt hátrányt sem keresetükben, sem személyes karrierépítési ambícióikban nem éri őket. Emiatt ezekben családokban a magas gyermekszám miatt csökken az egy főre jutó jövedelem, s a kedvezőtlen viszonyok a felnövő generáció számára ismét a segédmunkát jelölik ki megélhetési lehetőségként – a réteg reprodukálja önmagát.

Ugyancsak önreprodukcióval tartja fenn saját csoportját a szakmunkás réteg is, igaz, az 1970-es évekre a családi mintakövetés útja megváltozott. Addig az apa munkája, a szakma tradíciója ösztönözte az új nemzedéket annak folytatására. Egyes helyeken a fiúk annyira magától értetődően folytatták apjuk mesterségét, hogy több nemzedék is ugyanazon a munkahelyen dolgozott, valóságos munkásdinasztiák alakultak ki.<sup>248</sup> A későbbiekben azonban a fiatalok már csak a magasabb presztízsű szakmunkát tartották vonzóknak, s akár apjukétól eltérő pályát is megneveztek kívánatos célként.<sup>249</sup>

A munkásság rétegzettségének tárgyalásakor külön említést érdemel az ipari munkások, azaz az „igazi munkások” és a kolóniában lakó más, a szolgáltatóiparban dolgozó munkások kapcsolata. Túlnyomó többségükben a bolti eladók, fodrászok, szabók, hentesek, ápolónők, hivatalsegédek, a kolóniaépületek karbantartói az üzem alkalmazottaiként, kisebbrészt önálló vállalkozóként vettek részt a telepek életében. Viszonyuk a kolónia munkáslakóival sajátságosan alakult. A szolgáltatásban dolgozók a polgári környezetben általában elfogadták, hogy alárendeltjeik ügyfeleiknek, s ebből eredően mintegy szolgaként viselkedtek, illetve a társas érintkezésben is az erre utaló formákat használták. Munkáskörnyezetben azonban az ilyen alkalmazottak jövedelme gyakran elérte, sokszor

<sup>245</sup> Kulcsár Kálmán: *A mai magyar...* 109.p.

<sup>246</sup> Kulcsár Kálmán: *A mai magyar...* 109.p.

<sup>247</sup> Kulcsár Kálmán: *A mai magyar...* 188-189.p.

<sup>248</sup> Vö.: Vass Tibor: *Az ózdi acélgyári...* 20-23.p.; Bányai Irén, Sz.: *A gázgyári kolónia. Az Óbudai Gázgyár munkás- és tisztviselő telepének történeti és néprajzi elemzése.* Debrecen, 1996, KLTE Folklor és Etnográfia, 43-55.p.

<sup>249</sup> Kulcsár Kálmán: *A mai magyar...* 190-191.p.

meg is haladta ügyfeleit, így csak személyes indíttatásukon múlt, milyen viszonyt alakítottak ki környezetükkel.

Azokon a területeken, ahol a szolgáltatást nyújtó alkalmazott bármilyen okból vélt vagy valós hatalmat gyakorolhatott, a viszony a vizsgált kolóniák egészére nézve szinte kivétel nélkül a munkások szemszögéből alárendelő volt. Amíg a kolóniák élelmiszerral és iparcikkkel való ellátását a hiánygazdálkodás jellemezte – márpedig rendszerektől és ideológiáktól függetlenül, a kezdetektől egészen az 1980-as évek végéig ez volt a jellemző –, addig a telepi hierarchiában az ellátásban részt vevő alkalmazottak magasan a munkások fölött álltak. Döntési szituációkban rajtuk múlt, hogy ki mit, milyen mennyiségben kaphat, ezért jóindulatukat senki sem akarta elveszíteni.

*„A Magazinban, ami a régebben nem önkiszolgáló bolt volt, ki volt írva a polcokra ABC-sorrendben, hogy »kenyér, kreppapír, kolbász«, s így is voltak odatéve az áruk. Többnyire bulénerek voltak a boltosok: Schablik Sándor, Wolf Jenő, Mataizel József, Kaiser József, Kotán Gyula és Engel Karolina. Kreppapírt mindig lehetett kapni, kolbászt már nem. Ha az ember jóban volt a boltossal, kaphatott a pult alól árut, ha nem, akkor csak a szemét forgathatta. Vagy vehetett kreppapírt.” [♂ – 1930, tisztviselő]*

*„Itt a boltban, amióta az eszemet tudom, mindig is kuncsorogni kellett a boltosnak, mer’ vagy ez nem volt, vagy az nem volt. Így volt ez a háború előtt is, a háborúban meg pláne, de utána is. Kuncsorogni kellett a magyar sörért, mert csak szlovák import volt, a déli-gyümölcsért, a cukorért, vagy a szemes kávéért – mikor miért. [...] ... a boltos mindig nagy úr volt, fennhordták az orrukat rendesen.” [♂ – 1928, lakatos]*

Hasonló, igaz kiegyensúlyozottabb, de feltétlenül alárendelő viszony figyelhető meg az egészségügyben dolgozókkal kapcsolatban. Sok esetben ugyanis a beteg munkás kezelésének minősége, esetleges betegszabadsága nagyban függött attól, hogy milyen kapcsolatot ápolt az egészségügyben tevékenykedők beosztotti rétegével.

*„Az orvosi rendelőben dolgozókat mindig is kenni kellett. Mert mindenki építkezett valamit, fusizott valamit, pincét ásva a haveroknak, és azt csak táppénzen lehetett megcsinálni rendesen. [...] Ez így ment a múlt rendszerben, ha jó volt a kapcsolat a dokival, de elég volt néha az ápolónő is, akkor kaptál táppénzt. Ha nem volt jó, akkor bele is dögölhettél.” [♂ – 1936, vájár]*

A hivatalsegédek, portások, üzemi gépkocsivezetők, éjjeliőrök, házmesterek, telepi altisztek, sorompóőrök, közlekedési és postai altisztek átmeneti réteget képeztek a tényleges kispolgárság és a proletariátus között. Ők voltak azok, akik a felsőbb osztályoktól – mivel azokkal csak ők voltak közvetlen kapcsolatban – ellesett viselkedésminták közvetíthették az alacsonyabb rétegek számára. Korszaktól függetlenül mindig is éreztették a munkásokkal, hogy hatalmuk s a vezető réteggel való közvetlen kapcsolataik okán fölöttük állnak.

*„A férjem, amikor portás lett az üzemnél, mert a bányát már nem bírta, akkor sokan olyanok is elkezdtek köszönni neki, akik addig oda se néztek, ha elment mellette. Mert a portás az üzemnél mindig hatalommal bírt. Hamarabb tudott dolgozni, mint mások, el-*

*nézhetne, ha valaki munkaidőben kiment, meg ő felügyelte a blokkolóórát is.” [♀ – 1922, háztartásbeli]*

Az elbeszélésekből nyilvánvalóvá válik, hogy a munkások teljesen természetesnek fogták fel a telepi hierarchiában való alárendeltségüket, az „egyéb” telepi munkásokat maguknál feljebb lévőknek kezelték. Utódaik pályaválasztásánál kiemelten számoltak ezekkel a szakmákkal (lásd az *Oktatás* fejezetben a 195. oldalon), ami azt jelenti, hogy azok felemelkedésének első és elérhető lépcsőfokaként számukra ez kívánatos és elérhető célként jelent meg.

A téma tárgyalásakor annak ellenére említést érdemelnek azok a tisztviselők, akik a munkássággal közvetlen kapcsolatban álltak, hogy semmiképpen nem lehet őket a munkásosztályba tartozónak számítani. A két társadalmi csoport közötti választóvonal az 1940-es évek végéig oly határozott, át nem léphető, hogy tulajdonképpeni kapcsolatról csakis a szocialista időszakban beszélhetünk. Az ipari üzemekben ők voltak azok, akik mind társadalmi, mind gazdasági státuszuk tekintetében megőryntették a változásokat. A munkás lett a hatalom deklarált élvezője, a tisztviselő, az „irodista” ebben a szereposztásban egyre inkább mint ingyenélő jelent meg. Ezt a gyakorlatban is éreztették.

*„Mi abba’ az időben nem mondom, hogy túlságosan de jól meg voltunk becsülve. Ezt jelentette tulajdonképpen a hűségpénz bevezetése is, hogy megkövethessék a bányászokat. Mert még vasárnap is dolgozni kellett, olyan volt a szénigény. Éjjel-nappal, hétfőtől vasárnapig mentek... Egy időben volt olyan dolog is, hogy minket tisztviselőket is felszólítottak, hogy aki tud, aki nem, menjen vasárnap a bányába szemet termelni. Nem néztek minket semmibe.” [♂ – 1930, könyvelő]*

*„Államvizsgát nem tettem, mert ha államvizsgát teszek történetesen, akkor a fizetésem visszamegy 800 forintra. Pedig akkor már a fizetésem 1400 volt. Hát hiába, a munkást sokkal jobban megbecsülték, mint a vezetőt, az értelmiségit.” [♂ – 1924, bányatechnikus, Istenmezeje]*

A két csoport közötti alá-felérendelő viszony paradoxitását szemléletesen mutatja az a tény, hogy a pályát választó munkásfiatalok jelentős részét mindezek ellenére szüleik „irodistának” szánták.

## **Ki- és belépés a munkásosztályba**

Az egyén munkássá, a munkásosztály tagjává több úton is válhat. Részben *születése* okán, részben társadalmi mobilitás következtében, mely történhet társadalmi *emelkedés*, illetve *süllyedés* révén.

A munkásság belépési mobilitására a társadalmi rangvesztéssel, süllyedéssel járó mozgás a legkevésbé jellemző. A munkásosztály, annak történelmének egészét vizsgálva, saját társadalmának a legkisebb részét szerezte ilyen irányú mozgások következtében. Bár voltak a magyar történelemnek olyan korszakai, amelyek más időszakokhoz képest az átlagosan megszokott értékek többszörösét produkálták, ez még így is az elhanyagolható kategóriába tartozott.

A magyarországi iparosodásban a kézművesek részvétele annak ellenére igen csekély volt, hogy a kisiparból a gyáriparba bekerülők számára a munkássors nem jelentett sem társadalmi, sem szakmai, sem gazdasági süllyedést. Ez részben abból az okból adódott, hogy a nagyipar nem igényelt munkaerőt azokban a szakmákban – asztalos, ács, fazekas, tímár stb. – amelyekből a magyarországi viszonyok között szakképzett iparos-főlősleg mutatkozott.<sup>250</sup> Ahol viszont szüksége lett volna szakmunkásokra – a vas- és fémiparban –, nem talált igényeinek megfelelő technikai szinten képzett iparost, hiszen a kézműipar egészen más, s ennél jóval alacsonyabb szakmai nívón is állt.

Munkásnak főleg azok a kisiparos mesterek álltak, akiket önállóságuktól a piaci verseny megfosztott. Szakképzettségük és munkaerejük révén nehézségek nélkül kaphattak munkát. Arányukat jelentősen befolyásolta az éppen aktuális gazdasági helyzet. Elsősorban a két világháború közötti időszakot jellemző dekonjunktúrák, illetve az ipari válságok voltak az ilyen irányú mozgásokat leginkább befolyásoló erők. Számukat a legpontosabbnak elismert Rézler-féle statisztika<sup>251</sup> sem tudja meghatározni, részben a statisztikai tűréshatár közelében mozgó csekély mennyiségük, részben életútjuk követhetlensége miatt. A munkásságba így bekerült egyének az ipari munkát nem tekintették sem maguk, sem utódaik számára hosszú távú jövedelemszerzési módnak. Amint módjuk nyílt rá, elhagyták az osztályt, s amíg kényszerből közöttük tartózkodtak, nem vették át a munkásság kulturális jellemvonásait.

Az átrétegződés felülről való másik csoportjára jellemzők azok a „deklasszált elemek”, akik „magasabb rétegből származva helyezkednek el az iparban”, ez jellemzi elsősorban „a legkülönbébb polgári és kispolgári csoportokat, amelyek az utóbbi évek során tízezerrel lemorzsolódtak a középosztályból, [...] bár állami mentalitásukat megtartják, sorstársaikhoz hasonlóan nem tesznek le arról, hogy előbb-utóbb újra sikerülni fog visszakerülni osztályukba.”<sup>252</sup> Számokkal ugyancsak nehezen megragadható a középosztályból különféle okok miatt – az 1920-as évek B-listái, a gazdasági világválság, a zsidótörvények, az 1950-es évek „osztályellenség” koncepciója, az 1960-70-es évek büntetesként kirótt „parkolópályái” – ipari munkát vállalt dolgozók mennyisége. Magtartásukra és az ipari munka iránti elkötelezettségükre az önálló kézművesek viselkedése volt a jellemző.

Az 1930. évi népszámlálás, az azt megelőzőektől eltérően már rákérdez a szülők foglalkozására is. A népszámlálási adatokból jól látható az a tendencia, amely szerint az ipari munkásság az, amely leginkább képes volt felvenni a más társadalmi osztályok munkaerő-feleslegét. Az is nyilvánvaló, hogy ez folyamat gyakorlatilag egyirányú, nem jellemző a valaha ipari munkát vállalók visszaáramlása.

#### A férfi keresők származása (1930)<sup>253</sup>

<sup>250</sup> Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk...* 41.p.

<sup>251</sup> Lásd: Rézler Gyula: *A magyar gyári...* 20.p.

<sup>252</sup> B.Gy.: Az ipari munkásság 1942-ben. [első közlés: 1943] in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák...* 376.p.

<sup>253</sup> az 1930. évi népszámlálás adatait idézi: Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk...* 127.p.

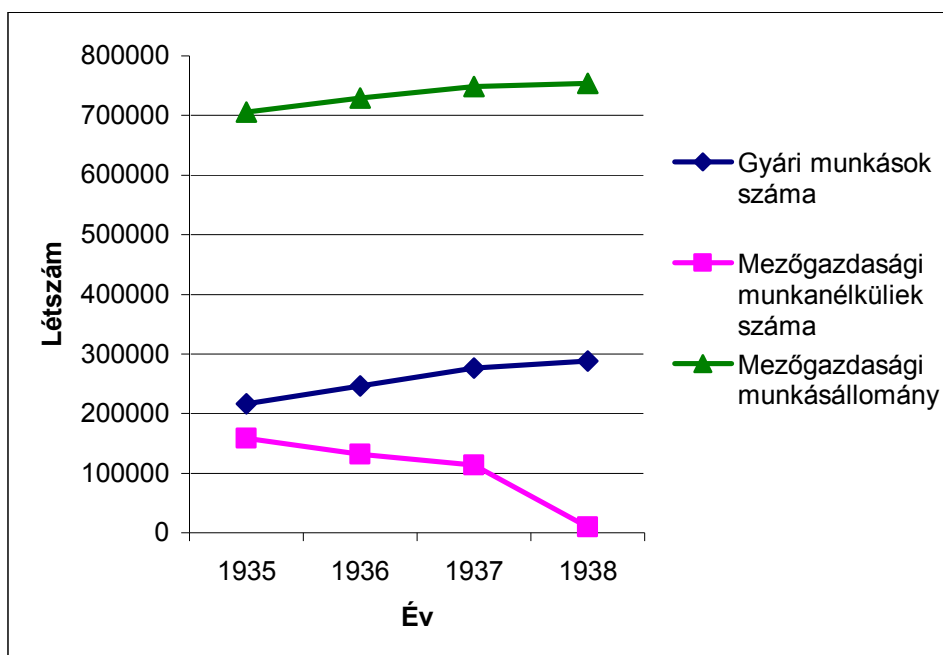
<i>Társadalmi réteg, osztály</i>	<i>Saját osztályából</i>	<i>Más osztályokból</i>
	<i>származott</i>	
Ipari munkás	55,5	44,5
Önálló iparos	71,1	28,9
Birtokos paraszt	79,9	20,1
Mezőgazdasági munkás	87,2	12,8
Tisztviselő, értelmiségi	87,4	12,6

A munkásnőknél ez az arány még nagyobb volt, hiszen ők legtöbbször munkás családból származnak – s parasztlányok, asszonyok a lehető legritkábban vállaltak ipari munkát. 1949-re a statisztikák a munkáslétszám, illetve az egyéb foglalkozású, de munkásszármazásúak létszámának jelentős növekedését mutatták. Ennek okát azonban leginkább a munkásszármazás akkori pozitív megítélésében, s nem a tényleges növekedésben kell keresni.<sup>254</sup> Az 1940-es évben (már a bécsi döntések következtében megnagyobbodott határok között!) Magyarország lakosságának kb. 12%-a számítható munkásosztálybelinek.<sup>255</sup>

Nagyságrendekkel(!) nagyobb méretű volt a munkássá válást társadalmi felemelkedésnek tekintő egyének belépési mobilitása. A munkásosztályt érő legnagyobb migrációs folyamat az ipari munkát vállaló mezőgazdasági munkások érkezése volt. (Részletezését lásd a *Parasztból munkás* című fejezetben a 64. oldaltól!) Ennek egyik oka a jellegzetes magyar iparosodás, mely a nyugati országokétól eltérően nem támaszkodhatott azokra a tömegesen deklasszálódott, visszatérési lehetőség nélküli emberekre, akik részben a kisiparból, részben a mezőgazdaságból kerültek a munkahelyekre. Annak ellenére a parasztság maradt a munkásság emberanyag-bázisa, hogy erős akadályokba ütközött az alsó rétegeiből érkezők állandó munkássá válása. Az ipari munkásság számának emelkedése és a mezőgazdasági munkanélküliek apadása között egyértelmű összefüggés mutatható ki.

<sup>254</sup> Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk...* 136.p.

<sup>255</sup> Rézler Gyula: *A magyar gyári...* 16.p.



Az ipari munkásság létszámának növekedése<sup>256</sup>

Az okokat nagyjából gazdasági, kisebbrészt presztízs okokkal magyarázhatjuk. A két világháború között, egy igazán jól használható életszínvonal elemzés készült, Matolcsy Mátyás tollából. Ebben az időszakban a nemzeti jövedelem átlaga egy főre tekintve nagyjából 536 pengőre tehető. Az átlag mögött azonban széles különbségek húzódtak az 1500 pengős jövedelemtől számítva a 288 pengős jövedelemig. Ez utóbbi réteget főleg a mezőgazdasági munkásság adta. Ez alapján a mezőgazdasági munkások 183 pengő, a cselédek 205 pengő, a kevés, 1-10 hold földdel rendelkező parasztok 273 pengő, a gazdagabbak, 10-100 holdat birtoklók 430 pengő évi jövedelemmel<sup>257</sup> rendelkeztek.<sup>258</sup> Ugyanebben az időszakban például egy kohászati munkás 442 pengő, egy kiskereskedő 342 pengő jövedelemmel bírt, de még egy gépgyári tanonc is heti 6-7 pengőt vihetett haza.<sup>259</sup> A legszegényebb városi napszámosok keresete is felülmúlta a mezőgazdasági munkások jövedelmét, a képzett szakmunkásoké pedig még a birtokkal rendelkező parasztoké is meghaladták.

Az 1950-es években kettőzött erő taszította a mezőgazdaságban dolgozókat az ipar felé. Egyrészt az ipar munkásfelvétel képessége, mely minden addigi szintet felülmúlt. Ezt a Rézler Gyula által „társadalmi kapillaritásnak” nevezett folyamatot az is erősítette, hogy ebben az időszakban a munkásságot jelentős számban hagyták el azok, akik átléptek az értelmiségi, tisztviselői rétegekbe. Másrészt maga a mezőgazdaság agrárpolitikája is – az erőltetett tévesztés, a kötelező beszolgáltatás –

<sup>256</sup> Rézler Gyula: *A magyar gyári...* 21.p.

<sup>257</sup> Matolcsy a csoportok jövedelmének kiszámításához a teljes kommisszió értékét pénzben határozta meg. Ebbe minden természetbeli járadékot belevett, a földdel rendelkezőknél figyelembe vette a földhasznbéréket, az ezekből levont adókat is.

<sup>258</sup> Gunst Péter: A parasztság jövedelmi viszonyai in *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 1., MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1987, 37-89.p.

<sup>259</sup> Lackó Miklós: *Gépgyári...* 21.p.

tömegével idegenítette el a parasztokat a földműveléstől. Az ipari munka kedvéért az 1960-as években újabb tömegek hagyták el a mezőgazdaságot – az évtized végére 360 ezer kereső lépett át az iparba. A munkaerő-igény kielégíthetetlennek tűnt, a toborzások során gyakran előfordult, hogy egy-egy mezőgazdasági termelősövetkezet az ipari munkára bérbe adta dolgozóit. Az iparban munkát vállalók többsége ekkor is szakképzetlen, az üzemi munkát alig ismerő ember volt, így a munkahelyek elsősorban segédmunkát, betanított munkát kínáltak nekik.<sup>260</sup>

Az 1970-es éveket a munkaerőmozgás pangása jellemzi. Egyrészt az ipari fejlesztés megtorpant, másrészt a szabad munkaerő-tartalékok elapadtak. Fontos lassító tényező volt az is, hogy erre az időszakra a mezőgazdasági bérek már alternatívát tudtak nyújtani. Éppen ezért egyes esetekben a munkaerő kismértékű visszaáramlását is meg lehetett figyelni. Ugyancsak az átköltözés, a teljes életmód-váltás ellen dolgozott az a tény, hogy a mezőgazdasági falvakból való bejárás, az ingázás erre az évtizedre stabil, elfogadott életformává vált.<sup>261</sup> Az 1980-as évek eleje vízváltó mind a parasztság, mind a munkásság szempontjából, főleg a két réteg egymással való kapcsolatát tekintve. A parasztság életmódjában átalakult, munkaerő-tartalékai kimerültek. Ebben az időszakban már az ipar sem tartott igényt nagyszámú alkalmazottra, sőt, az évtized végére jelentős munkaerő-többletet halmozott fel.

A munkásság társadalmi mobilitásával kapcsolatosan érdemes megvizsgálni a csoportból kilépőket is. A munkásság történelmének egészét vizsgálva, a munkásosztályba való belépéssel szemben a társadalmi felemelkedést jelentő kiáramlás nagyon alacsony mértékű volt. A két világháború között s a koalíciós időszakban az ipari munkások gyermekeinek 83,5%-a ugyancsak bér munkásként dolgozott tovább.<sup>262</sup> Elenyésző százalékuk lett értelmiségi, szabad iparos, s még kevesebb földműves, s akik ezt az utat választották, azok is szinte kizárólag a falusi ipartelepről kerültek ki. A jelentősebb mértékű felemelkedés csak a magasabb osztályokban megkívánt képzettség elérése útján történhetett meg,<sup>263</sup> ami a munkásság művelődési és képzési jellegzetességeit ismerve eleve elzárta a mobilitás ezen útját.

A II. világháborúig nagyon ritka volt, hogy egy-egy munkás több társadalmi lépcsőfokot is átugorva érje el státuszát. Az 1940-es évek szociológiai vizsgálatai csupán elenyésző százalékban találtak ilyet – amikor például egy napszámosból szakmunkás lett. A *Kammer-gyári* vizsgálatnál a munkások 58%-ának nem változott a társadalmi helyzete, felemelkedést jelentett 28,5%-nak, míg lesüllyedést 13,5%-nak.<sup>264</sup> Ezeket az értékeket nagyjából a munkásság egészére általánosítani is lehet, ha figyelembe vesszük, hogy a lesüllyedés arányszámait a zsidótörvények még kismértékben növelték is.

---

<sup>260</sup> Böhm Antal – Pál László: *Bejáró munkások*. 40.p.

<sup>261</sup> Böhm Antal – Pál László: *Bejáró munkások*. 40-41.p.

<sup>262</sup> Lackó Miklós: *A magyar ipari munkásság...* 727.p.

<sup>263</sup> Rézler Gyula: *A magyar gyári...* 19.p.

<sup>264</sup> Rézler Gyula: *Egy magyar textilgyár...* 24.p.

Hasonló arányú, bár számértékeit vizsgálva jelentősebb mértékű volt a munkásság társadalmi süllyedést mutató kilépési mobilitása. Két karakteres kilépési „választás” jellemezte a mozgások ezen formáját: a pauperizáció és a paraszttá válás. A koldussorsa jutás elsősorban a két világháború közötti időszakot jellemezte: „Mások viszont keresetnélküliségük és egyéb tényezők következtében a munkásosztályból kiválnak és az alatta lévő városi proletariátus tagjai lesznek.”<sup>265</sup> – jellemzi a kort Rézler Gyula.

A munkásból földművelővé válás folyamata kizárólag azokat a parasztszármazású, elsőgenerációs munkásokat jellemezte, akik kapva kaptak valamely földszerzési alkalmon. Az 1945 utáni időszakra a paraszti származású munkások számának erőteljes csökkenése a jellemző, leginkább a falusi ipar esetében<sup>266</sup>. Ez részben a leginkább a bérből élőket sújtó inflációnak, az ipari termelés erőteljes hanyatlásának, a mezőgazdasági kunjunktúrának, de legfőképp a földreformnak volt köszönhető. Jelentős számú munkás hagyta ott ipari foglalkozását, hogy földet kaphasson. A földreformnak köszönhetően majdnem négyszeresére nőtt a munkásszármazású mezőgazdasági munkások aránya.<sup>267</sup> A háború után még azok a munkások is, akiknek a családjában birtokos parasztek voltak, számottevő mértékben vándoroltak vissza szülőfalujukba. A földreform végrehajtása után pedig elsősorban azok a parasztek áramlottak vissza az iparba, akik nem részesültek a földosztásban. Ez önmagában ugyan jelentős számú embert érintett, hatása a munkásságra, annak összlétszámát és társadalmi súlyát tekintve azonban elenyésző volt.

### **Toborzás**

A munkássá válás egyik leghatásosabb katalizálója kétség kívül a munkástoborzás volt. Az egyre inkább fejlődő ipar munkaerőigényét természetes módon, a hagyományos munkásfelvételi rendszerrel sok esetben nem lehetett biztosítani. Ezek csak jobbára a már stabilan működő, kialakult törzsgárdával rendelkező termelőhelyek esetében voltak hatékonyak. Az újonnan alakuló telepek, gyárak, bányák csakis a toborzás segítségével remélhették, hogy egyszerre nagy tömegű, részben szakképzett-, részben segédmunkást vehetnek fel.

Gerő Nándor bányagazgató 1910-es jelentése szerint „Mi nem gyermekkorától neveljük a nemzedéket bányásszá, hanem az eke mellől visszük a mélységbe. Munkásaink többségét a környék földműves népessége szolgáltatja, ki ha készen van a mezei munkával, beáll bányásznak.”<sup>268</sup> A gyárak, bányák beindítása mindig aktív munkaerő-politikát feltételezett, hiszen a termelési kényszer hatására viszonylag rövid idő alatt, nagy létszámú, kellőképpen segéd- és szakképzett munkásságot kellett egy helyre koncentrálni. Ennek az általánosan bevett módja a munkástoborzás volt, mely történhetett hirdetésekkel, illetve a toborzók általi személyes meggyőzés útján is.

<sup>265</sup> Rézler Gyula: *A magyar gyári...* 19.p.

<sup>266</sup> Lackó Miklós: *A magyar ipari munkásság...* 713.p.

<sup>267</sup> Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk...* 180.p.

<sup>268</sup> Idézi: Szvircsek Ferenc: *Kolonizálás...* 101.p.

*„A szüleimnek lógásszerű volt az otthoniságom, de nem akartak elengedni a föld mellől. Jöttek a bányász-agítalók 1954 júniusában, hogy hát: Gyertek fiúk bányásznak! Egyszerűen elszöktem otthonról! Az volt a lényeg, hogy legyen meg a hat osztályod s ne légy katonaköteles.” [♂ – 1939, bányász]*

A *Népszava* egy 1907-es „leleplező” tudósításában így számol be a munkástoborzások lefolyásáról: „Vagy húsz ügynököt küldtek szét az ország különböző részeibe, [...] sőt Galicia, Csehország sem maradt megkeresetlenül. Az ügynökök minden egyes szállított munkásért fejenként 1-10 koronát kaptak és így érthető, hogy valóságos emberhusvásárt üznek a még tudatlan, tapasztalatlan munkások rovására. [...] Nagy előszeretettel toborozták Biharból a román munkásokat, bizonyára azt remélve, hogy az igénytelen román munkást tetszés szerint nyuzhatják, azonban ezek is néhány napi ott tartózkodás után valósággal megszöktek a gyalázatos bérek és bánásmód elől.”<sup>269</sup> A későbbiekben, már az 1930-as évek derekán több magyarországi ipartelep is a toborzások célterülete lett, mert a jobb fizetés reményében az addigra szakképzetté lett munkásokat előszeretettel környékezték meg belgiumi és németországi ügynökök.<sup>270</sup>

A toborzások földrajzi kiterjedtségét, internacionalitását extrém példák is igazolják. Egyes beszámolók szerint a XX. század elején az egercsehi bányauzemben olasz bányászok is dolgozott.<sup>271</sup> A Salgótarján környéki üzemekben, főleg a vasgyárban több angol, francia, svájci és luxemburgi szakmunkás vett részt a kohászati és gépészeti berendezések üzembe helyezésénél.<sup>272</sup> Sok esetben jöttek létre kevert családok, melyre kifejezetten nagy volt az esély, ha a házasulandó korba érkezett fiatalok egy nyelven beszéltek.

*„A szüleim, édesapám édesapja Erdélyből, Nagybányáról származott. [...] Anyai nagyszüleim Karaszentkeresztén, a mostani Szlovákia területén, Zólyom mellett nevelkedtek. Aztán itt ismerkedtek meg és házasodtak össze, mindketten távol a szülőföldjüktől.” [♀ – 1947, bérelszámoló]*

*„Az 1800-as években a dédszülők, Dobsináról jöttek Magyarországra. Bittner Mihály, és Lux Zsófia. Apu részéről színmagyar vagyok, a nagymamám részéről vagyok buléner, és cseh. Míg édesanyám élt, jobban szóba került a származásunk, de ma már nem. Az én nagyanyám még öt nyelven beszélt perfektül. Beszélt bulénerül, beszélt a bécsi németet, a csehet, a szlovákot, és a magyart. Az édesanyám is beszélt a bécsi németet, és a buléneret is. Én polgáriba jártam, mégsem tanultam meg, pedig Zsuzsi tante bulénerül beszélt mindent.” [♀ – 1931, háztartásbeli]*

A kolóniában lakó munkások körében szoros a kapcsolat a születési hely és az életkor között. Mint ahogyan ezt Lackó Miklós is kimutatta<sup>273</sup>, minél fiatalabb életkorúak a vizsgált munkások, annál nagyobb körökben a helyben születettek aránya. Minél idősebb korosztályt tekintünk, annál nagyobb a távolabbi területekről származók száma.

<sup>269</sup> Tudósítás a diósgyőri és percesi bányatelepek munkásviszonyairól, valamint a munkástoborzásról. *Népszava*, 1907 augusztus 16.

<sup>270</sup> *Nógrád megyei alispáni jegyzék* – Salgótarjáni Levéltár, IV.454.1.769/1941.

<sup>271</sup> Csiffáry Gergely: Az egercsehi bányászok életkörülményei 1907-1946. *Archívum* 9., 1979, Eger, 127.p.

<sup>272</sup> P.L. szóbeli közlése.

<sup>273</sup> Lackó Miklós: Gépgyári munkások az 1930-as években. *Századok*, 1989/1-2., 6.p.

Számos esetben nemhogy nem volt szükség toborzásra, de még válogatni is lehetett a munkára felkínálkozó parasztnak között. Ha a falusi munkás „elvitte egy hizott kacsát, vagy libát a főaknásznak, felvették”. A tapasztalatlan falusi munkások tömege várt a felvételre, mert „a bányász többet adott, mint az 5 hold föld. Állandó, biztos keresetet biztosított.”<sup>274</sup> Mikor 1931-ben híre ment, hogy új gyár épül Péten, százszámra kerekedtek fel, s indultak gyalog a munka nélkül tengődő agrármunkások. „Százszoros túljelentkezés volt minden egyes helyre. Bárki bármit elvállalt volna...”<sup>275</sup> Gyakorta szünetelt is a munkásfelvétel, mely a II. világháborút megelőzően elsősorban a dekonjunkturális időszakok sajátossága volt. 1945-ben sok olyan, Magyarországon élő, német anyanyelvű egyént sikerült bányamunkásnak toborozni, akik azzal, hogy háromévi földalatti munkára kötöttek szerződést, mentesültek a kitelepítéstől.<sup>276</sup>

A legfőbb toborzási érv azonban mindig is a könnyebb élet, a jobb lakáskörülmények, az értékes természetbeli juttatások és leginkább a magas kereset volt.

*„Toborozták az embereket a környékről, hogy jöjjenek a bányába dolgozni, mert akkor az jó munka volt! A hatvanas években egy tanár ha 800 forintot kaphatott, már örülhetett. Egy jó vágár akkor már akár 1500, és most figyelj, akár 2000 forintot is kaphatott. Most már tudod, hogy miért jött ide olyan sok ember mindenfelől.” [♀ – 1938, háztartásbeli]*

*„És ezt a 4700 forintos bányászfizetést csak azért mondom, hogy nagyon jó volt, mert utána mi leköltöztünk az Alföldre. A férjem tsz-nél helyezkedett el és emlékszem rá, majdnem sírva fakadtam, mert az volt már az az időszak amikor vártuk az első gyereket, meg hát szerettünk volna egy kicsit gyarapodni, és akkor 2000 forintot kapott... Kettőezer forintot kapott '70-ben fizetésnek a tsz-nél és ennek levonták a 20%-át.” [♀ – 1946, háztartásbeli]*

*„Amit most nem tudnék megvenni, azt meg tudtam csinálni azzal a keresettel. Ha otthon maradok [a faluban], hol tudtam volna ezt megengedni magamnak? Még jó, hogy rábeszéltek a toborzók. Két hét üdülés a Fekete-tenger partjainál, önérből, barátokkal.” [♀ – 1943, elektrikus]*

Az évtizedes gyakorlat azonban sok helyütt ellenhatást váltott ki. Az 1940-es évek legvégére, az 1950-es évek elejére a parasztfalvakban már olyan mértéket öltött a munkaerő-toborzás, hogy számos helyen ellenállásba ütközött. Elterjedtek olyan hírek, hogy a toborzott munkásokat a Szovjetunióba viszik kényszermunkára, illetve az elkövetkezendő háború titkolt sorozását végzik.<sup>277</sup> Az ötvenes évek közepére azért is csökkent az ipari munkára jelentkezők száma, mert a parasztság földiken való tartása, a beszolgáltatási kötelezettségek hiánytalan teljesítése megkövetelte az iparba áramló paraszttömegek részleges visszatartását. „...a Minisztertanács 524/16/1954. sz. határozata alapján nem toborozhattunk munkaerőket, amikor pedig a mezőgazdaság képezi a szénbányászat

<sup>274</sup> Csiffáry Gergely: *Az egercsehi...* 133.p.

<sup>275</sup> Angeli Imre: *A Péti Nitrogénművek 50 éves története 1930-1980.* [kézirat], 157.p.

<sup>276</sup> Gergely Ernő – Jakab Sándor: *A szénbányászok...* 7.p.

<sup>277</sup> Rémhírek a munkaerő-toborzással kapcsolatban. A Munkaerőtartalékok Hivatala feljegyzése az MDP államgazdasági osztálya részére. in Belényi – Sz. Varga: *Munkások...*160.p.

területére történő toborzás fő bázisát. A határozat szerint a toborzást elsősorban a városi tartalékokból és az államapparátusból felszabaduló dolgozókból kell eszközölni, ez azonban nem volt megvalósítható. [...] ...olyan dolgozókat is betoboroztak, akik bányamunkára alkalmatlanok voltak...”<sup>278</sup>

A munkástoborzás intézménye már a hazai nehézipar hanyatlásának kezdete előtt megszűnt, aminek legfőbb okaként az új társadalmi szerkezet megszilárdulását lehet megnevezni. Már nem volt kiket és nem volt honnan toborozni, nem is beszélve arról, hogy az ipar már nemhogy nem kívánt meg több szakképzetlen munkaerőt, hanem inkább megszabadulni igyekezett tőlük. Ennek ellenére egészen a rendszerváltoztatás előtti időkig működött a munkaerő „elcsábításának” félig megtúrt rendszere, mikoris a szakképzett munkást különféle plusz juttatások ígéretével egyik munkahelyről egy másikra csalogatták át.

## Parasztból munkás

„A régi indiai mondáshoz, mely szerint három dolgot nem lehet nyomon követni: a sas röptét a levegőben, a kígyó útját a sziklán és a férfi útját a nővel, hozzá lehetne ragasztani egy kis toldás, magyar módra: a faluból eljött, munkássá váló parasztok útját.”<sup>279</sup> – mutat rá Mocsár Gábor az elmúlt 150 év egyik legnagyobb jelentőségű és méretű társadalom-migrációs és -mobilitási folyamatának összetettségére.

Karl Marx *Tőke* című művében a parasztból munkássá átalakulás folyamatát egy mindenki számára szükségszerű, de egyben vágyott folyamatként írja le „A falusi népesség egy része [...] állandóan ugrásra készen áll, hogy városi proletariátussá alakuljon át.”<sup>280</sup> Az általánosságban megfogalmazott szavak magyarországi viszonyok között csak részben igazak. A parasztból munkássá válók indíttatásukat tekintve nagyjából homogén csoportnak tekinthetők, kivéve a nincstelen agrárproletárokat. Ők voltak azok, akik kifejezetten keresték az átlépési alkalmakat, életük kiteljesedését látták az ipari segédmunkában, s tömegesen jelentkeztek a munkaerőpiacon.<sup>281</sup>

Erdei Ferenc szerint a parasztokban munkálkodó, a belenyugvást elutasító mentális feszültség az, ami aminek hatására sokan útra kelnek, szerencsét próbálnak. Emellett az ilyen próbálkozók azok is, akik a többiek számára mintául szolgálnak, s ez ...”jó arra, hogy reális példáival ébren tudja tartani a felemelkedés lehetőségét.”<sup>282</sup> Többségük azonban olyan családos ember, akik a családdal kapcsolatos felelősségből és tennivalókból igyekeznek minél kevesebbet vállalni<sup>283</sup>, számukra a munkássá válás menekülés egy szabadosabb életbe.

<sup>278</sup> A szénbányászat egyes munkaerőkérdései. in Belényi – Sz. Varga: *Munkások*...420.p.

<sup>279</sup> Mocsár Gábor: *Égő arany*. Magyarország felfedezése 1. Budapest, 1970, Szépirodalmi Könyvkiadó, 193.p.

<sup>280</sup> Marx Károly: *A tőke*. 1. kötet. Budapest, 1955, Szikra, 596.p.

<sup>281</sup> in Belényi – Sz. Varga: *Munkások*...39.p.

<sup>282</sup> Erdei Ferenc: *A magyar falu*. Budapest, [1940] 1974, Akadémiai Kiadó, 151.p.

<sup>283</sup> Gelléri Péter: *A vándorló munkások*. Pszichológia a gyakorlatban 32. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó, 94.p.

„Anyu nagy gazda volt. És akkor apukám meg cselédfiú volt. És nem engedték, hogy udvaroljon az anyunak. Ők meg megszöktek abban az időben. '39-ben esküdtek, és '39-ben kerültek ide Rudolftelepre.” [♀ – 1942, háztartásbeli]

„De én a bányánál egy nap alatt többet kerestem, mint ők [a szüleim] egy hónap alatt, és hát a földet kapálni és kaszálni kellett! Meg azért ez sokkal szabadabb élet ez, nem rabszolgasors, mint otthon.” [♂ – 1939, bányász]

Veres Péter a földmunkásság és az ipari munkáság találkozásáról szóló 1936-os ankéton a parasztság és a munkásság közötti erkölcsi szakadékra hívja fel a figyelmet, s a két életmód átjárhatatlanságát emeli ki. Meglehetősen kétkedéssel és kritikával említi fel az ipari munkáságnak tulajdonított társadalmi jellemzőket. Véleménye szerint a munkásságot a hosszas okoskodások, kicsinyes szóra-kozások, a felfelé mutatott szolgálzsellem s a lefelé való gög, az „álúróság” és az erkölcstelen „asz-faltcinizmus” jellemzi.<sup>284</sup> Ennek ellenére a paraszt mindig is a „különb embert” látja a munkásban, s ha munkássá válik, lenézi hajdani önmagát. Alacsonyabb rendűségét „baromi erő kifejtéssel igyekszik ellensúlyozni”, de nem képes kezelni a munkások és a parasztok között fennálló modorbéli különbségeket. Sérti patriarchális örökségüket a munkások erkölcstelensége és szabadossága, s az ipari munkások életének „cigányossága”.<sup>285</sup> Ezafajta ellenérzés gyakran magukban a külső körülmények kényszere által váltásra ösztönzött paraszti rétegekben is felfedezhető. Az 1880-90-es években, amikor a filoxéra tönkretette a Mecsek szőlőültetvényeit, a munkanélkülivé vált szőlőművelők inkább kivándoroltak, de nem vállaltak ipari munkát az akkor nyílt bányákban.<sup>286</sup> „A palóc régebben, ha elment a bányabejárat előtt, undorral nézett a lyukba és sietve továbbment, esetleg kiköpött. A »bányász« csúfnévnek számított közöttük, föld alatt turkáló, piszkos embert láttak benne és többnyire idegent.”<sup>287</sup>

Az ipari munkának az északkeleti régióban csak a harmincas évek végén lett némi becsülete, amikor a mezőgazdaságot sújtó recesszió következtében a helybeli gazdák jelentős része tönkrement. Ekkor a gazdag parasztok fiai is a bányába kerültek, amivel végül is lassan polgárjogot nyert a bányászat a falvak közvéleménye előtt. Még a következő generációnak is meg kellett öregednie azonban, amíg az ötvenes években a gazdasági, politikai nyomás hatására a földművelés annyira leértékelődött, hogy a bányászat a foglalkozások helyi presztízsrangsorában fölébe tudott kerülni. Egészen addig az igazán elismert ember a sok földet művelő gazdálkodó volt.<sup>288</sup>

A paraszti származás hátrányt jelentett a munkássá válás, a tulajdonképpeni kultúraváltás folyamatában, hiszen nagyobbrészt a kis- vagy semmilyen szakképzettséget nem igénylő munkakörökbe nyertek felvételt, s ezeket is keresték. A II. világháború után az a jelenség, hogy az ipar jelentős mér-

<sup>284</sup> Ankét a földmunkásság és az ipari munkáság találkozásáról – 1936. [első közlés: 1936] in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák...* 292-294.p.

<sup>285</sup> *Ankét a...* 295-296.p.

<sup>286</sup> Sándor Vilmos: *Nagyipari fejlődés...* 607.p.

<sup>287</sup> Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság.* 130.p.

<sup>288</sup> Lásd: Nemes Gusztáv: *Egy Borsod-Abaúj-Zemplén megyei falu a rendszerváltás után – avagy – Van-e esélye a mezőgazdasági kisvállalkozásnak?* Szakdolgozat. Budapest, 1995, ELTE Szociológia Intézet.

tékben igényel s kap a mezőgazdaságból szakképzetlen munkaerőt, egészen az 1960-as évek végéig tartott.<sup>289</sup> A megváltozott életmód legfontosabb összetevője az újonnan munkássá vált parasztok esetében az, hogy a nagyüzemi munka mellett a család továbbra is termelési egységként funkcionál, s a múlthoz hasonlatos munkaszervezetben történik a mezőgazdasági termelés – legtöbbször a háztáji gazdaságban.

A Márkus István által meghonosított, Henri Mendras francia szociológustól átvett, pejoratív felhangjai miatt sok vitát kiváltott fogalommal ezeket az embereket „utóparasztoknak”<sup>290</sup> lehet nevezni. Ugyanezen csoportnak a munkássá válásban előrehaladottabb rétegét S. M. Miller „új munkásosztálynak”<sup>291</sup>, míg Anthony Giddens „alsó munkásosztálynak” nevezi el, mely a hazai szakmai szóhasználatban „alsó munkásságra”<sup>292</sup> módosult. Itt elsősorban nem életforma-jelenségekről van szó, hanem határozott kulturális jellemzőkkel leírható homogén társadalmi csoportról. Márkus szerint az utóparaszti réteg és az új munkásosztály – amelyet elsősorban elsőgenerációs, paraszti származású férfiak alkotnak –, kiegészítik egymást, és egymást követő lépcsőfokokként funkcionálnak a proletarizálódás felé vezető úton. A kistermelés értelmét abban látja, hogy az erősíti a paraszti származású új munkások helyzetét.

Az elsősorban mobilitásban kimerülő kapcsolatok sokkal szorosabbak a munkásság és parasztság között, mint első pillanatra hinnénk. Egy 1963-as statisztikai felmérés szerint a munkások jelentős része – a szakmunkások 36%-a, a betanított munkások 60%-a, a segédmunkások 68%-a – parasztszármazású.<sup>293</sup> A belépési mobilitás szemszögéből mindez azt jelenti, hogy a szakképzett munkásság a régi, a képzetlen pedig az új munkássághoz tartozik. Tovább erősíti a két osztály kapcsolatát a tény, hogy a paraszti munkát elhagyók 92%-a a munkásság soraiba került, s elenyésző mértékben, külön-külön vizsgálva 1% alatti megoszlásban, máshová: gazdasági vezetőnek, műszaki vagy másfajta értelmiséginek stb. A kultúrát váltók kor szerinti megoszlását tekintve, pár kivétellel erősítetten a mobilitás szinte kizárólagosan a fiatal felnőttekre – 16-30 éves korig, de semmiképpen sem 50 év fölött – jellemző. A mezőgazdaság agrárpolitikája is – az erőltetett téeszésítés, a kötelező beszolgáltatás – főleg erre a rétegre hatott.

*„Az ötvenes évek elején az iparosítás annyira megindult, hogy borzasztó... mer' akkor nagyon kellett az ipar, a fiatalokat szinte vitték! A Tsz-től meg menekültünk, hogy őszinte legyek.” [♂ – 1939, bányász]*

*„Nagyon sok dolgozó jött a Nyírségből, ahol a szegény parasztokat tönkretették... és nekik valahol munkát kellett vállalniuk. Az ilyen harminc holdas parasztokat mind ilyen téeszekbe kényszerítették, és ezek legtöbbje azt otthagytá, eljöttek ide. Igen sokan élnek ilyenek ezen a telepen, meg a másik telepen is.” [♂ – 1930, könyvelő]*

<sup>289</sup> Kulcsár Kálmán: *A mai magyar...* 107.p.

<sup>290</sup> Márkus István: Az utóparasztság arcképéhez. *Szociológia*, 1973. 1. szám, 56-57.p.

<sup>291</sup> Miller, S. M.: The New Working Class. in *Blue Collard World*. N.J., 1964, Engelwood Cliffs, 81-85.p.

<sup>292</sup> Belényi – Sz. Varga: *Munkások...* 19.p.

<sup>293</sup> Idézi: Kemény István: *A magyar munkásosztály...* 11.p.

A szocialista időszak változásai időszakában az iparosítás és az ipartelepítés jellege, a mezőgazdaság kollektivizálásának módszerei nemhogy segítették volna, de nagymértékben megnyújtották a paraszti munkáról ipari munkára való átállás folyamatát, konzerválták az átmeneti életmódot, s növelték az iparosítás következtében fellépő társadalmi konfliktusokat.<sup>294</sup> A munkásságba beilleszkedni kívánó mezőgazdasági munkások nehézségeit találóan jellemzi az a tény, hogy az első öt éves terv időszakában – tehát amikor a parasztok a legnagyobb számban jelentek meg az iparban – a legtöbb iparág baleseti rekordokat ért el. A korabeli vizsgálatok az okokat a technológiai problémákon túl „az új munkaerő adottságainak” tulajdonították.<sup>295</sup> Egy 1952-es munkabiztonsági elemzés szerint a három hónapnál nem régebben dolgozó, „új munkások” okozták a balesetek igen nagy részét, mely a bányászatban a 25%-ot, de az építőanyag iparban a 41%-ot is eléri.<sup>296</sup> Ezek voltak azok az iparágak, azok a szakmák, amelyekhez a közhit szerint csak „két erős kéz, és a sisakhoz egy buta fej”<sup>297</sup> kellett.

*„Az edelényi bányához 43 településről jártak be dolgozni. Felszívta az összes úgymond munkavállalót, akik közül ma a munkanélküli legtöbb van. Tudniillik a bányánál még az analfabéta is dolgozhatott. Ma meg már azok ugye, nem tudnak elhelyezkedni.” [♂ – 1932, villanyszerelő]*

*„A fater bányász lett, mer’ semmihez sem értett, arra meg jó volt. Volt akkor kaja, meg a fateromnak pia is. Osztán én is bányász lettem, de már egy csomó ideje munka nélkül vagyok, mer’ én se értek semmihez se.” [♂ – 1943, bányász]*

*„Amikor én ide kerülte, az edelényi kettes aknán elítéltek dolgoztak. Akkorról tudni kell azt, hogy rengeteg olyan ember volt elítélve, aki a beszolgáltatásnál elmaradt 20 tojással. Nem adta be, vagy nem akarta beadni. Kapott 4-5-6 hónapot, aztán itt kellett leülni. A kettes aknánál rabtábor és rab bánya volt” [♂ – 1932, villanyszerelő]*

Az 1950-60-as években, amikor a férfiak egyre nagyobb számban kezdtek a mezőgazdaságból az iparba áramlani, alacsonyabb társadalmi helyzetbe kerültek. Önálló munkájuk helyett kénytelenek voltak fizikailag megerőltető, de szakképzettséget nem igénylő feladatokat elvállalni. A földművelésről megszerzett szakismereteikre senki nem tartott igényt, ezzel szemben ismeretlen közegbe a szakmunkásokkal szemben érezhetően alacsonyabb státusba kerültek. Alkalmazkodniuk kellett egy szigorú időbeosztáshoz, amely idegen volt a gazdálkodás rugalmasabb szerveződéséhez képest.

*„Nagyon nehéz volt megszokni, hogy nem egy karéj zsíros kenyérral szaladok ki libát legeltetni, hanem megvolt a rendszeres beosztás. Ha éhes voltál, akkor sem kaptál, ha jól voltál lakva, akkor is enned kellett. Fő a menetrend!” [♂ – 1939, bányász]*

<sup>294</sup> Ladányi János: *Községekben...* 38.p.

<sup>295</sup> Rupp Kálmán: Társadalmi mobilitás és településszerkezet. *Szociológia*, 1973. 1. szám, 38.p.

<sup>296</sup> Az üzemi balesetek alakulása 1950-51-ben. Az MDP államgazdasági osztálya elemzése. in Belényi – Sz. Varga: *Munkások...* 255.p.

<sup>297</sup> Dienes Bernadett szóbeli közlése.

Könnyen érthető hát, hogy sok férfi ezt az új helyzetet presztízsvesztésként értékelte, s ezt igyekezett valamilyen módon kompenzálni<sup>298</sup>. Gyakran ez a kétlaki életmódba való menekülés, a túlzott mértékű alkoholfogyasztás, a nyílt agresszió, vagy csupán az olyasfajta vélekedések jellemezték, amelyek a paraszti létet egyértelműen a munkáséletmód felé helyezték. „*A bányász nem is igazi férfi, mer' alúró' túrja azt a földet, amit mink felürö'...*”<sup>299</sup> – ahogyan ezt egy munkáskörzetben élő parasztférfi vallotta.

A napszámosokat, segéd- és betanított munkásokat a szakképzett munkások – a munkásság történetiségének egészére jellemző módon, hol kisebb, hol nagyobb mértékben – lenézték.<sup>300</sup> Kenézi Lajos a *Munkások Ujsága* lapjain már 1848-ban mozgalmat indított a munkások paraszti eredetű gúnynevének, a „gyermekfajzókna” az eltörléséért.<sup>301</sup> A paraszti és született munkásság között napirenden voltak az összeütközések. „A telepi munkásság a falusiakkal teljesen meghasonlott, mert utóbbiakat tartják a sztrájk előidézőinek, s amellet [...] sztrájktröknök.”<sup>302</sup> Az 1950-es években is megszokott jelenség volt az új, faluról származott munkásokat „parasztna” vagy „indiánnak” szólítani.<sup>303</sup> De az „indián” megszólítás 1970-es évekbeli, kissé megszelídült továbbéléséről számol be Halmos Ferenc szociográfiája is.<sup>304</sup> A *Duna Cipőgyár* újonnan felvett munkásainak üzemegységét a régebbi szakmunkások csupán „tsz-szalagnak” gúnyolták.<sup>305</sup> Jellemző, hogy az idősebb szakmunkások visszaemlékezéseiben a segédmunkások mindig csak mint „parasztok” szerepeltek, akik a tavaszi mezőgazdasági munkák kezdetével „leléptek”.<sup>306</sup> A „paraszt” megnevezés a munkások körében – hasonlóan más társadalmi csoportokhoz – az alacsonyabbrendűség, a testi- és a lelki nyersség, a butaság és a technikai képzetlenség kifejezésére is szolgált.

Meglepő módon az északkeleti térségben csak nyomokban lehetett kimutatni a paraszti származású munkások lekezelését, gúnyolásukra pedig senki sem emlékezett.

„*Könnyen befogadtak minket. Könnyen. A munka révén a munkatársakkal megismerkedt az ember, aztán a vezetőkkel, aztán beilleszkedett az ember. Akkor még legény, 20 éves ember, legényember voltam, és nem volt nehéz a beilleszkedés.*” [♂ – 1932, vil-lanyszerelő]

„*Áhhh... nem ért minket semmiféle hátrányos megkülönböztetés. A becsületes dolgozókat mindig is megbecsülték. Legalábbis azt én sohasem vettem észre. Nem kerültünk mi hátrányos helyzetbe egy munkahelyen se.*” [♂ – 1931, raktáros]

<sup>298</sup> Lásd: Utasi Ágnes: *Családok és életstílusok*. 45. p.

<sup>299</sup> ♂ – 1920, földműves

<sup>300</sup> Lásd: Vass Tibor: Az ózdi acélgyári munkásság életviszonyai a XX. század első felében. in *Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai VII.*, Miskolc, 1976, 12.p.

<sup>301</sup> Kenézi Lajos: *Gyermekfajzók. Munkások Ujsága*, 1848. június 11., 15. szám, 171-173.p.

<sup>302</sup> Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. bányai-gazgatósági jelentése, 1940. december 13. – Magyar Országos Levéltár, Z. 386. 22. cs. 143.

<sup>303</sup> A szociáldemokratizmus megnyilvánulásai és az ellene folytatott harc öt nagyüzemben. in Belényi – Sz. Varga: *Munkások...* 281.p.

<sup>304</sup> Halmos Ferenc: *Illő alázattal*. [számos helyen, pl.: 33.p.]

<sup>305</sup> Pittaway, Mark: Az állami ellenőrzés társadalmi korlátainak újraértékelése: az ipari dolgozók és a szocialista diktatúra Magyarországon, 1948-1953. in Horváth – Pethő – Tóth (szerk.): *Munkástörténet...* 80.p.

<sup>306</sup> Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk...* 33.p.

Magyarázatul szolgálhat erre az, hogy a falusi kolóniák mindegyike parasztfalvak gyűrűjében helyezkedett el, sok esetben parasztfalura épült, s az üzemek termelése elképzelhetetlen lett volna a nagy számú szakképzetlen, paraszti származású munkás nélkül. A vidéki ipari üzemek – túlnyomórészt bányák – technológiai sajátosságai miatt az élő segédmunkaerő igénye, így a szakképzetlen munkások aránya jóval magasabb volt az országos ipari átlagnál. Ezekben a telepeken könnyen és gyorsan megtörtént a helyi és a betelepülő lakosság keveredése, a vegyes házasságok kialakulása.

Érdekes vizsgálni azt, hogy azokon a helyeken, ahol többféle ipari munka közül választhat a faluból elvándorló, melyeket preferálja. Általános tapasztalat az, hogy előbb a „...kevesebb áldozat árán fölcserélhető alkalmaztatásokat (fuvarozási, kirakodási, köztisztasági stb.) keres, és csak ha a városi élethez már kissé hozzászokott, csak azután bátorodik meg a gyári fegyelem magára vállalására.”<sup>307</sup> A tulajdonképpeni kultúraváltásnak a munka kiválasztása az első lépcsőfoka, melyben a paraszti munkát hátrahagyó egyént leginkább a saját, ismert munkaformák felé való vonzódás jellemzi. A falun is megtapasztalt munkák – kőműves, ács, asztalos – után a választásban a következő szempont az elérhetőség. Ilyen szakmák a nagy erőkifejtést igénylő, rossz körülmények között végzendő nehéz testi munkák. Éppen ezért igen magas a bányászatban és a kohászatban elhelyezkedő parasztok aránya. A bányászati munka megítéléséhez éppen ezért fontos szem előtt tartani azt a tényt, hogy az jelentős részben mezőgazdasági környezetben folyik.

Márkus István az *ambíciórobbanás* fogalommal írja le azt a társadalmi átrétegződési folyamatot, amelynek során a presztízstárgyak birtoklása és a fogyasztás szintjének növelése vált a termelés elsődleges céljává.<sup>308</sup> A régi hierarchia alapjának, a földbirtoknak a társadalmi rangjelző egyre kisebb lett, a szocialista időszak közepére-végére teljesen meg is szűnt. Ebben a presztízsversenyben a munkásság pozíciója – köszönhetően az azonnal készpénzre, azaz fogyasztási javakra váltható munkaerejének és szaktudásának – magasan a parasztság fölött állt. A presztízsjavak megszerzésébe sikerrel vehettek részt a volt nincstelenek és szegényparasztkok is, hiszen az öröklött társadalmi helyzettel, a földbirtokkal szemben egyedül a család munkabefektetése döntötte el, melyik család milyen magas jövedelemhez jut.

### ***Kétlakosság***

A magyarországi iparosodás jellegzetessége, hogy a parasztból munkássá válók, földhöz való ragaszkodásuk miatt az ipari munkát a mezőgazdasággal szemben csak másodlagosként kezelték. A földben való gondolkodás volt az a mindent átható fogalmi keret, ami alapjaiban befolyásolta az új munkások világnézetét, a munkáról vallott felfogását. A jelenséggel való foglalkozás, akár munkahelelyi problémaként, akár megoldandó gazdasági kérdésként, akár csak a mozgatórugókat feltárni kívánó elméleti témaként végigkíséri a hazai iparosodás történelmének egészét. Akkor is így van ez, ha

<sup>307</sup> Méhely Kálmán: *A munkáskérdés lényege*. Budapest, 1916. [k.n.], 33-34.p.

<sup>308</sup> Lásd: Márkus István: *Az ismeretlen főszereplő*. Budapest, 1991, 85-287.p.

tudjuk, a kétlakiság jelensége a munkásság csak egy részét, elsősorban a vidéken, falvakban élöket érintette.

A kétlakiság intézményére már az iparosodás kezdetekor figyeltek, többen is leírták a jelenséget, s kísérletet tettek annak meghatározására. Egy 1879-es pozsonyi kamarai jelentés a következőképpen fogalmaz: „A munkás legtöbbször gyári foglalkozása mellett mező- vagy kertgazdaságot folytat, amelyet ugyan főleg a feleség lát el, de a munkás is szabad idejét ennek szenteli... Gyáraink számára bizonyosan nagyon hátrányos, hogy egy munkásosztály úgyszólván teljesen hiányzik. A városi vagy mezőgazdasági napszamosokat vagy parasztokat először be kell tanítani. Mikor azután már használhatóvá vált, rendszerint visszatér előző foglalkozásához. Az egyik gyárban az utóbbi három év alatt 124 munkást tanítottak be, közülük jelenleg már csak 30 áll munkában”<sup>309</sup> Ugyanezt a jelenséget egy, az 1880-as évek elejéről származó igazgatói levél is említi, mely szerint a rudabányai paraszt lakosok közül kikerülő munkások „...szabályszerű felmondás és elbocsátó bizonyítvány nélkül, felvett bérelőlegének elszámolása mulasztásával eltávoznak s a bányamunkát folytató bányászokkal szemben tüntető viseletet mutatnak.”<sup>310</sup>

A kétlakiság kialakulásának gyökerei a hagyományos paraszti életformából kiinduló kultúraváltásban keresendők. A parasztok és a munkások közötti átmeneti rétegek közül a legnagyobb szerepe azoknak a vasút- és gátépítő kubikusoknak volt, akik több szempontból is a mezőgazdasági és az ipari munkavégzés határán mozogtak. Az ipari munkához közelebb álló tapasztalataik ellenére ez a réteg sem mutatott a paraszti munkásoktól általában megszokottnál nagyobb elkötelezettséget. Amikor a nagy földmozgatási igényű építőmunkák beindultak, ugyanúgy otthagyták vállalt ipari munkájukat, sőt, egy részük az építkezések hanyatlásával inkább a mezőgazdaságba lépett vissza, más részük a kivándorlást választotta.<sup>311</sup> Ugyancsak hátráltatta az iparosodás folyamatát a meglévő magyar ipar centralizált, főváros központú elhelyezkedése is. Az ide vándorló, munkát kereső nincstelenek egy része nem a munkások számát, hanem jobb esetben a városi napszamosok, rosszabb esetben a minden ellátás nélkül nyomorgó munkanélküliek számát növelte. Igaz, szükség esetén a munkásokat toboroztató gyárak – mintegy munkaerő tartalékhoz – elsősorban innen elégítették ki igényeiket.<sup>312</sup> A parasztok munkássá váló válásának egyik gátja a mezőgazdaság technikai elmaradottsága volt. Ennek következtében a nagy idénymunkák munkaerő-szükséglete hatalmas volt, s emiatt tudott a földműveléshez kötni olyanokat, akiknek ezen túl a föld nem nyújtott egész évi megélhetést.

A kétlaki életmód, bár vannak szimbolikus és nosztalgikus<sup>313</sup> elemei is, elsősorban gazdasági és egzisztenciális kényszerből adódik<sup>314</sup>. Ennek ellenére az egykorú leírások inkább a földművelés és

---

<sup>309</sup> Sándor Vilmos: *Nagyipari fejlődés...* 251.p.

<sup>310</sup> Igazgatói levél a *Bányakapitánysághoz*, 1881. körül

<sup>311</sup> Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk...* 39.p.

<sup>312</sup> Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk...* 38.p.

<sup>313</sup> Nemcsik Pál: *A borsodnádasdi kétlaki...* 50.p.

<sup>314</sup> A 1980-as években a családok 60%-a termelt élelmiszert. 1982-ben a községi lakosság 90%-a, a városiak 30%-a vett részt a mezőgazdasági kistermelésben. A kistermelők, akik közé a kétlakiak is jelentős számban tartoztak, a mezőgazdasági

az ipari munka közötti összeegyeztethetetlen ellentétre, a paraszti munka évezredességére, s az ipari munka nemzetidegenségére helyezték a hangsúlyt. Ebben a rendszerben a kétlakiság menekülés egy kényszer-életviteltől, s valamiféle ősi, természetes, azaz nemes életmódra való visszatérés kisszerű kísérleteként fogható fel.

*„Lent a föld alatt a melegbe’, nyirokba’ és sötétbe’ nem érzi túl jól magát senki. Az ember ezután örül, ha szabadon van, szívhatja a friss levegőt. A kertbe’ azt csinálsz, amit csak akarsz: napozhatsz, kikapcsolódhatsz. Nekem már az is pihenés, ha kapirgálhatok egy kicsit a kertbe’, megnyugszom tőle.” [♂ – 1928, lakatos]*

*„A nagyszüleim itt is gazdálkodtak, egyszerűen nem bírták abbahagyni a földművelést, a hegyoldalt szántották [...] volt lovunk is.” [♀ – 1947, bérelszámoló]*

A parasztból lett bányász Szabó Zoltán írása szerint „A bányából él, de nem bányász. Úgy él a bányamunkából, mint valami furcsa száműzetésben, mintha a földfölötti állapotok ideiglenes a föld alá kényszerítették volna és ha lenne rá módja, észvesztetten menekülne a nyirkos mélységekből. [...] Számukra kényszerű bérmunka ez, lélekben továbbra is a föld szerelmesének és parasztnak maradnak meg.”<sup>315</sup> De ugyanerről „lelki sajátosságról” számol be Géber Antal minisztériumi tisztviselő is. „A munkások állhatatlansága a mezőgazdasági munka idején még csak fokozódott. A mezőgazdasági, a jó Isten szabad ege alatt végzendő munka oly vonzerővel bír, s e vonzódás oly lelki sajátossága még mindig egész népességünknek, hogy az ipari munkások igen nagy része, még alacsonyabb bérért, sőt azt is tudva, hogy egész éven át keresetet nyújtó helye más, talán idegen honos munkással fog betölteni, a gyárat vagy műhelyt tavasszal habozás nélkül otthagyja.”<sup>316</sup> Féja Géza írja Kistelekről *Viharsarok* című munkájában: „12 szatócsüzletet látogattam meg, de csak ötnek volt otthon a gazdája.”<sup>317</sup> A többi kint volt a földjén.”<sup>318</sup> Ennek magyarázatát az író a földeken végzendő munka eredendő mindenhatóságában véli megtalálni, mely rendszerben minden más tevékenység ez alá rendelendő.

*„Át kellett vágni egészen a hegyen, arra a Tatárdomb felé, s ez nem volt valami nagy mulatság, főleg munka után, de hétvégén sem. Hiszen az idő nagy része az utazgatással telt el. A nagybátyám is ebbe az utazgatásba halt bele, mer’ tavasszal, de mikor még hó volt, nagyon kimelegedett a [földön való] munkában, aztán hazafelé meghűlt, tüdőgyulladászt kapott. De menni kellett, igen nagyon szerették csinálni, meg az a kis mellékes se volt lényegtelen...A föld szinte húzta az embert, nem lehetett menekülni tőle. Ez a génekben van, menni és művelni a földet!” [♂ – 1912, hidegüzemi művezető]*

Ugyancsak a munkás- és a paraszti pszichikum eltérésére helyezi a hangsúlyt Bán Imre is: „A vegyes származású telepi munkásság világszemlélete, érdeklődési köre, öntudata, származása és életformája miatt alapvetően más, mint az 1000 év óta őstermeléssel foglalkozó magyar falusi közös-

---

össztermelés 34%-át állította elő. Lásd: Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó, 54.p.

<sup>315</sup> Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. 131.p.

<sup>316</sup> Géber Antal: *Az utolsó évek...* 476.p.

<sup>317</sup>

<sup>318</sup> Féja Géza: *Viharsarok*. Budapest, 1957, Magvető.

ségből kiszakadó bányamunkás réteg. [...] A paraszti közösségből származó munkás, ha alkalmazódik is új helyzetében, lelke mélyén tovább őrzi a régi paraszti életközösség törvényeit... [...] Ezért más ember, mint a telepi munkás és ezért nem tud felolvadni azonnal új munkájában és mégkevésbé a telepen, ha annak lakosává válik.”<sup>319</sup>

A kétlakisággal szembeni viszony hatalom, munkaadó általi megítélése nehezen követhetően rapszodikus: hol a tűzzel-vassal irtandó, hol a megtúrt, hol pedig a munkás jóléte szempontjából egyenesen kívánatos jelenségnek tekintették. Az 1950-es évekre még az volt a jellemző, hogy „...a kétlakiak lapítottak a gyárban, lapítottak a falujukban, s kicsit hontalanul kóborogtak ide-oda a két pólus között.”<sup>320</sup> Később viszont egyre elfogadottabbá vált ez az életmód. A következetlenségre jellemző, hogy egyes iparágakon belül évtizedeken átívelően, politikai rendszereket is túlélve jelennek meg s tűnnek el az egyes viszonyulások.

*„Én ugye az üzembe’ dolgoztam, de a feleségem zubogyi volt. Így hát titokban minden héten, második héten árjártunk Zubogyra, ott kapáltunk, meg más munkákat is csináltunk. Azér’ is kellett titkolni, mer’ olyan lekezelően vették, ha az ember ilyen nagy mértékbe’ végzett paraszti munkát. A rokonok azok mikor megtudták, szinte mind szóltak, hogy ezt azér’ má’ nem kéne. Kicsibe’ azt nem vették annyira észre, azt mindenki csinálta, a saját kertjébe’ vagy a földjén, de hogy valaki még el is járjon napszámba, az már sok volt. De kellett menni, mert csak így tudtuk megszédni magunkat.” [♂ – 1934, vilánszerelő]*

A XX. század elejének építészeti törekvései is számoltak a kétlakiság problémájával, de annak megoldását nem elfojtásában, hanem kiszolgálásában látták. A leghaladóbb kolóniaépítészeti irányzatok elengedhetetlennek minősítették a munkáslakások melletti kertet. „A kertnek esetleges gazdasági előnyeitől eltekintve, annak művelése, a növénynek gondozása és azokkal a szabad ég alatt való foglalkozás a bányamunkásra egészségileg és erkölcsileg is kedvező befolyással van. Ha ez utóbbi körülmény általában helyes és kívánatos, úgy a speciális magyar viszonyokat tekintve, hol a bányaművelés intenzív és rohamos fejlődése a munkaerőnek nagy részét a mezei munkásokból kontingentálja, ez utóbbinak elengedhetetlen szükséges és azok akklimatizálása szempontjából mindenkor szem előtt tartandó.”<sup>321</sup> Egy másik irányzat egyenesen a paraszti lakóhelyet próbálta az ideális munkáslakás mintájául venni, hozzá kerttel, udvarral, s a ház mögött földdel.<sup>322</sup>

Az egyes ipari egységek sok esetben nemhogy nem szankcionálták, inkább elnézték, egyes esetekben elő is segítették a kétlaki életmódot. Az egercsehi bányüzemnél a két világháború között a falusi munkások hosszabb szabadságot kaptak, hogy a mezőgazdasági munkák ideje alatt földjeiken tudjanak dolgozni.<sup>323</sup> Egyes üzemekben inkább a közeli parasztfalvak kétlaki népességére építettek,

<sup>319</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 224.p.

<sup>320</sup> Kunszabó Ferenc: *Parázson...* 34.p.

<sup>321</sup> Fleischl Róbert: *Munkáslakásokról*. 88.p.

<sup>322</sup> Gerber Frigyes: *A munkás...* 109.p.

<sup>323</sup> Csiffáry Gergely: *Az egercsehi...* 1139.p.

mint a távolabbi vidékekről toborzottakra, mivel azokat labilisabb munkaerőnek tartották.<sup>324</sup> Mindemellett tudjuk azt is, hogy egyes gyárak hagyományos, a paraszti munkaszervezésnek megfelelő munkarendszerben is foglalkoztattak mezőgazdasági munkásokat, elsősorban napszámosokat<sup>325</sup>, beemelve s ezzel legitimizálva a mezőgazdasági munka egy szimbolikus szeletét az ipari munka keretei közé.

*„Nyáron a bányában nem is dolgoztak, nem termeltek csak télen. De télen felvettek mezőgazdasági dolgozókat is, mert akkor kellett a sok szén.” [♂ – 1930, könyvelő]*

*„Akkor, amikor a téli időszakban nem volt mezőgazdasági munka, akkor téli időszakban apámék elmentek a bányába, és akkor ott voltak. És majd folytatták a mezőgazdasági munkát tovább is. [...] A legidősebb bátyám, Pista, az apám munkáját folytatta, mint földművelő. A másik bátyám meg lakatos lett, itt dolgozott az edelényi bányánál.” [♂ – 1933, lakatos]*

Azoknak a volt középbirtokos parasztnak, akik számára lehetőség sem volt az ipari munkavégzés ranglétráján előrelépni, mert csak szakképzetlen munkaerőként jöhettek számításba, a kétlakiság az anyagi haszon mellett egyfajta presztízsbeli kompenzációs lehetőséget is jelentett. Az üzemi hierarchiában a szakmunkásokhoz képest elfoglalt alacsonyabb pozíciójukat, illetve fizetésüket a háztáji termelés jövedelmével tudták kipótolni, így a közösség előtt gazdálkodói kompetenciájuk bizonyításával önmagukat presztízsszempontból kárpótolni.

Erősítette a kétlakiság elismertségét, segítette elfogadását a háborús időszak is. A II. világháború alatt, illetve azt követően sok telepi munkás a kétlakiságnak köszönhetően, hogy a zavaros időszakokban is tudott gyarapodni. Ehhez a kétlakiság mindkét ága szükséges volt: a háborús célok számára fontos iparban dolgoztak, így a munka miatt nem hívták be őket, emellett a háztájiban is dolgoztak, s ezért nem is kellett nélkülözniük. Sokan említették a „cserekereskedelmet” és „feketekereskedelmet”, hogy nem kellett éhezniük, mert „a hússal aztán lehetett fizetni bármiért”<sup>326</sup> és egy kis háztájiból vagy terményből meg lehetett élni.

A kétlakiság ténye ellenben sok esetben olyan bélyeg is lehetett, ami bizonyos helyzetekben komoly hátrányokkal is járt. Ez könnyebb esetekben csupán a társadalmi büntetés alsóbb szintjeiig, a lekezelésig jutott el. „A telepiek számára a falusi munkásság afféle lenézett és silányabb emberfajta, bizonyos mértékig ügyetlen »buta paraszt«, nem meggyökeresedett és nem egészen a bányához tartozó nép.”<sup>327</sup> Voltak azonban olyan helyzetek is, amikor a kétlakiság a családok egzisztenciáját is veszélyeztette. Ipari dekonjunktúrák, válságok esetén az egyes üzemek elsősorban a kétlaki munkásoktól igyekeztek megszabadulni. Az egercsehi bánya például nem vette fel a szerződéses falusi

<sup>324</sup> Fűrészné Molnár Anikó: A dorogi bányamunkásság lakáshelyzetének alakulása a XX. század első felében. in *Komárom-Esztergom megyei múzeumi közlemények* 4. 1991. 75.p.

<sup>325</sup> Gelléri Péter: *A vándorló munkások*. Pszichológia a gyakorlatban 32. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó, 109.p.

<sup>326</sup> ♀ – 1937, gyors és gépiró

<sup>327</sup> Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. 135.p.

munkásokat, hanem a kolóniában lakó alkalmazottait dolgoztatta.<sup>328</sup> A szocialista nehézipar virágzásának idején a kétlaki jelző egyenlő volt a mezőgazdasági munka, elsősorban a kollektivizálás elől menekülő ipari munkások negatív politikai töltetű, dehonosztáló minősítésével.<sup>329</sup> Azt a tényt, hogy az ipari munkás keresetének egy részét mezőgazdasági tulajdonának fenntartására fordította, a földhöz való ragaszkodást és azt a hitet, hogy valamikor majd visszatérhet a mezőgazdasági foglalkozáshoz, maradiságnak tekintették. Ennek gyökere a korabeli magyarázatok szerint a kapitalista időszakokra tehető, amikor a munkás ipari tevékenységéből képtelen volt fenntartani magát, s szüksége volt a földdel való foglalatosságra is.<sup>330</sup>

*„Volt föld, lehetett bérből kivenni földet, lehetett felébe kapálni, harmadába kapálni. Úgyhogy nem volt abban az időben gond a megélhetőség, mert aki dolgozni akart annak volt melója.” [♂ – 1927, bányász]*

*„Általános volt, hogy az emberek így kimentek felesbe kapáltak, földet műveltek. Itt a mellettünk levő faluban, az izsófalui völgyben parasztlaktak. Parasztlaknak földjeik voltak és kiadták felébe, sőt harmadába is adtak ki földet. »Lajos idefigyelj, van énnekem ennyi földem itt, ennyit akarok bevetni, ennyit kapásnak meg van 600 négyszögöles szőlő, ezt is meg kell művelni, vállald el és ezért adok neked évente 2,5 mázsa búzát és akkor a fele termés, fele kukorica az enyém, a fele krumpli az enyém, ha aratni kellett le kellett vágni a búzát vagy az árpát, abból ennyi és ennyi kómerciót kapsz.«” [♂ – 1927, bányász]*

A kolónialakásokban élő munkásréteg az egyes új aknanyitásokkor, a bányüzem költözésekor meglehetősen mobilitást mutatott, azt követte új helyére. A kétlaki, saját házában élő munkások legtöbbje az üzem költözése, bezárása után visszatért a földműveléshez.<sup>331</sup> Egyes esetekben a végletekig hierarchizálódott munkás-kasztrendszer tette lehetetlenné a paraszti származású munkások valódi munkássá válását, s egyben elősegítette a kétlaki életmód fennmaradását.<sup>332</sup> Bán Imre leírása szerint „Akinek van 1-2-3 hold földje, az még ma is sok helyen szükséges rossznak, átmeneti állapotnak tekinti a bányabajárást. [...] A bányamunkában nem hivatást látnak, hanem a mezőgazdasági munkánál állandóbb készpénzszerzési lehetőséget. [...] Szoros kapcsolatukat eredeti életformájukkal az jellemzi, hogy a szerzett pénzt – ha arra csak egy mód van – megtakarítják, hogy azon földet vásároljanak, házat építsenek.”<sup>333</sup> A bányászatot nem végleges foglalkozásnak tekintették, hanem a földművelés mellett végzett mellékeresetnek. Minden ilyen munkásnak az volt a vágya, hogy keresetéből földet vásároljon.<sup>334</sup> „A paraszti gondolkodás maradványai még dolgoznak benne és némileg lenézi a bérmunkát, melybe nem szándék, hanem kényszerűség hajtotta. Rendesen még bizonytalan félparaszt-félmunkás életét sem akarná felcserélni az állandó bányamunkás létével. Viszont nagyon szívesen felcserélné bármikor az olyan gazda életével, akinek van annyi földje, hogy meg tud élni

<sup>328</sup> Csiffáry Gergely: *Az egercsehi...* 137.p.

<sup>329</sup> Böhm Antal – Pál László: *Bejáró munkások.* 106.p.

<sup>330</sup> Kóródi József: *A borsodi...* 244.p.

<sup>331</sup> Szvircsek Ferenc: *Kolonizálás...* 101.p.

<sup>332</sup> Nemcsik Pál: A borsodnádasdi kétlaki munkásság életmódjának változása. *Foglalkozások és életmódok.* Miskolc, 1976, Herman Ottó Múzeum, 50.p.

<sup>333</sup> Bán Imre: *Szénbányászok.* 224.p.

<sup>334</sup> Dömötör Tekla: *A Salgótarján-környéki...* 153.p.

belőle.”<sup>335</sup> Molnár Pál, Nógrád megyei kutatásaira alapozva ezzel szemben azt mutatta ki, hogy minimális volt azon kétlaki dolgozók száma, akik földvásárlás céljából vállaltak ipari munkát.<sup>336</sup>

Nem a hagyományos formában megjelenő kétlakiságnak, sokkal inkább a gazdasági előnyök kihasználásának egyik jellemzője az a jelenség, ami az 1870-75-ös, még német nyelven írt iparkamarai jelentésben olvasható, mely szerint a „lokomobil gépészség nyugalmas szolgálatáért”<sup>337</sup> több száz géplakatos hagyta el a munkahelyét az aratás idejére. A vidéki munkásság életmódját tanulmányozó Braun Róbert is felfigyelt a munkások visszaköltözésének jelenségére, mikor Marosvásárhelyről a környező településekre vándoroltak a munkások.<sup>338</sup> Általában azok a bányászok, akik földdel is rendelkeztek, értettek a mezőgazdasági munkákhoz, keresetük kiegészítésére elhagyták a bányát, hogy summásként elszegődjenek a környező uradalmakba.<sup>339</sup> Jóval később Nemcsik Pál az Ózd környéki ipari munkásság körében a kétlakiságnak ugyanezt a fordított fajtáját írta le. Az általa megfigyelt esetekben nem a parasztból munkássá lett egyének, hanem a régóta az iparban dolgozó szakmunkások vállaltak csoportos, mezőgazdasági idénymunkákat. A summások munkavállalását idéző formát a helyiek is felismerték, s „Na, elmenetek már a summások!” felkiáltással nyugtázták az ipari munkáscsapat elindulását.<sup>340</sup>

*„Mi meg még jó páran ki is használtuk ezt a paraszti munkát. Kértünk [Hajdú]Szoboszlóra beutalót, azt meg adtak minden további nélkül. De úgy kértük, hogy őszre, amikor vannak a betakarítási munkák. És ez hármias haszon vót, mer' kaptuk a fizetett szabadság után a fizetést, meg üdültünk is, meg hát napközben jó napszámér' törtük a kukoricát ott a földeken. Ezt nem egy ember csinálta itt a bányászok közül!” [♂ – 1909, vájár]*

A kétlaki munkások aránya a vizsgált falusi munkáskolóniákban nem felelt meg a történeti adatokból kialakítható hipotéziseknek, melyek szerint a falusi környezet, a paraszti életmóddal való közvetlen kapcsolat, a kínálkozó lehetőségek az ipari munkásságot szinte választás nélkül a kétlaki lét felé sodorják. A válaszadók túlnyomó többsége, 74%-a magát egyértelműen kizárólag olyan munkásnak vallotta, aki munkája mellett nem foglalkozott földműveléssel. 4%-uk nem tudta eldönteni, hogy a rendelkezésére álló csekély méretű földterület okán vajon a kétlakiak csoportjába sorolható-e, s csupán 22%-uk volt kétlakinak nevezhető. Tovább árnyalja, de egyben megerősíti ezt a tényt az is, hogy a kolónialakók lehetséges jövőjüket is szinte kizárólag az ipari munkában látják. 67%-uk az eddigi munkáját, 13%-uk más, de kifejezetten ipari munkát, 10%-uk szellemi foglalkozást, 4%-uk vállalkozást választana kívánatos munkaként. Csupán 1-1%-uk látott lehetőséget a pa-

<sup>335</sup> Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. 135.p.

<sup>336</sup> Molnár Pál: Adatok a nógrádi bányamunkásság létszámának, összetételének változásairól, helyzetéről, harcáról és életmódjáról 1900 és 1919 között. in *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IV.*, Salgótarján, 1978, 31.p.

<sup>337</sup> Idézi: Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk...* 46.p.

<sup>338</sup> Lásd: Braun Róbert: Adatok a vidéki munkásság életéhez. *Husadik Század*, 1909. I. kötet, 513-527.p.

<sup>339</sup> Molnár Pál: A Nógrád megyei bányamunkásság kialakulásának, harcának és életmódjának néhány kérdése a XIX. században. in *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve III.*, Salgótarján, 1977, 216.p.

<sup>340</sup> Nemcsik Pál: Ózd környéki ipari munkásság a mezőgazdaságban. *Foglalkozások és életmódok*. Miskolc, 1976, Herman Ottó Múzeum, 63.p.

raszti munkában, a kétlakiságban, illetve az „ügyeskedés” fogalommal lefedhető, félig-meddig legális, de sok pénzt eredményező tevékenységben.

## VI. Az épített környezet

### A kolóniák kialakulásának általános története

#### *Elnevezések*

A XX. századi szakirodalom, s erre építkezően a sajtó is használta a „városi telep”, „városi kislakásos telep” elnevezést.<sup>341</sup> Ezek olyan városi, elsősorban budapesti környezetben épült lakótelepeket jelentettek – Wekerle-telep, Százados úti telep –, amelyek a hagyományos munkáskolóniáktól eltérően nem egyetlen munkaadó munkás- és tisztviselő-állományának, hanem vegyes lakóközösségnek nyújtottak otthont. Helyet kaptak benne különféle állami cégek alkalmazottai, kisiparosok, kiskereskedők, gyári munkások, közigazgatási- és közlekedési altsztek, illetve a felszámolásra kerülő tömegszállások – Mária-Valéria telep, Augusztai telep, Zita telep – hajléktalanjai. A telephez való tartozás kritériuma a szociális rászorultságon túl a lakbér pontos fizetése volt.

A régebbi elnevezés, mint például a „gyarmat”, melyet egyes publicisták ma is használatos fogalomként próbálnak beállítani<sup>342</sup>, egyrészt kizárólag a hivatali nyelvzetben volt elterjedt, másrészt már a XX. század elején kikopott a használatból. Amíg az 1870-es évekbeli szaksajtó – a *Bányászati és Kohászati Lapok*, a *Matematikai és Természettudományi Közlemények*<sup>343</sup> – még „gyarmatházaknak”, addig az 1890-es évekbeli<sup>344</sup> „munkáslakházaknak”, „munkáscolonianak”, „munkáskolóniának” nevezi a munkás-lakótelepeket, -házakat, s még szinonimaként sem használja a gyarmat kifejezést.

*„Mikor '42-ben idekerültem, nem is nagyon ismertem ki magam az elnevezések között. Mer' hát egy falunév az jelentse a falut, de ez itt nem így volt. Volt a »faluk«, ahol a parasztok laktak, meg volt a »telep«, ahol meg a munkások, de volt egy úgynevezett »kolónia« is, ami a régebbi, ilyen nagyon leromlott bányáslakásokat jelentett. Az, ha valakire azt mondták, hogy kolóniában lakik, az egy megkülönböztetés volt, szinte sértésnek is vették.” [♀ – 1922, háztartásbeli]*

*„Hát miért mondja, hogy ez egy kolónia?! Ez egyáltalán nem egy kolónia, ez egy rendes telep! Itt nem olyan úgymond összevissza emberek laknak, hanem akik dolgoznak, vagy dolgoztak régebben. Ezt egyáltalán nem egy kolónia!” [♀ – 1926, gépszerelő]*

*„Ezt mi telepnek neveztük mindig is. Az is a neve, hogy Rudolftelep, ott a másikkal meg az, hogy Alberttelep. A kolóniába' a cigányok laknak, nem a bányászok. Mink ezt a szót*

<sup>341</sup> Gergely Katalin: A Százados úti kislakásos telep és lakói (1910-1985). *Honismeret*, 1987/6. sz. 31.p.

<sup>342</sup> Biczó Henrietta: Az itt felejtett kolónia. *Népszabadság*, 2001. július 25., 59. évf. 174. sz.

<sup>343</sup> Lásd: *Matematikai és Természettudományi Közlemények*, 1876, XI. kötet, 83.p.

<sup>344</sup> Lásd: *Bányászati és Kohászati Lapok*, 1894, 190.p.; 1897, 369.p.

*sose' használtuk. Meg Alberten is vagy azt mondják, hogy mennek a faluba, vagy azt hogy mennek a telepre. Nincs ott kolónia, kérem!" [♂ – 1939, robbantómester]*

*„A kolónia szót az itteniek nem használják, de Ormoson vagy mondjuk Kurityánban sem. Mert a számukra a kolónia az valami lepusztultat jelent, olyan helyet, ahol a cigányok laknak, és sokan azt sértésnek is veszik, ha kolóniáról beszélnek, amikor a telepet emlegetik. Itt a mi családjunkban mindig úgy mondjuk, de még a gyerekek is, hogy »Menyeg a telepre!«, vagy »Kell valamit a telepről hozni?«. Pedig ilyenkor csak tulajdonképpen a község központjába megyünk." [♂ – 1930, tisztviselő]*

A kolóniákban élő munkások lakóhelyüket több, rokon értelmű kifejezéssel különböztetik meg, az ő szóhasználatukban „létezik telep, barakk, kolónia, falu”<sup>345</sup>, de ezek a megnevezések különböző lakóértékű és státuszú településrészeket jelentenek.

### **A kialakulás**

Magyarországon az egyik legelső, 12 lakásos munkásgyarmatot 1847-ben Ózdon létesítették.<sup>346</sup> Általánosságban az első munkáskolóniák az 1850-es években épültek, meglehetősen kis létszámban, s csak a nagy iparvállalatokra jellemzően.<sup>347</sup> Nagyobb tömegben csak a XIX. század 70-es, 80-as évtizedeitől kezdve jelentek meg. Az I. világháborút megelőző évtizedekben a munkáslakások hiánya általános problémaként jelentkezett, a fővárosban szinte robbanásig feszült helyzetet teremtve, de vidéken is jelentős szociális nehézségeket okozva. Mind a budapesti, mind a vidéki helyszíneken szüntelenül napirend volt a kérdés, előmozdítva a munkáslakások építésének nagyarányú megkezdését.<sup>348</sup> A munkáslakás-építés nehézségeit, a nehezen megszerezhető telkeken való költséges munkálatokat egyre több üzem vállalta. Részben a nyugodt üzemmenethez elengedhetetlen munkástörzsgárda biztosítása, részben a munkaintenzitás és munkaerőkölcs növelése érdekében. Ezek a hatások nem csupán a kolonizált dolgozókat, hanem az üzemek munkásságának egészét érintették azt sugallva, hogy aki maximálisan átveszi a vállalati „ideológiát”, az jobban boldogulhat.

A kiaknázásra váró ásványanyag-területek mellett a legritkább esetben volt található elegendő számú szakképzett munkás, ami a bányát nyitó vállalkozót munkástelepek létesítésére kényszerítette. Telep létesítése emellett azért is volt szükség, mert a letelepítés megkönnyítette az egészséges üzemvitelhez alapvetően szükséges törzsmunkásság kialakítását, mivel a telep a munkást a bányához kötötte.<sup>349</sup> Egy 1905-ös jegyzőkönyv híven számol be a munkástelep-alapítás indítékairól: „Ugy a vas- mint a szénbányákban nagyfoku munkáshiány uralkodik; ugyanis a bányamunkások mintegy 75%-a vidéki munkásokból kerül ki és csak 25%-a van colonizálva; a bányavidékeken a kivándorlás még mindig nő és ezen munkáshiány sok kárt okoz. [...] ...mely bajon csakis a colonisatio által

<sup>345</sup> ♂ – 1925, géplakatos

<sup>346</sup> Szalontai József: *Az Ózdi Kohászati Üzemek munkásmozgalmának története*. Ózdi honismereti közlemények 11. Ózd, 1988, Kun Béla Művelődési Központ, 37.p.

<sup>347</sup> Peterdi Vera: *A MÁVAG kolóniái...* 212.p.

<sup>348</sup> Gyáni Gábor: *Lakáshelyzet...* 359-360.p.

<sup>349</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 223.p.

lehet segíteni. [...] A jelentést az igazgatóság tudomásulveszi, egyuttal elhatározza, hogy a javaslat-hoz képest Somsályon egy munkáscolonia létesítessék.”<sup>350</sup>

A telepek jelentősége szociális szempontból mutatkozott meg, főleg abban, hogy nagyobb tömegű munkás számára teremtenek egy időben azonos életfeltételeket. Emellett a kolónia alkalmas volt a minden időben jelentkező kétlaki probléma kezelésére, s a paraszttentalitás nyomainak eltüntetésére is. „A telep végzi a munkásutánpótlást szolgáló falusi munkás belső és külső énjének átalakítását is. A telep hamar átalakítja az odakerült munkásokat; akik faluról jöttek, végérvényesen elszakadtak a földtől.”<sup>351</sup> Szabó Zoltán a kolóniák megítélésének más aspektusait emeli ki: „E vállalati telepeket nagyon jellemző és nagyon találó szóval: »kolóniáknak« nevezik, »bányakolóniáknak« vagy »gyári kolóniáknak«. E névben rögtön benne is van e táj iparosodásának első jellemzője. Az, hogy ez iparosodás tulajdonképpen – gyarmatosítás volt.”<sup>352</sup>

Az ipari munkások magyarországi kolonizálásának módja a társadalmi kommunikáció szintjén több évtizedes zártságot eredményezett. Az a tény, hogy a beköltözők a környezetüknél legtöbbször lényegesen, de mindig észrevehetően fejlettebb, modernebb és tudatosabb réteget alkottak, zárt világot hozott létre. A telepi dolgozók kapcsolatai a környék népességével nehézkesen épültek, s emiatt nehezen is tudták életmód-mintáikat átadni a nagyrészt agrárnépességnek. Sokkal kevesebb konfliktus figyelhető meg az azon iparágak által létesített kolóniák esetében, ahol a technológia ismertségének, a munka könnyű elsajátíthatóságának, a mezőgazdasági munkákhoz való szorosabb kapcsoltnak köszönhetően túlnyomórészt hazai munkaerővel lehetett az üzem munkáslétszámát feltölteni. Számos cementgyári, textil- vagy posztógyári, faüzemi, malomipari, téglagyári, kékfestő üzemi jelentésből világlik ki, hogy a helyi lakosság munkaerőként „igen jól alkalmazható [...] az igényeknek minden tekintetben eléggé megfelelnek”<sup>353</sup>.

*A telepített és a nem telepített munkásság két, egymástól élesen elkülönülő és különböző réteg.* A két réteg egyetlen érintkezési pontja a munkahely. Annál több az ellentét – maga a lakóhely, a munka típusa és jellege, alapvető gazdasági, társadalmi és kulturális különbözőségek –, ami a két réteget egymástól elválasztja egymástól. A telepeken élő munkásság különböző csoportok összeolvadásából keletkezett. Az első csoportokat a XIX. század végén telepített idegen származású és nyelvű szakmunkások voltak, akiknek már sokadik generációja élt a telepeken. Utánuk – Bán Imre szavaival élve – azok a „kényszerbányászok”<sup>354</sup> kerültek a kolóniákba, akik nem a hivatástudat, hanem a nincstelenség miatt vállalták a munkát. Ők voltak azok, akik visszavágytak a mezőgazdasági munkához, de egy részük mégis megragadt a bányánál. Az ő utódaik már hivatásos bányászokként éltek a telepeken. Ez a népesség dúsult minden egyes konjunktúrát követően új és újabb rétegekkel,

<sup>350</sup> Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. 1905. évi igazgatósági ülés jegyzőkönyve. – Magyar Országos Levéltár, Z 368. RSVRT. Igazgatósági ülések jkv. 1905. április 15.

<sup>351</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 224.p.

<sup>352</sup> Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. 123.p.

<sup>353</sup> Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk...* 51.p.

<sup>354</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 223.p.

szinte kizárólag szakképzetlen, a falusi létet feladó mezőgazdasági munkásokkal. A különféle csoportok keveredéséből jellegzetes bányatelepi munkásság alakult ki, ahol „a szinte uniformizált közös sors és érdekek és a telepi élet saját törvényei közömbösítik a származásbeli és egyéb különbségeket. A telepi bányamunkás jellegzetességét, más munkástípusoktól eltérő vonásait tehát az azonos szociális viszonyokat jelentő telep váltja ki.”<sup>355</sup>

Bán Imre 1940-ben a bányamunkásságot két nagy csoportra osztja: a nem bányatelepi bányászok társadalmára, illetve bányatelepi, kolonizált munkásokra. Ez utóbbin belül a magyar bányászatban nyolcféle munkástelepülést különböztet meg<sup>356</sup>:

Telep a városban: Pécs, Salgótarján  
Telep a város közelében: Brennberg, Diósgyőr, Dorog  
Telep a nagyközség egy része: Dorog, Tatabánya  
Falu és bányatelep azonos: Ajka  
Telep a kisközség egy része: Királd, Sajókaza  
Telep a faluban bánya nélkül: Kazár  
Bányaüzem faluban telep nélkül: Rózsaszentmárton  
Falu telep és bánya nélkül, bányamunkáslakókkal: Istenmezeje

Jelen dolgozat elsősorban a 3., 4. és 5. pont alatt feltüntetett munkástelepülésekkel foglalkozik. Különösen izgalmas, s a szükségszerűen létrejövő etnikus- és kulturális interferenciák miatt egyedi jellegekkel bírtak s bírnak azok a telepek, amelyek egy falu részeként éltek, éltek mindennapjaikat. Már a telepek korai kutató is felfigyelt arra, hogy az ipari üzem és a mellette létesített munkáskolóniák nagy átalakító hatással vannak a környező földműves falvak lakosságára. Egyrészt gyorsítják a paraszti életformák szétesését, másrészt, ha nagyon lassan is, emelik a nem bányamunkás falusi lakosság életigényeit. „Az agrárkörnyezetben működő bányaüzem átmeneti jellegű embertípust alakított ki. Már nem paraszt, de még nem munkás.”<sup>357</sup> Szabó Zoltán elsősorban a szemmel látható másságra helyezi a hangsúlyt. „A munkások telepi házaival élesen elkülönülnek a bennszülöttek falvaitól. Minden ilyen kapitalista gyarmat külön test a feudális jellegű vidéken. Külön test település szerint, külön test a települők osztálya és szelleme szerint. S végül: külön test a települők fajtája szerint.”<sup>358</sup>

A kolóniákban lakó munkások számára a munkahelyek megközelítése nem jelentett problémát, mivel a telepek általában azok közvetlen közelében helyezkedtek el. A kolóniákon kívül élők számára a bejárás napi szinten jelentkező teherként jelentkezett. Egercsehi környékén a bejárófalvak távolsága a bányától általában 1-10 km között volt, ami naponta 5 óra gyaloglást jelenthetett.<sup>359</sup> Ózd kör-

<sup>355</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 223-224.p.

<sup>356</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 222.p.

<sup>357</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 226-227.p.

<sup>358</sup> Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. 123.p.

<sup>359</sup> Csiffáry Gergely: *Az egercsehi...* 130.p.

nyékén a gyártól 10-12 km-re lakók is minden nap gyalog jártak be dolgozni, ami 2-4 óra gyaloglást jelentett a 12 órás munkaidőn túl.<sup>360</sup> Még hosszabb gyaloglásra vállalkoztak azok a buléner bányászok, akik Dobsináról Rudabányára jártak dolgozni:

„Amikor édesapám idekerült, akkor még Dobsinán laktunk, a család ott, ő pedig itt. Minden szombaton hazajött, hozta a fizetést, amiből éltünk. [...] Hétfőn már kora hajnalban indult vissza, mert öt-hat órát gyalogolt, amíg visszaért, és reggel már dolgozni is kellett. Mink a felvégen laktunk, apám az elsők között indult el, aztán sorban bekopogtak az ablakokon, azokon, ahol rudabányai bányász lakott. Voltak harmincan vagy negyvenen is.”<sup>361</sup>

A XX. század legelején a gyártelepek mintegy felében, 47,1%-ában, főleg vidéki telephelyeken voltak munkáskolóniák.<sup>362</sup> Az 1938-as évben a bányászok összlétszámának 44%-a volt telepeken lakó munkás.<sup>363</sup> A magyarországi kolónia-elhelyezési szokások azonban nem jellemezhetők kanonizált típusokkal, mint például az európai városokban általában.<sup>364</sup> Ugyanúgy megfigyelhetők az egyes társadalmi csoportok közötti éles elhatárolódások, tisztán polgári-, tisztviselő- vagy munkásnegyedek, mint a kevert lakóközösségek. Erdei Ferenc is csak érintőlegesen említi a munkástelepeket, kolóniákat *Magyar falu* című művének a *Mindenféle polgári falvak fejezete*<sup>365</sup> alatt. A közfelfogásban jól sikerült munkáskolónia nem is létezik, mert ha egy lakótelep – Peterdi Vera szavaival élve – mégis „túl jóra” sikerült, azt mindjárt kinevezték tisztviselőteleppé.<sup>366</sup> Ez a felszínes nézet annyira az általános törvényszerűségek szintjére emelkedett, hogy sokan a magyarországi viszonyok közötti legsikerültebb állami munkáskolóniát, a *Wekerlét*, már eleve tisztviselőtelepként kezelték, a rá való hivatkozáskor az a tény, hogy az a munkások számára készült volna, már fel sem merült.

A szocialista időszakban épült lakótelepek és a munkáskolóniák, bár látszólag ugyanúgy, ugyanazt a célt szolgálják, alapjaiban különböznek egymástól. A lakótelep nem zárt világ, s társadalmi összetételét tekintve is jóval másabb, mint a kolónia. A felügyelet nagymértékű hiánya, a munkahelyi hierarchiák lakótelepi feloldódása, s az egyes lakások azonos funkcióbeli és társadalmi státusza miatt demokratikusabb a kolóniáknál. A lakótelepen lakók elsősorban lakásaikhoz, s nem a lakásokat építtető szervezethez, üzemhez, gyárhoz kötődnek. Ugyancsak alapvetően más a lakótelepi helyek elosztásának gyakorlata, tehát, az, hogy ki mikor, miért és milyen lakáshoz tud hozzájutni. Ami azonban azonos, hogy mindkettő, a lakótelep is, a kolónia is az iparhoz nélkülözhetetlen munkaerő, szakmbergárda letelepítésének eszköze.<sup>367</sup> Az 1950-es, 1960-as évek szocialista propagandájában számos helyen – újságokban, filmhíradókban, könyvekben, plakátokon, diafilmekben<sup>368,369</sup> stb. –

<sup>360</sup> Vass Tibor: *Az ózdi acélgyári...* 13.p.

<sup>361</sup> Idézi: Viktor Gyula: *Bulénerék Rudabányán*, Rudabánya, 1981. [kézirat]

<sup>362</sup> Idézi: Peterdi Vera: *A MÁVAG kolóniái...* 211.p.

<sup>363</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 223.p.

<sup>364</sup> Daunton, Martin J.: A munkáslakás európai összehasonlításban, 1850-1914. in Gyáni Gábor (szerk.): *Változás és folytonosság. Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról*. Történelmi Figyelő 3. Debrecen, 1992, KLTE, 188.p.

<sup>365</sup> Erdei Ferenc: *A magyar falu*. Budapest, [1940] 1974, Akadémiai Kiadó. 125-126.p.

<sup>366</sup> Peterdi Vera [Sallayné]: A MÁVAG kolóniái (1869-1985). in Bencze Géza (szerk.): *Tanulmányok a MÁVAG történetéből*. Budapest, 1989, 211.p.

<sup>367</sup> Tóth Pál: A borsodi gyáripárban dolgozók lakásvizonyai. *Szociológia*, 1974. 1. szám, 35.p.

<sup>368</sup> Mérei Irén: *A tízéves Sztálinváros*. Fekete-fehér diafilm. Budapest, 1960, Magyar Diafilmgyártó Vállalat.

megjelent a munkástelepeken való lakás nagyszerűsége, a „szocialista életmódban” betöltött kiemelkedő szerepe.

A parasztság munkáskolóniákba való költözése mindeközben nem csak azzal okozott társadalmi problémákat, hogy emberek tömegeit úgy kényszerítette rá a lakóhelyváltásra, hogy közben tradicionális falusi közösségeket bomlasztott szét, hanem azzal is, hogy a telepekre érkezőket integrációs követelmény elé állította. „Az urbanizáció a lakóhely, a munka és a munkahely, az életforma, az emberi kapcsolatok és a kulturális szokások változásait egyaránt megköveteli. Az új városokban azonban nincsenek kialakult helyi társadalmak, nincsenek irányadó életminták, követendő életstratégiák sem. S ez olyan érdekkellentmondásokat okozhat, amelyek nemcsak az integrációt, hanem a helyi társadalom szerveződését is megnehezítik.”<sup>370</sup> Ebben a tekintetben a helyi társadalom területi alapon szerveződik, s egy olyan, viszonylag elkülönült térbeli határokkal bíró társadalmi egységet jelent, amely sajátos érdekekkel, kapcsolatokkal, s lassan kialakuló helyi identitással rendelkezik, mindezt a kolónia által nyújtott lakóhelyi keretek között.

Az 1950-es évek elején az „elnyomó rendszerben épült” munkáskolónia a munkásosztály kizsákmányolásának az egyik szimbólumává vált. Győri György és Szabó László 1953-ban a következőképpen magyarázza a telepek létrejöttét: „Az igazgatóság, hogy a munkásokat szemmeltarthassa, a gyáron belül felépítette a munkáslakótelepet, amelyet [...] lakóik kizsákmányoltsága miatt joggal neveztek »munkásgyarmat«-nak.”<sup>371</sup> Az 1960-as évektől kezdve a munkáskolóniák társadalmi szerkezete kezdett átalakulni. Az egyes vállalatok szakképzett, nélkülözhetetlenebb munkaerejüket az újonnan épült, komfortosabb lakótelepeken helyezték el, míg a régi kolóniákban felszabaduló helyeket a kevésbé szakképzett s kevésbé fontos dolgozói kapták. A frissen betelepülők keveredtek azokkal az idős munkásokkal, régi szakemberekkel, akik gyökereik miatt már képtelenek voltak, s nem is akartak új lakóhelyre költözni.

A vizsgált területek lakói átlagosan közepes minőségű lakhelyként kezelték a kolóniákat, tartózkodtak mind az erőteljesen negatív, mind a kiemelkedően pozitív minősítésektől. A telepet, mint lakhelyet, beleértve az épített környezetet, a házakat, utcákat, közműveket, saját házuk komfortját, szépségét, időtállóságát, kényelmét átlagosnak minősítették, egy ötfokozatú skálán hármas eredményt adtak. Ugyancsak ez a viszony volt kimutatható a tágabb környék, illetve a település egészének vizsgálatakor is. A megkérdezettek kétharmada soha nem költözne a kolóniából, még akkor sem, ha erre lehetősége adódna. Mindezek ellenére legalább ennyire jellegzetes az elvagyódók csoportja is, hiszen 25%-uk csakis azért él még a telepek valamelyikén, mert valamilyen okból képtelen elköltözését megvalósítani. Nincsenek meg az anyagi lehetőségei, nem érzi magát már elég erősnek az újrakezdéshez – vagy valami megfoghatatlan erő nem engedi. Számosan az elvándoroltak közül, akik képtelenek voltak a kolóniában megtapasztalttól eltérő szemléletű anyagi boldogulásukat meg-

<sup>369</sup> Szilágyi István: *Fiatalok városa: Kazincbarcika*. Fekete-fehér diafilm. Budapest, 1962, Magyar Diafilmgyártó Vállalat.

<sup>370</sup> Szirmai Viktória: „Csinált” városok. 15.p.

<sup>371</sup> Idézi: Peterdi Vera: *A MÁVAG kolóniái...* 214.p.

találni, s akik emlékeikben valamiféle elíziumi helyként emlékeznek a kolóniára, „*aki már régen elment, jönnek vissza*” . A két erő, az elvándorlás kényszere, a múlt maguk mögött hagyása, illetve a visszatérés a múltban boldogságot adó helyhez egymás mellett létezik.

*„Ez olyan mint a világvége, mert itt a busz visszafordul és nem megy tovább. Régi telepek nosztalgiából visszajönnek, felnéznek, de nincs átmenő forgalom. De ezek a régiek mindig visszajönnek, csak úgy a levegőt szívni.” [♂ – 1956, üzletvezető]*

Sokatmondó tény, hogy lakhelyváltogatását valóra váltani képes, magát e tárgyban aktivizáló munkás nem volt a vizsgált telepeken fellelhető. A kolónia vagy mint kívánatos lakhely, vagy csak a narratívákban hátrahagyható kiindulás tér szerepelt.

### ***Munkásjóléti intézmények***

Már a XIX. század végi törekvésekben is előkelő helyeken szerepelt a munkások általános elégedettségét haszonra váltani, hiszen „...a munka úgy folyik a legjobban, ha a munkásnak jól megy a dolga, jól érzi magát, megelégedett, ha egy bizonyos műveltségi fokot elért s úgy testileg mint szellemileg jól kifejezett. Az ilyen munkás természetesen gazdasági szempontból is többre becsülendő...”<sup>372</sup> – vallotta egy előadásában Gerber Frigyes bányaigazgató. Az ilyen elégedettséget „elődéző”, a munkások testi-lelki kondícióját megalapozó intézményeket nevezzük – a korabeli szóhasználattal élve – munkásjóléti intézményeknek.

A munkásjóléti intézmények két csoportra oszthatók: hivatalos munkásjóléti intézményekre, amelyek valamely törvény vagy jogszabály alapján léteztek, és a magán jóléti intézményekre, amelyek túlnyomórészt a vállalatok tartottak fenn.<sup>373</sup> Ez utóbbiak funkcióik ellátásán túl félreérthetetlenül a vállalatok szociális politikájának kirakatai voltak. A paternális viszony az egyes üzemek kommunikációjában nyíltan is hangot kapott. Az ózdi munkások részére megnyitott fürdővel „...a társulat vezetősége újból tanujelét adta azon szeretetteljes gondoskodásnak, melylyel munkásainak, tisztviselőinek jogos érdekeit kielégíti.”<sup>374</sup> A vállalat a „vallásos élet segítője, a kulturális élet támogatója, a falvak megsegítője, az utak építője, az emberek kenyéradója, a templomok emelője, a patakok szabályozója, a válások megakadályozója, a gyermekek iskoláztatója, a fürdők építője, – a táj ura és a nép parancsolója.”<sup>375</sup> – írja Szabó Zoltán. A polgárisan fejlett viszonyokra beszédes bizonyíték, hogy Dobsinán, a térség egyik legjelentősebb szakmunkás-kibocsátó helyén már 1853-ban megnyitották a „kisdedóvodát”<sup>376</sup>.

Ugyancsak jellemzik az egyes korok vállalati gondoskodását a munkásjóléti intézményeket leíró inventáriumok. A Rudabányán 1939. november 10-én tartott bányarendőri bejárás és szemle például a következő állapotokat rögzítette: „Eljáró m. kir. bányakapitánysági kiküldött megtekintette az

<sup>372</sup> Gerber Frigyes: A munkás jóléti intézményekről [1.]. *Bányászati és Kohászati Lapok*. 1898. 7. szám, 108.p.

<sup>373</sup> Rézler Gyula: *A magyar gyári...* 42.p.

<sup>374</sup> Sz.: Az ózdi munkásfürdő. *Bányászati és Kohászati Lapok*. 1904., 2. kötet, 611.p.

<sup>375</sup> Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. 54-57.p.

<sup>376</sup> Gömör Árpád (szerk.): *Emlékkönyv Dobsina bányaváros alapításának 600 éves évfordulójára*. Putnok, 1927, Tapody Árpád Könyvnyomdája, 88.p.

újonnan felépített és jelenleg épülő munkás lakóházakat. Folyó naptári évben már a harmadik munkás lakóház épül, melyek az ugyanezen házhelyeken lebontott, korszerűtlen, fából épített munkáslakóházak helyén építettek. Az új munkáslakóházak részben 4, részben 6 családosa, teljesen elkülönített bejárattal. Beosztása 1 szoba, 1 konyha, kamra, előszoba. Folytatólag a vállalat kezelésében levő élelmtár tekintetű meg, hol a társulati alkalmazottak az elsőrendű élelmiszer árukat szerzik be. Az élelmtárban legnagyobb rend és tisztaság találtatott. Hasonlóképpen megtekintetett a gőzsütőde, hol a munkások saját készítésű kenyereiket központosan és szakszerűen megsüthetetik. A társulati munkásfürdő 1938-ban épült és 1939. nyarán helyeztetett üzembe. 6 egyes kádfürdőhelyiség és 14 külön öltözőkamra áll a közös medencében fürödni szándékozók rendelkezésére. A tisztálkodási és egészségi szempontok előmozdítása céljából közös medence, 5 zuhany és hőlégfürdő létesítetett. A munkásfürdő a hét 2 napja kivételével van nyitva...<sup>377</sup>

## Az ipari táj

Az épített ipari környezet – a gyárak, bányauzemek, s mellettük a munkáskolóniák – látványa mindig is megosztotta a szemlélőket. Jellemző módon saját koruk a fejlődést, az újszerűséget és a haladást látta meg az ipari tájban, míg az utókor elsősorban a természeti környezet rombolására, a gazdasági érdekek által diktált környezetkárosításra helyezi a hangsúlyt. S amíg az ipari tájban létezők, az üzemekben dolgozók, a kolóniákban élők pozitívista belenyugvással fogadják el saját környezetüket, addig az ellenzők jórészt a kívülállókból tevődnek össze. Több leírás és visszaemlékezés is meghatározó élményként említi az ipari atmoszférát. Sok ember számára például felejthetetlen élményt nyújtott a salakhányókra ürített izzó, szikrázó kőzetanyag látványa.<sup>378</sup>

Az alapvetően mezőgazdasági környezetben az addig elképzelhetetlen modernitást jelentették a felépült kolóniák, s képesek voltak egy-egy mikrorégió egészének világképét átformálni.<sup>379</sup> „Igazi Birmingham ez! Szép egyemeletes házak, szellős szobákkal. Majd ha az izmosodó fák lombja ráborul a házak párkányaira, be édes is lesz itt a pihenés a nagy munka után!” – egy XIX. század végi leírás jellemzi így a salgótarjáni lakótelepet.<sup>380</sup> Szabó Zoltán ezzel szemben kevésbé tartja jelentősnek az ipar tájformáló hatását: „...a bányászatnak és az iparosodásnak a tájra gyakorolt hatása nem volt gyökeres, az iparosodás nem a meglévő társadalmat alakította, hanem: föléje telepedett.”<sup>381</sup>

Az egyes bányák az üzem tárgyát illetőleg nem sokban különböznek egymástól, az ipari táj képe egyöntetűbb, mint azokon az iparvidékeken, ahol az üzemek különböző cikkeket állítanak elő. A

<sup>377</sup> Közli: Izsó István: A 90 éves Miskolci Bányakapitányság a bányászati szakigazgatás évezredes története tükrében. Miskolc, 2001, Miskolci Bányakapitányság, 25.p.

<sup>378</sup> Vass Tibor: *Az ózdi acélgyári...* 26.p.

<sup>379</sup> Lásd: Szvircsek Ferenc: A bányászat hatása a terület gazdasági és társadalmi szerkezetére. in Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok. II. Újkori történelem és népi társadalom.* Eger, 1989, 201-219.p.

<sup>380</sup> Idézi: Szvircsek Ferenc: Tények, adatok, összefüggések a nógrádi szénbányászat gazdasági és társadalmi hatásáról. Salgótarján, *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XI.*, 1985, 90.p.

<sup>381</sup> Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság.* 124.p.

bányák által elfoglalt terület átlagban sokkal nagyobb, mint az azonos munkaslétszámot foglalkoztató üzemeknél. A külső képet befolyásolja a bánya földrajzi és társadalmi környezete is. A dunántúli szénmedencékben kevésbé változtatta meg eredeti képét, mint a salgótarjániban vagy a borsodiban, mert a dunántúli területek koncentráltak, míg ez utóbbiak decentralizáltak, s számukban is nagyobbak voltak. Erőteljesebb az átalakulás azokon a helyeken – salgótarjáni szénmedence –, ahol bányászat a gazdasági környezet miatt nagyobb átütő erővel rendelkezett. A mezőgazdasági szempontból szegényes vidék kisebb ellenállást fejtett ki, mint az esztergom-tatai medencék mezőgazdasága, s a táj jellege is kevésbé változott meg. A Pécs mellett lévő bányák a legkisebb mértékben alakították át a táj képét, mert itt a bányászat a városi településsel is szembekerült.<sup>382</sup>

Esztétikai viszonyulásokat is figyelembe véve, maga az ipari környezet megdöbbentően magas tetszési indexeket ért el a megkérdezett munkások körében, a telepek lakói kifejezetten szépnek találták az átalakított természeti tájat, a vasbetonból és téglából épített ipari létesítményeket. Egy ötfokozatú skálán átlagban négyesre osztályozták az ipari környezet vizuális képét. Az egyes jellegzetes ipari épületeket sokan azonosították magával a teleppel, azokat mintegy szimbólumként kezelték, s gyakran a hétköznapi beszélgetések során is utaltak rá.

*„Akkor tudom, hogy hazaértem, ha már látom a busz vagy a vonat ablakából a [vasérc-dúsító] kéményt. A kémény Rudabányát jelenti. Mióta nincs kémény, nincs mihez igazodni...” [♂ – 1940, technikus]*

Igencsak fontos tényező a kollektív emlékezet megtartásában, illetve a közösségi mentalitás alakításában az, hogy a helyi szimbólumrendszerekbe milyen fontossággal épültek be, s mennyire maradtak meg abban az ikonként ipari létesítmények. Ehhez természetesen az is hozzátartozik, hogy az egyén az így felfogható épületeket mennyire és milyen minőségben láthatja nap mint nap. Könnyű volna ellentétet találni például a kohászat *extrovertált*, mindenki számára látható épület-együttese és a bányászat *introvertált*, láthatatlanul vagy csak kevés ember számára láthatóan a föld alá bújó objektumai között. Minden bizonnyal ez is erősen befolyásolja az egyén viszonyulását az ipari környezethez. Ennél sokkal fontosabb azonban az évtizedek alatt kialakult szimbólumrendszer elemeinek elvesztése, nyom nélküli eltűnése, vagy lassú pusztulása. Az ilyen pusztulás a vizsgált térség összes kolóniájában és munkaterületén bekövetkezett.

Ide tartozik több, napjainkban is zajló s a mentalitást befolyásoló folyamat is. Ilyennek nevezhető a külvilág ipari műemlékek iránti érdeklődése is. Ez az érdeklődés tudatosítja az ott lakókban saját értékeik nagyságát és fontosságát. De amíg ez a látványos, nagyvárosi kolóniákban ez a külvilágból érkező érdeklődés – köszönhetően az ott zajló kutatásoknak is – permanens, addig a térségben szórványos. Pedig egyrészt a települések lakóinak mentalitását szignifikánsan befolyásolja az ilyen érdeklődés, másrészt az ott élők fogékonyak az ilyen érdeklődésre. Mutatja ezt az is, hogy

---

<sup>382</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 218.p.

Rudabányán a sorozatos őshominida leletek – többek között a külvilág érdeklődésének köszönhetően – közösségi ikonná tudtak válni.

Másik ilyen befolyásoló tényező az épített ipari környezet eddigi védelmére tett bármilyen látható erőfeszítés. Védelem, törődés, mégha csak adminisztratív úton is. A vasgyári kolóniában arra a kérdésre, hogy honnan vannak tudatában annak, hogy bizonyos ipari épületek, s a kolónia is építészeti értéket képvisel, a többség, 71% a központi intézkedéseket nevezte meg<sup>383</sup> elsődleges információforrásként. Falusi kolóniák esetében az erre a kérdésre adott válasz gyakorlatilag nulla volt. A kérdés ellenpróbájára, azaz hogy miért nem értékesek ezek az épületek, a többség, 84% azt válaszolta, hogy „*senkise foglalkozik ezekkel, ...ezek senkiéi, mindenki azt csinál, amit csak akar*”<sup>384</sup>. Tovább rontja a helyzetet az értékes épületek központi átalakítása, jellegtelenné tétele, esetenkénti lebontása – ez követendő mintaként jelent, jelenik meg az egyén számára.

Erős megítélésbelei tényezőként jelentkeznek a szlöm-folyamat is. A főként a legkorábbi építkezésekből származó kolóniabeli épületeket azonosítják a nyomortanyával, a cigánylakással, ezekhez a lakásokhoz az alacsony életszínvonalú, komfort nélküli lét képe társul. A megkérdezettek igyekeztek önmagukat elhatárolni ezektől az épületektől, semmilyen közösséget nem vállalni szellemiségükkel.

### ***A kolónia képe***

Az első időszakban, a XIX. század végén felépült kolóniák külső képével, utcahálózatainak kialakításával sok építész elégedetlen volt, mivel „...a sablonosság ezen munkáslakótelepeket sivár külső megjelenésüknél fogva már visszatetszőkké tette.” Bírálták, hogy „...egyenes vonalban vezették az utcákat [...] holott a természetes görbe vonalú elhelyezés változatosságot és gazdaságosabb építést eredményezett volna [...] melyek sokkal kedvezőbb, barátságosabb utcaképet eredményeznek. [S mivel] az egyes házak minden valószínűség szerint részben ismétlődő külsejűek lesznek és így egy kedvező, változatosabb, az esztétikai érzéket is kielégítő képet csak úgy nyerhetünk, ha az útvonal vezetésével, a házaknak változatos elhelyezésével, úgy a fekvés, mint az utcától való távolság tekintetében kellő érzékkel járunk el.”<sup>385</sup>

Mint ahogyan azt Szvircec Ferenc a salgótarjáni kolóniák esetében kimutatta, az egyes településrészek és a házak minden rendszer és szabály nélkül, figyelmen kívül hagyva az utak és patakok irányváltozásait, szinte egymás háttára épültek.<sup>386</sup> A kolónia- és bérlakás építészetileg nem törődik a látszattal, funkcionalitásában őszintén jelenik meg. Ebben a tekintetben szembeállítható a nagyvárosi bérpaloták vizuális képével, amelyek „kettős életre, kettős könyvelésre”<sup>387</sup> vannak berendezve: neobarokk, vagy neoklasszicista külsejükkel takarják tartalmukat. A vidéki kolóniákra általában jellemző, hogy tervezői vajmi keveset törődtek a telepek egészének tudatos megszerkesztésével, az egyes

<sup>383</sup> Lásd: Olajos Csaba: *A Diósgyőr-vasgyári kolónia*. Miskolc, 1998, BAZ Megyei Levéltár, 179-181.p.

<sup>384</sup> ♂ – 1926, lakatos

<sup>385</sup> Fleischl Róbert: *Munkáslakásokról*. 87-89.p.

<sup>386</sup> Szvircec Ferenc: *Kolonizálás...* 100.p.

<sup>387</sup> Halmos Ferenc – Szilágyi Ákos: *Tizenháromház. Kritika*, 1975/3., 11.p.

háztípusok esztétikai okokból való variabilitásával. Munkájukat a funkcionalitásnak, a gyorsaságnak, s legfőképp a gazdaságosságnak vetették alá.

Ugyanez a viszonyulás, valamiféle ideiglenes jelleg figyelhető meg a rudabányai kolóniák építésénél is. „A medencerüleg összeszorult rudabányai völgyben nehéz volt megfelelő építkezési helyet találni, mert a mélyebb részek vizenyősek, a magasabbak túlságosan partosak voltak. Ez okból a régi salakhányókon – a troszkás területeken – épültek az első lakóházak és a bányagyarmatnak ezen része még ma is 'Tarackos'<sup>388</sup> (troszkás) nevet visel, amire a magyarosításra hajlamos rudabányaiak keresztelték el a salakhányón épült házcsoportot.”<sup>389</sup>

Engels már az 1840-es évekbeli Manchester kapcsán regisztrálta a tény, miszerint a város térszerkezete olyan szegregációt eredményezett, amely a munkásosztályt s a szerény életviszonyokat vizuálisan eltüntette a középosztály szeme elől és mintegy száműzte a létező dolgok rendjéből, mivel nem vagy alig voltak tapasztalhatók.<sup>390</sup> Hazai vidéki munkástelepek esetében ilyen törekvések nem voltak felfedhetők, sokkal inkább a tervezetlen ideiglenesség jellemezte az egyes épület-együtteseket. Nem a tervezési szándék, hanem az olcsó és ad hoc építkezésmód tette egymás szomszédaivá a szakképzetlen munkást, a tisztviselőt és a főmérnököt. Minden ettől eltérő tervezési indíték, s főleg a kolónia egészét egységként kezelő szemlélet unikális volt. „A munkástelep alaprajzának megszerkesztésénél abból indultam ki, hogy egyenes és hajlított utcák változatos vezetésével tegyem előnyössé a telep külső megjelenését, széppé annak általános benyomását...”<sup>391</sup> – írta Palóczy Antal, a mindmáig legpéldásabban megépített kispesti munkáslakóház-telepre – későbbi nevén a Wekerle-telepre – kiírt pályázat első helyezettje.

### ***A kolónia felosztása***

A munkástelepek egyike sem tekinthető homogén térnek, sem annak építészeti, sem annak társadalmi oldalait tekintve. Azt, hogy az egyes kolóniarészek közül mi vált értékessé, s mi lett kevésbé kívánatos, számos jellemző befolyásolta. Úgy a földrajzi elhelyezés, a munkahelytől való távolság, az építés ideje, s ebből eredően az épületek kora, más épített terekkel való kapcsolata, mint a benne helyet kapó házak építészeti minősége, komfortfokozata, szobaszáma.

A vizsgált kolóniákra jellemző, hogy különböző értékű területeket tartalmaznak, melyek részben az építő szándéka szerint, részben az idő múlásával a lakosok mentális értékelése szerint nyerték el helyüket a rangsorban. Az a tény, hogy különböző külalakkal, eltérő minőségben épültek házak a szakképzett és a képzetlen munkásoknak, a tisztviselőknek és a vezetői rétegnek, már alapjaiban meghatározta ezt az értékrendet.

---

<sup>388</sup> A dobsinaiak ez újabb pátriájukat „Kis-Dobsina” névvel illették. Lásd: Gömör Árpád (szerk.): *Emlékkönyv...* 132.p.

<sup>389</sup> Gömör Árpád (szerk.): *Emlékkönyv...* 131-132.p.

<sup>390</sup> Gyáni Gábor: Könyörületesség, fegyelmelés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. *Történelmi Szemle*, 1999. XLI. évfolyam, 1-2. szám, [s.p.].

<sup>391</sup> Palóczy Antal: A kispesti munkáslakóház-telep. *Művészet*, 1908. Hatodik szám, 373-377.p.

*„A jó utcát annak idején »Kezitsókolom utcának« hívták a melósok, ott laktak a górék! Ám közművesítve ezek sem voltak. Az aknászok külön lakosoron éltek. A vezetőség is külön területen, de ugyanabban a közösségben éltek, mozogtak, mint a munkások.” [♂ – 1953, vājār]*

A kolóniákban lakók három olyan, nagyobb csoportot különböztettek meg, amelyek külön lakókatégoriát képeztek. Ezek a vezetői-tiszviselői réteg tagjai, az iparos munkások, illetve a bányászok voltak. Ez a térségben lévő telepekre mindenütt érvényes csoportosítás, bár az egyes helyeken más és más elnevezésekkel azonosították ezeket a kategóriákat. Egyik helyen „*úri, iparos, bányász*”<sup>392</sup>, másutt „*munkások, bányászok, vezetők*”<sup>393</sup> volt az elnevezés. Ahol földműves falu is a település része volt – például Rudabányán – ott ez egy negyedikkel, a rangsor legalján lévővel, a parasztokkal is kiegészült.

Az 1940-es évek végétől ez az elkülönülés, legalábbis annak látványos elemeit tekintve megszűnt, hiszen a régi tisztviselőlakásokat, többszobás otthonokat a nagyobb munkáscsaládok kapták meg. Az akkor betelepülők már azt tapasztalhatták, hogy „*vegyesen lakott mindenki, vezető és munkás egymás mellett*”<sup>394</sup>. Ekkora a lakások érték mérője már elsősorban azok életkora volt. Azok az előszoba nélküli, régi, alacsony komfortfokozatúak, amelyek „*égrenyiló lakások voltak*”<sup>395</sup>, egyre kevesebbet értek. Az új lakások komfortosabbak s nagyobbak is voltak, ezért a kolónián belüli elkülönülés eszközeivé válhattak.

*„Kijelölt utcák és házak szerint laktunk már akkor. Az újak voltak a pedagóguslakások, mérnöklakások, meg a munkáslakások. Újakat kaptak az ipari munkások, a régieket a bányászok.” [♂ – 1928, telepi tanító]*

## A munkáslakás

Az életmód, de kiemelten a munkások életmódjának vizsgálatakor a legfontosabb tényezők közé tartoznak a lakhatás körülményei. Az első magyar lakótelep-építéseket a XIX. század elejére datálják, mikor József nádor Pestből, az akkori vidéki kisvárosból nagyvárost, fővárost kívánt fejleszteni.<sup>396</sup> Ugyancsak hazai kezdeményezőnek tekinthető Tánics Mihály, aki börtönévei alatt vetette papírra *Városrendezési gondolatok* című munkáját.<sup>397</sup> A szintén általa szerkesztett *Arany Trombita* című munkáslap már 1869-ben nagyarányú mozgalmaz indított az emberhez méltó munkáslakások építése ügyében. Részben elméleti cikkeivel<sup>398</sup>, beszámolóival<sup>399</sup>, részben gyakorlati felajánlásai-

<sup>392</sup> ♂ – 1926, lakatos

<sup>393</sup> ♀ – 1931, bérelszámoló

<sup>394</sup> ♂ – 1934, vājār

<sup>395</sup> ♂ – 1939, vājār

<sup>396</sup> Weiner – Valentiny – Visontai: *Sztálinváros...* 8.p

<sup>397</sup> Weiner – Valentiny – Visontai: *Sztálinváros...* 9-10.p

<sup>398</sup> Kretovics József: A munkások kérdéséhez. *Arany Trombita*, 1869. június 5., 21. szám, 162-163.p. – melyben megfogalmazódik a gyár közelébe építendő, egészséges kivitelezésű munkáslakások igénye.

<sup>399</sup> Tarka élet. *Arany Trombita*, 1869. szeptember 18., 36. szám, 288.p. – a rövid hírben beszámolót olvashatunk egy barakképítő akcióról.

val<sup>400</sup>, a hatalom irányába tett felszólításaival<sup>401</sup> napirenden tartotta a kérdést. A munkáslakás-probléma olyannyira akut volt, hogy egyes elképzelések egészen extrém megoldásokat is megvalósíthatónak tartottak. Egy bécsi bányatársulat a munkások lakáshelyzetét és problémáit hajólakásokkal kívánta megoldani. Ha odébb kellett volna települniük, terveik szerint arrébb úsztak volna.<sup>402</sup>

A munkáslakások terén a legnagyobb problémát az jelentette, hogy a lakások száma nem növekedett a népességgel együtt. A közületek nem építettek lakást, a magán- és szövetkezeti lakásépítők csak drágán tudtak dolgoztatni.<sup>403</sup> A már meglévő bajokat tovább konzerválta a munkáltatók igyekezetének hiánya a modern lakások építtetésére. „A ma épült lakások nem nyújtanak többet, mint az évtizedekkel ezelőtt épült lakások.” – véli a két világháború közötti korszak vezető építésze, Major Máté is – napirenden kell tartani a munkáslakások építésének kérdését.<sup>404</sup> Ezért is lehettek mind a kortársak, mind az utókor számára iránymutató példák a leányszobával, belső wc-vel ellátott kolónialakások.<sup>405</sup> Ahogyan a megoldást az 1940-es évek építészeti szaklapjai vázolják, csakis az átgondolt, tervpályázatos forma lehet kielégítő.<sup>406</sup> Mindeközben nem árt tudni, hogy minden elégedetlenség ellenére a munkásság, főleg a kolonizált munkásság lakhatási helyzete jóval az alárendelt osztályokra jellemző átlag fölött állt. 1938-ban egy átlagos telepi lakásban átlagosan 3,76 személy lakott.<sup>407</sup>

Az angol Ebenezer Howard a települések szerkezete és a benne lakók elvárásai közti feszültséget a kertvárosi formában látta feloldani, s még a XIX. század végén, a *Fabian Society* elképzeléseit követve, programban<sup>408</sup> foglalta össze nézeteit.<sup>409</sup> A falusias forma s a városias életmód keveréke hite szerint elősegítené, nehogy „az önzésen és a kapzsiságon alapuló társadalmak megszilárduljanak és hogy elpusztuljanak a közösségi érzések és kapcsolatok.”<sup>410</sup> A kislakásos, parkos munkástelep ideája a magyar építészeti gondolkodásban is táptalajra lelt. „Munkáslakás építésénél a pavilon- vagy cottage-rendszer a legcélszerűbb. Oly – egyemeletes – házakat kell létesíteni, melyek legfőljebb 4, 8, legfeljebb 12 lakásra vannak tervezve.”<sup>411</sup> – vélte az 1900-as évek szakírója. Ferenczi Imre, a századelő hazai szociálpolitikai írásának vezető személyisége szintén a kertvárosok kialakításában látta a munkásság felemelkedésének esélyeit. Nem csupán a rossz lakáskörülmények javítását, hanem a társadalmi feszültségek levezetésének lehetőségét is ebben vélte megtalálni.

<sup>400</sup> Pólya József: A munkás-lakások tárgyában. *Arany Trombita*, 1869. október 30., 42. szám, 320.p. – az író felajánlja parcellázott földjét munkáslakások építésére.

<sup>401</sup> A városi hatósághoz. *Arany Trombita*, 1869. november 6., 41. szám, 316.p. – a lap szerkesztői felszólítják a hatóságokat új munkáslakások kialakításra.

<sup>402</sup> Rövid hír. *Bányászati és Kohászati Lapok*. 1872., 156.p.

<sup>403</sup> Fischer József: A budapesti munkáslakások szociológiája. *Tér és Forma*, 1943, 138.p.

<sup>404</sup> Major Máté: A budapesti munkáslakások szociológiája. *Tér és Forma*, 1943. 123.p.

<sup>405</sup> Fischer József: A budapesti munkáslakások... 137.p.

<sup>406</sup> Fischer József: A budapesti munkáslakások... 139.p.

<sup>407</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 237.p.

<sup>408</sup> *The Garden City of Tomorrow*, 1898.

<sup>409</sup> A kertvárosok ellenpólusa Charles Fourier *Phalanstere* terve volt. Elképzelésének megfelelően 1620 lakos tömörült volna bezárt, körülépített rendszerébe. Fourier-nak több követője akadt Algériában, Amerikában, Orosz- és Franciaországban, közöttük Jean Godin, aki Fourier koncepcióját követve felépítette *Familistere*-jét.

<sup>410</sup> Howard, Edward: Az angol kertváros. *Urbanisztika*, 1979., 88-101.p. – bővebben lásd: *1. függelék*.

<sup>411</sup> Schulpe György 1908-as *Munkásügyi reformok* című írásából idézi: Gyáni Gábor: *Lakáshelyzet...* 372.p.

„A »kertváros-ideológia«, amely jelentős hatással volt a nyugat-európai és amerikai gondolkodásra, bizonyos értelemben szükségszerűen jelent meg a hazai városszociológiában is. És nemcsak azért valósult meg az építészeti gyakorlatban is – mint például a Wekerle-telep -, mert az urbanisták között sokan ismerték és helyeselték a kertvárosi eszmét, vagy mert sokak szerint a kertváros legmegfelelőbb folytatása lenne a magyar településtörténeti múltnak, hanem azért, mert meghatározott politikai-társadalmi törekvéseket képviselt. A politikai aspirációkkal is rendelkező városszociológusok között néhányan a polgári demokratikus társadalom kialakításához nélkülözhetetlen feladatok sorában, a munkásság lakásviszonyainak javítása érdekében tüzték zászlajukra a kertvárosi eszmét, mert úgy vélték, hogy a kertvárosi kedvezőbb lakóhelyi feltételek és a megváltozott életforma előmozdítja a munkások »polgárosodását.«<sup>412</sup> A polgárosodási folyamat előmozdításnak erőfeszítései a vidéki, falusi kolóniákban hiábavalónak bizonyultak. Mintaadó réteg, polgár ezeken a telepeken nem volt, hiszen a kolónia alapját adó terület vagy földesurak községe, vagy lakatlan hely volt, s a polgári értékrendhez legközelebb álló zsidó iparosok és kereskedők száma elenyésző volt.

Fleischl Róbert műépítész, aki több díjazott kolónia-építési pályázatot is maga mögött tudhatott, köztük a Wekerle-telepit<sup>413</sup>, már a telepek kialakításának kezdetén világos programban vázolta, hogy milyennek kell lennie az ideális munkáslakásnak. Írásaiban ostromozta, hogy a korai időszakok épületei „sablonos egyformaságban épültek, a lakások pedig igen primitív higienikus követelményeknek feleltek meg”.<sup>414</sup> Tervezetében egy kellemes otthon képét vázolja fel, amely az egyes lakások szeparáltságára, egészséges s többhelyiséges kialakításra helyezi a hangsúlyt. Ugyanerre a következtetésre jutott a felvilágosult, számos szociális újítást magának tudható salgótarjáni bányaigazgató, Gerber Frigyes is: „Tulajdonképpen minden egyes munkásnak saját külön lakással kellene bírnia [...] és pedig nemcsak azért, mert az emberben leginkább a saját lakás képes a megelégedés és boldogság érzetét felköltetni, hanem mert az ember szükségleteinek megfelelő saját lakás egyszersmind a valódi legjobb lakás. A »kicsi de sajátom« mondásnak általános megvalósítása áldás volna az egész emberiségre nézve.”<sup>415</sup>

A munkáslakások építését az éppen adott korszak romlott erkölcsit ostromozók többek között azért is szükségesnek tartották, mert „A munkásokban a polgári együvértartozás érzését felébresztik, finomabb igényeket és erkölcsi önérzetet fejlesztenek, a családi otthonhoz ragaszkodóvá teszik, munkakedvüket és teljesítő képességüket fokozzák, megelégedésüknek tápot nyújtanak.”<sup>416</sup> Ugyancsak erre a megállapításra jutott László Gyula is: „A telepi munkásember jól berendezett lakásában megtalálja mindazt a kényelmet, amelyre napi munkájában kifáradt testének szüksége van, sőt a legtöbb munkásház nem nélkülözi a szellemi táplálkozásra megkívánt felszereléseket és eszközöket sem. Kiváltságos lakásviszonyai, s az ennek köszönhető ésszerűbb életmódja derült, békés családi életet biztosít

<sup>412</sup> Szirmai Viktória: „Csinált” városok. 87.p.

<sup>413</sup> Lásd: 2. függelék

<sup>414</sup> Fleischl Róbert: Munkáslakásokról. *Bányászati és Kohászati Lapok*. 1911., 2. szám, 87.p.

<sup>415</sup> Gerber Frigyes: *A munkás...* 109.p.

<sup>416</sup> Oczvirik Nándor: A munkásnők nevelése. *Bányászati és Kohászati Lapok*. 1907., 2. kötet, 243.p.

számára, azért a munkás jól érzi magát otthonában, családjá körében, s nem vágyik korcsmába, kávéházba, amint az a főváros züllött lakásviszonyai között élő munkásoknál olyan sajnálatosan tapasztalható.”<sup>417</sup> De ugyanerről az erkölcsi alapról indulva tartották fontosnak a munkáslakást a paternalista nézőpont mindenütt jelen lévő képviselői: „A bányászatban évszázados tradíció a munkásnak mint embernek és munkaerőnek megbecsülése. A bányavállalatoknak elsőrangú érdeke, hogy munkásai szolgálatukban maradjanak, a telepeknek tehát otthont kell nyújtaniok a munkás számára.”<sup>418</sup>

A kolonizált, városias típusú lakókörnyezet a Rézler Gyula által kidolgozott *munkáslelkiség-teória* egyik alapeleme, mely szerint az ilyen milió nemcsak a szervezetséget fejleszti tovább, hanem a munkásság civilizatórikus jólétét, illetve kulturális színvonalát is nagymértékben emeli. Az efféle településeken való élet már magában magasabb kultúrfokot jelent, hiszen a városias életben előforduló technikai eszközök használata az ott lakókat az átlagnál akaratlanul is magasabb ismeretekkel ajándékozza meg.<sup>419</sup>

Nem mindenki fogadta el a kertvárosi elképzeléseket. A polgári fejlődésen túlmutató, szocialista fejlődést remélő politikai és szociológiai, sőt, építészeti törekvések elsősorban a társadalmi struktúrába való beavatkozásban látták a munkásság helyzetének megoldását. A kételkedők által sokszor citált Engels szerint a városi és a városias, telepi környezetben megmutatkozó, máshol fel nem fedezhető problémák a társadalom lényegi strukturális viszonyaiból, az ipari tőke és az ipari népesség koncentrációjából, s nem a településszerkezetből adódnak.<sup>420</sup> Az eltérő társadalmi helyzetből szükségszerűen sajátos lakóhely és lakás, de kiváltképpen különböző emberi környezet iránti elvárások fakadhatnak. „A falun nevelkedett ember szeretheti a kertes, családi házat, a családos vagy az idősebb a csendesebb városszélét, a fiatalabb a pezsgőbb városközpontot. S ha ezek kielégítésére nincs lehetőség, az konfliktusokkal járhat.”<sup>421</sup> A társadalmi bajokat építészeti megoldásokkal orvosolni kívánó, s ezt a megoldást elvető felek vitája oly mértékig elhúzódott, az egyes felek olyannyira nem vettek tudomást a másik elképzeléseiről, illetve belátva azok igazát s a problémák megoldásának lehetetlenségét, egyszerűen nem törődtek vele, hogy ugyanazok a munkáslakás építési gondok még az államszocializmus időszakának derekán-végén is felmerülhettek. „A [település] tervezés lehetőségeit képviselőkkel szemben ma már urbanisták és városszociológusok népes csoportja állítja, hogy kizárólag társadalmi strukturális beavatkozásokkal lehet a szociális feszültségeket szabályozni.” – a telepek tervezése tehát másodlagos... „... kétségbe vonják, hogy a tervezési eljárások beavatkozhatnak az életmód, a közösségi viszonyok alakulásába.”<sup>422</sup> – jut el 1988-ban a szakíró arra a következtetésre, amely már jó száz évvel azelőtt is ismeretes volt.

<sup>417</sup> László Gyula: *Wekerle...* [s.p.].

<sup>418</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 242.p.

<sup>419</sup> Rézler Gyula: *A magyar gyári...* 14-15.p.

<sup>420</sup> Engels, Friedrich: *A munkásosztály helyzete Angliában*. Budapest, 1980, Helikon Könyvkiadó, 35.p.

<sup>421</sup> Szirmai Viktória: „*Csinált*” városok. 17.p.

<sup>422</sup> Szirmai Viktória: „*Csinált*” városok. 8.p.

Ugyancsak megkérdőjelezi a társadalmi problémák építészeti formákkal való gyógyítását a kolóniák ökológikus szemléletű felfogása, ahol a telepek ökológiai jellegét a beépítés módja, az építészeti megoldások, a telek- és lakásárak szerint formálódó társadalmi jelenségek együtt adják. „A lakóhelyi szükségletek és elvárások a város úgynevezett ökológiai szerkezetéből, fizikai és infrastrukturális jellegzetességeiből ismerhetők meg, derülnek ki.”<sup>423</sup> A felépült kolóniák sokkal inkább a gazdasági érdekek, s kevésbé a benne lakó emberek általános értelemben vett kulturális igényét fejezi ki. Bizonyítja ezt az a tény is, hogy a munkások részéről a lakóhely-változtatást nem előzi meg semmiféle urbanisztikai megfontolás – gazdasági érdekeik vezetik őket. A lakóhely társadalmi élete ugyan függ az ökológiai tényezőktől, de azt alapvetően a lakosság társadalmi-, illetve foglalkozási helyzete határozza meg.

Szabó Zoltán az általa vizsgált területek munkáslakásait három kategóriába sorolta, s ezekhez háromféle munkáséletmódot rendelt. Elsőként a villaszerű, különálló épületeket említi, amelyekben altisztek, iparosok, s kevésbé a megbízhatónak számító bányamunkások laknak. Ezek a lakások Szabó szerint polgárosítják a lakóikat, bennük a munkásból kispolgár válik. A második lakástípus a az átlagos, többlakásos munkásház, amely a munkásöntudat megtartója, a benne lakók a szó közhasználatú értelmében munkások marad. A harmadik a barakk, amely általában ideiglenesen épített „putri”, amely lakóiból proletárt nevel, s csak átmeneti helyként funkcionál: az erősebbek felkerülnek a jobb lakásokba, a gyengébbekből „senyvedő” züllöttek válnak.<sup>424</sup>

Kirívó ellenpélda – mely kivételével csak erősíti azt a szabályt, hogy a lakásviszonyoknak a munkahelyi hierarchiát is követniük kell –, hogy a *Magyar Dunántúli Villamossági Részvénytársaság* a bányászati eróműve mellé minden dolgozójának azonos minőségű lakhelyet építtetett. Meg is okolta azzal, hogy a kolóniát „...a hazai előkelőségeken kívül sok külföldi szakember is meg fog[ja] látogatni, ezért a legjobb anyagokból kell építenie. A munkásház tehát olyan minőségű lesz, mint az igazgató lakása.”<sup>425</sup> A kolóniát egyben idegenforgalmi látványosságnak, mintatelepnek is szánták. Az egyes kolóniák építetői természetesen felismerték a mintatelepek termelésre gyakorolt pozitív hatásait. „Ugyanaz a munkás, aki az újabb és nagy múgonddal épített telepeken lassan kispolgárrá válik, a régi szürke és zsúfolt munkáskaszárnyákban megmarad munkásöntudatában. A két telep hatása közötti különbséget a bánya egyik vezetője így fejezte ki: »minél rosszabb a munkásház, annál több a szocialista.«”<sup>426</sup> Ennek ellenére általánosságban kimondható, hogy az építetők gazdasági okokból mégis a silányabb, azaz olcsóbb építkezési formák mellett maradtak.

A lakásban található szobák száma megadta a legfontosabb ismérvet az illető család csoportba sorolásához. A lakásnagyság differenciái markánsan jelentkeztek a szakképzettség s a munkahelyen elfoglalt pozíció tekintetében is. Ez nem csupán a távoli múltat, hanem XX. század egészét jellemez-

<sup>423</sup> Szirmai Viktória: „Csinált” városok. 15.p.

<sup>424</sup> Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. 139.p.

<sup>425</sup> Idézi: Fűrészné Molnár Anikó: *Lakáshelyzet...* 90.p.

<sup>426</sup> Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. 143.p.

te. A Tóth Pál és Lehoczky Alfréd által 1970-ben végzett borsodi lakásviszony-vizsgálat gyakorlatilag ugyanezeket a sajátosságokat tárta fel.<sup>427</sup> Németh László is így különbözteti meg az embereket, szerinte van „kétszobás sorsú ember”, kistisztviselő, középvezető, vagy „egyszobás sorsú ember”, munkás. Ez nem csupán irodalmias besorolás, ha tudjuk, hogy három szobás lakás szinte tabu volt a munkások számára. Egyetlen példa sem mutat kivételt: munkásnak egyáltalán nem, altisztnek csak nagyon kivételes helyzetben utaltak ki háromszobás lakást. Kassák Lajos az egy szobát megtapasztalt, de két szobához jutott ember idegenség-érzetét írja le a számára szokatlanul tágas térben: „Csak ide-oda tengtünk a kétszobás lakásban. Szokatlanul nagy ez a tér nekünk, s a csöndesség ürességet jelent. [...] Két szoba. Minek nekünk két szoba.”<sup>428</sup> Jól mutatja ez a példa is, hogy a különböző társadalmi osztályok – kulturális, strukturális örökségeik részeként – megjelenítik életformájukat a lakásmódokban is. Azaz, hogy milyen a lakás tereinek kihasználtsága, a berendezési tárgyak jellege, elhelyezkedése, s ezek milyen szerepet töltenek be a lakást használók életében.

Érdekes adalék, s a kor lakásviszonyainak egészére mutat rá a paraszti lakáshasználat. Forma- és funkcionális fejlődése során a parasztház is csak a két szobáig jutott. A gazdagabb parasztnak nem több szobája, hanem több háza volt.<sup>429</sup> Dömötör Ákos véleménye szerint a századfordulón épült egyszobás munkáslakások a kétsejtű parasztházak formai megoldásaiból fejlődtek ki, így a benne lakó munkások életmódja a hagyományos parasztház formai keretei között bontakozhatott ki.<sup>430</sup> Ennek ellenére a munkások élete sokkal kevésbé a lakás köré szerveződik, mint a parasztoké, számukra a lakás semmiféleképpen nem kvázi-szokrális hely, életük inkább a falakon kívül zajlik.<sup>431</sup> A hosszú munkaidő, az alacsony jövedelem és az otthonon kívül töltött kollektív szórakozás a lakások iránti igényeket a minimumra csökkentették. A lakás csak a pihenés és az étkezés színtere maradt.

A szocialista időszak munkáslakásai, legalábbis a doktrínák szintjén, jelentősen különböztek a megelőző korszakokétól. A nehézipari fejlesztéssel járó nagy munkáslakás-építkezések kezdetén megfogalmazott célok szerint a jó munkás-lakótelep legfontosabb ismérve, „...hogya a város lakossága számára egészséges, kellemes otthont nyújtson, a termelő munka részére a lakóterületeket nem zavaró, alkalmas helyet biztosítson, a közlekedés, a vasút-, a kocs-, a jármű- és gyalogosforgalomnak jól átgondolt hálózatot teremtsen, a lakosság ellátását, igazgatását, egészségügyét, kulturális és szociális életét, üdülését szolgáló közintézményekről és közművekről gondoskodjék, megnyerő, tetszetős város- és utcaképet alkosson és a természeti szépségeket és adottságokat érvényre juttassa.”<sup>432</sup> Az ígéretek s a nyomukban fellépő lakáshiány hatására az 1950-es években tömegesen vándoroltak a kolóniákba a mezőgazdasági térségeket elhagyó szakképzetlen és iskolázatlan, eddig mező-

<sup>427</sup> Tóth Pál: A borsodi gyáripárban dolgozók lakásviszonyai. *Szociológia*, 1974. 1. szám, 33-48.p.

<sup>428</sup> Kassák Lajos: *Egy ember élete*. 3. kiadás. Budapest, 1966, Magvető, 857.p.

<sup>429</sup> Gergely András: Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 1971, XIV., 434.p.

<sup>430</sup> Dömötör Ákos: *A dualizmus-kori...* 21.p.

<sup>431</sup> Gergely András: *Települések, lakások...* 434.p.

<sup>432</sup> Weiner Tibor – Valentiny Károly – Visontai Miklós: *Sztálinváros, Miskolc, Tataháza. Városépítésünk fejlődése*. Budapest, 1959, Műszaki Könyvkiadó, 6.p

gazdasági munkát folytató emberek – döntő többségben ugyanannak a nemzedéknek a tagjai. Olyanok, akiknek már a szülei is iskolázatlanok voltak, s a II. világháború előtt nem találták, nem találhatták meg az érvényesülés lehetőségeit, vagy az ötvenes évek mezőgazdaság-politikai folyamatai elől menekültek a falvakból. A mezőgazdasági termelésre épülő falu ekkoriban már nem nyújtotta a megélhetés lehetőségét, s ezt a korszellem által sugallt propaganda is megerősítette. A köztudatban minden a városi, városias lét mellett szólt: a lakás, a munka, a társadalmi presztízs és a perspektíva.

A szocialista lakásépítkezések beindulása után sok helyütt megoldhatatlan problémaként jelentkezett a régi és az új lakótelepek közötti különbségek kezelése. Ez főleg ott következett be látványosan, ahol a két építési korszak elemei közvetlen kapcsolatban voltak egymással. A régi telepekre, az azok mellé épült újabb kolóniarészek ugyanis a már kialakult vagy kialakulóban lévő norma- és kapcsolatrendszeret is fellazítják. Jó példa erre a máig is legalaposabb kutatás, melyet Henry Coing Párizs egyik tradicionális munkásnegyedében végzett. Ebben a régi telep hagyományos formájára az erős összetartás, az aktív helyi élet, a közösséget átfogó intim és baráti kapcsolatok voltak a jellemzők. A fizikai változást, a megújulást követően döntő társadalmi folyamatok voltak megfigyelhetők: megszűnt a régi életforma, új magatartásmoделlek és új indítékok jelentek meg, s a régi integráció szinte teljesen eltűnt, a közösségi aktivitás passzivitásba fordult át.<sup>433</sup>

### ***Munkásszálló***

Annak ellenére, hogy sok, főleg városi munkástelepen megtalálható volt a csoportos szállási lehetőséget biztosító „nőtlenzálló”, „legényszálló”, „legénybarakk” intézménye, ez a lakástípus a virágkorát a szocialista időkben élte. A kor egyik jellegzetes munkáslakóhelye ugyanis a munkásszálló volt. Az 1950-es évek első felében főleg az önálló egzisztenciával nem rendelkező, gyakran a nagykorúságot még el sem érő parasztfiatalok körében nagyon népszerű volt az *MTH*<sup>434</sup> otthonokba való költözés.<sup>435</sup> Ezekon helyeken a lakhatáson túl szakképesítést is szerezhettek, s így már mint szakmunkások jelenhettek meg a munkaerőpiacon. A lakhatási igények változása azonban két évtized alatt alapjaiban átformálta a munkásszállóról vallott nézeteket. Az addig népszerű közösségi hely a munkások értékrendjében gyűlölt kényszerlakká változott, ahol „Az emberi közösség elvesztése jellemzi a munka utáni napi életüket. [...] A munkásszállón élő emberek se nem városiak, se nem vidékiek, de nem is igazán munkások, nem is igazán parasztok, nem tudják eldönteni, hogy hova is tartoznak.”<sup>436</sup>

A munkásszálló a kolónialakók szemében mindig is olyan, jobbra negatív jelzőkkel leírható hely volt, ahol kétes erkölcsiségű, agresszív, s nagyarányú keveredtségük okán mindig széthúzó, veszekedő-verekező, szórakozásul rendszerint csak az alkoholt ismerő, parasztból frissen munkássá

<sup>433</sup> Szirmai Viktória: „Csinált” városok. 35.p.

<sup>434</sup> *MTH* = Munkaerő-tartalékok Hivatala – szovjet mintára létrehozott bentlakásos képzési-elhelyezési forma, amely egy-egy nagyüzemhez kapcsolódva már a képzés alatt is tartalék munkaerőt szolgáltatott.

<sup>435</sup> Belényi Gyula: *A sztálini iparosítás emberi ára. Foglalkozási átrétegződés és belső vándorlás Magyarországon.* 1948-1956. Szeged, 1993, JATEPress, 42.p. 101.p.

<sup>436</sup> Veres Sándor: Munkásszálló – kérdőjelekkel. *Valóság*, 1979., 4. szám, 66-79.p.

lett dolgozók kaptak ideiglenes elhelyezést. A telepi lakosok nem szívesen szórakoztak a munkásszállókon elhelyezettekkel, hiszen számukra ez erkölcsi tartásukban való meghasonlást, lefelé barátkozást jelentett volna. Eközben a szállón elhelyezett munkások, annak ellenére, hogy elhelyezésük ideiglenes jellegével tisztában voltak, eleinte egyértelmű emelkedésként élték meg ezt az állapotot.

*„Aztán voltak a bányához toborzások, Szabolcsból, meg Hajdú-megyéből, meg a környező településekről. Persze volt toborzás, volt legényszálló. Úgy nevezték, hogy legényszálló. És ott nagyon jó kosztot ettünk. A szálló főzött saját konyhán, kényelmes elhelyezés. Élhattunk, mint Marci Hevesen!”<sup>437</sup>*

### „Nyomorult kolónialakás”

Azt, hogy a különböző korszakokban épült, különféle kolónialakások az adott időszak életszínvonalához mérten milyen minőséget értek el, milyen lakhatási körülményeket voltak képesek biztosítani lakóiknak, ma már körülményesen állapíthatók meg. Mind az egykorú hivatali, építészeti leírások, a későbbi korok történeti munkáiban festett kép, mind a valahavolt lakáshasználók visszaemlékezései meglehetősen ellentmondásokat tartalmaznak. Ugyanúgy vallanak az ember elemi létfeltételeit éppen hogy elérő nyomortelepekről, mint a lakótelepi életforma számára létrehozott legalkalmasabb formákról, ahol harmónia, anyagi biztonság, boldogság és békesség jellemezte a mindennapokat.

A munkásság lakáshelyzetének történészi megközelítéseit – Gyáni Gábor szavaival élve – leginkább a nyomortörténeti beállítottság hatja át. Ez az ábrázolás hangsúlyozottan előtérbe helyezi a szélsőséges nyomort, a kirívó anyagi elesettséget s előszeretettel általánosnak feltételezi azokat. Aligha véletlen, hogy ezek a történeti munkák leginkább a válságidőszakokra összpontosítanak, amikor a szociális nyomor tömegesebb mértéket öltött.<sup>438</sup>

„Némely helyen a hálóhelyek egy ronda szalmazsákból állnak... [...] Ágyneműről, avagy mosdóhelyről s a többiről itt szó sincs s az egész rendszer csak a fiatalok erkölceire is igen rossz hatással van.”<sup>439</sup> – veti papírra 1891-ben Somogyi Manó, szociálpolitikai író. A tatabányai kolóniát jó ideig csupán „két nagy sietséggel összerótt deszkabarakk”<sup>440</sup> jelentette. Fából és más hulladékokból épült fel a Suligói telep Alsógalla határában. A putrikban azok a bérmunkások laktak, akik nem voltak a bányavállalat státuszban lévő alkalmazottai, így szolgálati lakást sem kaphattak.<sup>441</sup> A dorogi szénmedence hegyoldalba vájt barlanglakásait még az 1920-as években is lakták.<sup>442</sup> Hasonlóan szegényes lakóhelyről számol be egy XIX. század végi Nógrád megyei utazó, Liptay Pál is: „Érdekes itt látni azon lakásokat, melyeket néhány szál deszkából a hegy oldalába építenek. Egy ablak, egy ajtó és egy ágy minden, ami az ilyen viskóban elfér, teteje földdel van behintve, amelyen buján tenyészik

<sup>437</sup> ♂ – 1932, villanyszerelő

<sup>438</sup> Gyáni Gábor: Lakáshelyzet és otthonkultúra a munkásság körében a századfordulón. *Századok*, 1990, 124. sz., 355.p.

<sup>439</sup> Somogyi Manó: *Gyárfelügyelet...* 103.p.

<sup>440</sup> Ravasz Éva: Tatabánya munkáskolóniáinak kialakítása a századfordulón. *Új Forrás*, 1982., 5. szám, 38-39.p.

<sup>441</sup> Fűrészné Molnár Anikó: Lakáshelyzet, otthonkultúra az ipartelepeken. Somorjai József (szerk.): *Tatabánya 45 éve város*. Tudományos füzetek 7., Tata, 1992, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, 87-98.p.

<sup>442</sup> Fűrészné Molnár Anikó: *A tatabányai...* 202.p.

a fű és burján, az oldalakat szintén földdel töltik fel, hogy télen meleget, nyáron pedig hideget tartson.<sup>443</sup> De ugyanerről számolt visszaemlékezésében egy korabeli bányász is: „A többi családok [akik nem kaptak azonnal lakást a kolóniában] kis üregeket vágtak maguknak a hegyoldalba, elejét bedeszkázták és készen volt a lakás.”<sup>444</sup>

A falusi lakótelepek, azok külső formáját, minőségét tekintve nem közelíthették meg a fő- és nagyvárosi lakótelepeket, hiszen jóval takarékosabb eszközökkel, szerényebb szakmai tudással rendelkező építészek tervezésében valósították meg őket.<sup>445</sup>

„Igen kemény napok voltak ezek és szinte belezuhantunk az ágyba igen nehezen tudtunk felkelni. Mélyen tudtunk aludni...Kit érdekelt a házak díszítése?” [♂ – 1927, bányaigazgató]

Iparfelügyelői jelentések szerint a munkáslakások 75%-a nem érte el az átlagos szoba-konyhás lakás szintjét, s ezen munkáslakások jelentős része, mintegy 2/3-a a falusi kolóniák közül került ki.<sup>446</sup> Megdöbrentő helyzetről ad képet egy orvosi jelentés is: „Nádasdon a lakások jobbára földes szobákból állnak. [...] Tehát földes, szűk, és részben mélyen fekvő lakásban veszedelmes zsúfoltság. [...] A padlást is használják lakásul Nádasdon. Egy halottat találtam egy ilyen padlás-lakásban, a mire az tett figyelmessé, hogy földszint az ágyat a szoba közepén találtam. Kérdésemre azt kaptam válaszul, hogy a halott a padláson megindult, csepeg,; a padlás pedig rossz, átszivárog a folyadék.”<sup>447</sup> A kor szociálpolitikai írói a szűkös élelmezési helyzet ellenére a fő problémát a lakás minőségében látták: „A kielégítő táplálkozás, különösen pedig a húsfogyasztás, a mi munkabér és árviszonyaink mellett a lakosság nagy részére nézve meg nem engedhető luxus. A mi állapotaink tarthatatlansága azonban legmegdöbrentőbbben a lakásviszonyok terén mutatkozik.”<sup>448</sup>

Jellemzi a trianoni határhúzást követően tovább súlyosbodott lakáshiányt a *Menekültügyi Hivatal* jelentése, mely szerint 1918-1921 között emberek tízezrei éltek összesen 4601 darab vasúti kocsi-ban.<sup>449</sup> A Borsodban található ipari területek tárlóvágányaira az üzemekben munkát vállaló menekültek vagonjait tölték, s tartották ott egészen addig, amíg azok – az elvégzett munka fontossági sorrendjében – a kolóniákban lakást nem kaptak.<sup>450</sup> Sok helyütt nem lakásnak épített épületeket, raktárakat<sup>451</sup>, hombárokot is használtak szükséglakásul.<sup>452</sup> Az 1929. évi, december hónapban készített

<sup>443</sup> Szvircsek Ferenc: Kolonizálás, mint a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. munkáspolitikájának része. in Somorjai József (szerk.): *Tatabánya 45 éve város*. Tudományos füzetek 7., Tata, 1992, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, 99.p.

<sup>444</sup> Idézi: Szvircsek Ferenc: Tények, adatok, összefüggések a nógrádi szénbányászat gazdasági és társadalmi hatásáról. Salgótarján, *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XI.*, 1985, 89.p.

<sup>445</sup> Lásd: Déry Attila – Merényi Ferenc: *Magyar építészett 1867-1945*. [Budapest], 2000, Urbino, 162.p.

<sup>446</sup> Gergely András: *Települések, lakások...* 430-431.p.

<sup>447</sup> *Borsodvármegye orvosainak jelentése az alispánhoz, 1898.* – Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár – Borsodvármegye Levéltára alispáni iratai 1898-3649.

<sup>448</sup> Vajda Mihály: *Munkásháztartások...* 317.p.

<sup>449</sup> Kacsényák Ferenc: *Lakásviszonyaink alakulása 1920-tól napjainkig*. Budapest, 1959, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 9.p.

<sup>450</sup> Balogh Sándor szóbeli közlése.

<sup>451</sup> *Nógrád megye alispánjának iratai* – Salgótarjáni Levéltár, 11.122/1937.

felmérésbe bevont 46.502 munkáslakás 58,4%-át ritkán vagy egyáltalán nem fűtötték lakóik.<sup>453</sup> Nem a kisebb jövedelem okoz nagyobb bajt a munkásságnak, hiszen ott csak az elfogyasztott ételek – fehérje, zsír, szénhidrát – aránya tolódik el, hanem a rosszabb és igénytelenebb lakás. „Az olcsóbb lakás azonban kisebb is, sötétebb is, nem is nyílik az utcára, kellemetlenebb környezetű kényyszeríti az embert és a nyomort a látogatók és a szomszédok előtt is feltárja.”<sup>454</sup>

*„Mikor én üzemigazgató lettem és eljöttem erre a településre, még szomorúbb képet találtam mint Perecesen volt. Perecesen és itt a vándortelepülést még most is felszámolandónak tartom, de ami itt volt... bementem a lakásba és kiláttam, a disznóólnak a bűze meg a szennyje folyt befelé, hát mondom álljunk már meg! Hogy tudnak ilyen körülmények között élni egyáltalán?” [♂ – 1927, bányagazgató]*

Az államszocializmus időszakában is jellemzőek a kolóniák negatív megítélése, akár a régi, akár az új időszakokban épült telepekről is van szó. „A Borsodi Tröszthöz tartozó ormospusztai bánya barakkszobáin még kilincs sincs (bárki ki-be járhat). Ugyanitt 400-500 személy részére mindössze 2 rossz állapotban lévő angol WC van”<sup>455</sup> Számos kolóniának meghatározta a sorsát az, hogy lakói hosszú távon jövőtlennek ítélték meg. „Ide senki azzal a céllal nem telepedett le, hogy végleg itt maradjon: kihasználni a pillanat adta előnyöket, s aztán továbbmenni.” – írja Szvircsek Ferenc a salgótarjáni kolóniákról.<sup>456</sup>

*„Nem volt itt az égvilágon semmi! Sár, piszok, meg egy csomó munkás. A házakon akkor még dolgoztak, és volt, hogy mi bent a szobában, a vakoló brigád meg kint a falon pihent, a kötelek ott libegtek az ablakban. [...] Volt itt annyi bugris, hogy azon csodálkoznál! Sok nyírségi család költözött ide, mindenféle falusi.” [♂ – 1933, bányász]*

Egy 1953-as üzemi szociális jelentés rámutat a kolóniák erkölcsi- és anyagi züllésének okaira. „Régebben az üzemnek volt egy karbantartó részlege, amelyik a szolgálati lakásokat kívülről és belülről tatarozta. [...] Amióta a szolgálati lakások karbantartása nincs az üzem kezelésében, a szolgálati lakások állapota rendkívüli módon leromlott. Rengeteg a panasz a dolgozók részéről, hogy vizesek és penészesek a lakások. [...] A túlszűfoltóság következtében a kolóniákon rendkívül nagy a rendetlenség, a tisztátalanság. [...] Rendkívül sok a lakótelepen a patkány. [...] Több helyütt az apró szárnyas állatokat is a szobában tartják, így védik őket a patkányok ellen.”<sup>457</sup> Egyes leírások a vállalati törődést jóval kisebb hatásúnak vélik, melyek szerint a termesterek, gondnokok csak a legszükségesebb állagmegóvási munkákat végezték el a kolóniák lakásaiban.<sup>458</sup> A péti vegyigyár munkástelepének karbantartására az egykorú leírások szerint mindig nagy gondot fordítottak, ezt bizo-

<sup>452</sup> Szántó Ferenc: Lakások, bérek, árak. Életviszonyok az 1920-as években egy iparvidéken. *História*, 1983. V. évfolyam 1. szám, 24.p.

<sup>453</sup> Gyáni Gábor: Bérkaszánya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja. Budapest, 1992, Magvető, 163.p.

<sup>454</sup> Vajda Mihály: *Munkásháztartások...* 317.p.

<sup>455</sup> A szénbányászat egyes munkaerőkérdései. in Belényi – Sz. Varga: *Munkások...* 421.p.

<sup>456</sup> Szvircsek Ferenc: *Kolonizálás...* 100.p.

<sup>457</sup> Az üzemi dolgozók és üzemi vezetők szociális és kulturális helyzete 1953 őszén. in Belényi– Sz. Varga: *Munkások...*337.p.

<sup>458</sup> Gergely Ernő – Jakab Sándor: *A szénbányászok munka- és életkörülményei 1945-1948*. Budapest, 1988, Bányaiipari Dolgozók Szakszervezete – Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, 129.p.

nyítja a nagy létszámú karbantartócsoport, amely mind a tisztántartásról, mind a parkosításról gondoskodott.<sup>459</sup>

A kolóniában lakó munkások – a lakás méretétől függetlenül – amennyire csak lehetett, ügyeltek arra, hogy a gyermekek és a szülők külön helyiségben töltsék az éjszakát. Ez részben a magánélet intimitásának megtartása, erkölcsi megfontolások, részben praktikus okok miatt történt így. A családfenntartó igen sok esetben „műszakban”, azaz hol éjszaka, hol délután vagy nappal dolgozott, folyamatos munkarendben. Ez megkívánta, hogy otthoni pihenése zavartalan legyen, ehhez pedig szükség volt az elkülönülésre. Csupán a megkérdezettek 6%-a élt olyan családban, ahol kényszerűségből mindenki egy szobában aludt. Ennek jó része csupán időszakos volt, s a téli fűtési költségek megtakarítása céljából adódott így.

A lakás helyiségei azonos megítélés alá estek, nem kezelték egyiket-másikat kiemelt figyelemmel. Csupán 2%-uk tartott fel tisztaszobaként felfogható helyiséget, a „szép szobá”-ban, vagy „első szobá”-ban is laktak. A lakás minden négyzetméterét kihasználták. A válaszadók 27%-a a lakást egyetlen, homogén térként kezelte, azt külön részekre bontani nem is volt képes. Napközben a konyhában tartózkodtak a legtöbbet: itt étkeztek, beszélgettek, tisztálkodtak, s itt fogadták azokat a vendégeket is, akik nem bírtak különleges fontossággal.

A munkáslakásban a konyha volt a központi helyiség, mely részben a főzés és az étkezés helyszíne volt, részben nappali szobai szerepkört is betöltött.<sup>460</sup> A napi tisztálkodás is a konyhában zajlott le<sup>461</sup>, sőt, gyakorta még hálóként is szolgált.<sup>462</sup> Éppen ezért sok esetben a konyhát, ismerve annak a munkásság életében betöltött kiemelt szerepét, a többi lakóhelyiséghez viszonyítva<sup>463</sup> túlméretezték.<sup>464</sup>

A falusi kolóniákban többnyire szoba-konyha, „spájzos”, komfort nélküli lakásokban éltek. Sokszor több család is együtt, vagy a szülőknél egy szobában laktak. A bányá adta a szobabútort az induláshoz oly módon, hogy a berendezés – vaságy, asztal, széntüzelésű tűzhely, vízmelegítő stb. – a vállalat tulajdonában maradt. Csak a legszükségesebb, egyszerű berendezési tárgyakkal rendelkeztek. A megkérdezett kolónialakók közül csupán egy családnak volt saját, új lakása, bútorokkal, rekamiéval, perzsaszőnyeggel berendezve – igaz, csak egy szobás. Egy másik, ritka esetben a kolónialakásban lakó hűségpénzből vásárolt szolgálati garzonlakást. A munkások között a kolóniában való lakás általános, elfogadott életmódot jelentett, s rövid távon nem motiválta őket semmi saját tulajdonú ingatlan vásárlására, a kolóniából való kiköltözésre.

---

<sup>459</sup> Angeli Imre: *A Péti Nitrogénművek...* 181.p.

<sup>460</sup> Gyáni Gábor: *Lakáshelyzet...* 365.p.

<sup>461</sup> Fűrészné Molnár Anikó: *Bányászlakások...* 27.p.

<sup>462</sup> Gergely Katalin: *A Százados úti...* 33.p.

<sup>463</sup> A konyha és a szoba aránya átlagosan 1-1,5:2 volt – Fischer József: *A budapesti munkáslakások szociológiája. Tér és Forma*, 1943, 137.p.

<sup>464</sup> Vass Tibor: *Az ózdi acélgyári...* 28.p.

## **Saját ház**

A közületi, állami lakásépítkezések század eleji hulláma egyedül a fővárosra korlátozódott, és a vidéket messzire elkerülte, s ugyanilyen eredménytelenséget tudott felmutatni a szövetkezeti lakásépítkezés is.<sup>465</sup> A munkásság lakásgondjainak a megoldását többen is a saját lakások építésében látták, a munkások saját tulajdonhoz való jutását kifejezetten üdvösnek tartották. A péti vegyigyár, nem lévén képes saját kolóniájának lakásaiban elhelyezni törzsmunkásságát, azok saját lakásépítését kedvezményesen, mindössze négyszögölenkénti 2 pengőért kiosztott telkekkel segítette. Ezt megtette azzal is, hogy az igénylők számára konyhakert létesítéséhez is kaphattak területet, amelyhez a vállalati kertészet önköltségi áron biztosította a zöldséget és virágot.<sup>466</sup>

A saját tulajdonú munkásházak megítélésére a kolóniáknál tapasztalt kettősség nem jellemző, amikor említik azokat, azt szinte kizárólag pozitív kicsengéssel teszik: „Azok a házak, amelyeket a telepi munkások megtakarított pénzükből, a telepek közelében gyakran a vállalatok támogatásával építenek, jó beosztásúak és külsőleg igen tetszetősek.”<sup>467</sup> Ugyancsak a mikrokulturális elemek meglétét és az asszimilációs folyamatok ellenére való működését bizonyítja az a tény, hogy a kolóniából nyugdíjassá válásuk, anyagi megerősödésük, vagy egyéb okokból kiköltöző lakosok sokszor visszatértek az általuk elfogadhatónak vélt lakó- és térformákhoz. Ez a kolóniában megöregedett munkások esetében gyakorlatilag megegyezik a kolóniabeli lakásaik elrendezésével. Gyakran még a saját építésű házak külseje, formája, architektúrája is azonos lett a kolóniában fellelhető lakóépületekével.

Nem hallgatható el azonban az a tény sem, hogy egyes helyeken – például Rudabányán –, ahol a kolóniába egy másik, régebbi telepről érkeztek a szakképzett munkások, a kiköltözők egy alapjaiban más lakóformát választottak. Sem a helybeli, őslakos paraszti lakosság építkezési szokásai, sem a kolóniában megtapasztalt formák nem jelentkeztek számukra követendő mintaként. A környékbeli parasztportáktól eltérő, a régi, buléner lakosságú bányásztelepülésekhez hasonló módon alakították ki lakóterüket.

A szocializmus éveiben azonban ezek a törekvések végérvényesen megszűntek. A vizsgált településeken nagyjából az 1960-as évekig volt jellemző ez a folyamat. Az akkori tipizált házformák, a négyzetes alaprajzú, sátozottós házak típusai, melyet a köznyelv a kolóniákban „tízszáz tízes sátozottós”-nek nevezett, részben gazdaságossági okokból, részben az önkormányzatok által megkövetelt területfejlesztési kényszerből kezdtek egyeduralgokká válni. Hozzá tartozott ehhez a változáshoz az is, hogy az addig mintaként követett lakástípusok nem voltak képesek a kor komfortfokozatát nyújtani. A közösség szemében a tradícióval szemben egyre inkább felértékelődtek a kényelmi és gazdaságossági szempontok.

*„Hát szép-szép az a nyerstéglás ház, az apám mindig is arról beszélt, hogy majd olyat építünk magunknak, de az akkor nagyon sokba került volna. Így sokkal olcsóbb is volt,*

<sup>465</sup> Gyáni Gábor: *Lakáshelyzet...* 373-376.p.

<sup>466</sup> Angeli Imre: *A Péti Nitrogénművek...* 181-182.p.

<sup>467</sup> Bán Imre: *Szénbányászok.* 238.p.

*még ennek az árát is alig bírtuk kinyögni. ...meg jobb a beosztása is. Azok, akik annak idején olyat építettek [hagyományos, kolóniabeli építési stílusban] ma már sokan szenvednek a fürdőszobával meg a wc-vel. [...] Nincs azoknak a helye ott jól kitalálva, mert régen elég volt egy kis lyuk is a vizes résznek, de ma már nem.” [♂ – 1912, hidegüzemi művezető]*

Az elégedettség ellenére a házak magánereiből való felépítése nem volt elterjedt. Az időről-időre beinduló, majd szinte törvényszerűen leálló saját házépítési programok a munkásokat érintették legkevésbé, mivelhogy az általános vélekedés szerint „a munkásnak nem életbevágóan fontos érdeke és létszüksége a »saját ház«”<sup>468</sup>, így a saját munkáslakás építkezések nagyságához mérten még a parasztság körében 1924-ben elindított *FAKSZ-mozgalom*<sup>469</sup>, illetve az 1940-ben újtára bocsátott *ONCSA-akció*<sup>470</sup> is sikeresnek volt mondható. Történtek ugyan elszigetelt kísérletek a munkásság szövetkezeti úton való lakáshoz juttatására<sup>471</sup>, de ezek olyan, jobbára kis volumenű építkezések voltak, amelyek a munkások lakásproblémáinak egészére nézve elenyésző hatással bírtak.

A lakásproblémák végleges felszámolása soha nem történt meg, bár a II. világháború utáni kezdeményezések jóval nagyobb sikerrel jártak, mint elődeik. Az 1950-es években tetőződő lakásínség felszámolására indították az úgynevezett *BSH-akciót*<sup>472</sup> is. Ennek keretein belül a korabeli leírás szerint „valóságos kertes bányászlakónegyedek nőttek ki a földből”.<sup>473</sup> Az 1950-es párt- és kormányhatározat emellett számos különjuttatást írt elő a bányászoknak: kiemelt anyagi és erkölcsi megbecsülést, hűségjutalmat, progresszív bérrendszert, munkaruha-juttatást, számos új kitüntetést alapítottak, bányásznapot ünnepeltek. 1957 és 1958 között a bányászok kolonizálásának javítására 10.000 bányászlakást építettek, melyet egy 1974-es kormányhatározat előírása szerint az V. ötéves terv időszakában újabb 10.000 lakással bővítettek.<sup>474</sup>

A munkások saját házzal való ellátása azonban nem minden szakembernek nyerte meg a tetszését. Az ellenzők tábora amellett, hogy jelentős volt, számos oldalról támadta a saját ház-konceptiót. László Gyula műkedvelő kutató, elemi iskolai igazgató a Wekerle-telepről írott monográfiájában a munkásosztályt, mint a saját lakás szellemiségétől távol esőt zárja ki az önálló otthon építésének lehetőségéből: „Maga a lakásmizériáktól sújtott néposztály mint lakásépítő tényező számításba sem jöhetett. A munkásosztály nemcsak híjával volt a legszerényebb magánlakás felépítéséhez megkívánt anyagi eszközöknek, hanem a szociális ideológiának a magántulajdon iránt ellenséges érzületet

<sup>468</sup> Kacsényák Ferenc: *Lakásviszonyaink...* 11.p.

<sup>469</sup> A *Falusi Kislakásépítő Szövetkezet* (FAKSZ) nagyon kedvező kamatozású hiteleket biztosított a lakást építeni kívánó parasztok számára, így működésének 10 éve alatt 38 ezer építkezőnek tudott segítséget nyújtani. – Kacsényák Ferenc: *Lakásviszonyaink...* 18.p.

<sup>470</sup> 30 éves törlesztési idővel működő falusi lakásépítő akció, mely elsősorban a „visszacsatolt” területeken toborzott tagokat. Az *Országos Nép- és Családvédelmi Alap* (ONCSA) segítségével épült fel az 1940-42. évi ár- és belviz során tönkrement házak jelentős része is. – Kacsényák Ferenc: *Lakásviszonyaink...* 25.p.

<sup>471</sup> Faggyas István: Az első házépítő szövetkezet Ózdon. *Lakóhelyünk Ózd*, 1.sz., 1970., 39.p.; uő: A 2.sz. házépítő szövetkezet Ózdon. *Lakóhelyünk Ózd*, 3.sz., 1972., 16-28.p.; Csontos Györgyi – Vass Tibor: *Ózdi munkáskolóniák*. Pomáz, 2001, Kráter, 69-72.p.; 85-88.p.

<sup>472</sup> *BSH* = Bányász saját ház.

<sup>473</sup> Idézi: Fűrészné Molnár Anikó: *A dorogi bányamunkásság...* 80.p.

<sup>474</sup> Konrád Ödön (szerk.): *Bányászatunk 30 éve. 1945-1975*. Budapest, 1977, Műszaki Könyvkiadó, 22.p.

ébresztő atmoszférájában hajlandóságot sem mutatott magántulajdonban lévő lakás szerzésére.”<sup>475</sup> A munkásság ez a saját lakáshoz való viszonyulása olyannyira jellemző vonás maradt, hogy a kolóniában lakók értékrendjében mind a mai napig kimutathatók.

*„A munkások azok nem építkeztek. Az is igaz, hogy egy jó cipő talpát el kellett járni, de aztán megkaptuk a telepen a lakást. Aztán így lehetett felfelé avendzsérozni, hogy egyik lakást cseréltük a másikra, s jobbat sikerült kapni. A falusiak azok meg belerokkantak az építkezésekbe.” [♀ – 1922, háztartásbeli]*

Rihmer Pál *Értekezések és beszámolók* címmel írt tanulmánya szerint a családi házas építkezés azért is káros, mert „A munkásság szempontjából ez a társadalmi hatás különösen veszélyesnek látszik, mert aszociális, közösséggellenes kispolgárokat nevel s ezzel szinte tudatosan törekszik a munkásság atomizálására.”<sup>476</sup> Ugyancsak fontosak a gazdasági szempontok is, mert a családi házak anarchikusan szétszórt csoportokat alkotnak, tetemesre növelik a bejárési időt és költségeket és – ez a legfontosabb érv Rihmer elméletében – családi házakkal ellátni a munkásságot úgysem lehetséges.<sup>477</sup> Gazdasági okokból Major Máté építész is a munkások családi házzal való ellátása ellen foglalt állást. Véleménye szerint mind költségeit, mind a szabadidőt tekintve „...a munkásnak alaposan meg kell fizetnie a családház kispolgári örömeiért.”<sup>478</sup>

### ***Munka a ház körül***

A kolóniában lakó munkások ház körüli tevékenységét nagyban meghatározta az, hogy magát az ingatlant, s sok esetben az azon belül található felszerelési tárgyak – ágy, tűzhely, bojler, asztal, szekrény stb. – egy részét is a vállalat birtokolta. A bérleményben lakó munkás azért sem lehetett jó gazdája házának, mert a karbantartási, javítási munkákat is a vállalat végezte el. Számos leírás, beszámoló<sup>479</sup> tanúskodik arról, hogy ha a központi karbantartás valamilyen ok miatt szünetelt, akkor elárasztotta az utcákat a szemét és a por. A vállalati gondoskodás a szocializmus utolsó évtizedében ugyan egyre felületesebbé vált, azonban amíg az ingatlanok vállalati kézben voltak, meg sehol sem szűnt. Ennek köszönhetően a ház körül végzendő munkák körébe nem tartoztak, nem tartozhattak bele olyan karbantartási, felújítási, szépítési munkák, amelyek a vállalati tulajdont érintették. Ez a hétköznapi életben egyértelműen azt jelentette, hogy egy kolónialakó munkásnak kevesebb teendője adódott, mint egy azonos körülmények között élő, saját házat birtokló egyénnek.

A ház körül végzendő munkák a telepi körülmények között is nemek szerint oszlottak meg. Erős szakadék mutatkozik a klasszikus házimunka – háztartás, főzés, mosás – elvégzésének nemi megoszlása terén. A munkáscsaládokban ez a feladat szinte kizárólag a nők dolga, a férfiaknak csupán 4%-a foglalkozott ezzel. A női munkavégzés területén a különbségek abban kereshetők, hogy a házimunka mellett mit csináltak még az asszonyok. 49%-uk csak és kizárólag a hagyományos értelem-

<sup>475</sup> László Gyula: *Wekerle...* [s.p.].

<sup>476</sup> Idézi: Major Máté: *A budapesti munkáslakások...* 123.p.

<sup>477</sup> Idézi: Major Máté: *A budapesti munkáslakások...* 123.p.

<sup>478</sup> Major Máté: *A budapesti munkáslakások...* 125.p.

<sup>479</sup> Fűrészsné Molnár Anikó: *A dorogi bányamunkásság...* 80-81.p.

ben vett házimunkát végezte. 21%-uk emellett bekapcsolódott a kétlaki földművelésbe is, amely lehetett komolyabb, nyílt földön végzett idénymunka, illetve a konyhakert rendszeres kezelése is. Mintegy 6%-uk emellett olyan egyéb munkát is – szövés, fonás, varrás, parókakészítés – végzett, amivel pénzt kereshetett, 3%-uk a ház körül tartott állatokat is ellátta. Egyes esetekben – a megkérdezettek 4,5%-ában – minden ház körüli munkát az asszony végzett. Ez azokra a családokra volt jellemző, ahol a férj megrokkant, hosszabb távon beteg volt, illetve oly mértékben alkoholistává lett, hogy csupán az üzemi munka idejére volt képes józanul maradni.

A férfiak egytizede semmiféle munkát nem végzett otthon, miután munkahelyéről hazaérkezett, csupán pihent vagy szórakozott. Mivel a házon belül a feleség, a házon kívül a kolónia karbantartó munkásai tartottak rendet, ez nem azt jelentette, hogy az ilyen lakások, háztartások romlásnak indultak, csupán azt, hogy nem fejlődtek. Az ilyen családfőket a közösség nem ítélte el, tudomásul vették, hogy munkaerejét kizárólag a munkahelyén akarja használni.

*„Az én férjem semmit nem dolgozott otthon. Azt mondta, elfáradt a munkába’. Hazajött a műszakból, megmosakodott rendesen, utána jóllakott rendesen, utána meg lefeküdt aludni.” [♀ – 1926, háztartásbeli]*

Ugyanez a magatartás előfordult nehéz fizikai munkát végző nőknél is.

*„Otthon én semmit sem csináltam. 12 óra munka után örültem, ha megmosakodhattam, ettem és lepihentem.” [♀ – 1926, gépszerező]*

A férfiak többsége azonban részt vett a ház körüli munkákban. Elsősorban a nagy fizikai erőt igénylő munkák – kaszálás, favágás, tüzelőgyűjtés, utcaseprés, kerti munka, állatok etetése –, illetve a műszaki érzéket igénylő munkák – karbantartás, autó-motor szerelés – voltak ezek. A férfiak 4,5%-a minden munkát elvégzett, a háztartásit is beleértve, ami a ház körül adódott. Ezek elsősorban a megözvegyült, vagy agglegény életet élő munkások közül kerültek ki.

## **Tárgykultúra, tárgyak**

A megtelepedés időszakában a munkáscsaládok túlnyomó többségének pár háztartási eszközön és ruhadarabon kívül több használati tárgya nem volt. Ennek okait elsősorban a helyváltogatásokban, a kialakulatlan munka- és életmód-viszonyokban kereshetjük. A nagyobb méretű használati tárgyak – bútorok, kályha, tűzhely – a lakások részét képezték, így át- vagy elköltözéskor helyben maradtak. „...ezeknek a lakásoknak nagy része üres, ezekben a lakásokban nincs bútor, üres a szekrény, nincs ágynemű...” – írja le egy 1920-as évekbéli szakszervezeti jelentés egy kolónialakás belsejét.<sup>480</sup> Akadtak persze kivételek, mint amilyen a józsefvárosi Allt-család otthona is volt, amely berendezé-

---

<sup>480</sup> Idézi: Tausz Anikó: *Adalékok...* 651.p.

seinek számával, minőségével messze túlhaladta mind az átlag szakmunkás, mind a munkásarisztokrácia tagjainak tárgy-<sup>481</sup> és lakásnívóját.<sup>482</sup>

Egy 1919-es munkáslakás-leltár<sup>483</sup> a következő tételeket sorolja föl: „1 dunyha, 1 paplan, 2 vánkos, 1 ágyelepedő, 1 szalmazsák, 1 ágyterítő, 1 meleg kendő, 1 drótfogas, 7 különböző fali kép, 1 rózsafüzér, 1 szemétlapát, 1 padlóruha”. Annak ellenére érdemes a munkáslakás és a tisztviselői lakás leltárait egybevetni, hogy nem egy időben s egy helyen, s nem egyfajta szempontrendszer szerint készültek. A *Miskolci Bányakapitányság* irattárában megtalálható egy olyan szerződés, amely felsorolja a „m. kir. kincstár tulajdonát képező [...] tisztviselői lakás” felszereltségét. „A lakáshoz tartozik a bányakapitányság által kijelölendő egy padlástér, kettő pincehelyiség, a nyílt erkély előtti virágos kert, majorságketrec és ól, továbbá közös mosókonyha, vasaló helyiség, szárító padlás, közös udvar és szőnyegporoló állvány használata. A lakás berendezési tárgyai egy drb. villamos árammérő, egy drb. biztosító tábla, egy drb. villamos csengő reduktor, tizenhárom drb. villanylámpa kapcsoló, 5 drb. villamos konnektor, kettő drb. villanycsengő, hét drb. csengőnyomó, egy drb. mennyezetvilágító, egy drb. zsinórfüggő, egy drb. ampolna, kettő drb. csillár és egy drb. húzólámpa pléh ernyővel, továbbá három drb. perpetuum grafítózott kályha, egy drb. Jobbágykályha, egy drb. diósgyőri vaskályha, egy drb. takaréktűzhely, egy drb. fürdőkád kályhával, egy drb. mosdó, egy drb. kiöntő vaskagyló, két drb. closet vízöblítéssel, a virágos kertben vízcsap, toldalékcsővel.”<sup>484</sup>

„A legtöbb lakás példaszerű tisztaságban és rendben van tartva. A hófehérre meszelt falakon sok helyütt aranykeretű tükröket és rikító színnyomatos olajképeket láttunk. A bútorok szegényesek, de tisztességesek. Az ablakokon egynéhány virágcserep, néhol vakító fehér csipkefüggöny barátságos külsőt kölcsönöz a munkáslakásnak” – szól az 1887-es leírás az *Óbudai Hajógyár* kolóniájáról.

A munkások lakásainak berendezése nem mutat a parasztihoz hasonló eredendő egyöntetűséget, a homogenitást az azonos anyagi viszonyok hozzák létre.<sup>485</sup> „...ha van egyáltalán specifikuma a munkáslakás berendezésének, az a paraszti és polgári otthonkultúrák ilyen módon sehol máshol nem jellemző szelektív elegyítésében rejlett. – véli Gyáni Gábor – s a kettő keveredésének a mértéke az egyes munkásrétegek körében más és más volt.”<sup>486</sup>

A kolónialakásokra jellemző, hogy belül nem voltak olyan szegényesek, mint külsejük láttatni engedte, mivel a településen élők sok pénzt költöttek háztartási eszközökre, divatos bútorokra és

---

<sup>481</sup> Peterdi Vera: Az Allt család háztartási eszközei. *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1979-80*, Budapest, 151-195.p.

<sup>482</sup> Lásd: Mialkovszky Mária, S.: Adalékok az otthonkultúra-kutatás kérdéséhez az Allt-féle hagyaték kapcsán. *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1979-80*, Budapest, 43-121.p.

<sup>483</sup> Idézi: Fűrészné Molnár Anikó: *Lakáshelyzet...* 94.p.

<sup>484</sup> Közli: Izsó István: *A 90 éves...* 21.p.

<sup>485</sup> Gergely András: *Települések, lakások...* 433.p.

<sup>486</sup> Gyáni Gábor: *Lakáshelyzet...* 377.p.

egyéb tárgyakra. Ez a viszonyulás nyilván abból következik, hogy mivel bérlakásban éltek arra nemigen akartak költeni, így a könnyen mobilizálható tárgyak vásárlását részesítették előnyben.<sup>487</sup>

### Lakberendezés

Az *Iparművészeti Társulat* már a századfordulón felismerte a munkáslakások belsejének sivárságát, s ezen iparművészeti pályázat kiírásával próbált segíteni. A kiírásra a kor neves művészei is jelentkeztek, többek között az első, 500 koronás díjat elnyerő Vigand Ede, vagy a szintén díjazott Veszély Vilmos, Nádor Lajos, Menyhért Miklós és Mayer Antal.<sup>488</sup>

Sok esetben a konyhában található asztal volt tekinthető a leginkább kihasznált, legfontosabb bútordarabnak. „Nemcsak főzés-előkészítő s egyben ebédlőasztal, de az egyszobás lakásokban a gyerekek leckeíró asztala is. S miután a szobában a gyerekek lefeküdtek, ezen teregették ki a napilapot vagy vették elő a családi könyvelés füzetét...”<sup>489</sup>

Árulkodó adat, hogy lakásberendezésre a két világháború között egy átlagos munkásháztartásban a keresetnek csupán 0,5%-a jutott, míg egy tisztviselőnél ez az arány 13,5% volt.<sup>490</sup> Lakberendezés tekintetében a munkások fogyasztása a II. világháború után is elmaradt a többi társadalmi csoport mögött. A termelőszövetkezeti parasztok másfélszer, az önálló kiskgazdák 16,7%-kal többet költöttek lakberendezési tárgyakra, mint a munkások.<sup>491</sup>

### Saját készítésű tárgyak

A kolóniában lakó munkások környezetére mind a ami napig jellemző, hogy abban nagy számban lelhetők fel a saját maguk által készített tárgyak. Mind a használati, mind a dísz tárgyak készítése nagymértékben jellemző volt a térség munkásságára. Az ügyes kezű embert tisztelték, a közösség elismert tagja volt. Mindemellett az önállóságnak ez a formája nyíltan férfias attribútumnak számított, s akik nem voltak képesek saját kézzel létrehozni valamit, azt nyíltan lesajnálták, ugratták, gúnyolták.

Az ipari munka minden ága feltételezett valamiféle olyan szakmai tudást, amely alapja lehetett az ügyeskezségnek, az önálló tárgyalkotásnak. A teleplakók szemében az ügyetlenség, az, hogy „*voltak olyan ügyetlenebbek, akik csak barmolni tudtak*”<sup>492</sup>, egyenlő volt a szakmaiatlansággal. Ez a közösség szemében pedig egyenesen a munkához való inkompetencia képzetével társult. Abban a milióban, ahol az egyén legfontosabb értéke annak munkaereje és szaktudása volt, ez alapjaiban

<sup>487</sup> Dvorszki Csaba: Szénfalak. Tanulmány a Rudolftelepen élő munkásközösség életmódjának és kollektív identitásának összefüggéséről, változásairól. Szakdolgozat. Miskolc, 2003, Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék, 27.p.

<sup>488</sup> *Művészet*, Kilencedik évfolyam, 1910. Második szám, 79-96.p.

<sup>489</sup> Sipos Péter: Az ipari munkásság összetétele, helyzetének, életmódjának egyes vonásai és szervezetsége Magyarországon (1919-1938). in *Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig*. Győr, 1985, Magyar Történelmi Társulat – MSzMP Győr-Sopron megyei Bizottsága, 50.p.

<sup>490</sup> Sipos Péter: Az ipari munkásság...51.p.

<sup>491</sup> *Munkás-, alkalmazotti és parasztsaládok jövedelme és fogyasztása 1957-ben*. Statisztikai Időközi Közlemények 22. kötet. Budapest, 1959, Központi Statisztikai Hivatal, [munkás-adatok esetében:] 101-159.p.; [paraszt-adatok esetében:] 163-212.p.

<sup>492</sup> ♂ – 1909, vājār

kérdőjelezte meg valakinek az életrealitását. Mindemellett ez a szaktudás a kolóniákat övező földműves falvakban érték is volt, s sokszor pénzt is hozott.

*„Az 1938-39-es években kevés volt a pénz. Akkor édesapám kijárt vidékre kerékpárral. Vándorolt. Iparos emberként megcsinált ő mindent. Tetőfedéstől kezdve mindent.” [♂ – 1927, bányász]*

A telepek munkásai gyakorlatilag mindent képesek voltak önállóan megcsinálni. Ugyanúgy nekiláttak kőműves munkáknak, mint az elektronikai problémák orvosolásának, vagy különféle aprólékos dísz tárgyak létrehozásának. Ebben elsősorban nem szakmai tudásuk, elmélyült gyakorlatuk volt az indíték, hanem az öntudatos magabiztosság abban, hogy egy megtanulható szakma elemeit ők ugyanúgy képesek megtanulni, s egy időszerű problémára sikerrel alkalmazni.

*„Hozzám kilenc falu tartozott, s ebből négy ilyen úgymondott munkástelep volt. Ezeken kellett a tévéket-rádiókat, meg a háztartási gépeket szerelnem. Na azt képzeld, hogy amikor a falvakba hívtak, akkor úgy találtam mindent, ahogy elromlott. De amikor a telepre, akkor azt mindig már javította valaki, addig már valaki mindig belekezdett. Olyan nem volt, hogy ne babrált volna bele a tulajdonos. Hogy ezek milyen bátrak voltak! Még az elektronikába is belepiszkáltak, sorkimenőt cseréltek a tévében, és néha még meg is tudták javítani.” [♂ – 1949, háztartásigép és rtv-szerelő]*

A térség kolóniáira jellemző a gumiszalag építészeti célokra történő alkalmazása. Nehéz olyan melléképületet – ólat, árnyékszékét, fűskamrát, kutyaházat, pincét, vermet stb. – találni, amelynek teteje, oldala, padlózata ne ebből az anyagból lenne. A bányászatra jellemző volt a különféle szállítószalagok alkalmazása, s ennek „melléktermékeként” évente több tonnányi használt gumiszalag keletkezett. Ehhez, mint könnyen elérhető nyersanyaghoz, gyakran nyúltak a munkások, amikor valamit létre szerettek volna hozni. Készítettek belőle asztalborítást, kertkaput, vagy különböző áttöretet vágva bele lábtörlőt is.

Ugyancsak gyakran fordulnak elő a különféle vasakból, acélokból hegesztett, kovácsolt berendezési tárgyak. A kutatás során nem akadt olyan háztartás, amelyben ilyen, házilag készített tárgy ne lett volna. Néhol ez csak egy-egy kisebb virágtartó, máshol asztalok, székek, háztartási állványok, tévépolcok, függönytartók, néhol egész polcrendszerek, bárpultok formájában lelhető fel. A fémekből készített tárgyak minősége jelentős szórást mutat, mert amíg az egyik helyen csupán betonvasból, hevenyészve hegesztett, átgondolatlanul megtervezett tárgyakat láthatunk, addig másutt elmélyült szakismereteket igénylő, esztétizáló, mart, fényezett, komoly innovációt sejtető eszközök tűnnek elő.

A használati tárgyak mellett mindenütt megjelentek a saját készítésű dísz tárgyak is.<sup>493</sup> A térség bányászkolóniáira már a kezdetektől jellemző volt az, hogy a munkában megrokkant, munkaképtelen, illetve már nyugdíjas éveit töltő munkások, amikor csak lehetett idejüket dísz tárgyak készítésé-

---

<sup>493</sup> Lásd: 7. függelék

vel töltötték. Nagy számban készültek úgynevezett türelemüvegek, fonott korsók, faragványok<sup>494</sup>. Jellemzően ezen tárgyakkal is alapanyagul a munkahelyről beszerezhető anyagok szolgáltak. A fónások például nem a természetben megtalálható anyagból, hanem azokból a színes robbantóvezetékekből származtak, amit a bányákban nagy mennyiségben alkalmaztak.

A dísz tárgyak egy elkülöníthető csoportját azok a mesterremek alkotják, amelyekbe a készítő szakmai tudásuk legjavát próbálták belesűríteni. Miniatur csillék, kicsi karbidlámpák, működő gőzgépek. Ezek a tárgyak már a lakáson belüli elhelyezésüknek, installálásuknak köszönhetően is kiemelt fontosságot nyertek. Ezeket a tárgyakat a család óvta, őrizte, hiszen hitük szerint ebben testesült meg a készítő családfő szakmai tudása, a kompetenciát, az életerőt ez közvetítette a látogatók számára.

*„Amit apa csinált, azt a kis működő karbidlámpát, azt semmiért sem adtuk volna el. Az mindig ott állt a vitrinben. Amíg gyerekek voltunk, nem is nyúlhattunk hozzá, csak éppen megérintettük, ha ott volt egy felnőt.” [♀ – 1942, háztartásbeli]*

*„Emlékszem, édesapám milyen nagyra tartotta azt a kis esztergagépet, amit ő csinált, még amikor még felszabadult. Még egy ilyen kis üvegdobozt is ragasztott neki, nehogy porosodjon. Minden vendégnek megmutogatta.” [♂ – 1960, géplakatos-gépszerelő]*

Csak a rudabányai telepre jellemzően a dísz tárgyaknak egy külön csoportja is kialakult. Az ércbányászat közben talált különféle ásványok önmagukban is, különféle installálási keretek között is nagy becsben álltak, s állnak mind a mai napig. Nem található olyan munkáslakás, ahol ilyen díszként kezelt ásványok ne lennének fellelhetők. Vagy csupán az üvegszekrény polcán, vagy díszdobozba ragasztva, esetleg képkeretbe illesztve, de mindenütt ott vannak. Díszítési funkciójuk mellett értékkel is bírnak, hiszen a különféle ásványbörzéken keresett darabok. Az ásványok díszként történő felhasználását mintaadó példák is elősegítik, hiszen a buléner, evangélikus templom oltárát is ilyen kőzetekkel ékesítették építői.<sup>495</sup>

---

<sup>494</sup> Lásd: Viktor Gyula: A rudabányai Érc- és Ásványbányászati Múzeum kiállításai. *Bányászati és Kohászati Lapok – Bányászat*. 1989, 2. szám, 116.p.

<sup>495</sup> Lásd: Szakáll Sándor: A rudabányai evangélikus templom oltára. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV-XXVI.*, Miskolc, 1988, 875-879.p.

## VII. Hétköznapiak: munka és szabadidő

### Az életmód

A munkások életmódját két nagy tényező befolyásolja: részben a társadalomban élő minden ember számára megjelenő, sorozatos, csak a rétegre jellemzően egyedi státuszváltások (gyermekből felnőtt lesz, eltartottból kereső, éretlenből katonaviselt, gyermektelenből anya, képzetlenből szakképzett stb.), másrészt a paraszt-munkás kultúraváltásból következő közvetlen, vagy áttételes hatások (mezőgazdaság helyett ipar, felügyelet helyett szabadosság, falu helyett „város” stb.). Az újabban – ez a gyakorlatban több évtizedet is jelenthet! – munkássá válók életmódja pont ezért tér el a régebbi munkásokétól.

Az életmódnak számos jellemző vonása van. A lakóhely és a külső környezet, amely körülhatárolja és lehetőségeit megszabja; a lakás, az állandó és szilárd keret, amely egybefogja és amelyben elhelyezkedik; a tárgyi kultúra, amit a réteg tagjai rendszeresen felhasználnak, fogyasztanak, kezelnek, amikhez szokásaik, élményeik kapcsolják; a társadalmi státuszok, amelyek az életformával térben és időben összeegyeztethetők, a családok életébe beilleszthetők, más státuszokat viszont kizárnak; a jövedelem, amely lehetővé teszi az egyes réteghatárok időszakos átlépését, s amely már önmagában is hierarchizál; a közvetlen környezet társadalmi ellenőrzése, amely a réteg tagjainak magatartását szabályozza; a nevelés, amely a réteg szokásait a saját csoportba tartozók számára érthetővé és ismertté teszi, az idegen csoportok számára idegenné és szokatlanná teszi; mindezen elemeket a történetiség foglalja keretbe.<sup>496</sup>

A Gázsó Ferenc – Pataki Ferenc – Várhegyi György szerzőhármás az életmódot a személyiség által viszonylagos autonómiával, hierarchikus rendbe szervezett tevékenység-struktúrának tekinti.<sup>497</sup> Dömötör Ákos a dualizmus-kori magyar munkásság életmódjának vizsgálatakor tett definíciójában „az életmód a termelésnek az emberben jelen lévő formája, amely mint minden forma tartalmától viszonylag függetlenné válik bizonyos esetekben. Más szóval: az emberi életmód a természeti szükségletek társadalmi oldala.”<sup>498</sup> Maga a megfogalmazás időben és térben, társadalmi csoportoktól, korszakok ideológiáitól függően nagyon tágan értelmezhető. Ugyanúgy jelenti „a szükségletek kielégítésének színvonalát, a táplálék minőségét és a táplálkozás körülményeit, a divatos ruházat minőségét, a lakáskörülmények komfortfokát, az egészségvédelem fokát, a környezet tisztaságát, a

<sup>496</sup> Kemény István: A magyar munkásosztály rétegződése [1972]. in Kemény István: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest, 1990, VITA, 10.p.

<sup>497</sup> Gázsó Ferenc – Pataki Ferenc – Várhegyi György: *Diákéletmód Budapestben*. Budapest, 1971, Gondolat, 12.p.

<sup>498</sup> Dömötör Ákos: *A dualizmus-kori...* 18-19.p.

természet közvetlenközelségét, az önmegvalósítást, a tartalmas emberi kapcsolatokat”<sup>499</sup>, mint a leglakonikusabb megfogalmazásban ”Azt a módot, ahogy az emberek mindennapjaikat élik.”

Az emberek életmódjában általában a munkatevékenységnek – de ezen belül kiemelten a munkásságnak – meghatározó szerepe van. „Ennek megfelelően az életmódot elsődlegesen a munkával jellemezhetjük, s nem úgy, hogy éppen a munkatevékenységet hagyjuk ki belőle, hogy az életmód fogalmát a magánéletre, a termelésen kívüli, sőt: a politikán, kultúrán is kívül eső magánéletre korlátozzuk. A munka az életmód rétege, a munkatevékenység alapozza meg az életmód minden további rétegét, ez a tevékenység a hierarchia alapja”<sup>500</sup> A munkások életmódja azonban nem tekinthető homogénnek, hiszen a munkásság rétegződése további sajátosan jellemző különbségeket eredményez. „További eltéréseket keltő tényezők egész sorát kell figyelembe venni, a munkások képzettségét, beosztását, munkájuk jellegét, jövedelmi viszonyait, családi állapotát, lakáshelyzetét, települési viszonyait, stb.”<sup>501</sup> Egyes szélsőséges, esetleg időszakos esetekben az egyes munkás élte sokkal inkább hasonlít más társadalmi osztályok tagjaiéhoz, mint saját társaiéhoz. Dömötör Ákos szerint azon iparágakban, amelyek nyersanyagbázisa a mezőgazdaságban gyökerezett s így a parasztsághoz közelebb álltak, a dolgozók életmódjában tovább éltek a hagyományos életmódelemek.<sup>502</sup>

Hosszú ideig a munkásság életminőségét, illetve annak változását az anyagi feltételek változásában mérték. Ha nőttek a pénzbeli juttatások, magasabb lett a gazdasági elismertség mértéke, akkor azt egyértelműen az élet javulásának tekintették. Hankiss Elemér és Manchin Győző Róbert szerint az anyagi életszínvonal növekedése nélkülözhetetlen előfeltétele ugyan az emberi-társadalmi előbbre jutásnak, de nem jelenti egyben s automatikusan az emberek életének, életminőségének megjavulását, az emberi boldogság és megelégedettség fokozódását. Tartalmaznia kell tehát „az anyagi biztonságot, az egészség védelmét, a munka és a tanulás lehetőségét, a társadalmi egyenlőséget és igazságosságot, az emberi méltóságot, a jogvédelmet, a kultúra értékeit...”<sup>503</sup> A gazdasági javak mellett tehát legalább annyira fontos, hogy egy adott közösségben milyen a tolerancia szintje, az egyenlőség mértéke, hogyan és milyen mértékben jelenik meg a szorongástól való mentesség, a létbiztonság érzése, illetve milyen kifutási lehetőség adódik a társas kapcsolatokra vagy a hosszú távon való önmegvalósításra.

Az angolszász tudományos életmód-felfogásával szemben, amely elsősorban a harmónia- és érdekközösség-gondolatra épül, a kontinentális szakemberek zöme a figyelmet a konfliktusra, illetve azoknak a valamilyen módon történő feloldására összpontosítja.<sup>504</sup> Tehát az életmódot jelentősebben befolyásolja a konfrontáció napi szintje, mint a megszerzett szellemi és anyagi javak összessége. Az

<sup>499</sup> A szocialista életmód kérdései. Szemelvények a szovjet szakirodalomból. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1976: 35.p.

<sup>500</sup> Fukász György: Az életmód fogalmáról – filozófiai aspektusban. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1977. 5. szám, 517.p.

<sup>501</sup> Fukász György: *Az életmód fogalmáról...* 526.p.

<sup>502</sup> Dömötör Ákos: *A dualizmus-kori...* 20.p.

<sup>503</sup> Hankiss Elemér – Manchin Győző: Szempontok az élet „minőségének” szociológiai vizsgálatához. *Valóság*, 1976. 6. szám, 22-30.p.

<sup>504</sup> Lásd: Bognár József: Az emberi élet minőségi elemei. *Quality of Life. Valóság*, 1972. 9. szám, 4.p.

életminőség-kutatás, az 1970-es években kidolgozott modellje szerint olyannyira szerteágazó szempontokat kell, hogy figyelembe vegyen, s oly mélyen bele van ágyazva más tudományágak (szociológia, kulturális antropológia, szociálpszichológia, környezettudomány, gazdaságtan, értékelmélet stb.) összefüggésrendszerébe, amely indokoltá tenné egy új tudományág létrehozását.<sup>505</sup>

Losonczi Ágnes szerint a munkások életében két alapvető érték van: a munka és a kenyér. A munkásélet értékei közül azért került első helyre a munka, mert az mindig is egyet jelentett a bérrel, így az étellel, és sok esetben a lakással is. A munkások törekvése elsősorban az anyagi lét megteremtésére és javítására irányult. A munkások alsóbb tanulatlan, mezőgazdaságból származó részének egyetlen vágya az életszint minimumának megteremtése volt, törekvésük pedig az, hogy valahogy a felszínen maradjanak, s ezt az alacsony szinten lévő életet valahogyan biztosíthassák önmaguk és a családjuk számára. Losonczi úgy véli, hogy nincs még egy olyan eszközrendszere az államnak, amelyen az emberek ennyire közvetlenül és teljesen egyértelműen le tudják mérni társadalmi helyzetüket, társadalmi becsültésüket, mint a jövedelem. Az emberi élet szervezésének legszűkebb mindennapjaiban nincs egyértelműbb besorolási rendszer az emberek számára, mint a pénzen alapuló teljesen egyféleképpen értelmezhető csererendszer. A munka értékelésének fő eszköze a fizetés, ebben realizálódik a becslés, s a munkás ebben váltja meg a jó életszint lehetőségét.<sup>506</sup>

## Jövedelem<sup>507</sup>

A lakás mellett a munkáséletmód másik legfontosabb eleme a jövedelem. Ez az, ami az életszínvonal befolyásolásán túl kihat a munkás társadalomban való elhelyezkedésére, a közösségben elfoglalt státuszára, s ezen keresztül mind saját maga, mind családja mások általi megítélésére és az önbecsülésre. A munkásság pénzviszonyainak beszédes példája, hogy a Habsburg-birodalom egyik vezető egyénisége, Josef von Sonnenfels udvari tanácsos az állami pénzügyek szempontjából két alapvető osztályt különböztet meg: azokat, akik pénzzel rendelkeznek és a munkásokat.<sup>508</sup>

A munkásság és a jövedelmi viszonyok kapcsolatát vizsgálva két jellemző megállapítás fedezhető fel. Az egyik szerint a munkás általában alulfizetett, „kizsákmányolt”. A másik a már megszerzett pénzre utal, mely szerint a munkás ab ovo képtelen keresetét ésszerűen beosztani, takarékoskodni. Mindkettőre magyarázat az, hogy nagyon hosszú időn keresztül a munkások az úgynevezett „truck-rendszerben” kapták fizetésük jelentős részét. Ez azt jelentette, hogy készpénz helyett élelmiszer-, tüzelő-, ruha- vagy ital-utalványokat, „Jancsi-bankókat”<sup>509</sup> kaptak, melyet kizárólag a munkáltató által fenntartott üzlethelyiségekben tudtak beváltani. Egyes helyeken „Vannak munkások, akik évek

<sup>505</sup> Hankiss–Manchin: *Szempontok...* 28-29.p.

<sup>506</sup> Losonczi Ágnes: *Az életmód...* 526.p.

<sup>507</sup> Lásd továbbá jelen dolgozat 62-62. oldalán!

<sup>508</sup> Niederhauser Emil: A munkásosztály kialakulása Európában. in *Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig*. Győr, 1985, Magyar Történelmi Társulat – MSzMP Győr-Sopron megyei Bizottsága, 11.p.

<sup>509</sup> Csiffáry Gergely: *Az egercsehi...* 130.p.

óta nem láttak pénzt. [...] Kocsmában bonokkal («Jancsi-bankókkal») fizetnek a munkások s a névérteket adóskönyvbe jegyzik fel...»<sup>510</sup> Ebben a közegben sem a fizetéssel való elégedettségnek, sem a takarékoságnak nem volt lehetősége és helye.

A *Hon* című lap már 1871-ben fellép a munkások alulfizetése ellen. „...egy háromtagú családot a legszorgalmasabb munkás sem képes az alárendeltebb osztályból a munkája után tisztességesen fenntartani annyira, hogy miképp a legpontosabb és legszigorúbb számítás kimutatta, a legegyszerűbb életmód, folytonos nélkülözések mellett is, nem csak hogy semmit meg nem takaríthat, de évenként 300 forintnyi deficitet mutathat fel.»<sup>511</sup> Még kirívóbbnak tetszik a munkásság finánciális helyzete más országok munkásaival való összevetésben. „Az eddig elmondottakból kétséget kizárólag megállapítható, hogy a nyugati munkásság még a mi legjobban fizetett munkásainknál is sokkal többet keres és olcsóbban él meg.” Emellett szembeötlő a különbség „külső, ruházkodás, viselkedés és tisztaság tekintetében»<sup>512</sup>

A munkások alulfizetéséhez képest jóval nagyobb számban készültek olyan kimutatások, elemzések, amelyek a munkásság pénztelenségét az anyagi javakkal bánni nem tudásra vezették vissza. „Egyszer hopp, másszor kopp. [...] ...nyáron hetykén lép a mészárszékbe s kilószámra veszi a kolbászt, télen pedig alázatosan besompolyog és kér a macskájának egy kis májat. Természetesen maga eszi meg, nincs is macskája, rég megdöglött.” – írja a munkások mentalitásáról Veres Péter.<sup>513</sup> A dorogi szénmedencében végzett 1936-os felmérés az eladósodást a munkások túlzott, bár szükséges táplálkozási igényeire vezeti vissza.<sup>514</sup> A bányászok és kohászok pénzkezelésének sajátosságait Gerber Frigyes a különleges viszonyok között végzett munkából eredezteti: „Mivel a bánya- és kohómunkás mindennap balesetnek és életveszélynek van kitéve s soha nem tudja, vajjon épségben kerül-e haza a bányából, ebből kifolyólag a munkások legnagyobb részén bizonyos könnyelműség vesz erőt, mely könnyen feledteti velük az élet anyagi gondjait. A bányász kölcsönt vesz, anélkül, hogy meggondolná, miként fogja azt visszatéríteni; iszik, hogy jobb és vidámabb kedve legyen.»<sup>515</sup>

*„Tehát vették a bútort, vették a ruhát, az autót, a nem tudom mit. Volt olyan, aki három évenként cseréltette a bútort a lakásba’. Nekünk az rejtély volt, hogy azért a bányászok mindig a legjobban keresők között voltak. Még egy társadalmi osztályon belül. Mégis látszatja ennek annyira nincs. Nincsenek kacsalábon forgó paloták, nem utazott senkise’ Olaszországba. De mondjuk mentek üdülni. Felélték. Volt aki kétszer ment el üdülni egy évbe’. Végül is a keresetet felélte a család.” [♂ – 1927, bányász]*

A megoldást László Gyula a munkásság és a mintaadó osztályok keveredésében látta: „A telep munkáslakosságának életmódját lényegesen és előnyösen módosítják a környező, és felfogását kedvezően befolyásoló körülmények, mint például a józan kispolgári és paraszt mentalitástól átítatott

<sup>510</sup> A *Népszava* 1903. július 9-i cikkét idézi: Vonsik Ilona: Egy munkásdinasztia élete a XIX-XX. században. in *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IX.*, Salgótarján, 1983, 142-143.p.

<sup>511</sup> *Hon*, 1871. május 14.

<sup>512</sup> Vajda Mihály: Munkásháztartások Magyarországon és külföldön. *Szociálpolitikai Szemle*, 1912. november 5., 317.p.

<sup>513</sup> Ankét a... 296.p.

<sup>514</sup> Idézi: Fűrészné Molnár Anikó: *A tatabányai...* 204.p.

<sup>515</sup> Gerber Frigyes: *A munkás...* [2.], 132.p.

népelemmel való együttlakás [...] A javarészben kispolgári és földműves családokból származó, a telepen nagy számban elhelyezkedett postás és vasutas elem, az apáktól örökölt egyszerű és józan életfelfogásával, konzervatív jellemével és példájával tagadhatatlanul igen jótékony és termékenyítő befolyást gyakorol a munkáslakosságra...<sup>516</sup>

„A telep munkáslakosságának *életmódja* nagy vonásokban megegyezik a munkásságnak általános és közismert, s minden más néposztályétól sok tekintetben eltérő életmódjával, melyben legszembeszökőbb jelenség, hogy »szeret jól élni«. A munkás munkabérét, egész keresetét – legyen az kevés, vagy legyen sok – testi szükségleteire, s némi szórakozásra hétről-hétre fillérig elkölti, a jobb napok keresetéből válságos időkre nem tesz félre semmit, nem takarékoskodik, nem tartalékol. Karakteréből a kispolgár tökegyűjtésre hajló szelleme, a földművesosztály vagyonszerző törekvése teljesen hiányzik, jövőbenező, tervező gondolatai nincsenek, s előrelátása, számítása legfeljebb szombat-tól-szombatig terjed. [...] A legdúsabb napokat egyszerre a legsoványabb hetek követik, s a munkáscsalád életmódja a legalacsonyabb, olykor a nyomorgás színvonalára süllyed.”<sup>517</sup> – írta László Gyula a *Kispesti Állami Munkáslakótelepről* írott monográfiájában. Ugyancsak a takarékoskodni nem képes, a mindennapi kényelmet a hosszú távú célokért, az önálló lakásért feladó munkás képét jeleníti meg László Gyula szépíró<sup>518</sup> a *Küszködők* című novellájában.<sup>519</sup>

„A parasztnak meg van az a szokása, hogy mindig sír! Mindig panaszkodnak, hogy nekik nincs. A bányász, a munkás, amilyen van, amiért megdolgozik azt feléli. Költ szórakozásra, ruházkodásra, luxusra. A paraszt spájzol, gyűjtöget, raktároz.” [♀ – 1944, háztartásbeli]

A paraszti kultúrában a föld mellett az egyik legjelentősebb vagyoni érték a ház volt. Ez mindig olyan tényezőként szerepelt, amiért érdemes dolgozni, nélkülözni, házasodni. Kolóniában élő munkásság esetében a ház nem bírt ehhez hasonlóan sem anyagi, sem szimbolikus értékkel. Az értéket elsősorban az jelentette, hogy nem kellett a ház megszerzésére anyagi forrásokat áldozni. A telepen kapott ház egyenlő volt a biztos megélhetéssel.

„Sajókezén laktunk és havi 15 pengőt fizettünk lakbért. Ide eljöttünk a kolóniára, itt kaptunk egy kétszobás lakást, mert 4 gyermek volt a családban, két nővérem, az öcsém meg én. És azért a kétszobás lakásért fizettünk 4 pengőt. Hát annak a bérnek a családban fantasztikus értéke kellett lenni abban az időben. Keresett édesapám 30 pengőt, 35 pengőt. És nem mindegy volt az, hogy egy hattagú családot miből tart el és mennyiből.” [♂ – 1927, bányász]

„Az én koromba' munkásnak lenni egy biztos megélhetést jelentett, meg mellette biztos szociális ellátottságot vagy lakást adtak. Ez a lakás, amibe' most lakok, ezt is a bányától kaptam. Nemcsak én, hanem több százan. Munkásnak lenni akkoriban jó volt. Jó volt. Biztos megélhetés.” [♂ – 1932, villanyszerelő]

<sup>516</sup> László Gyula: *Wekerle...* [s.p.].

<sup>517</sup> László Gyula: *Wekerle...* [s.p.].

<sup>518</sup> A munkásság életmódjával a két világháború között két László Gyula is foglalkozott. Az egyik László Gyula műkedvelő kutató, elemi iskolai igazgató, a másik a korszak méltatlanul hanyagolt szépírója volt.

<sup>519</sup> László Gyula: *Küszködők*. in *Munkások*. Budapest, 1944, Magyar Élet Kiadása, 51-73.p.

Amikor egyszerre sok embert kellett telepíteni lakáshoz juttatni, a munkások szemében azok értéke is megnövekedett. Néha extrém helyzeteket is létrehozott a lakáshiány, a lakásra való várakozás.

*„Amikor a barcikai lakótelep épült, olyan sok volt a bejáró dolgozó és olyan kevés a telep lakás, hogy akkor mink építők kérvénnyel fordultunk a MÁV-hoz, s az teljesült is. Indítottak egy speciális szerelvényt az Alföldről, ami háromszáz kilométert jött egyfolytában egész Barcikáig, de be oda a központig. Barcika-Hatvan-Szolnok-Szentes-Hódmezővásárhely-Makó, így ment a vonat, s vitte-hozta a sok munkást, aki nem tudott itt lakást kapni.” [♂ – 1932, lakatos]*

Lényegtelennek tűnő, de mégis sok mindent meghatározó különbség az, hogy a munkások a fizetést heti-, kétheti rendszerességgel kapták, míg a tisztviselők és altisztek havonta. Az altiszteket éppen ezért több helyen „havidíjasoknak” is nevezték.<sup>520</sup> Számos visszaemlékezés leírja, hogy fizetésnapokon a munkásfeleségek már az üzem bejáratánál várták férjeiket, hogy tőlük elvegyék, „megmentsék” a fizetést.<sup>521</sup> A családi kiadások közül ugyanis a legrendszeresebb, s a jelentősek közé tartozó kiadás volt az apa „szórakozása”<sup>522</sup>, ami legtöbbször a szaktársakkal való alkoholfogyasztást jelentette. „A munkás általánosan el van adósodva s nem abból él, mit megkeresett, hanem mit keresni fog... [...] ...általában szűkőn él s ha egyszer jó keresetje is van, a jövődjő jó keresetjére rendszeren adósságokat csinál... Ezen eladósodást előmozdítja az alkoholizmus, a könnyelműség és az időszakonkinti nagyobb kereset”<sup>523</sup> – véli 1907-ben Tóth Imre bányorvos.

*„A bányában ott voltak a különböző földalatti pótlékok, ha folyamatosan a föld alatt dolgozott, akkor kapta a délutános, éjszakai pótlékot, minden hónapban szénjuttatási pénz volt, minden hónapba adták a szén, arra nem volt gondja. Decemberben meg a nagy hűségpénzeket. Ruhát kaptak, csizmát. Olyan hűségpénzeket adtak, hogy abból meg lehetett venni bútorokat, lakást, hogyha az ember gyarapítani akart, az volt az alap. Itt már tudták ezt a működő boltok, volt itt egy vas meg ruhás bolt, hogy abban az időszakban rengeteg árut hozattak, mosógépet, ilyesmit, sok mindent. Úgy volt, hogy már augusztusban feliratkoztunk, hogy ruhaneműt, ágyneműt, paplant szeretnénk venni...” [♀ – 1946, háztartásbeli]*

A II. világháborút követően a szocialista időszak egészére jellemző volt a nemzeti jövedelem folyamatos – egyes időszakokban jelentős – emelkedése<sup>524</sup>, s ez alapjaiban befolyásolta a munkások jövedelmével kapcsolatos véleményeket. Az alulfizettség gondolata – talán általános emberi sajátosságokból eredően – mindig is napirenden maradt, de a takarékosagra való képtelenség „elmélete” kikopott a közgondolkodásból. Nagyjából ekkoriban alakult ki az a kettősség is, hogy a hivatalos frazeológiában a jövedelem helyett a munkahely, s ezen keresztül az államideológia iránti elkötelezettség lett a munka értékének az egyik legfontosabb mértéke. „És ha hiszi, ha nem, nem a pénz tart

<sup>520</sup> Dömötör Tekla: *A Salgótarján-környéki...* 161.p.; 162.p.

<sup>521</sup> Dömötör Ákos: *A dualizmus-kori...* 23.p.

<sup>522</sup> Vonsik Ilona: *Egy munkásdinasztia...* 148.p.

<sup>523</sup> Tóth Imre: *Az alkalmazott higiéné...* 625.p.

<sup>524</sup> Ha az 1950. év nemzeti jövedelem-indexét 100-nak vesszük: 1960=177; 1970=300; 1977=450; 1978=469. – Kulcsár Kálmán: *A mai magyar...* 182.p.

itt bennünket. A családot, a gyerekeket alig látjuk. Egyedül a bányászhuség, ami itt tart...<sup>525</sup> – nyilatkozott 1985-ben Dancs György vājár egy helyi hírlapnak.

A vizsgált térség munkásaira is jellemző volt a takarékosági szempontok alacsony szinten való kezelése, a felhalmozás hiánya. Ez részben a szemléletnek, részben az anyagiak szükségének tudható be. Az új életet kezdő, frissen családot alapító párok túlnyomó többsége gyakorlatilag semmit sem kapott a szülőkötől, rokonoktól. A megkérdezettek háromnegyed része rendszerektől és történelmi időszakoktól függetlenül sem pénzt, sem bútort, sem lakást, illetve egyéb szülői támogatást nem tudhatott maga mögött házasságkötésekor.

*„A lagzira inkább kisebb ajándékot vettek. Volt olyan hogy edényt vettek. Volt aki törülközőt, lepedőket, 2-3-4 lepedőt. Hallottam olyat hogy a vőlegény a menyasszony cipőjéből ivott. Olyan erre felé nem volt, hogy bohóckodás, játék. Komolyabb volt a lagzi.” [♀ – 1942, háztartásbeli]*

Az önálló élet megkezdésekor csupán 3-6%-uk birtokolt megemlíthető javakat, s 13%-uk rendelkezett üzemi lakással. A szűkös indulótőke ellenére mégis mindenki bízott a jövőben, s abban, hogy a munkát adó vállalat segítségét felhasználva saját munkaerejével fel tudja építeni a családi „gazdaságot”, s képes lesz megtermelni az ehhez szükséges tárgyi javakat.

*„Annak idején, ha valaki dolgozott, higgye el, nem volt gond a megélhetés.” [♀ – 1944, telepi bolti eladó]*

*„Az ember dolgozott, jól keresett, és ez 3-4 éves takarékoság szempontjából meg tudott venni egy autót.” [♂ – 1927, bányász]*

A vizsgált kolóniák mindegyikében ismerték és használták is a „szegények vagyunk, de jól élünk”<sup>526</sup> mondást. Eszerint a napi kényelem, az igényes öltözködés, a jó minőségű élelmiszerek fogyasztása, a szórakozás messze felül állt a takarékoságon, a saját ingatlan birtoklásán, s az utódok önálló életének anyagi megalapozásán.

*„Soha nem voltunk jómódúak, de soha sem voltunk szegények sem. Gyermekkoromban hiányt nem szenvedtem semmiben sem. Sem kosztban, sem ruházatban, sem társaságban, gyerekek társaságában. Mindenünk megvolt. A háború után is megvolt minden, nekem a Tröszt, ilyen bányászcsalád akción belül építette ezt a házat, úgyhogy anyagtól kezdve minden volt tényleg. [...] Nem mondom, hogy dőzsöltünk, de megéltünk. [...] '72-ben vettük a az első kocsit [...], négy kocsink is volt.” [♀ – 1937, titkárnő]*

### **A jövedelmi viszonyok változása**

Saját jövedelmi viszonyaikat a munkások elsősorban annak változásában értékelik. Ebben három markáns időszakot különböztetnek meg: a II. világháború előtti, a szocializmus időszakát, illetve a rendszerváltoztatás utáni, egészen a máig tartó periódust. A térség kolóniáiban ebben a hármas fel fogásban, az egyes történelmi korok viszonyrendszerében ítélik meg jövedelmüket.

<sup>525</sup> Termelési riport Lyukóbányán. *Déli Hírlap*. 1985, 17.évfolyam, 51. szám.

<sup>526</sup> ♀ – 1943, szakmunkás

A világháború előtti korszakra a munkások többsége, 54%-a úgy emlékszik, hogy bár szegényben éltek, de mindenük megvolt. Volt munkalehetőség, s a kolónia védőburka, a közösség szolidaritása és ebből eredő anyagiassult segítsége, mely nagyban támaszkodott a munkaadó vállalat paternalista gondoskodására azt eredményezte, hogy többségük ezt a kort egyértelműen pozitív viszonyulással ítélte meg. Sokan úgy érzik, hogy „szép időszak volt, mert ha volt munka, volt minden”<sup>527</sup>. Főleg akkor magas ez az arány, ha tudjuk, az 1950-es évek erőszakolt, s sok esetben egyetlen lehetőségként megjelenő ideológiája a megelőző történeti időszakot egyértelműen a munkásság kizsákmányolásaként fogta fel. A visszaemlékezők 10%-a erre a korszakra, mint egyenesen a munkások számára legtöbb lehetőséget kínáló időszakra emlékezik. A megítélésben köztes vélemények gyakorlatilag nem léteznek, 42% a nélkülözések, az anyagi ellehetetlenülés, a „rossz idők” koraként, amikor „a fiúk még a lányok ruháit is hordták, s ez a legeslegnagyobb szegénység”<sup>528</sup> koraként azonosítja ezt a periódust.

A jövedelem szempontjából mind a Rákosi-, mind a Kádár-korszak megítélése egyöntetű: ez a munkásság felemelkedésének aranykora, a korlátlan lehetőségek időszaka. A munkásoknak mindössze 3%-a volt elégedetlen ezzel az időszakkal. A megkérdezettek 90%-a minden kritika nélkül, egyértelmű pozitív viszonyulással gondol erre a periódusra. Sokan azt vallották, hogy ez „aranyélet volt”<sup>529</sup>, s hogy minden tekintetben „ez volt a munkások számára a csúcs”<sup>530</sup>. Minden jobb lett, voltak lehetőségek, mindig volt munka, emelkedett az életszínvonal, s ami nagyon fontos: megbecsülték őket.

A jelen megítélése már jóval összetettebb képet mutat. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a kolóniában lakó munkások túlnyomó többsége ma már a nyugdíjából él – jelentősen az országos átlagnyugdíj fölötti pénzüsségekből. Ennek köszönhetően majd’ felük, 46%-uk elégedett jelenlegi helyzetével, míg másik felük – 43% – hanyatlásként éli meg a rendszerváltoztatás utáni időszakot. Elsősorban azokat, a már fényűzésnek számító lehetőségeket hiányolják, ami a múltban számukra minden nehézség nélkül elérhető volt azaz a „hétköznapi luxuscikkeket, s azt, hogy mehettünk üdülni, utazgatni bárhová”<sup>531</sup>, s hogy „ma már nem tudunk rendszeresen étteremben enni”<sup>532</sup>.

## A lopás

A vizsgált kolóniák mindegyikére jellemző, hogy jövedelemszerző tevékenységként a lopás mélyen beépült a munkások elfogadott repertoárjába, s ezen keresztül világképüknek egy részét is sajátosan meghatározta. Egyes munkapszichológiai megközelítések szerint maga a lopás a munka során felgyülemlő, s szükségszerűen a munkaadó, a tulajdonos felé irányuló agresszió egyik megjelenési formája. Elsősorban nem a megszerezhető anyagi érték, hanem a stressz levezetése, illetve a sérel-

---

<sup>527</sup> ♂ – 1938, gépkezelő

<sup>528</sup> ♂ – 1929, vájár

<sup>529</sup> ♂ – 1923, vájár-bányamentő

<sup>530</sup> ♂ – 1924, géplakatos

<sup>531</sup> ♀ – 1926, gépszerelő

<sup>532</sup> ♂ – 1934, bányamester

mek felettéseken, „főnökön” való elégtétele a motiváció indítéka.<sup>533</sup> Sik Endre a munkahelyi, közösség sérelmére elkövetett lopásokat az ideológia szükségszerű velejárójaként kezeli. Véleménye szerint a létező szocializmusban a társadalmi tulajdon tulajdonosnélküliségéből fakadó munkahelyi lopás általánosan elterjedt, mindenütt megtalálható volt.<sup>534</sup> A lopásnak ezt, a munkaadói tulajdon ellen irányuló, inkább szimbolikus jellegű, mint gazdasági kényszerből adódó típusát több nyugati társadalomkutató is leírta.<sup>535</sup> Mint ahogyan arra Földi Viktória kutatásai<sup>536</sup> is rámutattak, a kolóniában élő munkások életmódjához legnagyobb hasonlóságot mutató uradalmi cselédek lopáshoz való viszonyában ugyancsak a másodlagos, jelképes, s az erkölcsiséget a háttérbe szorító viszonyulások voltak a jellemzőek. A lopást ritualizált közösségi eseményként gyakran a játék örömeért kezdeményezték. Pont ez a réteg, a nincstelen agrárproletárok voltak azok, akik kifejezetten keresték a munkásságban való átlépési alkalmakat, életük kiteljesedését látták az ipari segédmunkában, s mindig is tömegesen jelentkeztek a munkaerőpiacon.<sup>537</sup>

Az 1989-es rendszerváltoztatás előtt szinte kizárólag csak a köztulajdon, utána azonban már a magántulajdon elleni lopások is jellemzőek voltak.

*„Amikor elmentünk száraz fát gyűjteni az erdőre, hazafelé nagymama mindig lopott egy nagy tőköt a parasztok földjeiről. Enélkül nem is lett volna mit enni. De vigyázni kellett, mert a Krokodil [a gúnynevén emlegetett kerülő] mindig ott ólálkodott és elkapta az embert, akkor a késével elvágta a kötelet, amivel a fát a hátára kötötte, s a fa lezútyant a földre.” [♀ – 1922, háztartásbeli]*

A nehézipar 1980-as évekbeli leépüléséig jellemző különbségeket mutatott a vállalati- és a magántulajdon tisztelete, az ellenük irányuló lopások eltérő kezelése. A gazdasági-politikai változások a települések lakosságát katasztrofálisan érintette, hosszas és fájdalmas agóniát követően megindult a munkahelyek felszámolása. A kolóniákban a kilátástalan jövőkép nagyjából azonos magatartásformákat hozott a felszínre. A nehézipari termelési eszközök, épületek, berendezések spontán, magánszemélyek általi széthordása egyre hatványozottabban jelentkezett, s azt tekintették „ügyes embernek”, aki minél többet tudott saját használatba venni a vállalati tulajdonból, s az kapta meg a „nem igazi férfi” és a „tehetetlen ember” bélyeget, aki nem akart, nem tudott ebben a folyamatban részt venni.

*„Az irodában dolgoztam, így én nem sok mindent tudtam hazavinni, pár ív papírt, radír-gumit, gemkapcsot. Hogy hányszor, de hányszor kaptam ezért a fejemre, hol itt, hol ott, hogy más miért tud annyi értékes dolgot hazavinni, s én miért nem? Hogy hogy lehetek ilyen tehetetlen!?” [♂ – 1930, tisztviselő]*

<sup>533</sup> Juhász Ágnes: *Munkahelyi stressz, munkahelyi egészségfejlesztés*. Budapest, 2002, BME – Ergonómia és Pszichológia Tanszék, 8.p.

<sup>534</sup> Sik Endre: A kgst-piachely a mai Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, XLIV. évf., 1997. április, 326.p.

<sup>535</sup> Bővebben lásd: Henry, Stuart Denis: *The Hidden Economy: The Context and Control of Borderline Crime*. Oxford, 1978, Martin Robertson.

<sup>536</sup> Földi Viktória: *Erdőkövesd arisztokratái. Lokális és kommunikatív emlékezetben*. Szakdolgozat. Miskolc, 2005, Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék, 40-41.p.

<sup>537</sup> in Belényi – Sz. Varga: *Munkások...* 39.p.

*„Az iskola után az erőműben kaptam munkát, s amikor legelőször mentem dolgozni, az öreg szaki, Gyula bácsi félrehúzott s azt mondta nagyon komolyan: Józsikám, úgy soha, de soha ne menj haza az üzemből, hogy legalább egy 6-os anyát nem viszel magaddal! Minden nap lopj valamit! Én jövőre nyugdíjba megyek, de eddig minden nap vittem haza valamit.” [♂ – 1966, villanyszerelő]*

A tulajdon tiszteletének ilyen ismerveit mind előképek, mind a legutóbbi idők történései meghatározták. A földet is művelő falusi ipari munkások között elfogadott volt az, hogy a nem művelt – kaszált, szántott, egyáltalán a tulajdonosi gondoskodást szemlátomást nélkülöző – földet bárki elfoglalhatta. A földet a bányauzem adta a dolgozóknak, szinte fillérekért<sup>538</sup> vagy ingyen<sup>539</sup>. A földek tényleges értéke nem is sokkal volt ennél több. A föld tulajdon- vagy bérleti joga így minden körülményeskedést mellőzve átszállt a foglalóra. Ez ténylegesen működő folyamat volt, a hanyag tulajdonos teljesen természetesnek vette az ilyen cserét.

*„Volt nekünk a Huta-tetőn egy darab földünk, a bányától kaptuk. Még meg is van a birtoklevél. Nagyon messze volt attól, ahol laktunk, így amikor a férjem asztmás lett, nem műveltük tovább. Akik arra járták, látták ezt, úgyhogy a következő évben már más művelte, az övé lett.” [♀ – 1922, háztartásbeli]*

Az 1950-es évektől kezdődően igencsak felszaporodott lopási kedvet többféleképpen is megpróbálták visszaszorítani. Az egyik ilyen mód, a „legalizált lopásnak” nevezhető azonban több kárt okozott, mint hasznot hajtott. Az egyes munkaterületek vezetői, hogy legalább a lopások által okozott másodlagos károkat elkerüljék, kezdtek a tolvajok „listáin” szereplő tárgyakból maguknak a tolvajoknak ajándékozni. Természetesen a kár végösszege így jóval kisebb lett. Ha egy – a munkások értékrendjében igen előkelő helyen szereplő – meghajtómotor a raktárból, a főnök ajándékaként, a zsírpapírból még ki sem csomagolva tűnt el, a kár összege csak a motor értéke volt. Ha ugyanez a motort a beszerelést követően tulajdonították el, a motor árához hozzáadódott a szakszerűtlen, gyors kiszereelésből, az újbóli üzembe helyezésből, a kiesett üzemórák számából adódó kár összege is.

A legalizált lopás nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a közösség számára egy mintát mutató réteg alakuljon ki. Az „ajándékba” kapott javakkal – ellentétben a lopottakkal – már nyilvánosan is lehetett dicsekedni. A környezet szemében így lehetett ügyes emberré válni. Természetesen a fő motivációt itt is a megszerzett javak anyagi értéke jelentette, de emellett legalább ilyen fontos, ha nem fontosabb volt az a sikerélmény, ami a megszerzést követte. A legalizált lopással szerzett javak többszörösét kítették a ténylegesen lopott javakénak. Gyakorlatilag a kolóniákban ma nincs olyan háztartás, ahol ilyen tárgyak ne lennének.

*„Ha itt minden megindulna, amit loptak, sivatagi pusztaság maradna. Te, itt mindenki lopott valamit a bányából, a gyárból, ki honnan tudott. Van aki házat épített belőle, de mondjuk a földalatt dolgozó bányászok minden nap egy ácskapoccsal összefogott tuskópárral jöttek haza. Jöttek végig az úton, azt mindenki látta. Azzal már meg is volt a tüzelője.” [♂ – 1928, lakatos]*

<sup>538</sup> O.I. szóbeli közlése.

<sup>539</sup> Dienes Bernadett: *A munka becsülete*. 68.p.

*„Itt minden a bányából van. Ez is a bányától van, ezen mentek a csillék, ha meg már nem kell, akkor elhoztam. Barát mindig akadt, aki egy kis disznótoros vagy jó pálinka fejébe' ideadta, ami épp' kellett. Ebből építkezett itt boldog-boldogtalan, nézz csak körül!” [♂ – 1929, bányász]*

A kutatásban részt vevő kolóniákban több olyan eset is ismeretes volt, amikor már a szocializmus éveiben a telepet üzemeltető vállalat lakás nélküli dolgozói „elfoglalták” az üres lakásokat, illetve a már kiutaltakat saját egyéni üzleti elképzeléseik szerint adták-vették. Hasonló eseteket írt le Tóth Eszter Zsófiái is munkásnők körében végzett kutatásai során.<sup>540</sup> A lakásfoglalók, a csereberélők büntetlensége tovább erősítette a munkások erkölcsiségének sajátos jellegét, amelyben a bűn és a büntetés csak egy specifikusan „telepi”, belső szabályrendszerben nyert értelmet és alkalmazást.

*„Amikor megszülettek a gyerekek, szükség volt egy nagyobb lakásra, s akkor beköltöztünk a Hármasházban [telepi épületrész neve] egy kétszobásba. Engedély nélkül. De az üzem vezetése éppen akkor akart már példát statuálni, sokan csinálták már ezt, így egyszerűen kiköltöztettek. Más büntetés nem volt. S később, pár hónap múlva kaptunk is kétszobás lakást, onnan pár méterre.” [♀ – 1943, szakmunkás]*

A büntetés elmaradása, illetve viszonylag enyhe szintje jellemezte a szocialista időszak egészét. Nagyon kevés büntetőügy született, büntetés még kevesebb. Ez annak fényében, hogy gyakorlatilag a közösség figyelő tekintete előtt zajlott, még sekélyesebbnek tűnik.

*„Édesapa elvitt az üzemből jó pár vassínt, olyat, amin a csillék meg a kismozdony járt. Kellott fűdémgerendának egy szuhogyi embernek, mert akkor építkezett. Teherautóval vitték át Szuhogyra és elfogta az úti ellenőrzés. Akkoriban nagyon sokat ért annyi új vassín. Sokat gondolkoztak rajta, hogy mi legyen vele, de aztán nem sok mindent csináltak. Nem rúgták ki, csak az utcai hangosbemondó többször is bejelentette, hogy elkapták, mert lopott. Ennyi volt a büntetése. [...] Persze, akkoriban szégyelltük magunkat, de hamar elmúlt, hiszen mindenki csinálta, csak nem mindenkit mondtak be. Nem néztek le emiatt. [♀ – 1942, háztartásbeli]*

Számos esetben a lopás egy kapcsolatháló kiépítését, illetve egy már meglévő megszilárdítását szolgálta. Az a tény, hogy az ebben előforduló javak lopottak – a munkások körében elterjedt eufemista megnevezésével „szerzettek” – voltak, csak emelte annak értékét. A tárgyak értékéhez hozzáadódott a megszerzés nehézsége, kockázata is.

*„Ha van pincéje valakinek és bővíteni szerette volna, csak szólt a vájár ismerősének, az meg »hozott« magával síneket, ácsolt fából mennyezetet tartó oszlopot, és pár hét alatt olyan pincét hoztak össze, hogy csak na! Az első ott kiforrott borból persze jó sokat kapott is.” [♂ – 1929, bányász]*

A közösségi, vállalati tulajdon tiszteletének ilyen mértékű hiánya ellenére a kolóniákra egyáltalán nem volt jellemző a magántulajdon megsértése. A válaszadók 89%-a szerint a kolóniák ebben a tekintetben egészen az 1980-as évekig biztonságosak voltak, „nem lopott senki, esetleg a gyerekek

<sup>540</sup> Lásd: Tóth Eszter Zsófia: *Változó identitások...* 36-51.p.

gyümölcsöt vagy májusban orgonát”<sup>541</sup>. A munkahelyek megszűnésével ez annyiban változott, hogy a szinte teljes egészében munka nélkül maradt szakképzetlen, segédmunkási réteg – a kolónialakók megfogalmazásában a „cigányok” – egyre inkább elkezdte dézsmálni a kolónia magánterületeit is. Ma már az az általános vélemény, hogy „*ha a figyelmetlen ember elejt egy húszast, már koppanni se hallja, mert még reptében ellopja valaki.*”<sup>542</sup>, s ami nincs „*lebetonozva vagy odahegesztve, annak már lőttek*”<sup>543</sup>.

## Gondoskodás

Jókai Mór már 1870-ben megfogalmazza és szemléletesen le is írja *Fekete gyémántok* című regényében a munkásokról való atyai gondoskodást, s megrajzolja a munkásjólét pár évtized múlva már nem is annyira utópisztikus képét. „A Bonda-völgyi kunyhókban meghonosult a jólét. Nép támadt a pusztá erdők helyén. Felvilágosodás foglalt tért az elhanyagolt szellemekben. Tiszta erkölcs, jellem-szilárdság népszerűvé kezdett lenni. [...] S a nép, melynek apraja-nagyja dolgozik, dolgozik szükségből, dolgozik mulatságból, mely megszokja a munkát, mint élvezetet, s nem mint sanyarú izzádást, az a nép megnemesül. Gondja volt iskoláikra, emancipálta a népnevelőt a népszolgaság nyomorából, ösztöndíjakkal serkenté a tanuló sarjadékot, okos könyvekkel látta el a felnőtteket. Minden falunak könyvtárt, olvasóegyletet alapított. Megszoktatta a népet, hogy nélkülözhető filléreit takarítsa meg. Megismerteté vele a kölcsönös segély jóltevője eszméjét. Takarékpénztárt, betegápolót alapított a Bonda-völgyben. Saját tárnáját pedig, mely tulajdona marad, egészen átalakítá mintamunkásteleppé.”<sup>544</sup>

Elsősorban a munkásság, s ezen belül legfőképp a kolonizált munkásság jelentette a vállalati gondoskodás és felügyelet legfőbb célcsoportját, hiszen ahogy Robert Castel is rámutatott „a vállalatvezetőnek gyakorlatilag korlátlan és senkivel meg nem osztott hatalma van a munkások fölött”<sup>545</sup>. A munkahelyek vezetői sok esetben feudális kényúrként büntettek, vagy kedvük szerint osztottak javakat.

„Minden hónap 30-án, vagy 31-én volt »dingelés« [buléner kifejezés: bányaigazgatói vizit], kiment a méltóságos úr a bányamesterrel a bányába. Egy kőnek sem lehetett lenni a munkaterületen. Illedelmesen köszönt, hogy »Jó szerencsét!«. Visszaköszöntek. »Na, mondja Veres!« A Veres nevű bányász válaszolt. »Az isten segítségével keresek 3 és fél pengőt.« Mire az igazgató: »De magának 5 gyermeke van! Az én segítségével keres 4 és fél pengőt.« »Köszönöm méltóságos igazgató úr, tudom, hogy sokat segített.« [♀ – 1931, háztartásbeli]

<sup>541</sup> ♂ – 1934, vājār

<sup>542</sup> ♂ – 1915, bányászzenekar-karmester

<sup>543</sup> ♂ – 1917, marós

<sup>544</sup> Jókai Mór: *Fekete gyémántok*. [első közlés: 1870] II. kötet. Budapest, 1964, Akadémiai Kiadó, 256.p.

<sup>545</sup> Castel, Robert: *A szociális kérdés alakváltozásai*. A Szociálpolitikai Értesítő könyvtára Budapest, 1998, Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány – KávÉ Kiadó. 229.p.

A gondoskodás rendszerének íratlan szabályai szerint a szereplők kettős szereposztás, a törődő atya és szófogadó, hű fia szerepe szerint viselkedtek. A munkaadó bizonyos juttatásokat „ajándékozott” munkavállalóinak, de paternális viselkedése fejében elvárta a behódoló, engedelmeskedő magatartást. „A bányamunkást a folytonos figyelem, a testi erőt erősen igénybevevő munka csendessé, gyakran szótlanná teszi. [...] A viszony az előljáró és a munkás között a szokásosnál patriarchálisabb.”<sup>546</sup> A kolóniát üzemeltető vállalat az élet minden területén megjelent, igyekezett a lehető legapróbb részletekről is gondoskodni. A gyermek megszületésétől kezdve egészen az öregkori halálig ügyelt arra, hogy elégedett munkásai legyenek.<sup>547</sup>

*„Azt tudtam, hogy nem vagyunk gazdagok, de hogy szegények...? Enni volt, ha más nem zsíros kenyér... A többi gyerek is hasonló volt. Irkát, könyvet, ceruzát a Rimamuránytól kaptunk, néha még ruhát is... Nem tanultam, mert nem volt fontos. Tudtam, ha befejezem megyek a gyárba, a pakolóba... Így mondták a szögcsomagolót. Mentem is. 14 éves voltam, kereső.” [♂ – 1929, MEO-s]*

*„A régi háborús ingek, gatyák lekerültek, mert adtak a bányánál szép, tiszta ruhát, ünneplő ruhát is, munkás ruhát is, meg lábbeliket. Kultúrált ruhákban jártunk.” [♂ – 1939, bányász]*

*„Bármi elromlott, nem volt gond megcsináltatni, mert nagyon szívesen adott a bánya embereket. A mosdóban, ahol a törülköző tartó van, azt a bányaiüzem csinálta meg nekünk. Egy az egyben, teljesen ingyen és bérmentve. A függönyöket is a bányaiüzem vette. Tehát nagyon sok mindenben segített, annak ellenére, hogy semmi közünk nem volt hozzájuk. Vagy jött egy Mikulás vagy egy karácsony, szaloncukrot, játékokat vett a bányaiüzem. És nem csak kicsit, puff lestünk, miután ez megszűnt!” [♀ – 1942, háztartásbeli]*

Kemény István a két világháború közötti munkás-életszínvonal növekedést, a munkások helyzetének szabályozását, a munkaidő csökkentését, s számos szociális szolgáltatás bevezetését az ipari feudalizmus jobboldali radikalizmussal és szociális demagógiával való keveredésében látja. Ebben a tekintetben az ipar sokkal inkább feudalisztikus jellegű, mint azelőtt, mindössze atyaibbá, anti-intellektuálisabbá és katonásabbá vált.<sup>548</sup>

*„Térmester voltam, volt vagy 25 vagy 30 asszony, akik takarításnál dolgoztak. 16 lovam volt, hogy a szemetet eltakarítsák. Kovács, villanyszerelő, kőműves volt a kezem alatt. Mindent rendbe kellett tartani. Az egész kolóniát. Tisztaság minden, ezeket kellett csinálni.” [♂ – 1925, térmester]*

A gondoskodó viszony egészen a szocialista rendszer megszűntéig megmaradt. Formailag majdnemhogy ugyanazok a cselekmények jellemezték, mint évtizedekkel azelőtt. „Minden évben két szekér rönköt, jött a dömpér, ledöntötte, jött a szenes kocsi, hozta havonta, kéthavonta mikor

<sup>546</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 220-221.p.

<sup>547</sup> Lásd: 9. függelék.

<sup>548</sup> Kemény István: *A magyar munkásosztály...* 9.p.

mennyi kellett, 8 mázsa szenet. Üzemelt a népbolt, ahol jutányos áron lehetett venni mindent, az üdülés is szinte ingyen volt. Nincs tekintélye itt senkinek – legyint az egykoron büszke vájár.<sup>549</sup>

*„Ahogy szűnt meg a bányá, úgy minden lement, mert tulajdonképpen ezt a telepet mindig a bányá finanszírozta. Abból élt. Ha telepen kellett valamit csinálni, akkor szóltak a bányának, és akkor a bányától mindjárt küldtek annyi embert, amennyi kellett és mindent megcsináltak.” [♂ – 1956, üzletvezető]*

A jelen történéseit, a kolóniák mai lakóinak hangulatát erősen befolyásolja ennek a gondoskodásnak a megszűnése. S mivel a gyakorlatban ez minden átmenet nélkül történt, szinte sokkolta hajdani haszonélvezőit. A telepi lakosoknak minden ebben a bináris oppozícióban nyer értelmet: összehasonlítani a gondoskodó múlt értékeit a ma elhagyatottságával és hanyatlásával. Minden a kolóniák valamelyikében lakó munkással való beszélgetés előbb-utóbb érinti ezt a problémát, az elbeszélők narratíváiban, s közösségi mitológiájában mind a mai napig kitüntetett szereppel bír.

### **Öltözet**

Az egyes munkáscsoportok hierarchiáját leképezte az öltözet is. A szakmunkásréteg a polgárihoz hasonló, a betanított és segédmunkás-réteg a parasztira épülő ruházatot viselt, mely az ipari munkában eltöltött idő növekedtével egyre inkább keveredett polgáris elemekkel. L. Baji Etelka a *Munkásmozgalmi Múzeum* több ezer ipari vonatkozású fényképének vizsgálatával állította össze a századforduló városi ipari munkásságának öltözködési leírását. Ebben három alapvető ruhatípust különít el: a munka-, a hétköznapi- és az ünneplő ruhát.<sup>550</sup> A munkáscsaládokban a ruhákat a teljes felhasználásig viselték.<sup>551</sup> A kopottas ünneplőből hétköznapi, a tovább használódott hétköznapiból munkaruha vált.

*„A háború előtt a férfiaknak volt munkaruhájuk, volt egy otthoni »husoló« ruhájuk, ünneplőből egy volt. Nőknél meg volt otthoni ruha, meg egy-két ünneplőruha. Volt egy igazgató, aki minden évben szétesztotta a használt ruhákat a szegényebb sorsú munkásgyerekeknek. Márciusban régebben már mezítláb jártak iskolába a gyerekek. A régi ünneplőruha meg később, ahogy kikopott, átment otthoni »husoló« munkaruhába.” [♂ – 1928, bányász]*

Dömötör Ákos a századfordulóról írott tanulmányában még arról számol be, hogy a munkásaszonyok, főleg ha idejük nagy részét otthon töltötték, megőrizték a ruházat falusi elemeit, a kendőt, a hosszú, ráncos szoknyát.<sup>552</sup> Az északkeleti bányákban nagy tömegekben dolgozó évente több hónapot is otthon töltő „liptákok” szinte változatlan formában megtartották népviseletüket, s nem vették igénybe a polgáris ruházatokat is árusító kolónia-üzletek szolgáltatásait.<sup>553</sup> De ugyanebben az időszakban fakadt ki indulatosan Berg Tivadar vasgyári mérnök: „Minek a munkásnak a nagy kereset,

<sup>549</sup> Interjú egy bányással. *Déli Hírlap*. 1997. szeptember 9., 7.p.

<sup>550</sup> Lásd: Baji Etelka: A városi ipari munkásság öltözködése a dualizmus időszakában. *Történeti Múzeum Közlemények*, 1985-86., 44-51.p.

<sup>551</sup> Baji Etelka: *A városi...* 45.p.

<sup>552</sup> Dömötör Ákos: *A dualizmus-kori...* 25.p.

<sup>553</sup> Molnár Pál: *Adatok a nógrádi...* 53.p.

kevesebbért is eldolgoznak! [...] ...mert nem lehet megkülönböztetni a munkásnét a tekintetes asszonytól, olyan cifrán jár.”<sup>554</sup> Hasonlóról számol be Bán Imre is: „A telepi munkás öltözködése városias. Az asszonyok, különösen ha kevés gyerekük van, vagy egyáltalában nincs, igyekeznek polgáriasan ruházkodni.”<sup>555</sup>

*„A telepen a munkások mindig próbálták követni a divatot, igényesen, elegánsan öltöztek. A falu és a telep közt megvolt ez a különbség, rögtön lehetett látni, ki a munkás, ki a falusi!” [♀ – 1937, gyors és gépiró]*

*„A bányászok, amikor öltözködtek, megpróbálták az anyagi jólétet kifejezni. Követték a divatot, a modelltől öltöztek. 3-4 váltás ruha is előfordult. Sem az ételből, sem a szórakozásból, sem a ruházódásból nem engedtek, ez jellemző volt.” [♂ – 1939, vágáraktáros]*

A két háború közötti időszakban a nagyvállalatok többsége már gondoskodott a munkaruháról, s ez a háború után is szokásban maradt. Az egyenruhának mindig is magas presztízse volt, hiszen biztos egzisztenciát, nyugdíjjal járó állást jelentett meg. Egyes foglalkozások – postás, vasutas – azért is örvendtek nagy népszerűségnek, mert az egyenruha révén mérsékelni lehetett az öltözködéssel kapcsolatos személyes kiadásokat.<sup>556</sup>

A II. világháború előtti ünnepi munkásöltözet legalapvetőbb jellemvonása a polgári középrétegekhez való hasonulás mind az alkalmazott színek, mind a ruhadarabok fajtái, használati alkalmi esetében.<sup>557</sup> Az egyes ruhadarabok csupán minőségükben különböztek a polgári viseletektől. Sok helyütt a munkások ruházata csupán a használatában különbözött a polgári viselettől.<sup>558</sup> Dömötör Ákos – Nagy Dezső kutatásaira alapozva – annyiban véli ezt másképp, hogy a munkások öltözéke eleinte egységesen a fekete ruha, később a sötétkék ruha volt.<sup>559</sup> A munkások lábbelije a fűzős, magas szárú cipő volt, mely a nagyon hosszú ideig, az 1960-as évekig szinte azonos formában maradt meg.

*„Egyszerű tiszta szép ruhákat hordtak, boltban vásárolt ruhákat, nagyon fontos volt a tisztaság. A ruhát, de különösen a magas szárú cipőt meg is becsülték, mert ritkán tudtak venni.” [♂ – 1939, vágár]*

A II. világháború után jellemző a munkások öltözködési kiadásaira, hogy kétszer annyit költöttek ruházódásra, mint a parasztok, s legalább annyit, mint a tisztviselők. A paraszti és a munkás ruházódás közti különbség nem a ruházati cikkek vásárlási gyakoriságában, hanem a megvett ruházat minőségében rejlett. A paraszt és a munkás ugyanolyan gyakorisággal vásárolt ugyanolyan ruhákat, csupán a paraszt olcsóbbat, rosszabb minőségűt. A szakmunkás férfi vagy nő kétszer annyi ruhát

<sup>554</sup> Kovács György: A diósgyőri-vasgyári munkások élete a felszabadulásig In *Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai VII.*, Miskolc, 1976, 32.p.

<sup>555</sup> Bán Imre: *Szénbányászok.* 225.p.

<sup>556</sup> Valuch Tibor: *A lódentől...* [s.p.].

<sup>557</sup> Bajai Etelka: *A városi...* 44-45.p.

<sup>558</sup> Vass Tibor: *Az ózdi acélgyári...* 23.p.

<sup>559</sup> Dömötör Ákos: *A dualizmus-kori...* 24.p.

vett, mint a segéd munkás, kabátot például a szak munkás 4,7 évente, a segéd munkás 13 évente vásárolt.<sup>560</sup>

*„A munkások mindig szépen öltöztek, volt vasárnapi és hétköznapi ruha. A munkás mindig követte a divatot, mindig nagyon vigyáztak a ruhákra.” [♀ – 1926, háztartásbeli]*

*„A nők mindig a divat szerint öltöztek. A férfiaknál volt ugye munkaruha, volt otthoni, és ünneplő ruha. A kétlakiak azok másképp öltöztek, mint a rendes munkások. Azt észlelni lehetett a ruházatból, hogy ki is a falusi.” [♂ – 1941, lakatos]*

A legnagyobb a különbség paraszt és munkás között a női fehérnemű és harisnya terén mutatkozott – a parasztok alig több mint felét, 60%-át költik ezekre a cikkekre, mint a munkások, míg felsőruházat terén ez az arány 90,6%, a munkás 100%-hoz képest. Jellemző, hogy az úgynevezett átmeneti kabátból feleannyit vettek a parasztok, azt nem igényelték – a ballonkabát munkás-jelkép lett. A ballonkabátot legnagyobb arányban a szak munkások és a beosztott tisztviselők vették, kétszer annyit, mint a segéd munkások. A szak munkások nagyjából ugyanannyit költöttek öltönyökre, mint a vezető tisztviselők. Ez 15%-kal több volt, mint amit a beosztott tisztviselők, vagy a segéd munkások költöttek – s ezek minőségben, árban is ugyanazt jelentik: szak munkások és a vezetők igényeset, a segéd munkások olcsó árut vásároltak. A termelészövetkezeti parasztok harmadannyi, az önálló kisgazdák hetedannyi, szinte kizárólag olcsó öltönyt vásároltak, mint a szak munkások.<sup>561</sup>

*„A fiúk általában öltönyben jártak, de én a férjemet kockás ingben ismertem meg. Nekem megtetszett. Én kockás ingben ismertem meg. Általában öltönyben mentek el, de az én férjem csöves csávó volt, hát jampi, abban az időben lehetett így nevezni.” [♀ – 1942, háztartásbeli]*

*„Mikor már munkás lettem, többet költhettem szórakozásra és ruhákra, bár ruhát nem nagyon vettem, nem kellett több, mint amikor a földeken dolgoztam. Kellott egy ünneplő, egy mindennapos és egy munkaruha.” [♂ – 1944, bányász]*

A munkásnők öltözködését a jövedelmi lehetőségek erősen behatárolták, a divat naprakész követése nem volt jellemző, inkább az egyszerű és ápoltság megjelenésre törekedtek. Az öltözetet erősen befolyásolta a származás is, s első generációs parasztszármazású munkások – legalábbis munkássá válásuk első éveiben – gyakran kevert ruházatot viseltek.

*„Mindig szoknyában jártunk a faluban, én meg még itt is, a nadrágot a mai napig is utálok!” [♀ – 1949, sorompókezelő]*

A férfi szak munkások hatszor annyi fehérneműt vettek, mint a képzetlen munkások – érdekes, hogy nőknél ez az arány csak négyszeres volt.<sup>562</sup> A városi férfiak öltözködésében a tipikus ruhadarabok közé tartozott a zöld vagy szürke lódenkabát, az úgynevezett micisapka és a svájcisapka, a nők

<sup>560</sup> *A munkás-alkalmazotti és paraszti háztartások ruházati kiadásai.* Hivatalos használatra. Budapest, 1959, Központi Statisztikai Hivatal. [munkás-adatok esetében:] 33-44.p.; [paraszt-adatok esetében:] 47-57.p.

<sup>561</sup> *A munkás-alkalmazotti és paraszti háztartások ruházati kiadásai.* Hivatalos használatra. Budapest, 1959, Központi Statisztikai Hivatal. [munkás-adatok esetében:] 33-44.p.; [paraszt-adatok esetében:] 47-57.p.

<sup>562</sup> *A munkás-alkalmazotti...* [munkás-adatok esetében:] 33-44.p.; [paraszt-adatok esetében:] 47-57.p.

többsége kartonruhát, szoknyát és kockás flanelblúzt viselt. Az overall és a lódenkabát egyhangúságát csak az úgynevezett „jampecdivat” (csónadrág, színes ing, mintás nyakkendő, vastag talpú cipő, szűk szoknya) próbálta megtörni. Jellemző volt, hogy a magasabb presztízssű munkáscsoportok ruházati ellátottsága rendszerint meghaladta a foglalkozási csoport átlagát.<sup>563</sup>

*„A ruházkodás persze attól is függött mennyi volt a családban a gyerek, de minden körülmények között megadták a lehetőségekhez képest legmagasabb ruházatot. Azt lehet mondani, hogy kifejezetten igényesen öltözködtek, nem járt lerongyolódva senki.” [♂ – 1937, gépmester]*

### **Tisztálkodás**

A munkások számára, de főleg azon kolónialakó munkások számára, akiknek nem okozott nehézséget a fürdésre létrehozott munkásjóléti intézmények használata, nem jelentett kitüntetett alkalmat a teljes tisztálkodás. Mindemellett nagyon fontosnak tartották, hiszen „a gyári munka, de főleg a bányamunka sokkal, de sokkal jobban összekoszolja az embert, mint a földművelés”<sup>564</sup>, ezért elengedhetetlen a napi, alapos tisztálkodás. A munkások napirendjébe szorosan beleépült a munkavégzés utáni fürdés. A legtöbb üzem a műszakváltás menetébe, illetve a munkásokat szállító buszok közlekedési menetrendjébe is bekalkulálta az alapos tisztálkodás időigényét.

A fürdés helye a kolónia közösségi mentális térképén belül mindenhol előkelő pozíciót foglalt el. Sok esetben ez jelentette a központot akkor is, ha az valójában az épített tér egy kieső, mellékesnek szánt térségében létesült. Rudabányán a klasszikus, parasztfalura épülő kolónia kettős osztásán – a régi falusi vásártér, illetve a telep közigazgatási-kereskedelmi központja – túl egy harmadik is kialakult, a fürdő helyén. A munkaidő végeztével az „Új-Fürdőnél”<sup>565</sup> gyülekeztek a megtisztálkodott munkások, az őket szállító buszok is itt álltak meg<sup>566</sup>, műszakváltáskor ez volt a település legnyüzsgőbb pontja.

*„Szédületes érzés, amiko’ a munka után mindenki lezuhanyozik a forró vízben, hajjat mos, borotválkozik. S az a sok száz tiszta ember utána ott áll viccelődve, megfésült vizes hajjal, a buszokra várakozva.” [♂ – 1909, vájár]*

A tisztálkodási lehetőséget a munkások nem juttatásként, hanem kezdetektől fogva létező lehetőségként, jogként fogták fel. Amikor valami ok miatt ez nem teljesült, az mindig feszültséget okozott a munkások és a munkaadó között. Az 1950-es években a munkásszállások hivatalosan elfogadott házirendje szerint csupán hetente egyszer volt alkalom meleg vízben zuhanyozni. Sok helyen még ez

<sup>563</sup> Valuch Tibor: A lódentől a miniszoknyáig – fejezetek a XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténetéből. Budapest, 2004, 1956-os Intézet – Corvina Kiadó.

<sup>564</sup> ♂ – 1917, marós

<sup>565</sup> Megkülönböztetendő a régebben épült fürdőépülettől.

<sup>566</sup> A *Borsod Volán* jelenleg is itt üzemelteti a rudabányai buszvonala végállomását. A megálló neve ma is „Új-Fürdő”, annak ellenére, hogy az épületben közel két évtizede más található.

a lehetőség sem volt adott, a tisztálkodási lehetőséget csupán az öt fő közös használatára adott „normál méretű mosdótál”<sup>567</sup> jelentette.

A közösségi helyeken végezhető, a munkás családtagjainak is rendelkezésére álló tisztálkodási alkalmakon túl kevés lehetőség nyílt a fürdésre. Az átlagos kolónialakás nem rendelkezett fürdőszobával, a tisztálkodást mosdólavórban, teknőben, általában a konyhában végezték el.

*„Nem volt fürdőszoba. A fürdést úgy oldottuk meg, hogy nagy lavórba meg nagy teknőbe, mert volt ilyen fateknő, és abban megfürödtünk. Hát minden este lemosdottunk, de hetente egyszer megfürödtünk. Hát mert sokan voltunk. Volt egy fateknőnk abban folytattuk a fürdést egyszer egy héten.” [♀ – 1946, háztartásbeli]*

A munkástelepeken kialakult általános közhit szerint, melyet a térség lakóinak 89%-a ma is vall, a munkások kifejezetten tiszták. Legalább annyira tiszták, mint a tisztviselők, értelmiségiek, tisztábbak, mint a szolgáltatásban dolgozók, és sokkal tisztábbak, mint a földművesek.

*„Amikor az orvosra várni kell, össze szokott jönni mindenféle népség. Ha már csak a tisztaságra, meg pláne a szagokra figyelsz, meg lehet állapítani, hogy ki a munkás, ki a paraszt. Mert a parasztnak olyan savanyú szaguk van, a munkásnak meg legfeljebb szappanszaga.” [♀ – 1930, takarítónő]*

Az 1960-70-es évektől kezdve az otthoni fürdés egyre inkább elterjedt. A közösségi fürdési lehetőségeket főleg azok használták tovább, akik utazni kényszerültek, illetve még nem rendelkeztek saját fürdőszobával. A kolónialakásukat átalakító túlnyomó többsége, mintegy 96%-a a munkások okául elsősorban a fürdőszoba hiányát nevezte meg. A vállalatok által is segített fejlesztéseket a kolónialakók többsége elvégezte. A nem bejáró, a kolóniát utazási eszköz nélkül megközelíthető munkások a munkaidő végeztével már nem a központi fürdőbe, hanem haza mentek, s otthon tisztálkodtak. Ez megerősítő többletköltséggel nem járt, mert a telepi lakások vízdíját, egészen a rendszerváltoztatás előtti évekig – vagy nagyobb részében, vagy teljes egészében – az üzem fizette.

*„Itt nem is kicsit elkoszolódtak a melósok, amikor már vízdíjat kellett fizetni. Itt mindenki, aki olyan helyen melózott megszokta a napi fürdést, de hetente még a többiek is fürödtek. Aztán ahogy fizetni kellett a vízért, alábbhagyott a mosakodási kedv. Gyenge mosdás, erős törülközés. Na, ez van ma.” [♂ – 1937, gépmester]*

Az általános testhigiéniahoz tartozó területeken, mint például a szájjápolásban, a vidéki munkásságot feltétlenül az alárendelt társadalmi csoportok élén kell megjelölnünk. Az a kényszer, amit a rendszeres üzemorvosi vizsgálatok jelentettek, a kikényszerített, s már az iskolában is a munkásgyermekekbe sulykolt fogmosási szabályok betartása azt eredményezte, hogy a munkások ezen a téren igényesebbnek mutatkoztak más csoportok tagjainál. Már a II. világháború előtt szokásos volt a napi egyszeri, sóval, illetve ünnepi alkalmak előtt szódabikarbónával való fogtisztítás. Mindez azonban nem nevezhető a munkásság egészét tekintve általánosnak, csak „aki adott magára”, az

<sup>567</sup> Tervezet a vállalati szociális létesítmények normáinak szabályozására. in Belényi– Sz. Varga: *Munkások...*166.p.

végezte, s volt olyan, hogy „a háború utáni inségben legalább két-három évig nem mosott senki fogat, mert nem volt mivel”<sup>568</sup>. A modern fogápolás, a fogkefével, fogkrémmel való szájapolás nagyon nehezen hódított teret magának, a régi rendben felnövő munkások maradtak a napi egyszeri fogmosásnál, amit mind a mai napig gyakran sóval, szódobikarbónával tesznek meg. A megkérdezett, 1958 előtt született munkások a szocializmus időszakában akár több, mint egy évtizedig is ugyanazt a fogkefét használták, ma átlagban négyévente cserélnek fogkefét, s évente mintegy 2-3 tubus fogkrémet használnak el.

A hajmosás gyakorisága, alapossága és az alkalmazott mosóanyag egyénre szabott volt. A férfiak a munka utáni zuhanyozáskor szappannal mostak haját. A nők otthon ugyanezt tették, de hogy szép és csillogó legyen a hajuk, a mosáshoz esővizet használtak, s a szappan után ecetes vízzel öblítést alkalmaztak. Ezt a műveletet nagyjából kéthetente ismételték meg, de ismertek olyan asszonyt is, aki a haját csak évente mosta meg, s a közbeeső időszakban csupán fésüléssel tisztította azt. Az alkalmazott mosószer változatos volt, szinte minden elérhető anyagot kipróbáltak. Használtak parasztok által főzött háziszappant, a telepi boltban kapható „gyári szappant”, s amikor az ultrapor megjelent a piacon, azt is alkalmazták, később pedig a boltban kapható „tojássampont”, „vukettót”. A gyermekek hajával viszonylag kevés gond volt, mert „a szegény gyerekek mind kopaszok voltak, csak a gazdagoknak volt hosszú hajuk”<sup>569</sup>.

A férfiak szépítkezéséhez hozzátartozott a rendszeres, napi borotválkozás, a nőkéhez pedig az alkalmankénti smink elkészítése is. Ez az 1950-es évek előtt ajak- és arcpirosítót jelentett, emellett „a lányok szépítésként nedves korommal húzták ki a szemöldöküket...”<sup>570</sup>. A rúzszt túl erkölcsstelennek tartották, ugyanúgy, mint egészen az 1970-80-as évekig testszörzetük – hónalj, ágyék, láb – bármiféle eltávolítását.

## **Betegség**

A betegség mindig is fontos volt az emberek, de hangsúlyozottan az a kétkezi munkából élők számára. Az ipari munka, a zsúfolt együttlakás, a távoli vidékről érkezett emberek keveredése sok olyan betegséget idézett elő, ami addig ismeretlen volt. A kolóniákban tapasztalható kezdeti állapotok közel sem voltak ideálisnak tekinthetők. Egy 1872-es, amúgy sok telepre jellemző kamarai jelentés szerint „Az Erzsébet Gőzmalom melletti munkáslakásoknál a házi csatornák hiányában az árnyékszék a környéket nagy büzzel árasztják el.”<sup>571</sup> Hagymáz, skarlát, tüdővész eseteket vizsgálva a XX. század elején a magyarországi munkások az élen álltak mind Berlin, Bécs, München, mind Zürich hasonlatában.<sup>572</sup> Jellemzi a kort egy munkásértekezleten beszédet tartó bányász felszólalása: „Tisztelt elvtársak! Azért küldöttek Sajó-Szent-Péterről, hogy elmondjam a mi keserves helyzetünket. [...] Ha beteg vagyok, nem ismerik be, hogy beteg vagyok, azt mondják: nem vagyok beteg,

<sup>568</sup> ♀ – 1922, háztartásbeli

<sup>569</sup> ♂ – 1924, géplakatos

<sup>570</sup> ♀ – 1953, raktáros

<sup>571</sup> Sándor Vilmos: *Nagyipari fejlődés...* 284.p.

<sup>572</sup> Vajda Mihály: *Munkásháztartások...* 317.p.

csak bitang, lump. Ha elmegyek az orvoshoz, ez azt mondja: barátom, magát nem találom betegnek, nem tudom, mi baja van magának, nem adhatok orvosságot! Befejeztem beszédemet. Szerencse fel!”<sup>573</sup>

Az iparban dolgozó munkás férfiak és nők betegségei az 1920-as évtizedben arányaiban azonosítást mutattak. Leginkább a fertőzés volt jellemző, mely az össze betegségek arányában férfiak esetében 22,8%, nők esetében 26,3% volt. Meglepő és egyben árulkodó a második leggyakoribb betegségfajta, az emésztési betegségek magas aránya, mely férfiaknál 14,8%, nőknél 15,8% volt. Harmadikként, nagyjából 10% körüli arányban a bőrbetegségek nevezhetők meg.<sup>574</sup> A következetes orvosi felvilágosító munka, a teljes körű védekezésnek köszönhetően viszont a *bányászszály*<sup>575</sup> nevű betegség az 1936-38. évekre teljesen megszűnt.<sup>576</sup>

A munkások átlagos életkorát a csecsemő- és gyermekhalandóság nagymértékben csökkentette. 1880-ban Budapesten 1000 születésre 272 csecsemő és 455 gyermekhalál jutott, ugyanekkor a pécsi bányatelepen 542, illetve 577. „A bányavidék temetőjének minden második sírjába 10 éven aluli gyermeket temettek.”<sup>577</sup> A helyzetet híven jellemzi, hogy a századfordulón Magyarország a halálzási arány tekintetében a 29 európai ország közül a 28. helyen állt. Ugyancsak megdöbbentő képet mutat az ipari munkások átlagos életkorát bemutató összesítés is, mely vagyoni helyzet szerinti bontásban közli az egyes értékeket.<sup>578</sup> Ebből kiderül, hogy a segédmunkási réteget adó „ínségesek” átlagéletkora alig haladja meg a 10 évet.

<i>Vagyoni helyzet</i>	<i>Életkor</i>	
	<i>1872-73</i>	<i>1874-75</i>
Gazdagoknál	35,28	38,81
Szegényeknél	13,23	14,41
Ínségeseknél	11,35	10,12

Eközben az egyes vállalatok s az állam vezetése is saját gazdasági érdekeik hatására igyekeztek a képzett, s éppen ezért drága munkaerőt minél inkább óvni a betegségektől. „A bányamunkásság szociális biztosítása az ipari munkásság biztosításánál több vonatkozásban eltér, mert a bányatörvény a bányavállalatokat már régóta bányatárspénztár létesítésére kötelezte és így a bányászatban az ipart megelőzően keletkeztek biztosító intézetek. A bányatárspénztárak a munkást betegség, öregség

<sup>573</sup> A sajoszentpéteri küldött hozzászólása a bányamunkások 1903. évi értekezletén. in *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1903. évben*. Budapest, 1904, 269-270.p.

<sup>574</sup> Tausz Anikó: Adalékok a magyar ipari munkásság helyzetéhez 1919 és 1929 között. *Történelmi Szemle*, 1976, 4. szám, 654.p.

<sup>575</sup> A bányászszály vagy bánya-aszály – *anchilostomiasis* – egy bélféreg okozta, bányászok körében igencsak elterjedt betegség, mely a munkás testi erejét s ezzel munkaképességét erősen csökkentette.

<sup>576</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 240.p.

<sup>577</sup> Sándor Vilmos: *Nagyipari fejlődés...* 287.p.

<sup>578</sup> Láng Lajos: *Magyarország gazdasági statisztikája*. 2. kötet. Budapest, 1887.

és rokkantság, valamint baleset esetére biztosították.”<sup>579</sup> Az északi iparvidék kolóniáiban színes plakátokkal propagálták a járványokat okozó rágszálók, főleg a patkányok irtását.<sup>580</sup> Ugyanez a gondoskodás figyelhető meg a II. világháború után is, elsősorban a gazdasági érdekekre hivatkozva, s nem a „legfőbb érték az ember”-elv alapján. „A bányászutánpótlás nagyon nehéz. [...] Vigyázni kell tehát a bányász egészségére, mert egy vājár halála vagy betegsége miatt [...] szén marad el a gazdasági életből.” – ezen okból kívánja egy 1947-es szakszervezeti beadvány csökkenteni a balesetek számát.<sup>581</sup>

A beteg- és életbiztosításoknak a bányászok, nehézipari munkások között századok óta elterjedt rendszere volt az, amely a munkások betegségekkel kapcsolatos felfogását alapjaiban meghatározta. A munkából élő alárendelt osztályok és csoportok – parasztság, kispolgárság, kézművesek, önálló iparosok – egyike sem élvezhetett olyan szabadságot, mint a biztosított munkások. Amíg a munkaképesség időleges vagy akár végleges elvesztése ez előbbieknél egyenlő volt a társadalmi halállal, addig a munkásoknál ez csupán a megszokott életnívó csökkenését jelentette. Közel sem tartottak annyira a betegségekhez, mint azok a földművesek, akik sérülésük esetén egzisztenciájuk elvesztését kockáztatták volna.

A telepeken működő orvosi szolgálatok még a mai szemmel nézve is színvonalas kezelést biztosítottak.

A kutatás során megkérdezett munkások mindegyike (100%!) szenvedett valamilyen munka közben szerzett sérüléstől, betegségtől. A külső szemlélő számára talán megdöbbentő módon ezeket a betegségeket a többségük, 74%-uk a munka természetes velejárójaként fogták fel, természetesnek gondolták, hogy „a bánya megszívja az embert”<sup>582</sup>, s ezért „akiket nem ér a napsugár, azok mind így járnak”<sup>583</sup>. Ebben a gondolat sémában a munka során szerzett betegség mintegy igazolja a munka lelkiismeretes, szívvel-lélekkel való elvégzését. Az egészségesen nyugdíjba menő munkás gyanús, mert „túlzottan meg tudta kímélni magát”<sup>584</sup>, s ezt minden bizonnyal csak a munka rovására tehette meg. Egyik szociográfiájában Kunszabó Ferenc is ezt a viszonyt elemzi, melynek következtében a munkás szülők és a munkás gyermekek generációja között azért mélyül a szakadék, mert míg előbbiek teljes mértékben átadják magukat a munkavégzésnek, utóbbiak elsősorban saját testi épségükre vigyáznak.<sup>585</sup>

*„Minden a bánya miatt van. Mindenki köszönhet a bányának sérülést, betegséget. Kivételesen nélkül! Ép ember onnan nem ment nyugdíjba, olyat nem ismerek! Aki igazán odaállt a munka mellé, persze csak az betegedett meg. Nekem is csípőprotézisem van.” [♂ – 1939, vājár]*

<sup>579</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 238.p.

<sup>580</sup> Salgótarjáni Levéltár – V.183.5.d.5278/1923.

<sup>581</sup> Gergely Ernő – Jakab Sándor: *A szénbányászok...* 100-101.p.

<sup>582</sup> ♂ – 1929, vājár

<sup>583</sup> ♂ – 1933, vājár

<sup>584</sup> ♂ – 1942, beállító lakatos

<sup>585</sup> Kunszabó Ferenc: *Parázson...* 19-20.p.

A munkások többsége a munkavédelmi rendszabályok be nem tartásának, a feszített munkatemponak, a termelési kényszer állandóan jelen lévő nyomásának, a bizonyítási váagnak, a virtuskodásnak, illetve az alkoholfogyasztásnak köszönheti betegségét. A leginkább gyakori betegségek a térség ipari karakteréből, a bányászat technológiai jellegzetességeiből adódtak. Elsősorban a különféle ízületi betegségek, tüdőbetegségek, keringési zavarok és az emésztési problémák voltak a jellemzőek.

*„A bányászoknál a tüdőbetegségek nagyon is jellemzők. Mivel a termelés mindig fontosabb volt, mint az ember, nem várták meg, hogy a robbanási gázok kiürüljenek, s ezek károsították a tüdőt. Az én férjem is tüdőrákban halt meg.” [♀ – 1944, háztartásbeli]*

*„Asztma, ízületi betegségek. Ezekért a robot, a föld alatti, természetellenes levegő a felelős 15-20 év élethosszrövidülést eredményez ez. A legbetegebbek azok, akik nem ismeretek mértéket ivásban.” [♂ – 1939, robbantómester-vájár]*

*„Asztma, tüdő, meg reumabetegségek, szívbetegségek. Ezeket el kell viselni, ezeket megszereltük és nem tudjuk eladni. Itt majdnem mindenki nyombélfekélyes vagy gyomorpanaszos. Mindig rohanni kellett, hol ettünk, hol nem, hol inkább dolgozni kellett. Sokat kellett dolgozni, elhasználódott az ember. Az én korosztályomból már senki sem él a telepen...” [♂ – 1923, vájár-bányamentő]*

A problémák azokat a nőket sem kímélték, akik az iparban munkát vállaltak.

*„Rengeteg a beteg nő a vizes munkahelyen a nehéz munka és az emelés, a cipelés miatt. A nőknél az emeléstől göbök képződnek a méhben, ezért sokaknak eltávolították a méhét. Az enyémet is műteni kellett.” [♀ – 1926, gépszerelő]*

Manapság nagyon gyakoriak a lelki betegségek, s főleg a depressziós panaszok mindennaposak.

*„Reuma, ízületi betegségek, tüdőproblémák, légzésczavarok, szívbetegségek – ez a bányászat jutalma. A bányabeli körülmények okozzák ezeket a betegségeket. Ráadásul manapság a mellőzöttség lelkileg is tönkreteszi az embereket.” [♀ – 1937, gyors és gépiró, Ormosbánya]*

## Megbecsülés

A munkások közösségi emlékezetében mindig is előkelő helyet foglaltak el azok a szimbolikus elemek, amelyek a munka, illetve a munkás megbecsülésére vonatkoztak. Az ehhez való viszonyulások mind a mai napokig mit sem veszítettek beágyazódottságukból, s a jelenben is meghatározzák a múlttól vallott nézeteket.

A dolgozó munkája értékét mindenekelőtt két tényezőből állapítja meg: a fizetésből és a társadalmi megbecsültségből. A munka értéke az emberi kapcsolatokban a munkatársak között, a munkahelyen, a lokális közösségben és a társadalom véleményében jut kifejezésre. Annak ellenére, hogy vizsgált térség munkásainak tevékenysége a társadalom számára jelentős hasznot termelt, a kemény

munkáért egészen az 1950-es évekig csekély anyagi megbecsülésben részesültek. Munkájukban a társadalom csak a fizikai erő kifejtését értékelte. Mivel származásuk szerint döntően paraszti, szegény, szakképzetlen emberek voltak, öröklött és szerzett státuszuk alacsony volt, ezért a társadalmi értékelésben kevésbé becsült csoportot jelentettek.

A szocialista időszakban megnőtt a szakképzett fizikai munka értékelése.<sup>586</sup> A fizikai munka – főleg a kiemelt, nehézipari ágazatokban – gazdasági és társadalmi értéket képviselt. A szocializmusban a társadalmi értékelések, rangsorok alapja az egyén főtevékenysége, foglalkozása, az öröklött státuszt a társadalom elvileg nem fogadja el.<sup>587</sup> A térség munkásai ebben az időszakban azt tapasztalták, hogy munkájuk által társadalmi megbecsülésük a korábbi időszakhoz képest jelentősen növekedett.

*„Sokan irigyelték a bányászokat, mégiscsak megkülönböztetés volt számukra. Mondták a parasztok, hogy a bányászok sokat keresnek, hát mi meg mondjuk, hogy gyere csak te ide! Mindenki mindennap az életével játszott. Mondták, hogy ha ablak lesz majd rajta, akkor mennek. Ilyen hangok elhangzottak...” [♂ – 1933, lakatos]*

*„Elismerték a bányászokat, a bányászoknak a nehéz munkáját. Ez megmutatkozott nagyon sok formában. És a társadalom részéről ilyen elismerés, dicsőség övezte a bányászok munkáját.” [♂ – 1932, villanyszerelő]*

*„Megbecsültek minket rendesen. Amikor nyugdíjba mentem, annyi volt a nyugdíjam, mint egy rendes mezőgazdasági dolgozónak, aki még dolgozik! És minden évben emelkedik.” [♂ – 1933, lakatos]*

Max Weber a foglalkozási presztízszen belül megkülönböztet csoport- és egyéni presztízst is, amely a társadalmi csoporton belüli differenciáló tényezők<sup>588</sup>. Az egyéni presztízis bázisa a szakértelem és a munkával szemben tanúsított magatartás, míg a csoport presztízisének forrása a munkahely, üzem, vállalat karaktere. A munkabér nagysága az egyének közötti szimbolikus hierarchiára is erős befolyást gyakorolt. A fizetés a teljesítmény függvénye, amit a munkatársak állandóan kontrolláltak, mert a csoport bére meghatározta az egyén bérét, így a munka, a szorgalom, a „hajítás” közvetett módon is értékke vált. Mindezek következményeként a jó munka meghatározó érték, a megbecsülés értékmérője, presztízis volt a dolgozók közötti hierarchiában. A rudolftlepi bányában mindenkinek volt beceneve, sokukat a munkához való viszonyuk alapján neveztek el, például „Sebes”-nek.<sup>589</sup>

*„Semmi panasz nem volt rám. Én még dolgoztam, én négyszer voltam kiváló dolgozó. Kétszer kaptam üdülést külföldre! Ez annak az eredménye, hogy meg voltak elégedve a munkámmal. Rosszat nem csináltam... meg vagyok elégedve a sorsommal. Mert hát nem adogattak ott kiváló dolgozókat csak úgy.” [♂ – 1933, lakatos]*

<sup>586</sup> Lásd: Hegedüs András – Márkus Mária: *Ember, munka, közösség*. Budapest, 1966, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

<sup>587</sup> Ferge Zsuzsa: *Társadalmunk...* 213.p.

<sup>588</sup> Ferge Zsuzsa: *Társadalmunk...* 218.p.

<sup>589</sup> Dienes Bernadett: *A munka becsülete*. 58-59.p.

„Megbecsült ember lettem, teljesen a kiváló bányászig, s hát közbe’ a politika részéről párttag lettem. Ha még egyszer születnék, még egyszer bányász lennék. Érezni akarnám még egyszer azt a megbecsültséget.” [♂ – 1939, bányász]

Már az 1989-es rendszerváltoztatást megelőzően, a honi nehézipar hanyatlása idején változások következtek be. Ismét megjelent a munka elvesztésének félelme, a legnagyobb fenyegetés, ami az egész munkáslétet és a körülötte levő társadalmat eltölti: az emberi erő, amire senkinek nincs szüksége.<sup>590</sup> Tovább csökkenti az ön- és közbecsülést az a tény, hogy a munkások keresetének nagyságrendje a jól megfizetett munkahelyeken sem éri el azt a nagyságrendet, amelyet addig kaptak.<sup>591</sup> A jutalmak és az egyéb juttatások mértéke eltöri azokkal szemben, amelyekben előzőleg részesültek. A hatalom eszméi megváltoztak, a fizikai munka már nincs kitüntetett helyzetben.<sup>592</sup> A legtöbb esetben a kérdés nem az, hogy milyen a munka, hanem az hogy legyen, vagyis fizessenek érte. A kemény munka és a magas munkabér, ami értékteremtő, presztízsképző volt elveszítette kereteit.

„Vége a megbecsülésnek. A bánya bezárását követően, mint ahogy az emlékek is kopnak. Vége a dalnak. Ezek az elismerések lassan már elfogynak. Mint az esküvői fényképen. Ha én meghalok, 100 év múlva az már nem jelent senkinek semmit.” [♂ – 1932, vilánszerelő]

## Felügyelet

A csoportosan, gépeken végzett munkára, de ezen belül is elsősorban az ipari munkára jellemző a felügyelet valamely formájának állandó jelenléte. „Az ipari társadalom rendet és racionalitást kíván, legalábbis újfajta rendet és újfajta racionalitást.”<sup>593</sup> mely a fegyelmezés és felügyelet új módjainak a megteremtését is magába foglalja. A kolóniában lakó munkáscsalád élete is folyamatos felügyelet alatt, minden a szomszédok, a „ház” vagy az „udvar” firtató tekintete előtt zajlik. „A teleplakó munkás egyéni élete is az üzem és a munkavezető közvetlen környezetében zajlik. [...] Élete általában fegyelmezettebb, mint a nem telepen lakó munkásé. [...] Kulturális érdeklődését, munkán kívüli tevékenységét – gyakran családi életét is – az üzemek külön e célra alkalmazott emberei felügyelik és irányítják.”<sup>594</sup> A dorogi kolónia kialakításakor a tiszt- és altiszt épületeket úgy helyezték el, hogy azok felügyelhesék a munkások területeit és a vezetők esetleges munkásmegmozdulásokkor is biztonságban el tudják hagyni lakóhelyüket.<sup>595</sup>

Michelle Perrot francia történész szerint a munkások fölötti fegyelmet több lépcsőben valósították meg. Fegyelmet diktált a munka üteme, rendje, az ipari és lakóépületek építészeti kialakítása, a

<sup>590</sup> Losonczi Ágnes: *Az életmód...* 238.p.

<sup>591</sup> Dienes Bernadett: *A munka becsülete.* 64.p.

<sup>592</sup> Ferge Zsuzsa: *Társadalmunk...* 116.p.

<sup>593</sup> Perrot, Michelle: Az ipari fegyelem három korszaka a XIX. századi Franciaországban in Gyáni Gábor (szerk.): *Változás és folytonosság. Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról.* Történelmi Figyelő 3. Debrecen, 1992, KLTE, 81.p.

<sup>594</sup> Bán Imre: *Szénbányászok.* 224.p.

<sup>595</sup> Fűrészné Molnár Anikó: A tatabányai és dorogi bányamunkások életkörülményeinek alakulása a XX. század első felében. in Solymossy László – Somfai Balázs (szerk.): *Város – mezőváros – városiasodás. A Dunántúl településtörténete. IX.* Veszprém, 1992, 201.p.

gyári rendszabályok, a család, a munkásság soraiból kiemelt felügyelői személyzet, s az a paternalista nézőpont, ami inkább volt szövevényes igazgatási rendszer, mint óvó-védő szemlélet.<sup>596</sup>

„Rend, és fegyelem volt mindenütt. A termestertől jobban féltek, mint a rendőröktől. Ha valamelyik asszonyt 9 órakor ágyban találta, az nagy baj volt. A termesternek akkor olyan tekintélye volt, hogy mindent szemmel tartott. Olyan tisztaság volt. Végig ment a soron, ha valahol rendetlenséget látott, benézett a lakásokba is, és ha valaki lustálkodott, beszólt, hogy »Na mi van, még nem keltél fel!?« Egy szalmaszálnak sem lehetett lenni. Mindennek meg volt a maga rendje. Rudabánya egy mese volt, mindennek patinája, rangja volt. Tisztelték a papot, a pedagógust, a jegyzőt. Mindenkit tisztelni kellett.”  
[♀ – 1931, háztartásbeli]

A felügyelet folyamatos, s egyre erőteljesebb volt. Ahol kellett e meglévő csendőrség létszámát emelték, ahol kellett, új őrsöket létesítettek.<sup>597</sup> A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. 1902-től 1945-ig az ózdi és a borsodnádasi gyáraiban, valamint a bányáiban titkos nyilvántartást – úgynevezett „feketekönyvet”<sup>598</sup> – vezetett, amelynek célja azon renitens és megbízhatatlan munkások távoltartása volt, akiket a társaság az üzemeiben nemkívánatos személynek tekintett. Az a munkás, akinek a neve a titkos könyvbe bekerült, már nem kaphatott munkát sem a részvénytársaság, sem a vele kapcsolatban álló üzemek telephelyein.<sup>599</sup>

Az egyéneket munkássá szocializálásuk során akár testi erőszak alkalmazása árán is megtanították meg a fegyelemre. „Ezenkívül a hajcsároskodásnak a legelképzelhetlenebb módjait alkalmazzák az állam fehér rabszolgáival szemben. A huszadik század gyalázatára a munkások megnádpálcázása is gyakori eset.”<sup>600</sup> Szabó Gyula, a Ganz-gyári tanonciskola igazgatója, mikor egy különösen kegyetlen verése miatt 1939-ben bíróság elé került, a következőket nyilatkozta: „600 tanonc tartozik a kezem alá. Egy ilyen tömeget csak veréssel lehet megfegyelmezni. Én a pofozást nem sportból űzöm, hanem nevelési elveim alapján pofozok.”<sup>601</sup>

Az 1930-as évek munkaintenzitást növelő kísérleti módszere a munkások által azonnal meggyűlölt „bedó-rendszer”<sup>602</sup> volt. Egy gyakorlott és képzett szakmunkás teljesítményét tekintették egy Bedaux-nak, s ehhez viszonyították a többiek teljesítményét is. Példaértékű, hogy miközben a szocializmus normarendszeréhez<sup>603</sup> kísértetiesen hasonló Bedaux-ot ostorozza a rendszerhez hű történetíró<sup>604</sup>, addig a jelen – 1955, 1956 – állapotait minden kritika nélkül pozitívnak igyekeznek beállítani. A Rákosi-rendszer képtelen volt az általa anyagilag és erkölcsileg lezüllesztett, felhígított munkás-

<sup>596</sup> Perrot, Michelle: *Az ipari fegyelem...* 86-93.p.

<sup>597</sup> Alispáni jelentés Borsodvármegye 1898. évi állapotáról. Miskolcz, 1898, 111-117.p.

<sup>598</sup> Bővebben lásd: Nemcsik Pál: A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. feketekönyvei, 1902-1940. *Borsodi Levéltári Évkönyv I.*, Miskolc, 1977, 71-96.p.

<sup>599</sup> Szalontai József: *Az Ózdi...* 65.p.

<sup>600</sup> Tudósítás a diósgyőri és percesi bányatelepek munkásviszonyairól, valamint a munkástoborzásról. *Népszava*, 1907 augusztus 16.

<sup>601</sup> Idézi: Kádár Iván: *A munkásosztály helyzete...* 328.p.

<sup>602</sup> A Bedaux-rendszerről bővebben lásd: Kővágó László: „Szíveskedjék bizalmasan kezelni!” *Munkások a Horthy-rendszerben*. Budapest, 1961, Kossuth Könyvkiadó, 22-28.p.

<sup>603</sup> Bővebben lásd: Belényi – Sz. Varga: *Munkások...* 26-31.p.; *A normarendezések* című fejezet.

<sup>604</sup> Kádár Iván: *A munkásosztály helyzete...* 151-153.p.

ságot politikailag irányítani – miközben az deklaráltan az ország vezető ereje volt. Az élet döntő területein csak a legerőszakosabb elnyomással és kizsákmányolással volt képes felügyelet alatt tartani munkásait.<sup>605</sup>

### ***A munkahely elhagyása***

Az állandóan jelen lévő felügyelet elleni elégedetlenségek, az egyéni vagy közösségi ellenérzést kimutató naiv lázadások mindig is jelen voltak a munkások életében. A kezdeti időszakokban ez elsősorban a frissen munkássá válók körében volt elterjedt, akik még nem szokták meg a szabott időbeosztást, de ritkábban előfordult a régi, szakképzett munkásság körében is.

A borsodnádasdi gyári évkönyvek beszédes példái a munkások szabad, olykor önkényes mozgásának, s a fegyelmezés viszonylagos hatástalanságának.<sup>606</sup> 1894 és 1909 között a munkaviszony megszűnésének leggyakoribb oka, hogy a munkás „felmondás nélkül megszökött”, a „munkamegtagadás”, illetve a „lustaság, ellenszegülés”, a „verekedés, gorombaság”. 1900 és 1909 között a „leköszönt”, az „Amerikába távozott felmondás nélkül”, illetve a „kimaradt” a leggyakoribb ok. De előfordult olyan is, hogy hengerészek „minden ok nélkül vándorlási viszketegből leköszöntek”<sup>607</sup>, s emiatt kerültek a később fel nem vehető munkások listájára. A szökéseket Rudolftelepen fogdában való kikötéssel, „kóterolással” büntették.<sup>608</sup>

A XX. század első harmadát vizsgálva egyértelmű tendencia az, hogy egyre kevésbé a munkavállaló felmondása a munkaviszony megszüntetésének oka. Míg 1914-ben ez az összes munkahely elhagyásnak a 7,8%-át, addig 1929-ben ennek töredékét, 2,9%-át teszi ki. Emellett a munkaadó elbocsátási aránya, ha kis mértékben nő is, de tömegében nem változik, az okok összességét tekintve 75-80%-nyi.<sup>609</sup>

1949 és 1953 között olyannyira megszorodott az ipari vállalatoktól saját akaratuk szerint eltávozók, „önkéntesen kilépők” száma, s ez a népgazdasági tervezést annyira megnehezítette, hogy a *Legfelsőbb Bíróság* ítélete<sup>610</sup> szerint büntetőjogilag felelősségre lehetett vonni a munkahelyüket így elhagyókat. 1952-ben közel 7000 ilyen büntetőeljárást folytattak le<sup>611</sup>. A munkahelyhez való kötöttség, bár volt rá példa a két világháború között is, mikor a munkás csak egy másik telepre való költözés esetén hagyhatta el munkahelyét<sup>612</sup>, ilyen méreteket sohasem öltött.

<sup>605</sup> Vö: Belényi – Sz. Varga: *Munkások...*

<sup>606</sup> Közli: Nemcsik Pál: Adatok a borsodnádasdi munkásság betelepedéséhez, munkamegosztásához, migrációjához (1864 - 1909). Miskolc, 1981, *Borsodi Levéltári Évkönyv*. 166-167.p.

<sup>607</sup> Nemcsik Pál: *Adatok a borsodnádasdi...* 172.p.

<sup>608</sup> Dienes Bernadett: *A munka becsülete*. 40.p.

<sup>609</sup> Tausz Anikó: *Adalékok...* 634.p.

<sup>610</sup> A népgazdasági terv védelméről szóló 1950. IV. tvr., illetve a Legfelsőbb Bíróság IV. 20208/1951. sz. ítélete.

<sup>611</sup> Belényi Gyula: *A sztálini iparosítás...* 114.p.

<sup>612</sup> Lásd: Fűrészné Molnár Anikó: *A dorogi bányamunkásság...* 76.p.

## Evés

Az evés mindig is kiemelt része volt a munkás életnek annak ellenére, hogy azt elsősorban a lakás és a jövedelmi viszonyok határozták meg (lásd *A telepi munkások költségeinek eloszlása* című grafikont a 193. oldalon). A mindennapok szintjén azonban elsősorban az elfogyasztott étek mennyisége és minősége határozta meg az egyén komfortérzését. A jobb életet a jobb táplálkozás jelentette a munkások számára – s kevésbé a tárgyi kultúra, az öltözet, a lakberendezés.<sup>613</sup> Ha az ételmezés nem volt megfelelő minőségű és mennyiségű, akkor ez általánosan rossz közérzetet okozott még akkor is, ha másféle nélkülözésekkel nem kellett számolniuk. 1953-ban Nagybátony és Salgótarján iparterületein a korabeli források erről számolnak be.<sup>614</sup>

Akár a spontán, akár a szervezett munkásmegmozdulások indítóokait vizsgáljuk, abban mindig előkelő helyen szerepel a nem kielégítő táplálkozás, a nem megfelelő minőségű étel vagy annak alapanyaga. „Főzni asszonyaink zsír nélkül nem tudnak mi pedig a bányába nem tudunk szalonna nélkül dolgozni...”<sup>615</sup> A hivatkozásokban mindig előkelő helyet kapott az, hogy a munkásnak az átlagembernél nagyobb mennyiségű tápanyagbevitelre van szüksége, ezért igényei nem a mohóságot, hanem a munka alapfeltételeinek megteremtését jelentik. A dorogi szénmedencében végzett 1936-os felmérés kijelenti, hogy „a bányász éppen munkája nehézsége miatt fokozott táplálkozásra szorul, vagyis sokat eszik.”<sup>616</sup>

*„De hát nekik jobban kellett főzni, mert egy bányász több kalóriát kíván.” [♀ – 1942, háztartásbeli]*

*„Ha műszakba mentem, mindig vittem magammal legalább egy kiló kenyeret, az mindig elfogyott. A főtékezések délben és este voltak, akkor még többet ettem, de az már otthon volt.” [♂ – 1934, vájár]*

*„Amikor lehetett, mindig ettünk. Apám egyszer két fogást akart enni, s szólt anyámnak, Ő meg mondta, hogy szedjen kétszer, az lesz a második fogás. Meg volt egy olyan szólás is, hogy második fogás a nyafogás!” [♂ – villanyszerelő, 1935]*

A jó háziasszony feladat „melegen tartani a tüzet”, a lakás melegéről ténylegesen is gondoskodni. Hasonlóképpen lényeges „a jól megrakott asztal”<sup>617</sup>, amely elsősorban a mennyiségre s nem a minőségre vagy a változatosságra utal. „A bányamunkás kielégítően táplálkozik, de nem gazdaságosan és nem megfelelő beosztással. A bányász-asszonyok az egyes élelmiszerek tápértékét nem ismerik, zöld főzelék és tojás alig kerül az asztalukra. [...] Fő ételeik a feketekávé, a legegyszerűbb levelek, gyúrt tészták, szalonna és kolbász, a zsíros- és lekváros kenyér. [...] A bányatelepeken újabban

<sup>613</sup> Gergely András: *Települések, lakások...* 434.p.

<sup>614</sup> Belényi Gyula: *A sztálini iparosítás...* 42.p.

<sup>615</sup> Jegyzőkönyv az ormospusztai bányászok ételmezési nehézségeiről, 1917. Magyar Országos Levéltár, K. 269. 402-1917-126633.

<sup>616</sup> Idézi: Fűrészné Molnár Anikó: *A tatabányai...* 204.p.

<sup>617</sup> Hoggart, Richard: *Művelődés...* 38.p.

meghonosított főzőtanfolyamok már eddig is sokat javítottak a munkásság táplálkozásán.<sup>618</sup> A legtöbb munkásétkezővel foglalkozó írás kitér a munkásasszonyok konyhatechnikai ismereteinek hiányosságaira. Általános megfigyelés, hogy a telepi háziasszonyok nem főztek elég változatosan és főleg nem gazdaságosan. Az ipari környezetnek és az ellátási rendszernek köszönhetően telepesek 90-95%-ban az élelemtárban szerezték be szükségleteiket. A telepi családok nagy része nem volt képes a pénzét helyesen beosztani, táplálkozásukra, főleg annak minőségét tekintve sokat költöttek. „...a telepről azt asszonyok a város piacára mennek, ha készpénz van a zsebükben, alku nélkül fizetik meg a magas árakat. Ruhára is sokat költenek, főként a fiatalabbak. [...] A telepesek asszonya városias élet felé hajlik...”<sup>619</sup>

A falun lakó, bejáró, szinte mindig paraszti származású, földdel rendelkező kétlaki munkás a II. világháború előtt csak sót és dohányt vásárolt az üzletekben. „A falusi otthonából egy hétre való kenyeret, szalonnát, levesbe való tésztát visz magával; maga főz. Étkezésre alig ad pénzt, általában jellemzi a takarékoság. [...] ...a nem telepesek asszonya konzervatívabb, egész lényét betölti a háztartás gondja és a takarékos gazdálkodás.”<sup>620</sup>

A munkásság városias, polgári fogyasztási modellhez való közeledését jelenti a babkáv és a pótkáv nagyarányú fogyasztása is. Ezek mennyisége a XIX. század végén egy évtized alatt megkétszereződött.<sup>621</sup> A XX. század első évtizedeire a szemes kávé fogyasztását a *Franck-féle pótkáv* fogyasztása váltotta fel.<sup>622</sup> A *Népszava* egy 1928-as írása egy munkásasszonnyal készített riportjában azt írja le, hogy a gyermekek reggel és este is tejeskávét kapnak. Igaz, a szegényes fizetésnek köszönhetően ez nem valódi, hanem házilagosan készített „kávéból”, azaz pörkölt árpából készül.<sup>623</sup> A munkások a kávét még a munkahelyre is magukkal vitték.<sup>624</sup>

*„A tejeskáv vagy a kakaó sohasem maradhatott el az asztalról se reggel, se este. Néha megbolondítottuk egy kis vajjal vagy margarinnal is, meg fahéjjal. Szinte egész nap az a kis kakaó éltette az embert. A gyerekek még iskolába is azt vitték, később meg az unokák is vették ilyen poharas formában.” [♀ – 1925, bérelszámoló]*

Bármilyen szegény is lehetett a munkáscsalád, a fizetés napján mindig volt hús az asztalon.<sup>625</sup> Amikor ténylegesen olcsóbb lett a hús, a munkáscsaládok étkezésének fő fogásává vált.<sup>626</sup> „Vegetariánus egy sem volt közöttük.”<sup>627</sup> – állapítja meg egy két világháború közötti munkásösszeírás. A munkások „Hihetetlennek tartják, hogy léteznek emberek, akik egész éven keresztül csak

<sup>618</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 237.p.

<sup>619</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 226.p.

<sup>620</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 226.p.

<sup>621</sup> Molnár Pál: *A Nógrád megyei...* 233.p.

<sup>622</sup> Molnár Pál: *Adatok a nógrádi...* 53.p.

<sup>623</sup> Szántó Ferenc: *Lakások, bérek...* 25.p.

<sup>624</sup> Vass Tibor: *Az ózdi acélgyári...* 25.p.

<sup>625</sup> Szántó Ferenc: *Lakások, bérek...* 25.p.

<sup>626</sup> Hoggart, Richard: *Művelődés...* 39.p.

<sup>627</sup> Zentay Dezső: *Háztartási...* 85.p.

elvéve esznek marhahúst és csak burgonyával és kenyérral táplálkoznak.”<sup>628</sup> A munkások januárban kétszer annyi hentesárut, az évi adag 16,9%-át ették, mint nyáron és koraősszel. Ennek oka a drágább tojásban és zöldségben, illetve az erre az időszakra jellemző disznóvágásokban keresendők.

*„Mi itt a kolónián is vágunk disznót, már amikor hajnalban hallottuk a visitást tudtuk, hogy valakinél disznóvágás van. Itten nem használta már senki a mosókonyhát, ott dolgoztuk fel, füstöltetni meg elvittük olyan kertes házakhoz. És akkor az volt a fontos, hogy mindenkinek, de mindenkinek, aki valaha is adott kóstolót, annak vissza kellett adni. Így volt mindig friss disznóság ezekben a háztartásokban.” [♀ – 1926, háztartásbeli]*

*„Az az igazság, hogy apukám gyakran vadászott is és a hús megvolt. Hát mondjuk mikor sorvadász is volt. Hús volt bőven. Anyukám meg megsütötte.” [♀ – 1942, háztartásbeli]*

Ez az étrend a levesfajták tekintetében is így volt, nyáron zöldséges, télen húsos menük voltak a jellemzők. A munkások étkezési jellegzetessége az is, hogy fogyasztottak konzervgyümölcsöt is, háromszor annyit, mint a parasztok.<sup>629</sup>

A burgonyafogyasztás inkább a szegény munkásokra volt jellemző, a tehetősebbek friss zöldségeket főztek. A rudabányai kolóniában a zöldséget egy bolgárkertészeti biztosította.<sup>630</sup> Kifejezett szegény-étel volt a munkások körében a grízes tészta, amiből a betanított és segédmunkások háromszor annyit fogyasztottak, mint a tehetősebb szakmunkások. A sajtos tészta ezzel szemben, az országos arányokat tekintve északkelet-magyarországi jellegzetesség a munkások körében.<sup>631</sup> Jellemző adalék, hogy az 1950-es években a munkásság fogyasztásának a parasztok szárazhüvelyes zöldségből a 244,4%-át, szalonnából a 182,8%-át, baromfiból a 293,2%-át, cukorból a 66,2%-át vásárolták<sup>632</sup>

A telepi munkások javarésze boltból szerezte be a kenyeret. Aki azonban saját maga által sült kenyerre vágyott, a vállalatok által üzemeltetett sütődékben megsüthették az otthon dagasztott kenyereiket.

A falusi munkáskolóniákra kifejezetten jellemző a gombafogyasztás. Szinte kivétel nélkül az összes északkelet-magyarországi – nógrádi<sup>633</sup> és borsodi – munkástelep erdő mellé települt, így kézenfekvő volt, hogy a táplálékukat gombaételekkel is színesítsék. Elsősorban a férfiak, gyermekkorútól kezdve az idősebbekig voltak azok, akik a gombákat begyűjtötték. Bár ezekben az erdőkben mintegy száz fajta ehető gomba található, csak nagyjából 10-12 félért gyűjtöttek. A leggyakrabban ízletes vargánya (*Boletus edulis*), királyvargánya (*Boletus regius*), érdesnyelű tinóru (*Leccinum aurantiacum*), nagy özlábgomba (*Macrolepiota procera*), csoportos tuskógomba (*Armillariella*

<sup>628</sup> Somogyi Manó: *Az Óbudai...* 136.p.

<sup>629</sup> *Étrendi szokások...* [munkás-adatok esetében:] 45-62.p.; [paraszt-adatok esetében:] 65-88.p.

<sup>630</sup> K.Z. szóbeli közlése.

<sup>631</sup> *Étrendi szokások...* [munkás-adatok esetében:] 45-62.p.; [paraszt-adatok esetében:] 65-88.p.

<sup>632</sup> *Munkás-, alkalmazotti...* [munkás-adatok esetében:] 101-159.p.; [paraszt-adatok esetében:] 163-212.p.

<sup>633</sup> Veláczi Orsolya: *A XX. századi bányászok élet- és munkakörülményei a nógrádi szénmedencében.* Szakdolgozat. Miskolc, 2001, Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék, 32.p.

tabescens), erdei csiperke (*Agaricus silvaticus*), fehér galambgomba (*Russula delica*), nagy galambgomba (*Russula alutacea*), kékhátú galambgomba (*Russula cyanoxantha*), dióízű galambgomba (*Russula furcata*), keserűgomba (*Lactarius piperatus*), mezei szegfűgomba (*Marasmius oreades*), lila pereszke (*Lepista nuda*), tejpereszke (*Leucopaxillus lepistoides*), májusi pereszke (*Calocybe gambosum*) volt a zsákmány. A gombákat többféle módon készítették el: levesnek, pörköltnek, paprikásnak, fasírozottnak.

*„Nem is kellett soká' menni, mert tudtuk előre, hogy hol a gombás hely, mert az minden évben ott volt. Persze mindig volt olyan, akinek volt saját helye, az titkolta is, de a legtöbbszörnek csak úgy a közös maradt. Az őzlábat azt ott lehetett szedni a nyáradi parton, meg a csuprost is, de őzláb volt Kánó felé is rengeteg. Csiperke meg csak a kelecsényi ódalba' volt, ott se mindig. Galamb az meg szinte mindenütt. Aztán szedtük még a tinórut is. Azt találni igen nagy dicsőség volt, mer az olyan úrigombának számított. Hiába szedett az ember egy kosár galambot, nem ért semmit, ha a másik pár darab tinórut talált, azt többe nézték az emberek. [...] volt aztán még a keserűgomba, de azt csak akkor szedtük, azt ott lehetett találni Telekes felé, csak akkor szedtük, ha nem volt másik, mer az tényleg keserű volt. A szárát nem is lehetett megenni, csak a tetejét süttük ki zsírban, úgy ettük. Aztán szedtük még az ilyen kis gombákat, a putypinkát meg a szegfűgombát, meg a pereszket De ezekből sokat kellett szedni, mer olyan kis semmi gombák. [...] Mink főleg Ormospuszta felé szedtük a mezőn. Az ember lement vonattal Ormosig oszt visszajött gyalog. Amire hazaért, már meg is szedte a kosarát.” [♀ – 1922, háztartásbeli]*

*„Az őzlábat azt vagy pörköltnek csináltuk meg vagy levesnek, de csak a fiatalabbját, amelynek még nem nyílott szét a kalapja. Az öregebbjének a szárát levágtuk, s a kalapot vagy egészben kisüttük, vagy összedaráltuk és úgy csináltunk belőle gombócokat és azt süttük ki. A keserűgombát meg, azt is zsírba süttük ki, de annak is csak a tetejét, a szárát nem. A putypinkát meg a székfűt meg csak levesnek ettük, az máshogy talán nem is jó. A tinóru az jó volt mindennek, pörköltnek is meg levesnek is.” [♀ – 1922, háztartásbeli]*

A II. világháború utáni első évtizedben munkás-étkezés szokások jelentős átalakulásának lehetünk tanúi. 1955-től lassan csökken az addig szinte egyeduralkodó marha, s nő a kevésbé kedvelt sertéshús (évente nagyjából 30%-kal) fogyasztása. Ezzel egy időben csökken liszt (3-10%), a birka, ló és a vadhús (20-25%), a kenyér (6-8%), a burgonya (20%), a szárazhüvelyesek (25%), a szilva (45-60%!), és a szalonna (8-10%) fogyasztása. Ezzel szemben növekszik a kávé (30-40%, de 1957-ben 237,3%), a déli gyümölcs (10%), a baromfi (40-50%), a sajtok (30-80%), a rizs (30-90%), és a szeszital (20-60%) fogyasztása.<sup>634</sup>

*„Heti étrend volt: bableveshez tészta, krumpli, borsóleveshez tökfőzelék. Csak csütörtökön és hétfőn volt hús a főzelékhez. Napi háromszori étkezés volt, de vehetett mindenki többet is, ha akart. Mindig ugyanabban az időpontban volt az étkezés, az asztaltól felállni nem lehetett, amíg mindenki be nem fejezte az étkezést.” [♀ – 1953, raktáros]*

### A főétkezések

A II. világháború utáni időszakokban a reggeliző munkások fele annyi tejet ittak, mint a parasztok – s ez a tendencia a munkásság történetének egészére jellemző.<sup>635</sup> A kakaó ezzel szemben munkásital-

<sup>634</sup> Munkás-, alkalmazotti... [munkás-adatok esetében:] 101-159.p.; [paraszt-adatok esetében:] 163-212.p.

<sup>635</sup> Zentay Dezső: Háztartási... 84.p.

nak tekinthető, hiszen a reggeli italfélék 7,2%-ban kakaóból álltak, míg a parasztnál ez csupán 0,6%-os, elenyésző mennyiségben fordult elő. A munkások reggelire is sokkal több teát ittak, 28,9%-nyit a parasztnak 18,1%-ával szemben. Érdekes, hogy a többet kereső munkások inkább teát fogyasztottak reggelire, s minél többet keresett a munkás, annál kevesebb tejet ivott, azt is elsősorban a vasárnapi reggelikre összpontosítva. Az ok abban keresendő, hogy a kisebb keresetű családokban több volt a gyermek, akik miatt tejet, vagy tejes italokat, kakaót, tejeskávét ivott az egész család.<sup>636</sup>

Tipikus munkásreggelinek tekinthető a sajt és a vaj, melyet a munkások 32,6%-ban, velük szemben a parasztnak 3,8%-ban fogyasztottak reggelire. Jellemző az is, hogy minél tehetősebb a munkás, annál több sajtot eszik. Ugyancsak jelentős a munkások méz és lekvár fogyasztása, 6,6%, ami a parasztnál csupán 1,9%. A korszak mezőgazdaságból élő dolgozói inkább zsírt, szalonnát, húst, tojást ettek reggelire.<sup>637</sup> A többet kereső munkások kevesebb szalonnát és zsírt, inkább több lekvárt és mézet ettek reggelire. Vasárnap kevesebb volt a szalonna és zsír, ezzel szemben inkább sajtot, hentesárut fogyasztottak reggelire. Kevesebb volt tea is, gyakrabban ittak tejeskávét vagy kakaót.<sup>638</sup>

*„Általános iskolába jártunk, igaz-e édesanyám dolgozott, hogy iskolába kell mennünk. Megreggeliztünk. Mi volt a reggeli? Piritós kenyér, amikor kecskénk volt tejes kávé is volt. A kecskét valamikor úgy nevezték valamikor, hogy bányászhén.” [♂ – 1927, bányász]*

Csiffáry Gergely Egercsehiben végzett kutatásai nyomán arról számol be, hogy a bányászok munkakezdés előtt, reggel, illetve a munka végeztével, este ettek meleget. Ezek főként a hagyományos paraszti étrend elemeiből tevődtek össze. Az ebéd a munkahelyen elfogyasztott, zsír- vagy szalonna alapú hideg étel volt.<sup>639</sup> Az 1950-es években végzett KSH-felmérés azonban egészen más fogyasztási szokásokról számol be. Eszerint a munkások 95%-ban, a parasztnak 91%-ban ettek meleg ebédet. Ez utóbbinál azért, mert a nő is gyakorta részt vett a paraszti munkában. Az ebédek többsége kétfogásos, de amíg a parasztnál ritka volt a három fogás, addig a munkásoknál az ebédek 1/3-a ilyenek készültek.<sup>640</sup>

*„Persze voltak nagyon gyakran olyan napok, főleg a fizetés előtti napokban, amikor csak ritka levest tudtam főzni, oszt azt ettük, de nem valami nagy örömmel. Aztán fizetés után sűrűsödött az rendesen, ne félj!” [♀ – 1938, telefonközpontos]*

A „ritka leves”, mint ismert ételfajta több gyári konyha menüjén is szerepelt, például a *Richter Vegyészeti Gyár* 1936-os üzemi konyhai árjegyzékén is olvasható – kicsit olcsóbban lehetett meg-

<sup>636</sup> *Étrendi szokások a munkás-, alkalmazotti- és paraszti háztartásokban.* Statisztikai Időközi Közlemények 34. kötet. Budapest, 1960, Központi Statisztikai Hivatal, [munkás-adatok esetében:] 45-62.p.; [paraszt-adatok esetében:] 65-88.p.

<sup>637</sup> *Étrendi szokások...* [munkás-adatok esetében:] 45-62.p.; [paraszt-adatok esetében:] 65-88.p.

<sup>638</sup> *Étrendi szokások...* [munkás-adatok esetében:] 45-62.p.; [paraszt-adatok esetében:] 65-88.p.

<sup>639</sup> Csiffáry Gergely: *Az egercsehi...* 132.p.

<sup>640</sup> *Étrendi szokások...* [munkás-adatok esetében:] 45-62.p.; [paraszt-adatok esetében:] 65-88.p.

venni, mint a „sűrű levest”.<sup>641</sup> Az egyes fogásokat vizsgálva a legszembeütőbb, hogy a munkások kétszer annyi rántott húst ettek, az ebédek 20,7%-ában, mint a földművesek, s ugyancsak kétszer annyi a köretként fogyasztott rizs mennyisége is. A parasztságra inkább a pörköltet fogyasztása volt a jellemző, az ebédek 37,3% ilyen étel, melyet elsősorban tésztával vagy galuskával ettek. Ami a munkás- és a paraszti ebédelési szokások között még szembeütő, az a főzelékek fogyasztása, ahol a munkások kétszer annyi friss főzelékeket (borsó, bab, karfiol, sóska, spenót stb.) ettek, mint a parasztok, s ugyanez az arány jellemző a friss gyümölcsök fogyasztására is. Ezzel szemben a paraszti háztartásokban másfélszer annyi burgonya- és tészta-alapú ebéd készül, mint a munkásoknál – beleértve a süteményeket is.<sup>642</sup>

*„Amikor együtt dolgoztam ilyen faluból vagy vidékről<sup>643</sup> származó asszonyokkal, és elbeszélgettünk arról, hogy ki mit főz, én mindig megdöbbsentem, hogy milyen egyszerű ételeket is csinálnak, olyan 15-20 félét, s aztán azt variálják egész évben. Mászt nem is főznek, de nem is ismernek. Pörkölt, tészta, krumpli, pár szárazfőzelék és kész! Ha megösszeszámolnám, hogy mi mennyifélét főztünk, akkor nem is érnénk a végére” [♀ – 1943, szakmunkás]*

A vasárnapi ebéd a munkások körében kimagasló esemény volt. Somogyi Manó az *Óbudai Házgyár* munkásainak vizsgálatakor megfigyelte, hogy ilyen alkalmakkor akár 4-5 fogásnyi ételt is elfogyasztottak.<sup>644</sup> Az evések egyik jellegzetessége a mértéktelenség, a „zabálás”. Majdnem minden munkás bajlódik gyomorégéssel. „Úgy vettük a szódabikarbónát, mint a tüzelőt.”<sup>645</sup>

*„Amikor a telepi rendelőbe új orvos érkezett, Romániából jött, nem tudta, hogy nagyobb ünnepek előtt miért keresik fel tömegesen a munkások. K. bácsi, az öreg mintaszedő is ment és hevesen gesztikulálva mondta neki, hogy »Doktor úr, Dipankrint [émésztést segítő gyógyszer] írjon fel, de sokat, mert búcsú lesz! Enni fogunk!« Ami azt jelentette, hogy mindenki eszméletlenül ette magát, de hogy ne fájjon a gyomra, evés közben már a gyógyszert is előre bevette.” [♀ – 1922, háztartásbeli]*

Dömötör Ákos a különbséget a vasárnapi ebéd paraszti- és munkásjellegzetességeiben ott látja, hogy a parasztok a hétvégén is ugyanazt ették, csupán nagyobb mennyiségben, míg a munkásoknál ez mind mennyiségi, mind minőségi szinten jelentkezett.<sup>646</sup>

A vasárnapi munkásébédet a húсок kiemelkedően magas aránya (94,2%) jellemzi, a főzelékek (5%) és a tészták (0,8%) ritka megjelenése mellett. A húslevesek 47,6%-ban marha, 19,2%-ban baromfi, 11,9%-ban egyéb (disznó is!) húsból készültek. A húslevesek aránya vasárnap a munkások (78,7%) és a parasztok (85,2%) körében nagyjából ugyanazt az értéket mutatja, de amíg a munkásoknál vasárnap a magasabb konyhatechnikai ismereteket kívánó húсок kerülnek előtérbe – gyakran

<sup>641</sup> Kővágó László: „Sziveskedjék bizalmasan kezelni!” Munkások a Horthy-rendszerben. Budapest, 1961, Kossuth Könyvkiadó, 35.p.

<sup>642</sup> *Étrendi szokások...* [munkás-adatok esetében:] 45-62.p.; [paraszt-adatok esetében:] 65-88.p.

<sup>643</sup> A bejáró dolgozókat nevezték vidékinek. Ez akkor is így történt, ha a bejáró dolgozó esetleg városból, nagyobb településről érkezett.

<sup>644</sup> Somogyi Manó: *Az Óbudai...* 119.p.

<sup>645</sup> Hoggart, Richard: *Művelődés...* 40.p.

<sup>646</sup> Dömötör Ákos: *A dualizmus-kori...* 24.p.

készítettek sülteket, pácolt, töltött vagy rántott húsokat –, addig a parasztnál a hétköznapi megszokott a húsétel-fajtát, a pörköltet ették.<sup>647</sup> A falusi kolóniában élő munkásoknál a hétvégén fogyasztott húsleves fontossága napjainkra nemhogy csökkent volna, hanem erőteljes növekedést s pozíciója megerősítését mutatja. A vizsgált kolóniákban csak elvétve, százalékos arányban kimutathatatlan mennyiségben voltak olyanok, akik nem húslevest fogyasztottak vasárnapi levesül.

*„1952 óta lakom a kétszintes házban. Na, azóta minden, de minden vasárnap hallom, hogy az alattam lakó szomszéd felesége reggel nekilát elkészíteni a húslevest, meg a kirántotthúst. Klopfolja a húst, aztán 12-kor süti, a szag meg kijön a lépcsőházba. Na, azok vasárnap még soha, de soha nem ettek mást csak húslevest, meg rántotthúst. A változást csak az jelenti, hogy néha rizzsel, néha krumplival, néha meg petrezselymes újkrumplival eszik a húst. Hozzáteszem, mi se sokszor eszünk mást, igazából nem is tudom, mikor volt más, mint húsleves...” [♂ – 1929, vājár]*

A vasárnapi ebéd tartalma nem csupán családi, hanem közösségi szinten is kontrollált volt.

*„Az úgy a '60-as évek körül lehetett, hogy valamiér' be kellett mennem egy vasárnap Vereséhez, oda az egyszobás lakásokhoz, s láttam, hogy zsírban piritott apró krumplit ebédelnek, olyan nagyon apró krumplit, amit már semmire se lehet használni. Veresné nagyon elszégyellte magát, s nagyon hosszasan kérlelt, hogy ne mondjam el senkinek, hogy ők vasárnap nem húst ettek. Hiába nyugtatgattam, még akkor is kérlelt, amikor már kifelé mentem.” [♀ – 1922, háztartásbeli]*

Bár a dualizmus korából, illetve a XX. század első feléből ismeretesek olyan beszámolók, mely szerint az asszony<sup>648</sup>, vagy valamelyik kisebb gyermek<sup>649</sup> a dolgozó férfi számára elvitte annak munkahelyére a frissen készült ebédet, ez nem általánosítható jelenség. Ez csakis ott történhetett meg, ahol az ipari egység vezetése megengedte „civilnek” számára a bejárást – a földalatti bányauzemek, kohók egyike sem volt ilyen –, illetve a lakhely és a munkahely még az ebéd szállítására érdemes távolságon belül volt található.

Az ebéd szerepe munkanapokon kevés jelentőséggel bírt. Sokkal nagyobb fontosságot kapott a munkából való hazatérés utáni közös étkezés, leggyakrabban a vacsora. Dömötör Ákos szerint ez nyújtott alkalmat az étkezés feudális-patriarchális, szertartásos formáinak az alkalmazására.<sup>650</sup> A vacsora kiemelt szerepe mind a segéd- és betanított munkási, mind az előmunkási rétegnél jellemző volt.<sup>651</sup>

*„Itt a munkások általában háromszor ettek naponta. A reggeli főleg az iparosoknak volt fontos, az iparos ekkor ette a legtöbbet. Az ebéd és vacsora meg a bányászok főétkezése volt.” [♂ – 1926, lakatos]*

A munkások vacsorára ritkán ettek levest, egyáltalán ritkán fogyasztottak meleg vacsorát, csupán az esti étkezések 12,8%-ában, szemben a hideg étellel 50,4%-ával. A meleg vacsora inkább a kép-

<sup>647</sup> *Étrendi szokások...* [munkás-adatok esetében:] 45-62.p.; [paraszt-adatok esetében:] 65-88.p.

<sup>648</sup> Dömötör Ákos: *A dualizmus-kori...* 23.p.

<sup>649</sup> Hamar Ferenc szóbeli közlése.

<sup>650</sup> Dömötör Ákos: *A dualizmus-kori...* 23.p.

<sup>651</sup> Mialkovszky Mária: *Egy budapesti...* 85.p.

zett, tehetősebb munkásokra volt jellemző, akik kétszer gyakrabban fogyasztottak meleget vacsorára, mint a szakképzetlen, szegényebb munkások. Jellemző, hogy ilyenkor a munkások, főleg a kevésbé tehetősek inkább az ebéd hideg maradékát ették, de a vasárnapi vacsora 62,1%-ban minden munkásnál a vasárnapi ebéd maradéka. A tej vacsorára már ritkábban kerül az asztalra, inkább a tejes italok, főleg a tejeskávé, 24%-ban, illetve elsősorban a tea, 54,8%-ban.<sup>652</sup>

### **A köztes étkezések**

A munkásokra jellemző, hogy minden évszakban ugyanúgy uzsonnáztak és tízóraitak, ezzel szemben a parasztok a nagy mezőgazdasági munkák ideje alatt sokkal gyakrabban, azok elmúltával ritkábban tették. A munkások gyümölcsöt, szalonnát, zsírt, hentesárut fogyasztottak köztes étkezésre, a parasztokra inkább a sütemény volt jellemző.<sup>653</sup>

*„De igen sokszor vettünk a boltban löncskonzervert, meg kettőhatvanas kolbászt, meg parizert, meg volt kétféle kolbász is meg virsli és turista. Igen finom volt sülve a kettőhatvanas kolbász, mustárral. Ezeket ettük mink reggelire mindig.” [♀ – 1926, háztartásbeli]*

A földművesekhez képest viszonylag ritkán, s akkor is egyszerűen elkészíthető édességeket fogyasztottak. Az édes ételek között leggyakrabban a pirított cukor, a cukros kenyér, a cukros-zsíros kenyér, illetve bizonyos cukrozott, lekváros főtt tészták fordultak elő.

*„Édességeket is ettünk. Csináltunk ilyen pirított cukrot. A régi karácsonyok pedig olyanok voltak, már mikor én nagylány voltam, mondjuk többen voltunk testvérek, ki kellett a szaloncukrot adagolni, hogy ennyi, annyi, amannyi. Narancsot azt hírből láttunk, nem volt narancs.” [♀ – 1942, háztartásbeli]*

*„Mondjam azt hogy sokszor a cukros kenyér volt a reggeli? Akkor nem más, mint zsíros kenyér, meg cukros kenyér.” [♂ – 1925, termester]*

Az 1970-es évektől kezdve zsíros kenyeret már sokan nem vittek ennivalóul a munkahelyre a „nem neveteti ki magát”<sup>654</sup> indokkal, illetve csak akkor, ha mint „ínyencséget” megkívánták.

Amennyiben a munkabeosztás megengedte, a munkások az étkezéseket otthon bonyolították le. Kevesen vittek a munkahelyre a főételnek megfelelő ételmet, ezt általában ételhordóban vitték. De ugyanennyire gyakori volt, hogy a munkások inkább megvárták a műszak végét, s hazamentek enni. Az egyes mellékétkezéseken – tízórai, uzsonna – túl, általában csak a bejáró dolgozók, illetve az egyedül élők étkeztek a munkahelyeken, illetve az üzemi étkezdékben.

*A bányászok inkább megvárták a műszak végét és hazajöttek enni, de otthon csak ebédet és vacsorát ettek, a munkahelyen fogyasztották el a reggelit vagy az uzsonnát. Otthon étkeztek, a munkahelyen csak a vidékiek [bejáró dolgozók] ettek [♂ – 1926, lakatos]*

<sup>652</sup> *Étrendi szokások...* 45-62.p.

<sup>653</sup> *Étrendi szokások...* [munkás-adatok esetében:] 45-62.p.; [paraszt-adatok esetében:] 65-88.p.

<sup>654</sup> Vonsik Ilona: *Egy munkásdinasztia...* 157.p.

A munkahelyen való étkezések mind mennyiségükben, gyakoriságukban, illetve igényességükben az egyes munkahelyek tekintetében nagy különbséget mutatnak. Ahol volt lehetőség, idő és felszerelés melegítésre, ott szinte rituális keretek alakulhattak ki, s a munkahelyi étkezés fontos pontja lett a munkaidőnek. Ahol erre nem volt lehetőség, például földalatti fejtésen, terepen történő javításokkor, ott a hidegétel gyors és körítésektől mentes elfogyasztása volt a jellemző.

*„A sichtában [műszak] esetleg zsíros kenyeret vagy szalonnát ettünk, a térdünkre fektett papírról. Ah, nem nagyon lehetett ott élménykedni, örültünk, ha találtunk egy viszonylag tisztább helyet, oszt ettünk gyorsan.” [♂ – 1942, hegesztő]*

*„Amiko' jött a reggeli ideje, úgy 8 óra körül, akkor szinte az egész műhelybe' megállt a munka, olyan fél-háromnegyed órára. Mindenkinek vót ilyen kis láboscája, meg pohárkája, meg kése-villája, amit otthonró' hozott, a használtabb edények közül. Oszt akko' nekiláttunk a sütögetésnek, szalonnát, meg tojást, meg ilyeneket. Ha vót idő, akko' a villanyrezsón, ha meg nem, adtunk neki az acetilénnel, azzal gyorsabban ment. Te, olyan illatok terjengtek akkor a műhelybe', csak szagolgattunk, meg néztük, hogy a másik mit is sütögetett!” [♂ – 1925, géplakatos]*

## Alkoholfogyasztás

A munkások társadalmában az ivás – a dohányzás mellett – a normális férfiélet része. Az „iszákoság” több korabeli üzem- és bányarvosi jelentésben is szerepel, s jelentős helyet foglal el a munkásokra károsan ható tényezők között. Tóth Imre bányakerületi főorvos a következőkben látta az alkoholizmus kialakulását: „Ha áldás volt a bányákban, akkor a munkás is jól keresett, az érczfejtést jobban fizették, az érczválasztásért külön jutalom is járt. Ily áldás alkalmával itt hegyen-völgyön lakodalom volt, Henczidától-Bonczhidáig folyt a bor és sör, s a munkás, a bányapolgár ezt megszokta, ma tudjuk, hogy a szeszes italoknak megszokásával azoknak abbahagyása csak némely embernél sikerül, a régi időkben a szeszes italok élvezetét még hasznosnak, sőt szükségesnek tekintették, s midőn egyszer s másszor a bányák nem jövedelmeztek, s a jólét alább hagyott, az ivással nem hagytak fel, így lett a bányász alkoholista.”<sup>655</sup>

Az alkoholizmus elterjedését a természeti és a gazdasági okokra vezették vissza: „A mult [XIX.] század 80-as éveiben, midőn a filloxera a szőlőket elpusztította, s a bor és sör megdágult, a bányász szeszhez fordult s lett belőle szeszivó. [...] A pálinkarészegség általános lett vidékünkön, az emberek az utakon, utczákon heverték részegen, családokban nők, gyermekek állandóan részegek voltak, sőt a csecsemőt is pálinkával kábították el.”<sup>656</sup> Balázs Géza a munkások alkoholfogyasztásának kulturális beágyazódottságát olyannyira mélynek tekinti, hogy a Tanácsköztársaság bukását részben a

<sup>655</sup> Tóth Imre: *Az alkalmazott hygiene...* 621.p.

<sup>656</sup> Tóth Imre: *Az alkalmazott hygiene...* 621.p.

bevezetett szesztilalomnak, míg az 1956-os események elindulását a munkások körében kultikus itálnak tekintett rum áremelésének is tudja be.<sup>657</sup>

Géber Antal minisztériumi tisztviselő az I. világháború előtti írásában a munkás-alkoholizmus nemzeti okait keresi, s először a „tótokat” jellemzi azzal, hogy „a pálinkaivás öli meg őket, és minden igényük csak addig terjed, hogy e szenvedélyüknek áldozhassanak. Fizetés után rendszerint napokig nem dolgoznak... [...] A tótoknál azonban még alantasabb színvonalon állanak a rutén és oláh munkások. [...] A székely munkások között is pusztít az iszákosság, és ezek is oly igénytelenek, hogy csak 1-2 koronát akarnak keresni, azután kimaradnak.”<sup>658</sup>

Ambrus Péter kutatása kimutatta, hogy a telepi életformában rendszeres helye van az alkohol házilagos előállításának, mely lehet a teljes főzési folyamat, vagy a már készen vett gabonaszesz aromákkal való dúsítása, ízesítése.<sup>659</sup> Az ózdi gyárakban a műszakot a munkások egy „porció”, azaz ½ deciliter pálinka elfogyasztásával kezdték, s a műszak alatt is ittak, főleg bort.<sup>660</sup> Maga az alkoholfogyasztás az élvezeti érték mellett legalább annyira fontos közösségszervező volt. Részben „önkéntes alapon”, részben szelíd-, de akár a kiközösítés fenyegetése melletti erőszakkal is arra ösztönözte a férfiakat, hogy szabadidejük egy részét alkoholfogyasztással, s az azzal együtt járó spontán közösségi összejövetelekkel töltsék el. Aki nem tudott vagy nem akart ebbe a rendszerbe betagozódni, az gyakran marginális helyzetbe került, elvesztette férfi attribútumainak egyikét.

*„Olyan egyszerűen nincs, hogy nem iszol! Hogy aztat mondd, hogy én kéremszépen nem kérek, mert nem szeretem. Olyan nincs! Azt az embert egyszerűen kinézik a munkahelyről, na!” [♂ – 1936, vājár]*

*„A férjem minden fizetéskor elment a kocsmába, már a munkahelyről odament, nem haza. Gyakran az egész heti fizetést elitta. Mert aki nem ment, azt a többiek csúfolták. »Na mi az, félsz az asszonytól, nem mersz jönni?« Így aztán az is ment, aki nem akart. Ott aztán köröket fizettek, ahányan voltak, annyi kört. Néha 10-en, 12-en is összejöttek, na az annyi pohár bor, vagy sör, melléje meg a pálinka.” [♀ – 1922, háztartásbeli]*

*„Amikor dolgozni kezdtem, nem nagyon tetszett nekem ez az ivásos dolog. Nem szerettem az italt, főleg nem a pálinkát, amit munka után a többiek ittak. Mert gyors ital kellett, gyorsan meginni, aztán menni. De annyira lekezeltek, nem tartottak igazi férfinek, hogy én is inni kezdtem. Be kellett tagozódni.” [♂ – 1966, villanyszerelő]*

Az, hogy egy férfinak mennyi ivást néznek el, a körülményeitől függ: özvegy férfinak többet, mert nincs felesége és meleg otthona, a gyermektelen házastársnak is többet, mert a gyerekek érdeke nem sérül. A legfontosabb mérce az ésszerűség. Vannak alkalmak, amikor mindenkitől elvárják, hogy sokat igyon. „Ivásra kényszerítenek.”<sup>661</sup> Maga az ivás nem elítélendő dolog, csupán annak helytelen mértéke az. A férjek tekintélyét a tradíciónak megfelelően őrzik az asszonyok. Kiszolgál-

<sup>657</sup> Balázs Géza: Pálinkázás munka közben. in Horváth – Pethő – Tóth (szerk.): *Munkástörténet...* 56.p.

<sup>658</sup> Géber Antal: *Az utolsó évek...* 476.p.

<sup>659</sup> Ambrus Péter: *A Dzsumbuj. Egy telep élete.* Szeged, 2000, LAZI, 119.p.

<sup>660</sup> Vass Tibor: *Az ózdi acélgyári...* 25.p.

<sup>661</sup> Hoggart, Richard: *Művelődés...* 99.p.

ják, ellátják, „...elnéző megértéssel szemlélik, mint gyermekek játékát, a férfiak közös kocsmái szórakozását.”<sup>662</sup>

Somogyi Manó egy 1888-as írásában naivan a hétközbenei fizetésnappal véli megtalálni az alkoholizmus ellenszerét, mert ahogy véli, így „A »blaue Montag«-nak talán sok esetben elejét lehetne venni...”<sup>663</sup> Ezt a saját maga által is vitatott vélekedést egy másik írásában is említi: „A legtöbb munkaadó azt mondja és hiszi, hogy a balesetek nagyrészt a szeszes italok élvezetére vezethetők vissza, hogy a mámoros fővel munkába álló munkás van leginkább balesetnek kitéve, amiért is a legtöbb baleset hétfői napra esik, midőn a munkás agya még zavaros a vasárnapi élvezetektől, midőn még nincsen helyreállítva a testi és lelki egyensúly.”<sup>664</sup> A balesetek legfőbb okát még sokáig „a hétfői katzenjammeres, másnapos állapotban”<sup>665</sup> keresték a szakemberek.

*„Az apám kovács volt a gyárban. Kegyetlen ember volt, de jó szakember. Ivott. Az volt a baja. Majd' minden nap berúgott, de arra vigyázott nehogy ittasan menjen be a gyárba. Az is igaz, hogy majdnem mindig másnaposan ment be. Még csoda, hogy valami komoly baleset nem történt vele!” [♂ – 1929, MEO-s]*

Az alkoholizmus elleni küzdelemben zsákutcának bizonyultak az égetett szeszek ivásának megátolására létrejött munkásjóléti intézmények. „Ilyen intézmények a munkástelepeken a népkávéházak- és sörcsarnokoknak a felállítása. Ahol kávé és jó sört olesón adnak a munkásoknak, ott őket a pálinka [...] élvezésétől visszatartják.” Legalább ilyen csalóka volt a Mönchengladbachban található szövőgyár modelljét átvenni. „Ott ugyanis a pálinka ivástól való tartózkodásra jutalom van kitűzve. Minden 16 éven felüli férfimunkás havonta 1 márka jutalmat kap, ha teljesen lemond a pálinkaivásról.”<sup>666</sup>

A vizsgált kolóniában élő munkások véleménye szerint a munkásságra általában átlag fölött jellemző az alkoholos italok fogyasztása. Ennek ellenére egészségében véve nem tartják magukat az alkoholizmus által különösen veszélyeztetett csoportnak, csupán annyira, mint amennyire a társadalom egésze az.

*„Mert a bányászok valóban kocsmáznak, ez is igaz. De ne mondjam, a tanítók is kocsmáznak. Nem is akárhogy. Mert én egy ideig tanítók között dolgoztam. Sőt még csúnyábbak mikor berúgnak.” [♀ – 1942, háztartásbeli]*

Az alkoholizmus szenvedői elsősorban az asszonyok, feleségek voltak. Többen is úgy nyilatkoztak, hogy az alkoholt kisebb-nagyobb mennyiségben rendszeresen fogyasztó férjük halála életük megkönnyebbülését, kivirágzásukat okozta.

<sup>662</sup> Utasi Ágnes: *Családok és életstílusok*. Budapest, 1989, MSZMP KB Társadalomtudományi Kutatóintézete, 46.p.

<sup>663</sup> Somogyi Manó: Gyárfelügyelet és munkásviszonyok hazánkban. in Somogyi Manó: *Szociálpolitikai tanulmányok*. Budapest, 1900, [k.n.], 102.p.

<sup>664</sup> Somogyi Manó: *Az Óbudai...* 114.p.

<sup>665</sup> Bresztovszky Ernő: Az ipari balesetek Magyarországon. *Szocializmus*, 1907. 8. szám, 107.p.

<sup>666</sup> Gerber Frigyes: A munkás jólétiintézményekről [2.]. *Bányászati és Kohászati Lapok*. 1898. 8. szám, 132.p.

*„A férjem ivott. Csak ivott, meg ivott. Nekem most a legjobb, hogy már meghalt, elég volt már a munkából is.” [♀ – 1938, telefonközpontos]*

*„Egy csomóan megkérdezték már, hogy miért is tartom magam ilyen jól? Na én erre csak azt tudom mondani, hogy már ötven éves koromban megözvegyültem, meghalt a férjem, aki elég gyakran ivott. S ez az egyedüllet, hogy nem kell egy ivós bányással együttélni, ez tart meg ilyen jó állapotban!” [♀ – 1922, háztartásbeli]*

A térség kolóniáiban, de legelterjedtebben Rudabányán egészen a szocialista nagyipar fellendüléséig szokás volt az elhunyt munkatársat ivással is búcsúztatni. Ekkor a gyászoló férfiak a temetést követően a kocsmába siettek, ahol egy-egy korsó sört fogyasztottak el a halott tiszteletére. Ezután az üres korsót a fülénél fogva az asztalhoz, földhöz csapták. A kezükben tartott füffel tértek haza, amelyet hosszú ideig megőriztek.<sup>667</sup>

## Szabadidő

A munkásság mindig is explicit módon szórakozott, töltötte el szabadidejét. Szórakozási formái – az ipari termelés monotonijának az ellensúlyozására – dinamikusak voltak, amelyekre a kevesebb szertartásosság, a több rögtönzés és az egyénies motívumok voltak jellemzők. Ide tartoznak az elhíresült munka közbeni durva tréfák<sup>668</sup> és az is, hogy vasárnap nem csak templomba jártak, hanem megalakultak az asztaltársaságok, baráti körök, dalegyletek, túratársaságok, fontos helyszínné vált a sporttelep, az uszoda, a csónakház.

A játékoságot már egészen korán sokan a munkásság egyik jellemző tulajdonságának tartották. Friedrich Schiller írásainak<sup>669</sup> kiindulópontja a jelenkor embere. Az ipari munka elterjedésének következtében az emberekben belső elidegenedés és meghasonlás keletkezett. Mindez abban a pillanatban jött létre, amikor a munka többé már nem jelentett élvezetet a dolgozó ember számára. A technikai fejlődés következtében az egyén örökre hozzáláncolódt az egésznek egy kis szegmentumához. Ezen korlátai között már sohasem tudta többé kifejtetni lényének harmóniáját, a harmónia ugyanis csak az egészben létezhet. Egy olyan ember, aki csupán apró fogaskereke egy számára átláthatatlan gépezetnek, erre nem képes. Az ember természetesen keresi a kiutat, szeretne ismét harmóniában élni, azaz egyszerre természeti és gondolkodó lény lenni. Schiller elmélete szerint a munkás egyik kiútja az ipari tevékenység által okozott elidegenedésből s játékoságot, a játék. Ha az ember abbahagyja a személyiségét szétdaraboló munkát, ha felhagy a pusztán anyagi érdekek által mozga-

<sup>667</sup> V.S. szóbeli közlése.

<sup>668</sup> A sok közül csak pár: A technológiában még járatlan, kezdő munkást elküldik a telep legtávolabbi pontjára, hogy hozzon „reszelőzsírt”, vagy „szemmértéket”. Az ott lévő munkások – anélkül, hogy ezt előre megbeszélték volna, csakis azért, mert ismerik a tréfa elemit – valami nagyon nehéz, piszkos tárgyat nyomnak a kezébe. Mikor a megtréfált munkás visszatér a tárggyal, látványosan és közösen kinevetik.; A hazafelé tartó munkás figyelmét elterelik valamivel, s ez alatt valami nehéz tárgyat, vasdarabot vagy téglát tesznek a táskájába, aki ezt hazacipel, s csak otthon veszi észre a tréfát.; A gyanútlan munkás fenekéhez, füléhez sűrített levegős csövet illesztenek, azt megnyitják s kacagnak a megijedt kollégán.

<sup>669</sup> Lásd: Schiller, Friedrich: Levelek az ember esztétikai neveléséről. in *Válogatott esztétikai írások*. Budapest, 1960, Helikon.

tott politikával, tehát ha játszik, sikerülhet a harmónia elérése. A játék segítségével például sikerülhet olyan ellentétben álló fogalmakat összeegyeztetni, mint az időt az időtelenséggel vagy a teret végtelennel. Ezek találkozása ismét harmonikus egésszé egyesíti a részeket.

A vizsgált térség kolóniáira a szabadidő eltöltésének különböző módjai közül leginkább az olvasás, a rádióhallgatás és a sport volt jellemző. Szórakozási szokásaikat akkor is megtartották, amikor aktív munkájukat abba kellett hagyni.

*„Mi munkások nem tudunk nyugdíjasan sem nyugton ülni. Van a bányászoknak nyugdíjas klub. Rendszeresen év elején lefektetett évi elképzelés, munkaterv alapján működünk. Vannak kultúrprogramok, meg minden.” [♂ – 1932, villanyszerelő]*

Egyes kutatások a kolóniában élő munkások közösségi aktivitását a lakások túlszűfoaltságára vezetik vissza. Eszerint a szűkös életkörülmények és a szegényes otthonok főleg a férfiakat „...sűrűn üzte el hazulról arra készítve őket, hogy idejüket, szabadidejüket nagy részét köztereken (munkáshonban, kocsmában, futballmeccsen, vagy csak az utcán) töltsék el.”<sup>670</sup> Braun Róbert a marosvásárhelyi munkás férfiakról hasonlókat jegyez meg: „Szabad idejét az utcán vagy az egyleti helyiségben tölti, otthon keveset ül.”<sup>671</sup> Ugyancsak ennek tudható be, hogy a telepi munkásság közösségi aktivitása jóval fejlettebbnek mutatkozik, mint a más, nem kolóniában élő munkások esetében. „A telepes élénk társadalmi életet él, egyesületekben tisztséget vállal, fejlett szervezkedő.”<sup>672</sup>

*„Kulturális szempontból Rudolftelep egy nagyon jó hely volt. Itt kérlek, az üzemvezetés versengett azért kérlek, hogy milyen kulturális rendezvényeket kell csinálni. Volt olyan szilveszteri bál, hogy az egész környékről idejártak mulatságra. Volt tekepálya, persze hogy volt. Lejártunk. Volt táncscsoport. Akkor színművészeti csoport. Erről a bánya vezetése gondoskodott. Négyezer volt mozivetítés! Hetente négyezer.” [♂ – 1927, bányász]*

*„Már a '30-as években megkezdődött Perecesen a kulturális élet, de itt Rudolftelepen is, és minden bányatelepülésen magas szintű kulturális élet folyt, és ezekre a helyekre jártunk. Tehát a szabadtéri színpadra, tánciskolába, bállokba...” [♂ – 1927, bányaigazgató]*

A saját otthon falain belüli, illetve az otthonon kívüli szabadidő legfontosabb közös sajátossága az, hogy annak nagy részét csoportosan töltötték el. Annak ellenére, hogy kedveltek voltak a magányt, egyedüllétet igénylő, közösséget nem kívánó időtöltési formák is – olvasás, rádióhallgatás, majd később a televíziózás, kézimunkázás – a vizsgált kolóniákban élő munkásokra jellemző volt, hogy szabadidejüket túlnyomó többségét is együtt töltötték. A válaszadók 67%-a saját lakásán belül is, 87%-a nyilvános helyeken is a közös szórakozási formákat preferálta.

A szabadidő közös, otthoni eltöltésére a leggyakoribb indok a születés és a névnap volt, de bármiféle ünneplésre okot adó alkalmat kihasználtak arra, hogy közösen mulassanak. Ugyanúgy „indok

<sup>670</sup> Gyáni Gábor: *Lakáshelyzet...* 379.p.

<sup>671</sup> Braun Róbert: *Adatok a vidéki...* 516p.

<sup>672</sup> Bán Imre: *Szénbányászok.* 226.p.

*lehetett a nemzetközi nőnap megünneplése is*”<sup>673</sup>, mint egy különlegesre tervezett, jól sikerült vacsora. Ez utóbbiak gyakrabban estek meg, ha nagy mennyiségű, gyorsan elfogyasztandó étel – gombaszezonban gomba, vadászó munkások esetében vadhús – jutott valaki birtokába, de talán a leggyakoribb alkalom volt a közös étkezésre a szalonnasütés. Evési szándék nélkül is gyakran összejöttek kártyázni, zenét hallgatni, sakkozni, minden indok nélkül beszélgetni – s meglepő módon már a világháborút megelőző időszakokban is különféle társasjátékokat játszani. Az otthoni összejöveteleket kivétel nélkül minden esetben alkoholfogyasztás kísérte. Ez önmagában is elegendő volt a találkozásra, hiszen *„mikor má’ gázosodott a bor, vót minden este közös program az ismerősökkel*”<sup>674</sup>.

A kolóniában lakó munkásság körében általános volt a közösségi szórakozási alkalmakon való megjelenés. A térség kolóniáiban nem volt ismert példa arra, hogy ezeken az alkalmak valamelyikén valaki ne jelent volna meg. Ezek egy része nem kapcsolódott kiemelt, szervezett alkalomhoz. A munkaidő után az erre kialakított helyiségben – ez a II. világháború előtt a „kaszinó”, utána a „kultúr” vagy „klub” neveket viselte – összejöttek a munkások, s spontán kialakított keretben szórakoztak. Sakkoztak, kártyáztak, biliárdoztak, kugliztak, élő- vagy lemez-, illetve rádiózenét hallgattak, újságot olvastak vagy csupán beszélgettek.

A szervezett közösségi szórakozási alkalmak tekintetében a térség kolóniáit történetük egészében a pezsgő élet jellemezte. Szinte nem múlt el hét, hogy ne legyen valamiféle, a telep egészét megmozgató színházi előadás, koncert, bál, kultúrházi rendezvény, ismeretterjesztő beszélgetés, filmvetítés, saját maguk által szervezett énekkari, színjátszó bemutató.

*„Itt nem volt olyan, hogy unalom. Nem ült otthon senki sem. Jöttek a városi színészek, énekesek, vagy mi is betanultunk darabokat, volt zenekarunk és énekkarunk is, működött a mozi. És rendszeresen voltak bálók, táncmulatságok. Nem volt hét, hogy ne lett volna valami. [...] Akit meg a kultúra nem érdekelt, járt focimeccsre vagy a sörkertbe.” [♂ – 1919, műhelyvezető kovács]*

A szórakozásban a nemek megoszlása közel sem nevezhető kiegyenlítettnek. Az otthon zajló eseményekben ugyan a nők is aktívan részt vettek, de közösségi helyeken jóval ritkábban jelentek meg, mint a férfiak. A páros megjelenést lehetővé tevő alkalmakon – mozi, színház, bál, koncert stb. – túl nem volt jellemző a részvételük. Feltétlenül említést érdemel azonban az, ami a környező földműves falvakban szinte sohasem fordult elő, hogy bizonyos határok között akár hajdon lányok, akár férjes asszonyok férfikíséret nélkül is megjelenhettek a szórakozóhelyeken.

*„Igaz, hogy vagy volt velünk mindig egy idősebb mamika is, vagy ilyen csoportban mentünk, de simán ott voltunk a presszóba sötétedésig. De utána már nem maradtunk, meg nem is volt kedvünk, mert akkorra már berúgtak a bányászok és kötekedni kezdtek volna.” [♀ – 1927, aknai kézbesítő]*

---

<sup>673</sup> ♂ – 1942, hegesztő

<sup>674</sup> ♂ – 1909, vājár

## Olvasás

Somogyi Manó 1887-es hajógyári vizsgálata már a munkások élénk olvasási kedvéről számol be. Igaz hozzászeli, elsősorban újságokat, s nem a szépirodalom nagyjait, hanem „a füzetekben megjelenő érdekesítő regényeket” olvassák.<sup>675</sup> Egy 1939-es gépgyári felmérés már a minőségi irodalom megjelenéséről ad számot. Messze a legolvasottabb szerző Jókai Mór, majd jócskán lemaradva követi Gárdonyi Géza, Mikszáth Kálmán, Zilahy Lajos, illetve Herczeg Ferenc, a külföldiek közül pedig Alexander Dumas és Emile Zola. A tendenciákra rámutat az a tény, hogy a ponyvairodalom már elég ritkán, a vallási könyvek, köztük a Biblia még ritkábban kerül a munkások kezébe.<sup>676</sup>

*„Mi nem voltunk gazdagok, sőt, inkább szegények. De édesapámék arra mindig ügyeltek, hogy mi is rendszeresen olvassunk. De a szomszédok is ugyanígy voltak, mert mindekinél volt Jókai, Zilahy meg ilyen típusú könyvek. Én meg azt kaptam egy karácsonyra, olyan 8-9 éves lehettem, hogy előfizették nekem az Aller Családi Lapot. Ez nagyobb ajándék volt nekem, mint egy focilabda vagy egy roller! A többi gyerek mind irigyelt.” [♂ – 1912, hidegüzemi művezető]*

Bán Imre ugyancsak a munkások élénk olvasási kedvéről számol be: „A telepi munkás aktív tagja az olvasókörmnek. Részt vesz a műkedvelő előadásokon, tagja a sportegyesületnek, buzgó mozilátogató. Mindezen a nem teleplakó gyéren vesz részt. Szabadidejét otthon tölti a falujában, munkálkodik földjén, vagy háza táján. [...] ...sokan fizetnek elő újságokra, ilyesmi szintén ritkaság a falun lakók között.”<sup>677</sup> Az életviszonyok javulása a munkásság jelentős rétegeit tette fogékonnyá a polgári populáris kultúra apolitikus termékei, a ponyvaregények, az olcsó bulvárlapok és képes újságok olvasására.

*„Na ezeket a kis füzetes regényeket, meg volt ilyen nagyobb alakú is, mink szinte rongyosra olvastuk. Akinek vót valamilyen, az állandóan csereberélgette a másikkal, mer' annak meg másilyen vót. De mindenkinek vót valamilyen, mer' a legtöbb olvasott. [...] Ha aztán volt olyan izgalmasabb könyv, akkor azt kapkodtuk egymástól. A jobbakat én meg is vettem, hát vettem vagy harmincat, pedig nem vótunk valami gazdagok akkor se. Még mindig meg is vannak, itt e.” [♂ – 1909, vājár]*

Az Ózdi Olvasó Egylet több ezer kötetes könyvtárának jelentős részét annak ellenére a ponyvairodalom tette ki, hogy a tagság a munkások szemében társadalmi rangot jelentett.<sup>678</sup> Braun Róbert ugyanerről számol be: „...Nem érdeklí őket pl. Arany »Toldi«-ja (sehol sem találtam), hanem annál inkább »Musolino«, »Nick Carter« és hasonló olcsó füzetekben ponyvaregények.”<sup>679</sup> A munkásság körében dolgozó vallásos szervezetek Ady, Móricz és Mikszáth helyett elsősorban Pekár Gyula és Tormay Cecil írásait ajánlottak, s az „erkölcstelen irodalmat” igyekeztek elzárni a munkások elől.

<sup>675</sup> Somogyi Manó: *Az Óbudai...* 124.p.

<sup>676</sup> Lackó Miklós: *Gépgyári...* 35-36.p.

<sup>677</sup> Bán Imre: *Szénbányászok.* 225-226.p.

<sup>678</sup> Szalontai József: *Az Ózdi...* 43.p.

<sup>679</sup> Braun Róbert: *Adatok a vidéki...* 524.p.

„Egy Zola, Anatole France, Balzac és mások valóságos lélektiprást visznek végbe a fiatalság lelkében.” – hirdette a *Mária kongregáció* 1921-ben.<sup>680</sup>

Mindeközben a munkások olvasási szokásai – legalábbis a minden bizonnyal kissé elfogult munkáskutató véleménye szerint – nem különböztek jelentősen a társadalom többi tagjainál tapasztalhatóknál. „A középosztályhoz viszonyítva a munkásosztály szórakozását, nem mondhatni, hogy a kettő között lényeges volna a különbség. Újságaik, szórakoztató olvasmányaik körülbelül egy szinten állnak (könyvkereskedőktől tudom, hogy legkeresettebb könyvek a pornografikus munkák, és hogy igen előkelő állami hivatalnokok olvassák »Nick Carter«-t), táncmultságaik legtöbbször ugyanazon helyiségben folynak le és csaknem ugyanoly formában. Legföljebb azt a különbség, hogy a középosztálynál elterjedtebb az alkoholizmus és a duhaj mulatozás, továbbá a kártyázás a középosztálynál az egyes anyagi viszonyait messze túlhaladó mérveket öltött.”<sup>681</sup>

Munkások esetében a szabadidő eltöltésének legjellemzőbb vonása az, hogy leginkább közösségi formában zajlik. Az individuális szórakozási formák aránya elenyésző, egyáltalán nem jellemzőek. „A munkásoknak csaknem összes családon kívüli élete a szakszervezetekkel függ össze. Itt hallanak tudományos és szórakoztató előadásokat, zenét, éneket, szavalást, színielőadásokat, itt táncolnak, és úgyszólván tiltott dolognak tekintik, hogy ezeken kívül keressenek akár tudást, akár szórakozást.”<sup>682</sup>

Az olvasás a II. világháború utáni években is jellemzően munkás-szórakozás maradt. Egy 1968-as felmérés „mit vásárolna 200 forintért?” kérdésére a munkások 16%-a könyvet nevezte meg, létszükségleti cikkekre mindössze 34% költött volna. Ez az arány a parasztoknál jelentősen más volt: míg ők a könyvet 3,8%-ban, létszükségleti cikkeket 59,4%-ban jelölték meg.<sup>683</sup> 1968-ban a szakmunkások 95,8%-a naponta olvasott napilapokat, s ez az arány még a segédmunkásoknál is 89,5% volt.<sup>684</sup> Nagyon jellemző, hogy a munkások milyen indíttatásból választották az olvasást szabadidős tevékenységként. Az első három helyen a *szórakozás*, a *kikapcsolódás* és az *emberismeret*, illetve az *ismeretek* szerzése állt indokként. A *boldogságkeresés*, a *kötelezettség*, illetve a *menekülés* a legkevésbé volt motiváló tényező.<sup>685</sup>

## Rádióhallgatás

Mind az egyes visszaemlékezések, mind a levéltári adatok a munkások a szabadidő eltöltésének egyik kiemelt formájaként a rádióhallgatást nevezik meg. Akár egyedül, otthon, akár csoportosan, közösségi helyen, akár szimpla kikapcsolódásként, művelődésként, akár a politikai ellenállás egyik válfajaként<sup>686</sup>. A munkások 68%-a a rádióhallgatást nevezte meg a legfontosabb szórakozási forma-

<sup>680</sup> Idézi: Kádár Iván: *A munkásosztály helyzete a Horthy-rendszer idején*. (Adalékok). Budapest, 1956, Szikra, 109.p.

<sup>681</sup> Braun Róbert: *Adatok a vidéki...* 526-527.p.

<sup>682</sup> Braun Róbert: *Adatok a vidéki...* 526.p.

<sup>683</sup> Kamarás István: *A munkások és az olvasás*. Budapest, 1969, Népművelési Propaganda Iroda, 62.p.

<sup>684</sup> Kamarás István: *A munkások...* 19.p.

<sup>685</sup> Kamarás István: *A munkások...* 81.p.

<sup>686</sup> „A szocialista-kommunista érzelmű munkások rádiókészülékeit vegyék ellenőrzés alá. Szerény anyagi viszonyok között élő munkás készüléke mindenesetre gyanus, hogy tulajdonosa azért tartja, hogy a szovjet propaganda leadásokat hallgassa azzal. Ezeket és a gyanus zsidó rádiókészülékeit feltétlenül el kell kobozni.” (*Főispáni körrendelet, 1941, június 30.*, Bor-

ként. A munkások művelődési és szórakozási szokásait ismerve, a rádió szerepe még fontosabbnak látszik a falusi munkásság esetében. Szabó Zoltán a falu és a város közötti különbségeket a parasztsághoz való közelségből vezeti le: „A vidéki munkásság [...] az olvasóköröknek nem tagja, s amint beavatottak mondják, nem is igen akarnak tagja lenni. Nem tagja pedig egyszerűen azért, mert ezek a körök *munkás* olvasókörök. Ők pedig parasztok még, akiket a munkásság jórészt parasztként is kezel, nem rosszindulatúan, de kissé lefelé.”<sup>687</sup> Ebben az „emelkedésben” a munkás-művelődés egyik legfontosabb eszköze a rádiókészülék. A hagyományos művelődési formákkal – színház, mozi, ismeretterjesztő előadások, olvasókör – szemben a magánszféra keretei között juttatja az egyént ismeretekhez. Pontosan ezért olyan helyeken, ahol a hagyományos értelemben vett kulturális viszonyok egy nívón mozogtak, így a városokban vagy a szervezett törzsgárda esetében, ezek a tevékenységek áttevődtek a közterekbe, közösségivé váltak. Jellemző módon a rádióhallgatási szokások ilyen esetekben nem változtak meg radikálisan sem azok mennyiségi, sem azok minőségi vonásait tekintve.

*„A gyerekkori estékből leginkább a rádió hangjára emlékszek. Ahogyan zúgott és füttyült, de lehetett hallani az éneket... és a lámpa le volt oltva, és a rádió hátulra, a falra kivilágított olyan nagyon érdekes kis alakzatokat. Azt mi gyerekek mindig nagyon imádtuk.” [♀ – 1933, háztartásbeli]*

*„Szórakozási lehetőségként otthon ami csak volt, az a rádió volt.” [♀ – 1947, bérletszámoló]*

A munkásság és a rádió kapcsolatának hétköznapivá válása az 1930-as évtized második felére tehető. Az addig elszigetelt, s a megfizethető rádiókészülékek technikájából adódó<sup>688</sup> egyéni szórakozási forma ekkor vált tömegessé, megfizethetővé és ezzel elterjedtté. A városias környezetbe kerülő munkások jelentős része rádióhallgató lett.<sup>689</sup> Olyannyira jellegzetesen a munkásokra jellemző szabadidő-eltöltési forma volt ez, s olyannyira jellemzően nem paraszti, hogy a másfél évtizeddel egymást követő két nagy „néprádió program” kifejezetten a parasztságot célozta meg. A munkásság rádióval való ellátottsága ezt már nem igényelte, a piac e szegmense telített volt. A parasztságot ezzel szemben részben mint még ellátatlan fogyasztói réteget, részben mint olyan népeiséget, amely a rádióval történő propaganda, a kontrollál hírek gyors célba juttatása, s ezeken keresztül az ellenőrzés alól kimaradtak, az állami vezetés lényegesnek tartotta meggyőzni a rádióhasználat fontosságá-

---

sod-Abauj-Zemplén megyei Levéltár, Párttörténeti Intézet Archívuma, 651. f. 3/1941-309.); „Ózd községben az őr járőre arról értesült, hogy Várad Dezső ózdi lakos esténként Angol és Orosz híreket hallgat a rádióján. [...] ...a kihágás elkövetését beismerte és előadta, hogy 3+1 lámpás Philips gyártmányú rádió vevőkészülékén volt lakója rábeszélésére azzal együtt több alkalommal hallgatták az angol és orosz híreket.” (*Az ózdi csendőrőrs feljelentése az ózdi járási főszolgabíróknak. 1942. augusztus 31.*, Borsod-Abauj-Zemplén megyei Levéltár, Borsodvármegye Levéltára alispáni iratai, 1942-23045.); „Kedves János és Németh Gusztáv perencesbányatelepi munkásokat külföldi rádióállomások adásának vétele miatt, rádiókészülékük használatától 1944. évi március hó 7.-én kelt véghatározatával a diósgyőrvasgyári csendőrőrs eltiltotta.” (*A rendőrség diósgyőri kapitánysága jelentése, 1944. június 26.*, Magyar Országos Levéltár, K. 150. 1944-VII-9-176080.).

<sup>687</sup> Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság.* 147.p.

<sup>688</sup> Az olcsó, detektoros készülékeket csak fejhallgatóval lehetett használni, így hallgatásuk inkább tekinthető egyéni szórakozási formának, mint közösséginek.

<sup>689</sup> Sipos Péter: *Az ipari munkásság..* 52.p

ról. Ezt az épp aktuális hatalom – az úgynevezett „Horthy-néprádió” esetében 1939-40-ben<sup>690</sup>, a „Rákosi-néprádió” esetében 1950-ben<sup>691</sup> – mind frazeológiájában, az egyes reklámok tartalmi- és formai, vizuális megjelenésében, mind a készülékek állami dotációjában nyilvánvalóvá tette<sup>692</sup>.

*„Nem vót jellemző a falusiakra, hogy rádiójuk lett volna. Egyszerűen nem érdekelte őket. Nem is lehetett velük errő’ beszélni.” [♂ – 1909, vājár]*

*„Azok a vidéki, hát hogyismondjam, paraszti származású emberek egyáltalán nem érdeklődtek a technikai újdonságok, mint a rádió iránt. Az pedig kérem egy művelődés lett volna. Persze áram sem nagyon volt falun. Az persze igaz. [...] Azok csak később, már a szocializmusban lettek a készülékekkel ellátva. Úgy is hívták azokat kis vevőket mind, hogy parasztrádió. Mert csak ők vették, a dolgozóknak már mind megvoltak a komolyabb készülékek.” [♂ – 1912, hidegüzemi művezető]*

Egy 1943-as gyári felmérés alkalmával<sup>693</sup> legtöbbször a rádiót nevezték meg legkedvesebb szórakozásukként. „A telepések közül soknak van rádiója [...] ilyesmi szintén ritkaság a falun lakók között.”<sup>694</sup> – írja Bán Imre. A kedveltségnek ezen a szintjén sem a háború, sem a kommunista hatalomátvétel nem változtatott, sőt, az 1940-es évek végétől kezdve a munkás-rádióhallgatók számának jelentős növekedését figyelhetjük meg.

Kevés tekintetben mérhető úgy a rádió társadalmi hatása, mint a munkásság zenei kultúrájának változásában. Mind a hangszerek használata, mind a zenei repertoár a lehetőségek teljes skáláját kimerítette.<sup>695</sup> Számos munkás visszaemlékező a számára legfontosabb dalok, zenék felsorolásakor forrásként a rádiót nevezte meg.

*„Te, ezek a bányászok mindenre hajlandók voltak a rádióhallgatásért. Mink ott laktunk a külszín végén, és odajártak be mindig hallgatni. Volt nekünk az a négylámpás nagy Philips rádió. Volt, aki az ebédidőben egy csomót gyalogolt, hogy hallgathassa. Főleg a meccseket, meg a déli zenét is.” [♀ – 1922, háztartásbeli]*

*„A műhelybe’ már másnap mindenki fűtyülte, amit a tegnap hallott a rádióba’. Nagy szórakozás vót a rádió!” [♂ – 1909, vājár]*

A rádió a II. világháború után a szakképzett, elsősorban kétgyermekes munkások szórakozása volt. Az ilyen családok kétszer annyi készüléket vásároltak, mint a segédmunkások, és többet, mint a vezető- vagy beosztott tisztviselők, kereskedők. A vidéki szakmunkások a rádió-piac legtöbbször költő rétege, akik még a fővárosi, hasonló képzettségű és keresetű társaiknál is 15-20%-kal több készüléket vásároltak. Még élesebb a különbség a parasztság vizsgálatakor, ahol ötöd, tizedannyi a rádióvevők száma, de az is csak a tehetősebbeknél, a legkisebb keresetűeknél nincs is.<sup>696</sup>

<sup>690</sup> Hrabál László: Emlékezés az első magyar Néprádióra. *Rádiótechnika*, 1992/1.

<sup>691</sup> Simoncsics László: Típuszuperek és a második magyar néprádió. *Rádiótechnika Évkönyve*, 2001, 44-46.p.

<sup>692</sup> Lásd: 3. függelék

<sup>693</sup> Rézler Gyula: *A magyar gyári...* 51.p.

<sup>694</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 225-226.p.

<sup>695</sup> Sipos Péter: *Az ipari munkásság...* 53.p.

<sup>696</sup> *Munkás-, alkalmazotti...* [munkás-adatok esetében:] 101-159.p.; [paraszt-adatok esetében:] 163-212.p.

„A rádió a mi számunkra nagyon fontos volt, nagyon. Nagyon sokáig készültem rá, hogy végre megvegyem a készüléket, hogy nekem is legyen külön rádióm. Egy ilyen kis világvevő Orion. És akkor mondogatták, hogy Miskolcon már kitörtek a zavargások, ugye '56 volt. Nekem ugyan mondogathatták, hogy ne menjek, de mennem kellett, mert rádiót csak Miskolcon lehetett venni. Mondták, hogy megszüntetik a forintot, s akkor nem tudok rádiót venni – gondoltam. És én mentem a rádióért, át ott a rendőrség előtt, ahol lőttek is, meg felhúztak egy fára valami zsidót is. [...] Vittem a hónom alatt a rádiót hazafelé, úgy kellett a futó emberek között lökdösődni, amikor elkezdődött a lövöldözés.” [♂ – 1930, tisztviselő]

„1968 a számomra két okból fontos. Akkor született az első gyermekem, és tudtam venni végre egy jó rádiót.” [♂ – 1935, tisztviselő]

Dömötör Tekla 1952-ben arról a Kishartyánról írta, hogy „alig akad ház, ahol villany és rádió ne lenne”<sup>697</sup> ahol a férfiak közül mindenki az iparban dolgozott. A SZOT 1956. évi elemzése, amely a munkáscsaládok létminimumát volt hivatott meghatározni, családonként legalább egy rádiókészüléket „irányoz” elő, igaz, viszonylag hosszú, 30 éves használati idővel számolva.<sup>698</sup>

A munkásság körében a rádióhallgatási szokások drasztikus változása – hasonlóan a társadalom egészéhez –, az 1960-as évek végén következik be, mikor szerepét átveszi a televízió. A készülékek ezen túl is megtalálhatók a munkásháztartásokban, sőt, számuk a rádió-technológiai váltásnak köszönhetően egyre inkább növekszik, akár többszörösét is elérve az 1960-as évek előtti szintet. Ennek ellenére fontosságuk fokozatosan csökken, meg sem közelítve az 1930 és 1970 közötti jelentőségét.

„Miután összeházasodtunk, a keresetünkből meg tudtuk venni a kombinált szekrényt, meg tudtuk venni a rekamiét, a fotelokat meg az asztalt. Úgyhogy ha hiszi, ha nem, egy év alatt cakli-pakli be volt rendezve a kolóniában a lakás. Rá két hónappal meg tudtuk venni a televíziót... arra vágytunk a legjobban...” [♀ – 1944, telepi bolti eladó]

## Sport

Rézler a munkások sportolási hajlamát kevésbé tekinti meghatározónak. „Majdnem háromszor annyian olvasnak valamilyen fajtájú könyvet, mint sportot üznek. [...] Legtöbbjük természetesen footballozik...”<sup>699</sup> Ugyanekkor megfigyelhetők olyan jelentőségű és méretű munkás-sportesemények, amelyek alapján a sportnak sokkal nagyobb szerepet tulajdoníthatunk. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság saját dolgozói számára „Rima-olympiát”<sup>700</sup> szervezett. A legtöbb kolóniában megalakult valamiféle sportegyesület, ami elsősorban nem a testedzés célját, hanem sokkal inkább a szabadidő eltöltésének közösségi formáit volt hivatott erősíteni.

<sup>697</sup> Dömötör Tekla: *A Salgótarján-környéki...* 164.p.

<sup>698</sup> Munkás- és alkalmazott családok létminimuma. in Belényi– Sz. Varga: *Munkások...* 471.p.

<sup>699</sup> Rézler Gyula: *A magyar gyári...* 52.p.

<sup>700</sup> Réti R. László: Egy tőkés nagyvállalat munkáspolitikája (1881-1944). in *Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig*. Győr, 1985, Magyar Történelmi Társulat – MSZMP Győr-Sopron megyei Bizottsága, 82.p.

Ezek közé tartoztak a munkások között nagy népszerűséget élvező tekeklubok, „tekézők csoportja”.<sup>701</sup>

*„Azt én már megfigyeltem, hogy ahol munkások letelepednek, két dolog feltétlenül van: az egyik a templom, a másik meg a kuglipálya. De ha csak egy dolog van, akkor az a kuglipálya, mert anélkül nincs munkás!” [♂ – 1917, művezető]*

*„Itt bármelyik telepre mész, ott van kuglipálya. Van Rudán, van Ormoson, van Rudolfonton, van az mindenütt. Ahol bányász van, ott van kuglipálya is.” [♂ – 1923, vágár-bányamentő]*

*„Akkor, amikor kijöttek a gyárból, akkor általában rögtön megálltak a kuglipályánál. Nagyon sokan. Nemcsak helybeliek, hanem a környékről is...” [♂ – 1925, térmester]*

A tekézés, kuglizás az 1950-es után kikopott a munkás szórakozási formák közül, s még jobban megerősítette addig is szinte egyeduralkodó szerepét a labdarúgás. Az ezt követő években a sport szinte egyenlő lett ezzel a játékkal. A térség minden üzeme magára nézve kötelezőnek tartotta, hogy megalapítsa saját labdarúgó szakosztályát, s a bajnokságban sikereket érjen el. Ez kezdetben teljesen amatőr játékosokkal, a későbbiekben a bújtatott, az úgynevezett „sportállásokat” betöltő labdarúgókkal történt. Az ilyen játékosok névlegesen valamely üzemrész dolgozói voltak, de munkaidejükben edzésekre jártak.

*„A munkás a focit talán jobban szereti, mint az asszonyt. Sokaknál ez így van, de nálam fix, hogy így. Mi mindig erről beszéltünk a törőnél [vasérc-törőmű], vártuk a vasárnapot, amikor volt a mérkőzés. Ott osztán jól kikiabáltuk magunkat, utána becsaptunk pár sört, nem is volt annál jobb! [...] A focistákat mindenki szerette, fizettek neki italokat, hátbaveregették.” [♂ – 1919, műhelyvezető kovács]*

A térség munkásaira nem volt jellemző a másutt sokak által kedvelt és művelt természetjárás. Amiatt, hogy a falusi kolónia lakói a természeti környezet közvetlen közelében élték mindennapjaikat, s a kolónialakó munkások jelentős része kétlakiként rendszeresen foglalkozott földműveléssel, úgy vélték, hogy „az úgynevezett természetjárás fölösleges, urizáló passzió”<sup>702</sup>. Gyakran jártak e nélkül is az erdőbe, ha másért nem, tüzelőfáért vagy gombáért.

A II. világháború után számos, addig csak a felsőbb osztályok részére fenntartott sport is megnyílt a munkások előtt. A munkások használatba vették az addig csak a tisztviselők számára nyitott tenispályákat – majd gyorsan el is hagyták azokat. A megkérdezettek egyike sem tartotta a teniszt a munkásság számára érdekes, hasznos, szórakoztató játéknak. Annál inkább kedvelt volt a vadászat. A térségben megalakult vadásztársaságoknak számos munkás tagja volt<sup>703</sup>, közöttük több nő is. „Az életet erdő jelentette nekem mindig, és a vadászat is.”<sup>704</sup> – vallja egy ma nyugdíjas, bányauzemi titkárnő. A munkások számára a vadászat legalább annyira szimbolikus tevékenység volt, mint

<sup>701</sup> P.L. szóbeli közlése.

<sup>702</sup> ♂ – 1925, térmester

<sup>703</sup> Lásd: 5. függelék, 54. ábra

<sup>704</sup> ♀ – 1937, titkárnő

amennyire pragmatikus. A vadászó munkás gyakran vihetett haza vadhúst, vele lövették le a nagyobb testű, beteg vagy megunt állatokat, ezáltal a közösség fontos tagjaivá váltak. Ennek ellenére tartottak tőle, mert fegyvere volt, s olyan emberekkel járt közös programokra, akik felettük álltak.

## VIII. A munkások társadalma

### Vallás

A munkásság vallásosságával kapcsolatban mindig is erősen megoszlottak a vélemények. Az általános vélekedések szerint a munkások született ateisták, akik ezt egész életmódjukkal nyíltan vállalják. Az ennek a véleménynek alapot adó munkások általi megnyilvánulások már a XIX. század közepén megjelentek. A magyar munkásság öntudatosodásának egyik jele saját maguk munkájának olyan szintű megbecsülése, melyet az 1868-as *Munkások Újságja* című lap a következőképpen emel a vallás szintjére: „A munka az ima után a legszentebb istentisztelet. A munkáskéz sikere mindenfölkött a világon a legelső diadal.”<sup>705</sup> Egy évvel később az *Arany Trombita* néven megjelenő munkáslap még tovább megy. „A társadalmi világ három részből áll: 1. Teremtő = munkásrész. 2. Cserélő = földművesrész. 3. Fogyasztó = tőkepenészesrész.”<sup>706</sup> Nem kell említeni, milyen magabiztosság és bátorság szükségeltetett az addig csak az isteni erőknek tulajdonított attribútumokat a munkára, a munkásságra alkalmazni.

A munkások által végzett rituális formák – Eric Hobsbawm szerint – kivételes erejű érzelmi töltést hordoznak, melynek okát éppen abban kereshetjük, hogy a munkások a hagyományos vallásnak kis, illetve csökkenő szerepet tulajdonítanak.<sup>707</sup> A rituális struktúrában így kialakuló szabad energiákat a munkásrituálék aktívabb átélésére fordítják. A mindennapok szintjén ez természetesen nem történhetett ilyen vegytisztán. A vallásos életforma átadásának általánosan elterjedt formája volt az, amikor az iparban dolgozó apa ateista vagy szekularizált módon élt, de feleségének, s rajta keresztül gyermekeinek is engedte a vallás gyakorlását.<sup>708</sup> Braun Róbert leírása szerint „Szabályként állítható fel, hogy minden fiatalabb szervezett munkás vallásellenes, a nők pedig többnyire nyílt vagy titkos rokonszenvet táplálnak a vallás iránt.”<sup>709</sup>

A munkások vallásellenességét több helyütt is növelte az a jelenség, hogy az egyes vallások helyi reprezentánsai túl közel kerültek munkaadóikhoz, a gyárak, üzemek irányítóihoz. A különböző egyházak helyi vezetői esetenként az ipari üzem vezetőségébe tartoztak, vagy annak alkalmazottai voltak.<sup>710</sup> Nógrád megyében az 1910-es bányászsztrájk idején az egyház a munka felvételére biztatta

<sup>705</sup> Rézler Gyula: A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867-1914. [első közlés: 1938] in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák...* 27.p.

<sup>706</sup> Rézler Gyula: *A magyar nagyipari...* 28.p.

<sup>707</sup> Hobsbawm, Eric: *A munkásosztály szertartásainak...* 137-138.p.

<sup>708</sup> Vonsik Ilona: *Egy munkásdinasztia...* 143.p.

<sup>709</sup> Braun Róbert: *Adatok a vidéki...* 525.p.

<sup>710</sup> Fűrészsné Molnár Anikó: *A tatabányai...* 203.p.

a vallásos munkásokat, s a sztrájk szervezőit rosszat akaró, hamis prófétáknak nevezte.<sup>711</sup> A péti vegyigyár vezetői a laza erkölcsök megjavításának szándékával kötelezték a munkásokat arra, hogy vallási hovatartozásra való tekintet nélkül kötelező katolikus istentiszteleteken vegyenek részt.<sup>712</sup> A *Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság* által épített borsodnádasdi római katolikus templom díszítése több helyütt az *RMST* monogramokból áll, emlékeztetve a hívőket arra, kinek is köszönhetik az épületet.

Nem segítette elő a valláshoz való közelebb kerülést annak a hatalom általi erőszakolása sem. A *Munkások Ujsága* 1868-as száma nyílt kényszerről számol be: „Ki közimáról, vagy munkába menetnél egy ½ órát késik, 30 kr büntetést fizet. [...] A gyermekmunkások meg nem jelenése a vallás és tangyakorlatokon – 30 kr<sup>713</sup> büntetés”<sup>714</sup> De a *Népszava* szerint nem volt ritka a vallásra nevelés burkoltabb formája sem: „Az a szokás divik itt, hogy 1-2 munkást jól fizetnek, hogy hajcsárok legyenek, a többit silány bérért, a legegészségtelenebb viszonyok közt 12-12 órán át dolgoztatják. A fizetésemeléseket meg templomok emelésére fordítják.”<sup>715</sup>

Mindeközben a munkások vallási életének megítéléséről egy homlokegyenest eltérő vélemény is létezett. Bán Imre szerint „A bányamunkás a tisztelet tudás példaképe. Tudja, hogy élete Isten kezében van és ezért meggyőződésből vallásos. A bányászat védszentjének, Szent Borbálának ünnepét minden évben megtartja. Templomára szívesen áldoz.”<sup>716</sup> De László Gyula sem vélte ezt máshogy. „A munkásságot általában úgy szokták beállítani, mint a társadalom legvallástalanabb elemét, amelynek »sem Istene, sem hazája«. Hát ez így nem igaz. A munkásosztály tagadhatatlanul erősen hatása alatt áll annak a hatalmi törekvésektől mozgatott befolyásnak, amely minden tekintély megtagadásával, és a legbensőbb egyéni élet érzéseinek lesorvasztásával törekszik önös érdekei támogatására háta mögé tömegeket sorakoztatni, de a munkásság nem minden kritika nélkül kíséri ezeket a törekvéseket, és főképpen nem hajlandó a lélek nemesebb hajtásait és gyümölcseit áldozatul dobni. [...] A munkásság nagy része éppen olyan mély lelkiéletet él, és szívében éppen oly vallásos érzést táplál, mint a társadalom bármely más osztálya.”<sup>717</sup>

A munkásság vallással kapcsolatos nézetei leginkább az egyházak által el nem ismert házasságokban tárgyiasultak. Vajkai Rózsi 1927-es, a Lenke úti telepen végzett felmérésében a lakosok 2,2%-a mindenféle egyházi jóváhagyást nélkülözve „vadházasságban élt”, s a nők 2,8%-át „ura elhagyta”. Még erőteljesebb laicizálódást fedezhetünk fel, ha az elvált, elhagyott vagy vadházasságban élő felnőttek által nevelt gyerekek számát vizsgáljuk, mely az gyermeklétszám 13,11%-a volt.<sup>718</sup> Ennél jóval szabadosabb életről számol be Lackó Miklós 1938-as kérdőívek alapján összeállított

<sup>711</sup> Molnár Pál: *Adatok a nógrádi...* 37.p.

<sup>712</sup> Angeli Imre: *A Péti Nitrogénművek...* 160.p.

<sup>713</sup> Ebben az időszakban egy férfi napi keresete 75 kr-tól 1,20 firt-ig terjedt, a gyerekek naponta 40-60 kr-t kerestek.

<sup>714</sup> *Munkások Ujságja*, 1868. május 25.

<sup>715</sup> Tudósítás az ózdi vasgyár munkásságának sztrájkjáról. *Népszava*, 1906. május 4.

<sup>716</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 221.p.

<sup>717</sup> László Gyula: *Wekerle...* [s.p.].

<sup>718</sup> Vajkai Rózsi: *A Lenke-úti barakktelep Budapesten*. Budapest, 1927. 30.p.

tanulmánya, mely szerint a gépgyári szakmunkások 5,1%-a, a szakképzetlen munkások 11,2%-a élt egyházi jóváhagyás nélkül, vadházasságban.<sup>719</sup>

Alpári Gyula egy budapesti, szakképzetlen dolgozók lakta munkástelepen a következőket állapítja meg: „A házasságok nagy része úgynevezett vadházasság. A gyermekek, némelyik helyen 7-8 is van, anyjuk nevét viselik. Oly törvénytelen gyermekre, kinek atyja nem élne együtt anyjával, csak ritkán akadtam.” – s mikor Alpári az okokat kérdezte, a következő választ kapta: „Míg meg nem esküdünk, addig nekem is, az uramnak is azon kell lenni, hogy megférjünk egymással. De ha megesküdnénk, akkor örökös lenne a perpatvar, mert egyikünknek sem kellene a másikra adni: abban bizakodnánk, hogy hisz hát egymáshoz köt a törvény.”<sup>720</sup>

A vallási megoszlás egyben utalt a munkások nemzetiségére, származási helyére is, így a vallási kérdés egyben nemzetiségi kérdéssé is vált. A vizsgált közösségekben református vallásúnak kizárólag a magyar nemzetiségű, elsősorban paraszti származású népesség bizonyult. Az evangélikus vallású munkások túlnyomó többségét pedig külföldi – német, szlovák, cseh – eredetű munkások alkotják. Az 1929. évi budapesti munkásfelmérés az izraelita vallásúak arányát 4,9%-ban állapította meg.<sup>721</sup>

A vizsgált északkelet-magyarországi térség vallásainak felekezeti megoszlása – római katolikus 59%, református 34%, evangélikus 4%, görög katolikus 3% – nagyjából követi a régióban tapasztalható értékeket, csupán az evangélikusok magasabb aránya utal a munkásság német, elsősorban felvidéki buléner származására. A vallás gyakorlatban történő megtartása azonban már egészen más jellemzőkkel írható le. A munkások mintegy 29%-a magát határozottan vallástalannak tartja. A vallásos rész két jól elkülöníthető csoportra osztható: mintegy 60% azok aránya, kik magukat vallásosnak tartják, de sem felekezeti, sem egyházi értelemben nem tekinthetők annak. A vallást nem gyakorolják, istentiszteletre nem járnak, nem imádkoznak, egyházi adót és -illetéket nem fizetnek. A vallásosság részükről inkább a „*Ki mibe született, úgy haljon meg!*”<sup>722</sup> kolóniákban a vallásról általánosan elterjedt mondás tétlen kezelésével egyenértékű.

A téma passzív kezelését azonban kétoldalú. Ugyanúgy érdektelenséget mutat a valláshoz nem tartozás, mint a valláshoz tartozás. Ezt jól példázza az, hogy válaszadási szituációban – így például a népszámlálások esetében – annak ellenére vallják magukat egy-egy egyházhoz tartozónak, hogy nem felelnek meg a vallásosság sem kanonizált egyházi, sem közösségi követelményeinek. Míg azonban egy felületesebb kérdés esetében vallásosnak, valláskövetőnek, de semmiképpen nem ateistának vallják magukat, addig egy mélyebb, lényegre irányuló beszélgetés során<sup>723</sup> egyértelműen felszínre

<sup>719</sup> Lackó Miklós: *Gépgyári...* 11.p.

<sup>720</sup> Alpári Gyula: *Egy számlálóbiztos...* 231.p.

<sup>721</sup> Idézi: Lackó Miklós: *Gépgyári...* 14.p.

<sup>722</sup> ♀ – 1953, raktáros, MÁV-telep

<sup>723</sup> Annak ellenére, hogy az elemzés nem vizsgálta a legutóbbi népszámlálás, illetve a kutatási beszélgetések eredménye közötti eltéréseket, a későbbiekben jól azonosítható 43 fő esetében ez szignifikáns volt. A válaszadók a népszámláláskor magukat egyházhoz tartozónak, az interjúkban ateistának vallották.

jut a vallás tagadása. A legutóbbi népszámlálás adatai<sup>724</sup> mindeközben nem utalnak az ateizmus érvényesülésére – igaz, ezek a felmérések a települések egészét, s nem csupán a kolónialakókat vizsgálták.

A kolóniákban lakó munkásság csupán 9%-a követi egyházának tanításait, s felel meg a vallásosság kodifikált elvárásainak. Választási helyzetben nagyon kevesek voltak képesek vallásosságukat a munkájuk, a karrierjük elébe helyezni.

*„Édesapám üzemvezető volt, és mint üzemvezető kötelező volt a párttagság. Édesanyám vallásos volt és mi jártunk templomba, Apu nem járt. Apu ezért nagyon sok rágalom és megtorlás érte, hogy a felesége és a gyerekei templomba mennek. Elsőáldozók úgy voltunk, hogy nem a percesi templomba, hanem az újgyőribe, hogy ne tudja senki, lopva mentünk. Apukámat ezért egyszer ideiglenesen le is fokozták, aknász volt egy ideig.” [♀ – 1947, bérelszámoló]*

*„A vallási temetések azok megvoltak végig. Aki egyházi temetést akart, az megcsinálhatta. Az egyházi esküvővel kicsit jobban beleakaszkodtak, mondjuk titokban mentek egyházi esküvőre. Beszéltek a pappal, ugyanazon a napon amikor megvolt a tanácson, elment a pap a lakásra és ott titokban megcsinálta az esküvőt.” [♀ – 1942, háztartásbeli]*

Sokkal inkább jellemző volt az egyes egyházak, s azok képviselőinek nyílt vagy burkolt kritikája, sok esetben gúnyolása, a vallásosság lenézett megtűrése.

*„Akkor [az 1950-es években] nem volt annyira vallásosság. Nem is ment senki [templomba]. Voltam konfirmálni Izsóba, de úgy mondta a tanítóúr, hogy na kis pap lesz belőled. Akkoriban kigúnyolták, aki járt. Én inkább rendetlenkedés céljából szerettem átmenni a fiúkkal. Meg mit tudom. Hát elmentem a hittanórára. Addig sem voltam itthon. Addig is elszórakoztam. A testvéreim közül csak én konfirmáltam.” [♀ – 1946, háztartásbeli]*

*„Itt ugye, nem volt pap. Hanem jártak ide máshonnan. Ugye megtörtént, bizonyos szegénység, hogy ment át a hegyen [a pap], mert közlekedési eszköz nuku, ment át a hegyen és megverték, mert pap volt. Voltak bőven ilyen gondolkodású emberek.” [♀ – 1942, háztartásbeli]*

*„Apukám meg vicces ember volt és azt mondta valamikor, hogy tudod fiam, a vénaszszonyok bazdmeg megszentölnek vagy megkurvulnak. Hát, gondoltam egyet, mért kurvuljak meg, eljárók inkább a templomba. Úgyhogy járok. Rosszat nem teszek vele úgy gondolom. Aztán mostanában járok.” [♀ – 1946, háztartásbeli]*

A vallástalanságot összeegyeztették ipari munkájuk természetével, azt könnyen elfogadták. Magyarázataikban a vallás elsősorban a parasztok jellemzője, a munkás szükségszerűen ateista kell, hogy legyen. Ebben a nagyon elterjedt leképzelésben ez egyben egy fejlődési fokot is jelent, ahol a

<sup>724</sup> 2001-ben Borsodnádasd 3592 lakosából 3194 fő egyházhoz sorolta be magát. Velük szemben 263 egyházhoz, felekezethez nem tartozót, illetve 106 a kérdésre válaszolni nem kívánót regisztráltak. Rudabánya esetében 2916 lakosból 2635 fő egyházhoz sorolta be magát, 169 egyházhoz felekezethez nem tartozónak minősült, s 105 nem kívánt válaszolni a kérdésre. Azon a Rudolfftelepen, ahol csupán 2002-ben épült templom, 782 lakosból 662 fő egyházhoz sorolta be magát, 93 fő egyházhoz felekezethez nem tartozónak minősült, s 26 fő nem kívánt válaszolni a kérdésre. – *Népszámlálás 2001.* [5. kötet, Vallás, felekezet.] Budapest, 2002, Központi Statisztikai Hivatal.

vallásosság mindig alacsonyabb szintet jelent, mint a vallástalanság. Sok esetben ezek a vélekedések visszavezethetőek voltak az 1950-60-as évek ideológiájára, de számos példa igazolja a két világháború közötti megjelenését és elterjedtségét is.

*„Egy időbe ide betelepültek a nyírségi emberek. A tírják népség nem volt olyan vallásos népség. Amikor idejött, lakni kellett, elengedte magát. [...] ...ő még életében nagyobb pénzt, mint 50 forint nem látott. Amikor megkapta az első fizetést, kétezer valahányszáz forint fizetést kapott. Akkor megkérdezte, hova tegye ezt a rengeteg pénzt? Most gondold bele, kérlek, hogy az ilyen ember törődik a vallással, amikor pénzt lát? Dehogya törődik, elsőbb a bolt, elsőbb a kocsmá kérlek, milyen a magyar ember? Szeret jól enni de sokat, szeret jól inni de sokat. No ezek is úgy voltak vele. Amikor megvolt a fizetés, akkor a nagy kosár tele itallal, ennivalóval, mindennel. S elfeledkeztek a vallási dolgokról. A munkahely hozta azt, hogy visszafejlődött a vallásosság.” [♂ – 1927, bányász]*

Sok helyen a vallási élet visszaszorulását, s ezen belül a vallás előírások szerinti gyakorlásának a hiányát a váltóműszakos munkarendre vezették vissza. A munkaidő beosztásának az a sajátossága, mely szerint az életet nem elsősorban annak természetes igényei szerint éltek, az ünnepeken, vasárnapokon keresztül erősen hatott a laicizálódási folyamatokra is. A váltóműszakban dolgozó az ünnepeket a munkahelyén, munkával töltötte. Számára ez nem volt más, mint egy átlagos munkanap.

*„Gondolod, hogy van az embernek kedve ünnepelgetni, meg templomozni, mikor dolgoznia kell? Miközben a többiek szórakoznak? Hát nem! Nekem már a szüleim is, de még a nagyszüleim is így dolgoztak. Szakba. Nem volt vasárnap, karácsony, húsvét, menni kellett. Mi így nőttünk fel, hogy húsvétkor ment nagyapám vagy később anyám dolgozni.” [♂ – 1966, villanyszerelő]*

Azon munkások 55%-a, akik saját magukat hívőnek, vallásosnak tartották úgy vélte, hogy a munkás-vallásosság egészen más tőről fakad, más alapja kell, hogy legyen, mint általában a vallásnak. Ezekben a vélekedésekben a vallásosság indítéka elsősorban az a félelem, amit a munkás érez, amikor munkájának nekilát, egy veszélyes munkafolyamatba kezd, leszáll a bányá mélyébe. Ugyancsak előkelő helyen állnak az olyan vélemények, mely szerint „a munkás csak látszólag vallástalan, mert nem jár templomba és gyakran istentelenül káromkodik”, de az ilyen hit magasan felette áll másoknak, mert „a parasztok képmutatóan vallásosak, kényszerből járnak templomba, nem hitből”<sup>725</sup>. A vallás illetően elképzelésében a hangsúlyok nem az egyházak liturgikus, kanonizált elemeire, hanem a természetfölöttivel való közvetlen kapcsolatra helyeződnek.

*„Van olyan, hogy az ember különböző geológiai viszonyokkal találkozik a föld alatt, s hisz Istenben. De nem ám azért, mert hányja a keresztet a templomba, meg ámenezik, hanem azért, mert lássa azokat az iszonyú erőket odalent.” [♂ – 1936, vágár]*

A vallást gyakorló munkások szemében a munkás-vallásosság sajátos felfogása egyben a műveltségnek, illetve a világlátottságnak a fokmérője is.

---

<sup>725</sup> ♀ – 1944, háztartásbeli

*„A falusi nép máig vallásosabb, de ez a tudatlanságuk miatt van így, mert a vallással jobban el tudták ámitani őket. Volt erre felé is olyan paraszt, aki életében nem került ki a falujából. Nem csoda, hogy amit mondott a pap, azt hitték el. Ezt meg egy dolgozóval így nem lehet megtenni. Az tanult, utazott, kinyílt a szeme...” [♀ – 1937, gyors és gépiró]*

## Közösség

Munkáskolóniák és organikus növekedést mutató települések, legtöbbször parasztfalvak között a legnagyobb különbség a közösség kialakulásának jellegében mutatható ki. Ezeket a különbségeket elsősorban az időtényező okozza, azaz hogy a település lakosságának mennyi idő állt a rendelkezésére a közösség kialakuláshoz. Ugyancsak befolyásolja a folyamatot a közösség tagjainak származása, hogy azok mennyiben azonos vagy közel azonos kultúrkörből jöttek, illetve hogy az alakuló közösségen belül a viszonylag azonos mikrokulturális jellemzőkkel leírható egyének mennyire képesek túlsúlyba kerülni. Egyes, nem is túl ritka esetekben, amikor egész földműves falvakat telepítettek új helyre, a közösség kialakulása nagyon gyorsan és határozottan ment. Más esetekben – s erre a régió kolóniái is jó példák – a többféle nemzetiségű, szakmai nivójú, vallású, kulturális igényű emberek közösségé érése jelentős időt emésztett fel. Sok esetben mind a mai napig meg sem történt.

Nagyban nehezítette közösségek kialakulását a II. világháború utáni erőszakolt nehézipari fejlesztés. Ennek következtében a kolóniákba újabb és újabb betelepülési hullámok érkeztek.<sup>726</sup> Az ezekben élő idegen származású és magyar bányászokat már részben egységes, részben kialakuló közösségként találta. Az együttműködés, a rokoni kapcsolatok kialakulása, az erőszakolt magyarosítás és a háború megtette a hatását, emellett *„mindenki fiatal volt, egymást segítették, összekovácsolta őket a szükség és a korosztály azonossága”*<sup>727</sup> is. A korai betelepülők addigra már összeolvadtak a helyiekkel, majd közösen asszimilálódtak a beözönlő szocialista bányászatot építők tömegébe. Ezt a folyamatot a munkástelepek régi lakói, akik már a II. világháború előtt is ott éltek, kifejezetten hanyatlásként élték át. A múltra utaló narratíváinkban, illetve a jelen értelmezésében ez valami régen megvolt egységnek az elvesztéseként jelenik meg. Ebben a ma mindig értéktelen és széthulló, erkölcstelen és amorális.

*„Olyan szélsőségesek a percesi lakosok máskülönben... mer' ugye ezek mind vidékről származnak. Ahány lakás, annyi felől jöttek. Jöttek százával, ezrével, mikor beindult az ipar 50-ben. Addig a telepen nemhogy egymást is személyesen ismertük, de ha az úton ment egy kutya, még azt is tudtam kié, meg mi a neve. Aztán már csak idegen arcokat láttam.” [♂ – 1939, bányász]*

Ezzel szemben a múlt felmagasztalódik s abban a közösséget az erkölcs, az összetartás, a bizalom és a megértés, illetve a szolidaritás jellemzi. Kivétel nélkül mindegyik kolóniában fellelhető a

<sup>726</sup> Podányi Tibor: *A nagyüzemű bányászat...* 21.p.

<sup>727</sup> ♂ – 1936, vājár

gyakran ugyanazokkal a szavakkal megfogalmazott „*a telep olyan volt, mint egy család*”<sup>728</sup> típusú vélekedés.

„*Nagyon jó közösség volt, egymásért voltak az emberek, közösen tartották tisztán a telepet, segítették egymást a munkában, sőt a háború előtt, ha egy kommunistát elhurcoltak a rendőrök, a telep együtt segítette a családot.*” [♀ – 1937, gyors és gépiró]

„*Az itt lakók szeretettel voltak egymás iránt, együtt csináltak mindent, barátkoztak, esténként elbeszélgettek, s egy bányász lakás [hatosztatú kolóniaház] hat családja úgy összetartozott mint egy nagy család.*” [♂ – 1934, vājár]

A kolóniát lakók közül nagyon sokan, 88%-nyian a legfőbb közösségalakító tényezőnek az összetartást nevezték meg. Számukra a legfontosabb az volt, hogy a munkahely, a társadalmi hierarchiában elfoglalt azonos szint, az azonos gondok összetartották a lakosságot, így „*ha halott volt, együtt sírtak, a közös örömtől és közös bánattól működött a közösség*”<sup>729</sup>. Ez a hétköznapi életben egymás segítségét, a gyermekekre való felügyeletet, szorult helyzetben anyagi- vagy természetbeni segítséget, közös programokat, s ha összefogásra volt szükség, együttes fellépést jelentett. Fontosnak tartották, hogy rosszban is, jóban is összetartsanak, mert hitük szerint csakis ez eredményezhette, hogy a régi helyi közösség tovább éljen.

A lakótelep közösségi kultúrája nagyban befolyásolta a normasértések számát is. Maga a közösség lényegében a közösség erősségével vagy gyengeségével, illetve a szociális kötések minőségével jellemezhető<sup>730</sup> – melyeket a normasértések tovább gyengítenek, betartása viszont erősíti azokat.

## Nemzet, nemzetiség

A munkásság kialakulásának időpontjában az európai tudatban a nemzet váltotta fel a társadalom szervezésének korábbi, szűkebb közösségekre érvényes formáit – de a munkásság ebből a nemzetfelfogásból kimaradt.<sup>731</sup> Nem a munkások részéről mutatható ki valamiféle ezt előidéző aktivitás, hanem a nemzet érvényes határait meghúzó elit részéről. A parasztságot mindig is a nemzethez tartozónak deklarálták, sőt, a nemzettudat jelentős részeit ebből származtatták, míg a munkásságot a nemzettesten kívül lévő, idegen elemnek tekintették. A *Munkások Ujsága* 1848. októberi számában közölt munkáslevél híven érzékelteti ezt a nézőpontot. Eszerint a munkások, amíg nem érzik maguknak a magyar hazát, addig nem kívánják vérüket ontani érte.<sup>732</sup>

Annak ellenére, hogy jó ideig a munkásságot nem tekintették a nemzethez tartozó osztálynak, számos esetben megfigyelhetjük azt is, hogy a munkások saját maguk szellemiségében mindig is

<sup>728</sup> ♂ – 1939, robbantómester-vājár

<sup>729</sup> ♂ – 1939, vājár

<sup>730</sup> Rácz József: Semmittevés. Lakótelep és szegénynegyed-mentalitás. *Szociológiai Szemle*. 1996/2., 91.p.

<sup>731</sup> Niederhauser Emil: *A munkásosztály...* 17.p.

<sup>732</sup> Munkások levele. *Munkások Ujsága*, 1848. október 24., 8. szám, 34-35.p.

előre helyezték a nemzetben való gondolkodást. Az elit részéről való nemzeti indokokkal való manipulációs kísérletek nagyon gyakran sikeresek voltak a munkások köreiből. Az a tudatos szemlélet, amit a *Kommunista Kiáltvány* hangoztatott<sup>733</sup>, hogy a proletariátusnak nincs hazája, csak az elvakult ideológusok képzeletében volt valóság. A Magyarországon letelepedett, külföldi ipari munkások nemzettudata inkább homályos eredettudatot és nem nemzetiségi kötődést jelentett. Mivel szemük előtt játszódott le a nemzetben való gondolkodás kialakulása<sup>734</sup>, a nemzetállami eszme megcsontosodása, idegen származásuk és nevük ellenére magyarnak tekintették magukat.

Ez jóval kevésbé volt problematikus kérdés a tradicionális, mint a magyarországi körülmények között újnak tekinthető iparágakban. A bányamunkásság mindig is tudatában volt annak, hogy olyan munkásréteg tagjai, amelyeknek évszázadok óta hagyományaik vannak. Ezért szakmájukat érintő kérdésben konzervatív beállítottságúak<sup>735</sup> lévén jóval fogékonyabbak voltak a nemzeti eszmére. A buléner bányászok 1926-os összejövételének emlékére készült könyvben jellegzetesen 1920-as évekből, a magyarságtudatot nyíltan vállaló, pátosszal s átéléssel teli írások kaptak helyet. Annak ellenére, hogy a fejezetek egy nem magyar származású csoportról szólnak, az emlékkönyvet, s magát a visszaemlékezést is a „Nagymagyarország-eszme” szolgálatába állították. Eszerint a bulénereket minden a magyarsághoz, a trianoni Magyarországhoz köti, így saját ünnepüket is – 1926. június 2-án – a magyar himnusz eléneklésével kezdték.<sup>736</sup>

A meggyökeresedni még nem képes iparok esetében ez a magyarságtudat közel sem volt ilyen erős, sőt „...az ipari termelés hagyományainak kialakulatlansága miatt a külföldi eredetű munkásság az első világháború idejéig megőrizte etnikai szálakkal átszőtt, nemzetiségi különállását.”<sup>737</sup> A Trianon után Magyarországon a nemzeti gondolat erősödésével – ugyan nem általánosítható módon – több külhoni származású szakember is visszatért hazájába. Mikor a *Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.* átvette a *Borsodi Bányatársulat* érdekeltségeit s áttért a magyar nyelvű ügyintézésre, a német nyelvűek közül sokan a költözést választották.<sup>738</sup> Nagyban elősegítette ezeket a mozgásokat az országosan tapasztalható rossz közérzet, s a munkásokkal szemben tanúsított általános gyanakodás. Ebben a korszakban a hatalom által mutatott paranoiás félelem kizárólag a nemzetben gondolkodó munkásságot fogadta el. „A hazafias munkást, amely a nemzet testéből és véréből való, tárt karokkal és testvéri szeretettel öleli magához a Magyar Nemzeti Hadsereg... [...] A munkásság lássa be, hogy egyedül ő, helyesebben a vezetői hibásak hogy az ország idáig jutott, amelyet mi már a sír széléről rántottunk vissza.”<sup>739</sup> – fogalmazta meg intésszerűen 1928-as Horthy-monográfiájában Pilch Jenő.

<sup>733</sup> Lásd: Marx Károly – Engels Frigyes: *A kommunista kiáltvány*. 3. kiadás. Budapest, 1949, Szikra.

<sup>734</sup> Kende János – Sipos Péter: *Ipari munkásság...* 249.p.

<sup>735</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 220.p.

<sup>736</sup> Lásd: Gömörly Árpád (szerk.): *Emlékkönyv...*

<sup>737</sup> Dömötör Ákos: *A dualizmus-kori...* 20.p.

<sup>738</sup> Balla László: *A rudabányai bányászok...* 13.p.

<sup>739</sup> Pilch Jenő: *Horthy Miklós*. Budapest, 1928, Athenaeum, 327-328.p.

A Kende János – Sipos Péter szerzőpáros a szakmunkásimport megszűnését az 1910-es évekre teszi (bár az északkeleti térség egyik meghatározó kolóniájába, Rudabányára még az 1930-as években is érkeztek buléner szakmunkások<sup>740</sup>). Véleményük szerint ekkorra a belső, magyar munkaerő alap már szinte teljes egészében, 95%-os meghaladó arányban fedezte az ipari munkaerő szükségletet.<sup>741</sup> A történelmi Magyarország 18 milliós népességének 1910-ben 54,6%-a volt magyar, 16,2%-a román, 11,2%-a német és 10,8%-a szlovák anyanyelvű. Ez a négy nemzetiség az iparon belül magyar 58,8%, román 7,2%, német 14,3% és szlovák részéről 13,2% arányban képviseltette magát, tehát a románon kívül nagyobb arányban voltak jelen az iparban, mint az össznépességben.<sup>742</sup> A szlovák származású munkásság aránya az első pillanatban meglepőnek látszik, főleg tudva azt, hogy azok az elmaradottabb, túlnépesedett, elsősorban mezőgazdasági területekről vándoroltak az ipari centrumok felé. Ehhez tudni érdemes, hogy Magyarország szlovák nemzetiségi területei az ipari forradalom előtti időszakban az ország iparilag legfejlettebb vidékei voltak, komoly bányászattal és vasiparral, s az erre települt manufaktúra-iparral – s nem utolsósorban közvetlen kapcsolatban az ipar hajtóerejeként ismert német származású telepekkel.

Ezt az aránytalanságot, ami inkább táblázatokban megmutatkozó statisztikai problémaként jelent meg, mint a valóságban, a Párizs környéki békék „oldották” meg, hiszen ezután a magyarországi ipari munkásság kis kivételektől eltekintve etnikailag homogénnek volt tekinthető. Sokban „segített” a magyar ipart nemzetivé tenni, s emellett nagyban fokozta a szakképzett munkások hiányát a Csehszlovákiával való lakosságcsere egyezmény, melynek végrehajtása során sok szlovák anyanyelvű munkás hagyta el az országot, illetve a magukat németnek vallók kitelepítése.<sup>743</sup>

A nemzetben való gondolkodás alapját a munkások esetében is a más nemzetekkel, a nemzetiségekkel való összehasonlítás adta. Mivel ez főleg a korai időszakok szakmunkássága esetében kifejezetten problémásnak mutatkozott – lévén ezen rétegben a nem magyar származásúak aránya igen magas –, számos, akár egymással homlokegyenest ellenkező vélemény is napvilágot látott. Nyíltan kimondott nemzetkarakterológiai szempontok alapján számos megkülönböztetés született. Gerber Frigyes bányavezető a századforduló táján arról ír belenyugvással, hogy azon lakásokat, amelyek megfeleltek a „liptákoknak, parasztnak”, a jobb lakásviszonyokhoz szokott stájerok nem hajlandóak használni.<sup>744</sup> „Éppen azon tulajdonságáért, hogy pálinkát nem iszik, a magyar munkásokat a nemzetiségiek fölött mindenütt előnyben részesítik.”<sup>745</sup> – olvashatjuk egy minisztériumi tisztviselő 1909-es írásban. Ferenczi Imre egy 1910-es, lakásügyekről szóló előadásában kijelenti, hogy „A

---

<sup>740</sup> Lásd: Viktor Gyula: *Bulénerék...*

<sup>741</sup> Kende János – Sipos Péter: Ipari munkásság és asszimiláció Magyarországon 1870-1910. *Történelmi Szemle* XXVI., 1983, 243.p.

<sup>742</sup> Kende János: Adalékok a magyarországi nagyipari munkásság nemzetiségi összetételének alakulásához a századelőn. in *Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig*. Győr, 1985, Magyar Történelmi Társulat – MSZMP Győr-Sopron megyei Bizottsága, 40.p.

<sup>743</sup> Gergely Ernő – Jakab Sándor: *A szénbányászok...* 7.p.

<sup>744</sup> Idézi: Szvircsek Ferenc: *Kolonizálás...* 103.p.

<sup>745</sup> Géber Antal: *Az utolsó évek...* 479.p.

kisház a magyar nemzeti házforma; a bérkaszárnya bécsi import...<sup>746</sup> Bán Imre a jó munkássá válás kritériumai között elsőként a nemzeti hovatartozást említi: „A dunántúli bányavidéket környező falvak lakossága könnyebben válik végérvényesen bányásszá, mint a mátravidéki vagy sajomelléki községek lakói. Ennek a különbségnek az egyik oka az is, hogy a Dunántúl egyes vidékein található német eredetű lakosságban nincsen meg az a megrögzött ellenszenv a bányával szemben, mint a szintiszta magyar falvakban.”<sup>747</sup>

Géber Antal szintén a nemzeti sajátosságokra vezeti vissza az egyes munkákhoz való viszonyt, tanulmánya szerint az ipari üzemek munkaerőhiányában „...mint gyakori ok szerepel népünknek a rendes ipari munkától, a zárt műhely fegyelmétől való idegenkedése; aztán különösen a tót, rutén és oláh nemzetiségekhez tartozó népnek rendkívüli igénytelensége, végül némely vidéken iszákossága, mely miatt az ipari munkára teljesen alkalmatlan.”<sup>748</sup> – továbbá „A tót, rutén és oláh nemzetiségek lakta vidékeken a munkáshiány egyik további oka volt e népek rendkívül alacsony fokon álló műveltsége és teljes igénytelensége. [...] Ezek nagyrészt írástudatlanok és az értelmiség oly alacsony fokán állanak, hogy önálló gondolkodásra, rendelkezésre teljesen képtelenek.”<sup>749</sup>

Az idegen lelkű munkásság magyarrá nevelése a legtöbb munkahelyen a társadalmi normakövetés természetes, s éppen ezért lassú folyamataira volt bízva, de sok helyen szisztematikusan próbálták a munkásokban a magyar nemzettudatot kifejleszteni. Több korabeli gondolkodó is a munkásgyermekek nevelésében látta a munkásság kezelésének, nemzetben való gondolkodásának legfőbb módját, mert „...a gyermekévek emléke a kozmopolitizmus elleni hathatós gyógyszer.”<sup>750</sup> Az *Ózdi Olvasó Egylet* tagjai azon túl, hogy kiváló szakmunkásnak, elismert dolgozónak kellett lenniük, kizárólag a hazafias, nemzeti eszme elkötelezettjei lehettek.<sup>751</sup> László Gyula a folyamatos jelenlétre, az irányításra és az ellenőrzésre helyezte a hangsúlyt: „A sopánkodás helyett a munkásság közé kell menni, velük és értjük dolgozni. A fajmagyar értelmiségnek kell magához ragadnia a magyar munkásság szellemi és erkölcsi irányítását, hogy azután a társadalomnak ezt az értékes elemét a magyar szellemi és erkölcsi életközösségbe vezetve, nagy nemzeti és szociális eszméinkért vele közösen dolgozva érthessük el legnagyobb ideálunkat: *Magyarország feltámadását.*”<sup>752</sup>

Az idegen származású, legtöbbször vezető pozíciót betöltő szakemberek száma s befolyásossága megtapasztalható félelemérzetet is keltett, ezért ugyancsak a rendszeres nevelés fontosságára helyezi a hangsúlyt Oczvirk Nándor is: „Az elnemzetlenedés az ipar terén minálunk hamarabb következhetik be, mert nemzeti arisztokráziánk és nagy tőkével bíró erkölcsi testületeink vonakodnak élére állni az ipari munkának. Idegen tőkére, idegen ipari szellemre lesz szükségünk s itt nagy bajok eredhetnek, a mint hogy eddig is eredtek abból, hogy népünk lelki világában idegen kulturbefolyás fog

<sup>746</sup> Idézi: Gyáni Gábor: *Lakáshelyzet...* 372.p.

<sup>747</sup> Bán Imre: *Szénbányászok.* 224.p.

<sup>748</sup> Géber Antal: *Az utolsó évek...* 470.p.

<sup>749</sup> Géber Antal: *Az utolsó évek...* 475.p.

<sup>750</sup> Fleischl Róbert: *Munkáslakásokról.* 88.p.

<sup>751</sup> Szalontai József: *Az Ózdi...* 42.p.

<sup>752</sup> László Gyula: *Wekerle...* [s.p.].

érvényesülni, mely a néplélek meghasonlását okozza. Az ipari munka nemzeti külön vonásait meg kell óvnunk és erősíteniük, erre pedig csakis a nemzet munkástársadalmának erkölcsi nevelése alkalmas...<sup>753</sup> Az idegenekkel szembeni bűjtatott ellenérzések leginkább a Trianon utáni években kerültek a felszínre. Az északi iparterületeken meginduló kivándorlási hullám szabályozásakor elsősorban az idegen területekről származó munkásoknak engedélyezték az ország elhagyását.<sup>754</sup> A kolóniákon belül a nemzeti sokszínűség ennek ellenére a kezelhető szinten belül maradt. Sokkal inkább a munkahierarchiában betöltött helyek – melyet általában azért befolyásolt, a nemzeti származás –, és a főnök-beosztott viszony alkotta rendszer szerint, s nem az egyén származása szerint alkottak előítéletet. Az eredetileg német nyelvű szakmunkások letelepedésüket követően később kétnyelvűvé lettek, „míg ma kizárólag magyar nyelven dicsérik az Urat, mert Kis-Dobsina minden bulénerje nyelvében is magyar lett.”<sup>755</sup>

*„És abból nem volt baj hogy ilyen többfajta nemzetiségűek. Nem. Mindenki beszélt magyarul. Esetleg törte a magyart. De mindenki beszélt magyarul és magyarnak vallotta is magát.” [♂ – 1927, bányász]*

A nemzeti gondolat két világháború közötti megerősödése a jobbra idegen származású szakmunkás réteg több helyen névmagyarosítással reagált.<sup>756</sup> Ez a világháborút követően, elsősorban a német nemzetiséghez tartozó, nagyjából buléner munkások részéről tovább folytatódott.

Ennek ellenére a háborút felnőtt fővel megért munkások között egyértelműen kimutatható német-szimpatia volt a jellemző. A németeket magasabb kultúrájú, civilizált nemzetként kezelték, amire több esetben rávetült a német származású szakmunkásság, munkásarisztokrácia közvetlen, tapasztalatokon alapuló ismerete is. A háború alatt a német csapatok kivétel nélkül minden kolóniában megtelepedtek, felügyelve a háború szempontjából alapvető fontosságú termelést. Ennek köszönhetően tovább emelkedett a németek tisztelete, hiszen ezt az időszakot – főleg az ezt követő, a civil lakosságot sem kímélő szovjet és román katonai akciók tükrében – az utolsó békés, civilizált napokként élték meg.

*„Nyomorogtak sokat, éhezett a család, az oroszok és a románok garázdálkodtak, elvittek mindent, amit lehetett, a németek nem voltak ilyenek. Három hónapig a németek főhadiszállása Álmosdon volt a kastélyban, még Hitler is járt ott.” [♂ – 1934, vājár]*

Az 1948-as kommunista hatalomátvételt követően számos ideológia alapú magyarázat látott napvilágot, melyek a munkásság nemzetben való gondolkodását voltak hivatottak bizonyítani. A téma iránti érdeklődést olyannyira kimeríthetetlen volt, hogy bármilyen, akár a nem túl kvalitatív megjelenések is lelkes olvasókra találtak. Andics Erzsébet e témakörben írt könyve több kiadást,

<sup>753</sup> Oczvirk Nándor: *A munkásnők...* 246.p.

<sup>754</sup> *Polgármesteri leirat*, Salgótarján – Salgótarjáni Levéltár, V.183.4.d.2258/1923.

<sup>755</sup> Gömör Árpád (szerk.): *Emlékkönyv...* 132.p.

<sup>756</sup> Lásd: 8. függelék.

több tízezer példányszámot is megért.<sup>757</sup> Ebben a munkájában megfosztja a nemzetben való gondolkodás lehetőségétől az addig ezt a jogot maguknak fenntartó társadalmi osztályokat: „Általános szabálynak tekinthető, hogy mennél reakciósabb valamely osztály, párt vagy egyén, annál szemérmetlenebbül kérkedik nemzeti jelszavakkal., mennél több takarnivalója van, annál szemfényvesztőbben bűvészkedik hazafias szólammokkal.”<sup>758</sup> Ezek után az előző korok elképzeléseivel ellentétben a munkásságot nevezi meg az igazi nemzetfenntartónak. „A dolgozó osztályok, a munkásság, parasztság és dolgozó értelmiség ma az igazi nemzetfenntartó osztályok. Az ő munkájuk élteti a nemzetet, minden, ami az országot nagygyá, gazdaggá teszi, az ő szorgos két kezük, tevékeny agyuk teremtő munkájának eredménye. Márcsak ezért is ezek az osztályok a legnemzetibbek, a nemzeti érdekek igazi hordozói. Mi lenne az országból a munkások, parasztok, a dolgozó értelmiség nélkül?”<sup>759</sup>

### *Cigányok a kolóniában*

A kolóniákban, s főleg a falusi kolóniákban élő munkásság nemzetiségekkel való kapcsolata tekintetében kihagyhatatlan a cigányság. Ez az a népcsoport, amelynek tagjai a kezdetektől jelen voltak a telepeken. Eleinte csupán megtűrt segédmunkaerőként, statisztikák által említetlen összetevőként, a szocializmus időszakában az asszimiláció és a nemzeti egyenrangúság kézzel fogható bizonyítékként, a nehézipar agóniáját követően pedig a telepeken rekedt, onnan saját erejéből mozdulni képtelen, társadalmon kívüli tömegként.

Az északkeleti régió már az iparosodás megerősödésekor Magyarország cigányok által legsűrűbben lakott területe volt. Hazánkban jelenleg is Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén él a legnagyobb lélekszámú cigány közösség, létszámuk a megyében az elmúlt száz évben kilencszeresére növekedett<sup>760</sup>. Azt, hogy a cigányság hogyan, s milyen mértékben vett részt a térség ipari kolonizációjában, források híján nem tudni. Sem a századelőn, sem a két világháború között erről statisztikák, kutatások nem készültek. Az egyes egyéni visszaemlékezésekre alapozva azonban valószínűsíthető lehet, hogy cigány munkások kis számban mindig is jelen voltak a térségben. Szinte kizárólag csak szakképzetlen munkaerőként, elsősorban idénymunkákra szerződötve.

A térségben található cigányság nagyobb része a Monarchia idejében fenn tudta tartani megszokott, hagyományos életvitelét. A többszöri gyors gazdasági növekedés következtében mindig is volt piaca a cigányok kínálta munkának – vályognak, fémmunkáknak, a faragott fának, az állatokkal való foglalatosságnak és a cigányzenének. Ritkán vállaltak ipari munkát, „*csak egy-egy csillés [földalatti segédmunkás] díszcigány dolgozott az üzemben, a többi vályogozott meg a parasztok állatait hajtotta*”<sup>761</sup>.

<sup>757</sup> Lásd: Andics Erzsébet: *Munkásosztály és nemzet*. Ötödik kiadás. Budapest, 1949, Szikra.

<sup>758</sup> Andics Erzsébet: *Munkásosztály és nemzet...* 10.p.

<sup>759</sup> Andics Erzsébet: *Munkásosztály és nemzet...* 21.p.

<sup>760</sup> Nagy Dezső (szerk.): *A környezet állapotának és alakító tényezőinek bemutatása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*. Miskolc, 1999, Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Önkormányzat Hivatala – Ökológiai Intézet a Fenntartható Fejlődésért Alapítvány, 27.p.

<sup>761</sup> ♂ – 1909, vājār

A két világháború között a régi cigány-foglalkozások eltűnése, a hagyományos életmód feladása felgyorsult, s az egymást követő gazdasági, társadalmi válságok egyre inkább ellehetetlenítették a cigányságot. Súlyosbította a helyzetet a környező országokból meginduló erőteljes cigány bevándorlás is, ami miatt a jóval kevesebb munkalehetőségen egyre több cigánynak kellett osztoznia.<sup>762</sup>

Alapvető változást az 1950-es évek hoztak. A cigányság képviselői az államszocializmus idején kezdtek tömegesen megjelenni az ipari munkahelyeken és a kolóniákban.<sup>763</sup> Ettől az időszaktól minden keresőképes férfit, köztük a cigányokat is munkaviszonyra kényszerített a munkavállalási kötelezettség. Mindemellett a társadalmi változások eredményeképpen eltűntek azok a fogyasztói rétegek, melyek a tradicionális cigány foglalkozások piacát jelentették.<sup>764</sup> További motiváló erőként jelentkezett az is, hogy 1945-ös földosztás nem számolt a cigánysággal, sőt, a cigányokat eddig foglalkoztató tehető gazdák egy része is kénytelen volt feladni munkaadói pozícióját.

*„Mink akko' jöttünk ide Szalkáro', amiko' volt ott egy lehetőség, jöttek ilyen összeírók, hogy menjünk el dolgozni. Ott má' enni is alig volt, csak ténferegünk. És akko' költözünk először Ormosra, ott dolgoztam a bánya építőüzemébe', aztán meg itt Bányán [Rudabánya], itt meg csillés voltam. [...] Most itt-e én vagyok a Jani, a rokkantosított nyugdíjam miatt, a többi itt mind segélyen van.” [♂ – 1938, csillés]*

A szocialista iparosítás teljes foglalkoztatottságot hozott létre az iparvidékeken. A bányászatban és a kohászatban már a negyvenes évek végén megkezdődött a cigány munkaerő toborzása, ami az 1960-70-es években kiterjedt az ország és a gazdaság egészére. Az 1971. évi országos cigánykutatás adatai szerint már a munkaképes korú cigány férfiak 85%-a volt aktív kereső.<sup>765</sup> Országosan sem volt sokkal magasabb ez az érték, 87,7%-kal.<sup>766</sup> A térség kolóniáiba ekkor érkeztek más vidékekről, elsősorban Szabolcsból, de az ország minden tájegységéről a különböző cigány – roma, beás, romungro<sup>767</sup> – csoportok. A cigányok lakosságon belüli arányának növekedése elsősorban azokban a munkás-térségekben volt megfigyelhető, ahol a demográfiai feltételek a legkedvezőbbek voltak. Az aránynövekedés az „etnikai magterületek” központjaiban, a regnáló ipari telepeken volt különösen magas.

Amíg mindenkinek jutott elég munka, addig a megkülönböztetés nem volt jellemző, illetve az csak a nem nyilvános szinteken jelent meg.

<sup>762</sup> Kállai Ernő – Törzsök Erika (szerk.): *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2000*. Budapest, 2000, Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda, 11-12.p.

<sup>763</sup> Kemény István: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, 1976, MTA Szociológiai Kutatóintézete, 50.p.

<sup>764</sup> Kállai – Törzsök (szerk.): *Cigánynak lenni...* 25.p.

<sup>765</sup> Kemény István: A magyarországi roma (cigány) népességről. in Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Tanítók kiskönyvtára 9. Budapest, 1998, BTF – IFA – MKM, 169.p.

<sup>766</sup> 1971-ben országosan a nők 64%-a, a cigány nőknek 30%-a volt aktív kereső. – Kemény István: *A magyarországi roma...* 169.p.

<sup>767</sup> Stewart, Michael Sinclair: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest, 1993, T-Twins Kiadó, 29-30.p.

*„Egyetértés volt, igen. A cigány családok is beilleszkedtek, nem volt velük gond. Együtt dolgoztunk, és együtt szórakoztunk. A közös munkahely nagyon összetartotta az embereket.” [♂ – 1928, bányász]*

*„1940-ben volt cigányzenekar tiszta bulénerből, majd mikor elhurcolták őket, egyetlen egy cigányzenész került be, aki cimbalmos volt. A mi cigányaink rendes munkásemberek voltak. Szégyellik is a fajtájukat. Le is tagadják, ha lehet.” [♀ – 1931, háztartásbeli]*

A rendszerváltoztatás utáni évek a cigány-magyar viszonyban alapvető változást hoztak. Az erősen vegyes etnikumúvá vált településeken az általános elszegényedéssel, gazdasági válsággal, fokozódó munkanélküliséggel párhuzamosan az interetnikus feszültségek is rendkívüli mértékben megnöttek.<sup>768</sup> Az ipari vállalatok megszűnése, a munkaalkalmak számának csökkenése elsősorban a szakképzetlen munkásokat, köztük a cigányokat érintette leginkább. A foglalkoztatottság idején ugyanis a cigányok elsősorban olyan gazdasági ágakban találtak munkát – azok magas, szakképzettséget nem igénylő, élőmunka-igénye miatt –, amelyek a válságban tönkrementek.<sup>769</sup> Mindezek mellett ők voltak azok, akik a munkahierarchiában elfoglalt alacsony pozíciójuk okán a legkisebb, legrégibb, komfort nélküli kolónia-lakásokat lakták, ahol 90%-ban hiányzott a vezetékes víz, rossz volt a közvilágítás és az utak burkolata. Ezeket a központi karbantartás leépülése, anyagi helyzetük ellehetetlenülése miatt képtelenek voltak fenntartani, így menthetetlenül megindult az egyes kolóniarészek szlömösödése. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy az országos munkanélküliség hatására ezekbe a kolónialakásokba a parasztfalvakból újabb és újabb cigánycsaládok költöztek be.<sup>770</sup> Ily módon a válságkörzetekben egyre magasabb lett, lesz a cigányok aránya, ami mind a terület, mind a benne lakók leszakadását megpecsételi.

*„Itt már mindennek vége van. Ezek a cigányok tönkretették azt is, ami még maradt az utcából. A fene sem tudja hányan laknak egy lakásban. Jönnek ezek mindenholnan. Ma már több van, mint tegnap. Holnap még többen jönnek. Jönnek a falvakból. Ordítanak, lopnak amit érnek. Ez lett az utcából.” [♂ – 1942, beállító lakatos]*

A telepeken megjelenő cigánycsoportok többsége nem csupán későn csatlakozott a modernebb társadalom egyes intézményeihez, de máshonnan is indult azok felé, mint az őt körülvevő népesség – a parasztságot is beleértve. Másrészt ezt az integrációs folyamatot jól elkülöníthető és kevés szimpátiával kezelt kisebbségi csoportként kellett végigélniük.<sup>771</sup> A viszonyulás minden kolóniában annak ellenére ugyanaz, hogy közel sem azonosak a többség-kisebbség arányát jelző számok. Mert amíg Rudabányán a település 3300 fős lakosságából közel 800 cigány származású, s az általános iskolába járó tanulóknak csaknem fele, az óvodásoknak több, mint fele cigány, addig Rudolftelep cigány lakosságának száma mindössze 15 fő. Ennek ellenére itt is, ott is a kolónia régi lakója a jelen helyzetét, azt, hogy a valaha szebb napokat látott házakba cigányok költöztek be, tragédiaként élék

<sup>768</sup> Nagy Dezső (szerk.): *A környezet állapotának...* 28.p.

<sup>769</sup> Kemény István: *A magyarországi roma...* 173.p.

<sup>770</sup> Erről a folyamatról részletesen ír Ábrahám Árpád és Kertesi Gábor. Lásd: Ábrahám Árpád – Kertesi Gábor: A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei Magyarországon 1990 és 1995 között. *Közgazdasági Szemle*, 43. 1996. 7-8.

<sup>771</sup> Janky Béla: A cigány nők helyzete. in Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999*. Budapest, 1999, TÁRKI – SZCSM, 217.p.

meg. Az egyes kolóniákban szinte gettószerű területek alakultak ki, ahová nem cigány semmiféleképpen nem költözik, s még a napi közlekedés során is elkerüli ezeket.

*„Ez volt a város legszebb utcája. Kétoldalt jegenyefák, az elején a gyárnál vadgesztenyék, egy-egy hársfa, az épületek előtt virágok, az ablakokban virágok, tisztaság... Nagyon szép volt. [...] Tudja ezek itt velünk szemben mit csináltak, amikor idekerültek? Tehenet vágtak! Tehenet, itt! A ház bejárata előtt vágták le. Tehenet! A belét beledobták a szemetes konténerbe. A fele kilógott, itt volt a környék összes kóbor kutyája, biztos volt vagy tizenöt, húsz. A kutyák széthúzkodták a beleket, meg a bőrt, iszonyú bűz volt.” [♂ – 1929, MEO-s]*

*„Most ocsmány, ahogy ez kinéz. A cigányok mindent tönkretettek. Amikor én még gyerek voltam, sokkal szebb volt minden. Ocsmány, ahogy vannak.” [♀ – 1938, telefonközpontos]*

*„De nem a cigányok az okai a dolgoknak. Azok csak most jönnek fel, amikor baj van. A szennyves víz színén a szar úszik. Itt minden tönkrement a rendszerváltáskor. Jöttek ezek a senki sem tudja, hogy kik, meg hogy honnan lett hirtelen annyi pénzük és megvették a szándékosan szétvert gyárakat. Adták vették, az embereket szétzavarták.” [♂ – 1949, szerszámlakatos]*

A kolóniában lakók, az életüket befolyásoló tényezők közül a legfontosabbak között említették a cigányok jelenlétét, s ha az anyagi természetű tényezőket – jövedelem, létbiztonság, gazdagság stb. – figyelmen kívül hagyjuk, ez volt a legfontosabb a számukra.

*„Most rengeteg a fekete, s amit művelnek...!? Ővéké a világ és csak a lovat adják alájuk. Azért dolgozik az ember, hogy nekik osztogassák a lovettákat. Régen jó volt, ma már nem az. A feketék az okai mindennek” [♀ – 1944, telepi bolti eladó]*

## A munkások erkölcsisége

A munkások szexuális élete a legfeldolgozatlanabb területe a munkáséletmódnak. Annak ellenére az, hogy számos korabeli írás foglalkozik a munkásság szabados szexualitásával, s ostorozza e téren liberális nézeteit. Oczvirk Nándor több írásában is kezdeményezi a kicsapongó szexuális életet elősegítő körülmények felszámolását, melyek között elsőnek a lakóhelyek zsúfoltságát látja. „A munkásság körében nemi különbség [sic!] nélkül ellenállhatatlan a miljö hatása, kiváltkép ott, hol nagy tömegekben lakik.”<sup>772</sup>

Számos esetben a kolóniákban általánosan elterjedt fürdők működtetését is az erkölcs megóvása érdekében tett gesztusnak tudták be, mivel „A lakásban való mosdás, a mezítelen testnek a család körében való mosása már erkölcsi szempontból is elvetendő, mivel azt rendesen az asszonyok, gyerekek s lányok is látják.”<sup>773</sup> Ahogyan ezt Móricz Zsigmond főmérnök-szereplője megfogalmazta a „*Jószerecsét*” című regényben: „Ezért nem szeretem én kérem az egyszobás munkáslakás-

<sup>772</sup> Oczvirk Nándor: *A munkásnők...* 246.p.

<sup>773</sup> Gerber Frigyes: *A munkás...* 112.p.

rendszer! Micsoda morális élet fejlődhetik ott. Öt lány egy szobában a szüleivel. Úgy nőnek fel. Látja, mikor az apja mosdik. Meztelen... És minden... Mit várjon az ember azoktól a lányoktól. Meg az asszonyoktól is. És ez a bérrendszer, hogy a nőtlen munkások kénytelenek családnál bérelni lakást. Aztán a férj például éjjeles, a lakó meg nappalos. Hát otthon is felváltják egymást... Az asszony, szegény, éjjel-nappal üzemben van.”<sup>774</sup> Ezekben a megnyilvánulásokban az erkölcstelen életmód magából a zsúfoltságból következik.

*„Hát mi úgy aludtunk, hogy én is hogy férjhez mentem, itt laktunk egy ideig, de úgy hogy az egyik gyerek meg a másik gyereknek a lábánál. Hát szegénység volt, nem volt bútor meg mit tudom...” [♀ – 1946, háztartásbeli]*

A munkáslakásba fogadott kosztos és a háziasszony között esetlegesen szövődő viszonyt, mely valós probléma volt, s mivel „ezt követeli az egészség és az erkölcs”<sup>775</sup>, több helyen a házirend szabályaival próbálták megakadályozni. Ezek szerint a kosztos szobája elválasztandó a család lakóhelyiségeitől, s a férjet és a kosztost ugyanazon munkaszakaszban kell foglalkoztatni. Más telepeken az úgynevezett „hálózások”<sup>776</sup>, azaz a nőtlen, telepi lakással nem rendelkező munkások számára létrehozott munkásszálló felállításával kívánták a kosztosok erkölcstelen intézményét megszüntetni.

A marosvásárhelyi munkásviszonyokat a századelőn vizsgáló Braun Róbert ezzel szemben a munkások szexualitásával kapcsolatban meglehetősen visszafogottságról számol be. „A nemi morál tekintetében a munkások általában nagyon ortodoxok. A külső kényszer által szorítva, fordulnak elő ugyan házasságon kívüli viszonyok, de az ilyen viszonyokat házasság szokta utólagosan szankcionálni. [...] ...súlyos megítélés alá esik az olyan viszony, mely az állandóság minden jelét magán viseli, a házasságkötés tényét kivéve. [...] Az ilyen munkás kiközösítettnek érzi magát a társadalomból...”<sup>777</sup>

A munkások naiv, kissé prúd felfogásáról ad tanúbizonyságot egy rudabányai sokgyermekes bányász esete:

*„Az apámnak sok gongya vót velünk, hiszen tizenketten vótunk testvérek. [...] – Magának tizenkét gyereke van? – kérdezte apámtól [Kállai Géza bányaigazgató]. – Annyi, méltóságos úr. – Az szép... Hát akkor én segítek magának. Itt van ez az utalvány, vigye a magazinba, aggya oda Wimmernek! Apám örült, hogy biztosan egy kis zsírt, meg lisztet utaltatott ki neki. Megyen a magazinba, átaggya az utalványt Wimmernek. No, annak ellenébe ’osztan adtak neki száz darab olagumit. Azt se’ tudta, mi az. Kérdezi Wimmertől, hogy minek az? – Ha nem akar gyereket csinálni, húzza fel! – magyarázta meg neki.*

<sup>774</sup> Móricz Zsigmond: *Jószerecsét*. Budapest, 1962, Magyar Helikon, 65.p.

<sup>775</sup> Gerber Frigyes: *A munkás*... 110.p.

<sup>776</sup> Gerber Frigyes: *A munkás*... 110.p.

<sup>777</sup> Braun Róbert: *Adatok a vidéki*... 516.p.

*Apám osztan megállt a magazin előtti hídon, oszt szépen beledobálta a patakba az egész adományt.*<sup>778</sup>

Egy XIX. századi munkáslap a feudalisztikus hagyományok továbbélését okolta a rossz nemi erkölcsök elterjedéséért: „Minden nőnek azt kell tenni, amit a gyáros kíván, ha jóakaratóból nem tesz, találnak annak oly módot, amely által kényszerítik a szegény munkásnak nejét kívánságaiknak eleget tenni.”<sup>779</sup>

Mindeközben a kutatások egyetlen vizsgált falusi kolóniában sem fedezték fel sem a közhit szerinti erkölcstelenségnek, de még a szexuális szabadosságnak a nyomait sem. A nemiség liberális kezelését a korabeli leírásokkal szemben a mai visszaemlékezők egyértelműen az adott korszakok közerkölcseinek való megfeleléssel állították szembe. A szexualitás illetően módon vallott felfogása nem csupán az elsőgenerációs munkásokra volt jellemző, hiszen ugyanúgy vélekedtek a több nemzedék óta kolonialakó munkások is.

*„A férjem előtt nem volt senkim, s a második férjem előtt sem volt senkim.” [♀ – 1949, sorompókezelő]*

*„Házasság előtti szexualitás nem lehetett. A férjem volt az első és igazi férfi az életemben.” [♀ – 1953, raktáros]*

A visszafogott szexualitást több okra is vissza lehet vezetni.

*„Kicsit önmegtartóztatóbbak voltak az emberek, a sok születés miatt. Ráadásul úgy kellett csinálni, hogy a gyerekek meg ne lássák és erre ritkán volt csak lehetőség.” [♀ – 1926, gépszerelő]*

*„Amíg a szerelem tartott addig naponta csináltuk, később elég lett volna egy hónapban egyszer is egy kis vita, de a békességért mindent, úgyhogy inkább engedtem. Befolyásoló volt a fáradtság is.” [♀ – 1937, gyors és gépíró]*

*„Hetente egyszer, ha sikerült az ágyba bújni az asszonnyal, az már jó volt. Nagyon meg kellett küzdeni a partnerért, nem adta oda egykönnyen magát.” [♂ – 1939, vágár]*

*„Én szerettem baszni. Volt úgy, hogy reggel kétszer, este kétszer. Az iparosoknak több energiájuk volt, a bányász elfáradt a szénfalon. Örült, ha egy héten egyszer csinálhatta.” [♂ – 1934, géplakatos, bányarendész]*

A nem kívánt terhességtől való félelem meglepő módon kevésbé befolyásolta a szexualitást. A párok 51%-a – mivel azokat részben drágának, részben kényelmetlennek találták – egyáltalán nem védekezett, s érdeklődést sem mutatott korabeli védekezési technikák iránt. Ugyan az 1953-ban be-

<sup>778</sup> Viktor Gyula: *Negyven éve történt... Rudabányai visszaemlékezések 1944-45-ről.* Érc- és Ásványbányászati Múzeumi Füzetek 14., Rudabánya, 1984, Érc- és Ásványbányászati Múzeum, 6.p.

<sup>779</sup> *Munkás Heti-Krónika*, 1874. február 14.

vezetett Ratkó-féle miniszteri utasítás<sup>780</sup> büntette az illegális terhességmegszakítást, de ezt rövid időn belül enyhítették. 1956-tól az abortuszok gyakorlatilag feltétel nélküli engedélyezésére került sor.<sup>781</sup> A liberalizálást követően országszerte számottevően emelkedett a terhesség-megszakítások száma.<sup>782</sup> A kutatás által vizsgált Északkelet-Magyarországi térségre, s ezen belül Borsod-Abaúj-Zemplén megyére mindig is jellemző volt az abortuszok magas száma. Olyannyira az, hogy gyakran megközelítette, elérte, sőt, a rendszerváltoztatást követő évekre meg is haladta a fővárosi értéket.<sup>783</sup> Minden vizsgált kolóniában szép számban ismertek olyanokat, akik „10-12 kaparást is csináltattak”<sup>784</sup>. Több esetben említettek olyan eseteket is, amikor a férjnél nem lévő, megesett lány gyermekét „elintézték”.

*„Amikor a sógornőm terhes lett egy német katonától, akkor a szülés előtt eltűnt pár napra. Mikor megjelent, már ismét lapos volt a hasa. Azt mondta, hogy elvetélt. De tudta mindenki a környéken, hogy nagyapa »intézte« el a gyereket. Ott ásta el a házuk fölötti domboldalban...” [♀ – 1922, háztartásbeli]*

Azok között, akik védekeztek, a legelterjedtebb volt az úgynevezett „lepedőzés”, „lepedőkézés” módszere, amely tulajdonképpen a megszakított közösülést jelenti. A párok 26%-a ezt a megoldást, a „mikor a legjobb lett volna, akkor kellett abbahagyni”<sup>785</sup> módszerét alkalmazta. Mindössze a párok 7-8%-a alkalmazott eleinte gumi óvszert, illetve a későbbiekben a fogamzásgátló tablettát. Számottevő, 3% volt azoknak az aránya, akik a szexuális élet minimumra való csökkentésével kívánták a nem kívánt teherbe esés esélyét minimalizálni.

*„A munkások ritkán éltek nemi életet, még az anyós is vigyázta a lányt, volt olyan, hogy anyám egy évig nem engedte magához apámat... nekem sem kellett az ember, azt mondtam neki, hogy inkább adok egy fél liter bort csak hagyjon. Nem tudtunk semmit erről, nem voltunk felvilágosítva. 19 évesen, mikor szültem még nem tudtam, hogyan lett a gyerekeim.” [♀ – 1926, háztartásbeli]*

*„Az egész napi munka kimerítette a bányászt, csak dőlt be az ágyba, ritkán előfordult, hogy emiatt házasság is tönkrement. Ritkán volt szex. A munkában megfáradt bányász nem volt olyan nagy legény, meg az asszony is kevésbé adta oda magát, nehogy annyi gyerek legyen. Félt a család gyarapodásától.” [♂ – 1926, lakatos]*

<sup>780</sup> A tulajdonképpeni „Ratkó-törvény”, a 8100-9/1953. EüM. utasítás a terhesség megszakítása tárgyában a korábbi évek teljes abortusztilalmát lényegében enyhítette. A mellékletben felsorolt 16 betegség esetében állami egészségügyi intézményben a terhesség-megszakítást ugyanis lehetővé tette. Lehetségesé vált továbbá egészségügyi indikáció nélkül is a terhesség megszakítása a nő életkorára, s rendkívüli méltánylást igénylő személyi és családi körülményekre való tekintettel. – Jobbágyi Gábor: Abortusz és jog. in Gresz Miklós (szerk.): *Együtt az életért, fenntartások nélkül*. Budapest, 1990, Magzatvédő Társaság, 27.p.

<sup>781</sup> Az 1047/1956. MT. határozat, majd a 2/1956. (VI.24.) EüM. rendelet továbbra is fenntartotta a terhességmegszakítás engedélyeztetését és kötelező gyógyintézeti végrehajtását. Az alapvető különbség abban állt, hogy ha a nő kérte terhessége megszakítását a kérelem elbírálására jogosult bizottságtól, akkor az engedélyt meg kellett adni. – Jobbágyi Gábor: *Abortusz...* 28.p.

<sup>782</sup> 1959-ben már több abortusz történt, mint ahány gyermek született, az 1960-as évekre 100 élveszületésre pedig 134 terhesség-megszakítás jutott. – Bővebben lásd: *Az 1952-53. évi népesedéspolitikai program Magyarországon*. Demográfiai tájékoztató füzetek 11. Budapest, 1992, Központi Statisztikai Hivatal.

<sup>783</sup> 1998-ra a legtöbb abortuszt BAZ-megyében végezték, ahol 100 születésre 114 terhesség-megszakítás jutott. Beszédes ellenpélda Vas megye, ahol ez az arány 100/68 – a különbség 40%. – Kamarás Ferenc: *Terhességmegszakítások Magyarországon*. in Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest, 1999, Társaság – Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, 190-216.p.

<sup>784</sup> ♂ – 1939, vājār

<sup>785</sup> ♂ – 1934, vājār

*„Ritkán éltünk szexuális életet, meg egy szobában élt a család, nem lehetett hánykolódni, maximum kétszer csináltuk egy héten. Ráadásul kidolgoztuk magunkat, az emberek kora reggeltől késő estig dolgoztak, hazaért az ember, evett, elszívott egy cigit aztán nyugovóra tért.” [♂ – 1934, vājār]*

A házasság melletti szexuális kapcsolat fenntartása nem volt jellemző a térség kolóniáiban lakókra. Ilyen esetekről csak elvétve tudtak beszámolni a megkérdezettek, s ezen előfordulások túlnyomó többsége is csak *„valamilyen vezető pozícióba jutott munkásra volt jellemző”*<sup>786</sup>. A közösség ugyanúgy elítélte a férfi házasságtörőt, mint a nőt. Egyáltalán nem volt jellemző, hogy a félrelépő férj henegett hódításaival, s emiatt a közösség szemében emelkedett volna férfiúi ázsiója. A titokban tartott viszony mindig kiderült, s mivel a többség – a megkérdezettek 96%-a – elítélte az ilyen kapcsolatokat, a házasságtörőnek a telep passzív rosszallásával kellett szembenéznie. Ez némely esetben tevélegessé is válhatott.

*„Ritkán fordul elő az ilyesmi a nőkkel, ha előfordult azt az asszonyt megvetették, kizavarták a faluból. Kurvának helye Ormoson nem volt, az ilyen elment városra.” [♂ – 1934, géplakatos, bányarendész]*

*„Az Ördögsgizegen [Rudabánya egyik régi kolóniarésze] lakott Nyíri Erzszi, aki akkor híres énekesnő volt, még a rádióban is sokszor énekelt. Egyszerű emberek voltak a szülei, bányász az apja. Az anyja gyakran kiabált ki az utcára, amikor énekelt a lánya a rádióban, hogy a többiek is hallgassák. Ezt a Nyíri Erzsit kitiltották Rudabányáról, a jegyző tiltotta ki, mert erkölcstelen életet élt, s úgymond kurva nem élhetett a telepen!” [♀ – 1922, háztartásbeli]*

## Család

### *Nők a kolóniában*

A nők szerepét a századfordulós tanulmányok még a hagyományos munkamegosztási modell szerint képelték el, miszerint „...ő a családi élet legsarkalatosabb morális tényezője, a munkás férfi táplálkozásának, egészségének, kényelmének hivatott gondozója, őre, a házi rend és tisztaság arra rendelt fenntartója, a családi élet boldogulásának előmozdítója.”<sup>787</sup> A kolóniában lakó munkásság esetében a kor erkölceinek megfelelően a hagyományos női szerepeket látták kívánatosnak. Ezeken az elképzelésekben a nagyvárosi munkásasszony gyakran mint a züllöttség képviselője, míg a kolóniában lakó nő az erkölcsiség őrzője szerepelt. „A telepi munkás asszonya, eltérőleg a nagyvárosi viszonyok között élő munkásokétól, csak ritkán, és csak rendkívüli viszonyok között vállal állandó, házon kívül eső munkát. Gazdasszonyi teendői, házának, kis kertjének rendben tartása, apró háziállatainak gondozása, gyermekeinek nevelése éppen elég munkát és gondot ad a munkásasszonynak. A felnőtt

<sup>786</sup> ♂ – 1919, műhelyvezető kovács

<sup>787</sup> Oczvirik Nándor: *A munkásnők...* 244.p.

családtagok azonban annál jelentékenyebb számban helyezkednek el állandó keresetet nyújtó állásokban, s keresetükkel jelentős mértékben pótolják a családfő elég szolid keresetét.”<sup>788</sup>

A női dolgozók arányszáma az összes dolgozó létszámához viszonyítva (%)<sup>789</sup>

Település	%
Miskolc	18
Ózd	13,5
Borsodnádásd	12
Rudabánya	9,2
Sajószentpéter	43,5

A telepi munkásság erkölcsével foglalkozó szakemberek szintén az asszonyok révén kívánták a munkásság egészének morálját emelni. „Vajjon lehetséges lett volna-e a munkásnépnek sok helyen tapasztalt mértéktelen elvadulása, erkölcstelen családi élete, polgári kötelességeiről való megfélekezése és izgató szóra hajlása, ha mi a munkásnők intenzív és különleges nevelését nem hanyagoltuk volna el?”<sup>790</sup> A telepen lakó nők képzése a II. világháború előtti évtizedek napirendről soha le nem kerülő kérdése volt. Szerették volna a képzéseket fenntartani az erkölcsi nevelés, a vallásosság elterjesztése, s mind közül a leggyakorlatiasabb ok, a hagyományok híján házvezetési ismeretekkel nem rendelkező nők gyakorlati oktatásnak célja miatt. Már az 1900-as évek elején többen is a telepi munkásnők gazdasszony-képzésének bevezetését szorgalmazták. „Kinek nem volna tudomása arról, mily borzasztó ellátásban részesül némely munkás fárasztó munkájának teljesítése után különösen házassága első éveiben s mily sok szerencsétlenségnek okozója gyakran ez az állapot?”<sup>791</sup>

A női munkaerő számának folyamatos emelkedése más szempontokat is előtérbe helyezett. A munkásnők rétegzettsége jóval kisebb volt a férfiakénál, sokkal homogénebb csoportokat képeztek mind származás, mind kereset, mind életmód tekintetében.<sup>792</sup> Sajátos módon ez a homogenitás nem jellemezte a munkásság minden rétegét. A munkásság minél nehezebb életviszonyok között élő rétegeit tekintjük, annál több dolgozó nőt találunk körükben. Míg 1921-1931 között az önálló iparosok menyasszonyainak 25%-a, addig az ipari munkások menyasszonyainak 34,7%-a volt kereső.<sup>793</sup> Ennek ellenére a munkásság szervezetségét szem előtt tartó törekvések kifejezetten negatív élményként élték meg a női munkavállalók passzivitását. „Ugyancsak fékezi a szervezkedést a női munkások magas aránya. Általában a nők rövidebblejárátú, gyorsabb eredményekkel járó célokat tűznek ki maguk elé, míg a szervezkedés hosszabblejárátú munkát igényel”<sup>794</sup> Ellentmondásos módon egészen az 1950-es évekig nem keltett nagyobb ellenérzést a munkásnők bérezésének sajátos volta, az a mind

<sup>788</sup> László Gyula: *Wekerle...* [s.p.].

<sup>789</sup> Kóródi József: *A borsodi...* 236.p.

<sup>790</sup> Oczvirik Nándor: *A munkásnők...* 244.p.

<sup>791</sup> Gerber Frigyes: *A munkás...* [2.], 135.p.

<sup>792</sup> Lackó Miklós: *A magyar ipari munkásság...* 717.p.

<sup>793</sup> Lackó Miklós: *A magyar ipari munkásság...* 717.p.

<sup>794</sup> Rézler Gyula: *Egy magyar textilgyár...* 28.p.

a mai napig megmaradó, igaz, csökkenő tendencia, hogy azonos színvonalú munkáért kevesebb munkabérral kell, hogy beérjék.

Női munkások keresete a férfiak keresetének arányában (%)<sup>795</sup>

év	szakmunkás	előmunkás	segédmunkás
1923	49,8	49	62,4
1925	59,3	66,2	70,3
1926	57,1	63,4	68,5
1927	58,2	59,2	68,4
1929	56,8	54,3	67,4

Magyarországon a nők tömeges munkába állítása az 1950-es években kezdődött. Ennek részben gazdasági, részben az ideológiában gyökerező okai voltak. Kelltek a minél több munkáskéz, másfelől szükség volt a szocialista embertípus, s ezen belül az azt felnevelő család minél gyorsabb kialakítására. Jelentette ez egyfelől a nagyarányú iparosítást, másfelől a családi kötelek lazítását, az állam szerepének, ráhatásának növelését a gyermeknevelésben. A propaganda szerint csak a „dolgozó nő” volt a társadalom értékes tagja, és ebben az értékítéletben benne volt a „csak” anyák és háziasszonyok lebecsülése is.<sup>796</sup>

Pongrácz Tiborné szocializmusra vonatkozó összehasonlító kutatási nyomán azonban nyilvánvaló, hogy a magyar – s ezen belül főleg a vidéki munkássághoz tartozó – nők nem tudtak és nem is kívántak teljesen betagozódni ebbe a rendszerbe. „A magyar anyák lelkülete hagyományosabb és egészségesebb”. A család, a magánélet – egy egyötödös kisebbség mellett – meghatározó szerepű, senki nem vallotta a munka, a hivatás elsődleges fontosságát. Ezek a nők nem vágytak karrierre, mert az túl sok energiát és időt igényelt volna, amit a családi élet sínylett volna meg.<sup>797</sup>

*„Itt a dolgozók közt közel-távol nem volt olyan nő, hogyha a család és a munka közt választani kellett, ne tudta volna, hogy a család mindig fontosabb. Na bumm! Nem lépett előre, de felnevelte a gyerekeit. És ez errefelé mindig is fontosabb volt. [...] A nők errefelé a munkát mindig is valamiféle, olyan hogymondjam... kiegészítőnek tartották. Amivel jobban lehet élni, de lehet nélküle is megenni.” [♀ – 1943, szakmunkás]*

A vizsgált térség kolóniai történetük egészére jellemzően részben ez okból is, részben más okokból is karakteresen maszkulin jellegűek. Többségükben ezek a telepek nem rendelkeztek másod-, harmadlagos munkalehetőségekkel, csupán a kolóniát építtető, hagyományos nehézipari munkát kínáló vállalat jelentkezett munkaadóként. Ezek a munkahelyek – túlnyomórészt bányák, illetve az őket kiszolgáló üzemegységek, alapszintű feldolgozó-részlegek – pedig nem kínáltak lehetőséget

<sup>795</sup> Tausz Anikó: *Adalékok...* 640.p.

<sup>796</sup> Pongrácz Tiborné: A család és a munka szerepe a nők életében. Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999*. Budapest, 1999, TÁRKI – SZCSM, 30.p.

<sup>797</sup> Pongrácz Tiborné: *A család és a munka...* 35.p.

a női munkavállalók számára.<sup>798</sup> Ha meg is jelent a női munkaerő ezeken a helyeken, elsősorban a rövid távú, „*csak a gyerekszülésig elfoglaltságot adó, utána meg könnyen elfelejthető*”<sup>799</sup> munkát vállaló betanított vagy segédmunkások, illetve az adminisztratív dolgozók létszámát szaporította. Gyakori volt az is, hogy a nő csupán a nyugdíjjogosultság megszerzésének idejéig dolgozott, mielőtt az megvált, ismét háztartásbelivé vált.

*„Itt a legtöbb nő nem volt olyan hülye, mint én. Összeszedte azt a megfelelő évet, aztán nem dolgozott tovább. [♀ – 1926, gépszerező]*

Ugyancsak sok nőt motivált a munkavállalásban a világlátás, s ezen belül a leendő házastárs megismerésének, kiválasztásának lehetősége.

*„Sokan voltunk olyanok, akik csak azért mentek el otthonról, hogy ne legyenek otthon. Már’ hogy ne unatkozzanak. Meg ismerkedni is a munkahelyen azért jobban lehetett. Az is gyakori volt, hogy a felvett lányok hamar otthagyták a munkát, aztán megházasodtak. Ilyen munkából adódó házasságot rengeteget ismerni is. [...] Én is így ismertem meg az uramat. A Kotrónál voltam, de amikor már férjhez mentem, azonnal le is számoltam. [♀ – 1942, háztartásbeli]*

Annak ellenére, hogy a térségben a munkavégzés és így a kolóniák férfias jellege mindig is megmaradt, az 1970-es évektől érezhető változás következett be. Míg az 1960-as évek előtt ritka, sőt, a közösség részéről kritikával kezelt volt a női munkavállalás, akár az iparon, akár a szolgáltatáson belül, ez a későbbiekben egyre inkább elfogadottá vált.

*„Hányszor, de hányszor könyörögtem az uramnak, hogy hadd menjek dolgozni. De azt mondta, hogy nem! Itthon kell lenni a gyerekekkel, meg vinni a háztartást. Meg miért akarok én dolgozni, mikor a többi asszony is otthon van? [♀ – 1922, háztartásbeli]*

*„Itt az emberek többsége mindig is azt vallotta, hogy az asszony az ne dolgozzon. Azaz dolgozzon, de csak otthon. Annak van értelme. A kisebb helyeken meg még inkább így volt. [♂ – 1932, villanyszerelő]*

*„Nem a nagy akarat vitt rá minket a munkára, hanem a szükség! Mert egyre jobban akartunk boldogulni, ahhoz meg kellett a két kereset. [...] Mikor még kislány voltam alig dolgozott itt nő, amikor már nekem lett gyerekeim, már a többsége munkába kellett hogy álljon. [♀ – 1931, bérelszámoló]*

Ehhez a változáshoz nagyban hozzájárult az is, hogy a térségben több olyan könnyűipari, a szak-képzetlen női munkaerőre építő üzem<sup>800</sup> is megkezdte a működését, amelyek hosszú távon a nehézipari munkáscsaládok nőtagjaira építettek. Maga a váltás egybeesett a bejáró létforma elfogadásának időszakával – ez a vizsgált, létüket a helyi munkára alapozó kolóniákban későn, csak az 1980-as

<sup>798</sup> A rudabányai vasércbánya, a település egyetlen számottevő üzeme dolgozóinak 77%-a férfi volt, a munkavállaló nők 18%-a adminisztratív munkával foglalkozott. – Cséfalvay Zoltán et alii: *Visszaszámlálás...*37-38.p.

<sup>799</sup> ♀ – 1944, telepi bolti eladó

<sup>800</sup> A kurityáni és a kazincbarcika *Habselyemgyár*, ahol nagy létszámban, több műszakban foglalkoztattak nőket.

években történt meg –, aminek következményeként egyre több fizikai munkát vállaló nő jelent meg a munkaerőpiacon.

Ami miatt a falusi kolóniákban a női munkavégzés mégis a háttérbe szorult, azt annak jellege okozta. A megkérdezett nők 68%-a a terciér szektorban dolgozott, 17% háztartásbeli volt, s mindössze 15%-uk volt a telepek felfogása szerint munkásnak nevezhető. Ezekben az esetekben is elsősorban a fizikai és a szellemi munka határán lévő – raktáros, laboráns, kézbesítő, telefonközpontos stb. – státuszokat töltötték be. Klasszikus és hétköznapi értelemben vett munkás kevés akadt közöttük. Különösen egy városi – Diósgyőr-Vasgyár – kolóniával összehasonlítva jelzésszerűek ezek az értékek. A vasgyárban a nők 44%-a vállalt hagyományosan ipari munkát, s csupán 52%-uk dolgozott a terciér szektorban.

*„Más volt a városban nőnek lenni, és más itt. Mert ez itt tulajdonképpen egy falunak is tekinthető. A vasgyárban, mert oda tartoztunk mi is, úgy vállalatilag, nem is nagyon volt olyan, hogy háztartásbeli. Ott mindenki dolgozott valamit. [♀ – 1943, elektrikus]*

Az egyes munkáscsaládokban mind a nők munkahelyi, mond otthoni szerepvállalása elősegítette emancipációjukat.<sup>801</sup> Tárkány Szűcs Ernő arról ír, hogy a kétlaki családokban, már a XIX. században a nőkre hárult a nagyobb teher, s miután nekik kell mindent intézniük a család ügyeivel kapcsolatban, jóval mozgékonyabbak, öntudatosabbak voltak, mint a parasztasszonyok<sup>802</sup>. Az 1950-es években a nők megnövekedett felelősséggel, és nagyobb jogkörrel is rendelkeztek. Az asszony lett a „...munkavégző, ügyintéző, piacozó, kereskedő, nevelő, a családi otthont szervező...”<sup>803</sup>. Hegedűs András az 1950-60-as évek kapcsán a nők hatalmának növekedéséről, egyfajta új matriarchátusról beszél, amikor ezt a jelenséget leírja.<sup>804</sup>

*„A világ is változott, ahogyan a nők is egyre jobban dolgozni kezdtek. Ma már minden helyen ott robotolnak. Kuburcolnak szakba [váltóműszakos munkarendbe járnak], nekik több munkát kell végezni, mint a férfinak. [♀ – 1944, háztartásbeli]*

*„A férfiurolomnak már régen vége szakadt. A sok here már nem diktálhat, mert az asszony is annyit dolgozik, meg keres is. Egyszerűen szava van. [♀ – 1936, gépiró]*

### **Párválasztás – házasság**

Az egyik legjelentősebb és legszembetűnőbb különbség a kolonizált, szakmunkásság és földművesek, illetőleg a földművesekből nem régen munkássá váltak között a házassági szokásokban lehelhető fel. „A házasságnál jól megmutatkozik a kétféle réteg különbözősége. A telepen lakó iparos- és bányászcsaládok gyermekei még összeházasodnak, a parasztszármazású nem telepes munkás a falujá-

<sup>801</sup> Ennek ellentmond az a feminista megközelítés, amely szerint a szocialista társadalom elősegítette a patriarchális viszonyok újratermelését. Lásd: Asztalos-Morell Ildikó: A nemek közötti egyenlőtlenségek... *Szociológiai Szemle*, 1997 / 3. sz., 33-65.p.

<sup>802</sup> Tárkány Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Budapest, 1981, Gondolat, 417.p.

<sup>803</sup> Utasi Ágnes: *Családok és életstílusok*. 46.p.

<sup>804</sup> Lásd: Hegedűs András: A falusi család gazdasági funkciójában bekövetkező változások és következményeik. in Lőcsei Pál: *A család és a házasság a mai magyar társadalomban*. Budapest, 1971, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

ból nőszül. »<sup>805</sup> A leendő házastárs kiszemelésekor a vizsgált kolóniákban nem volt jellemző a fiatalok családi-rokoni befolyásolása, s ha egy bizonyos társadalmi keretet át nem lépve történt meg a kiválasztás, a szülők a frigyet minden további nélkül elismerték. Egyes ritka esetekben, szinte kizárólag a legjobban fizetett munkásarisztokrácia köreiből megfigyelhető volt a szakmai endogámia is. Az egyes, nagy szakmai tudással és tapasztalattal rendelkező iparos-bányász dinasztiák<sup>806</sup> gyakorlatilag csak egymás között házasodtak, igyekeztek elkerülni a külső féllal kötött frigyet. Anekdoták szerint Diósgyőrben a betelepült kohász mesterek szakmai tudásukat csakis rokonaiknak voltak hajlandók elárulni – aki tanulni szeretett volna, kénytelen volt beházasodni egy-egy mester családjába<sup>807</sup>. Ehhez hasonló, bár nemzeti motivációkat is magába foglaló párválasztási szokások figyelhetők meg azok között a rudabányai buléner származású bányászok között is, akik feleséget régi lakóhelyükről, Dobsináról hoztak maguknak<sup>808</sup>. Ez a szokás a virágkorát az 1890-as évektől kezdődően a trianoni határok meghúzásáig élte, bár jóval szerényebb méretekben egészen az 1930-as, 1940-es évekig jellemezte a bulénereket.

A munkásság minden rétegében a kiscsalád az uralkodó családforma. A háromgenerációs család, ahol a munkás vagy feleségének szülei is egy háztartásban élnek, főleg a szakképzett, kolóniákban lakó munkásságnál igen ritka jelenség. A *Hofherr-Schranz gyárban* 1939-ben végzett munkásfelmérés adatai szerint a szakmunkások 83,8%-a 1-4 fős családban élt.<sup>809</sup>

Az 1940-es évek felmérései szerint a telepi munkások 94%-a 50 évnél fiatalabb, hiszen a munka túlnyomó részét 20-45 évesek végzik. Ebben az időszakban a kolonizált munkások mintegy 75% volt házas. „A bányamunkások fiatalon nőszülnek, mert nehéz munkájuk miatt fokozott testi és lelki ápolást igényelnek és állandóbb keresetük lehetővé teszi az otthon alapítását. A férfi és a nő között általában 3-4 év korkülönbség van. A telepi munkások magasabb százalékban nőek. A bányászcsaládokban bő a gyermekáldás.”<sup>810</sup>

A falusi kolóniákban a párválasztást elsősorban – a megkérdezettek 64%-a szerint – a szerelem, a felek udvarlás közbeni viselkedése befolyásolta, s ha a szeretet, becsületesség, szimpátia megvolt, a szülők nem szóltak bele.

„Nem volt jellemző, hogy úgymond házat házhoz válasszanak, a saját társadalmi rétegen belül mindenki szerelemből házasodott. Itt a telepen a szerelem döntött, faluhelyen parasztnál meg a vagyon.” [♀ – 1927, aknai kézbesítő]

<sup>805</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 226.p.

<sup>806</sup> Podányi Tibor: Rudabánya bányásznemzetségei. *Bányászati és Kohászati Lapok*, III. 1974., 208-211.p.

<sup>807</sup> Kiszely Gyula: *A Diósgyőri Magyar Állami Vas- és Acélgvár története 1867-1945*. Miskolc, 1997, BAZ Megyei Levéltár – Montan-Press Kft, 96.p.

<sup>808</sup> Viktor Gyula: *Bulénerék...* 34.p.

<sup>809</sup> Lackó Miklós: *Gépgyári...* 13.p.

<sup>810</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 235-236.p.

„Meglátták, megszerették egymást, összeházasodtak. Nem voltak szempontok, mert mindenki azt vallotta, hogy mindent meg lehet tanulni, s utána bármit elérhet az ember.” [♂  
– 1938, főbányamester]

A párt választók 12%-ának a leendő házastárs munkához való viszonya volt a meghatározó. A kívánatos az volt, hogy férfi esetében legyen dolgos, ne járjon kocsmába, a nő pedig legyen házias, takarékos, tiszta, s becsülje meg a férjét. A párválasztóknak csupán 6-9%-a fordított figyelmet arra, hogy a házasulandó felek azonos vallásúak legyenek, nagyjából azonos társadalmi- és vagyoni csoporthoz tartozzanak. Ezen utóbbi kritériumon belül elsősorban a vagyoni helyzet volt a meghatározó, s nem a társadalmi szint. Tehát egy megvagyonosodott segédmunkás legalább olyan reménnyel kérhette meg egy gazdagabb szakmunkás lányát, mint akár egy tisztviselő. Hozzáteve, hogy ilyesfajta meggazdagodásról a térségen belül csupán 4-5 példa ismeretes.

Természetes módon a mind a köztudatban, mind a megkérdezettek emlékeiben az unikális esetek maradtak fenn. Ahol a szerelmeseket a szülők valamely magasabbnak gondolt törvényszerűség miatt nem engedhették megházasodni. A térségben több olyan történet is ismeretes<sup>811</sup>, ahol a bányászleány és a parasztleány szerelme tragédiába torkolt, ahol iparos család sarjai csak iparos, bányász család sarjai csak bányász párt választhattak maguknak. Amikor azonban ezen esetek konkretizálására került sor, s arra, hogy mennyire voltak általánosíthatók, kiderült, hogy valójában csak elszigetelt, egyedi esetek.

A családban az apáé a központi szerep. Ezt jelzi az is, hogy míg ő tegezi családjá többi tagjait, a feleségét és a gyermekeit, azok őt magázzák.<sup>812</sup>

### Gyermeknevelés

Lackó Miklós szerint az ipari munkásságra – a közhiedelmektől eltérően – nem a magas, hanem éppen az alacsony és erősen csökkenő gyermekszám volt a jellemző, már a két világháború között is.<sup>813</sup> A gépgyári munkásoknál a gyermektelen vagy csak egy gyermekes munkáscsaládok aránya a szakmunkások esetében 75,7%, a segédmunkások esetében 68% volt. Az 1929-es budapesti munkásfelmérés eredményei is arra mutatnak, hogy az egykézés erőteljesen tért hódított a gyári munkásság körében, s az 1940-es évekre már széles körben elterjedt gyakorlatnak tekinthető.<sup>814</sup>

Északkelet-Magyarország falusi munkáskolóniáira nem ez volt a jellemző – sem a két világháború között, sem az államszocializmus első évtizedeiben. Bár a gyermekszám folyamatos csökkenése itt is megfigyelhető, de a hagyományos okokból – anyagi megfontolások, öröklés, életszínvonal – tudatosan vállalt egykézés még nyomokban sem volt fellelhető. A térség munkástelepein egy-két 16-17 gyermekes, számos 10-11 gyermekes, nagyon sok 6-8 gyermekes család fordult elő, de átlagosan

<sup>811</sup> A szakirodalom több olyan, ismert népdal dallamára énekelt nótát is ismertet, amelyek erről a témáról szólnak. Mindezek ellenére a kutatás során bebizonyosodott, hogy ezeket a nótákat nemhogy nem ismeri a térségben senki, de nem is hallottak róluk.

<sup>812</sup> Mialkowszky Mária: *Egy budapesti...* 85.p.

<sup>813</sup> Lackó Miklós: *Gépgyári...* 12.p.

<sup>814</sup> Lackó Miklós: *Gépgyári...* 12-13.p.

a négy gyermek volt a jellemző. Az átlagos gyermekszám, melyet sem a gazdasági válság, sem a világháború nem befolyásolt, az 1960-as években indult radikális csökkenésnek.

*„Nagy bányász településen, Percesen születtem én. Édesapám 1903-tól Borosaknán dolgozott 40 évig. Mi nyolcan voltunk testvérek, de mind bányászok lettünk.” [♂ – 1927, bányaiigazgató]*

*„Három gyereket kellett nevelnie anyukámnak, de nem éhezünk, igaz, nem is élünk jól.” [♀ – 1944, telepi bolti eladó]*

*„Sokan voltunk a családban, mint ahogyan minden melós családban sokan voltak erre-felé, nekem is van három testvérem.” [♀ – 1938, telefonközpontos]*

A lakás szobáinak s a gyermekek száma szoros összefüggést mutat. A gyerekek száma ugyanis fordított arányban állt a munkáslakás szobáinak számával – a szakképzetlenebb, tehát kisebb lakásban lakó munkások több gyermeket vállaltak, mint a szakképzett, több szobát birtokló társaik. Számos esetben azonban nem a szakképzési vagy anyagi körülmények határozták meg a gyermekszámot, hanem a személyes elhatározás, sok esetben a gyermek által okozott „kényelmetlenség” elkerülése.

*„Hát nem vagyok én egy rabszolga, hogy egész életemben gürizzek, nem? Megvagyunk mi gyerek nélkül is. Úgy döntöttünk a férjemmel, hogy nem lesz gyerek. El tudjuk mi foglalni magunkat anélkül is. [...] Sokan emiatt furcsán kezeltek, talán le is néztek minket, azt hitték, hogy fenn hordjuk az orrunkat, urizálunk, meg azt gondolták, hogy egészségi okokból nem született gyerek. Mert ez azért nagyon ritka volt erre-felé.” [♀ – 1936, gépíró]*

A térség kolóniában lakó munkásainak mintegy 4%-a tartozott abba az individualista érdekeiket nyíltan vállaló csoportba, amely vagy nem vállalt gyermeket, vagy az első gyermek gondozásának nehézségeitől megrettenve csak egyet nevelt fel.

A munkástelepeken élő családok a gyermekek nevelésének tekintetében jellegzetes sajátosságokat mutatnak. Igaz ugyan, hogy ez a társadalmi csoport is – a válaszdók 82%-a – az anya, a legtöbbször háztartásbeli feleség elsődleges feladatának tekinti a gyermeknevelést, de nem kevés szerepet tulajdonítanak az apának sem. 36%-uk szerint az apa a munkával neveli, oktatja gyermekét.

*„Az apának kevés ideje volt, napkeltétől napnyugtáig dolgozott, ezért nem is vállalt szerepet a nevelésben. Elég volt neki a munka bőven, három műszakban dolgozni! Azzal nevelt, hogy megmutatta, hogyan kell dolgozni, meg a családot rendesen ellátni.” [♂ – 1923, vájár-bányamentő]*

*„Az apa nem nevelt. Néha elvitte meccsre a fiúkat, mert főleg a fiúkkal törődött, meg együtt dolgoztak és megmutatta, amit a munkáról tudni kell.” [♂ – 1919, kovács]*

*„Az apának annyit kellett dolgoznia, hogy biztosítani tudja az anyának, hogy otthon maradhasson, kevés ideje jutott a gyerekekre. A család fenntartása, a mindennapi kenyér*

*előteremtése volt a számára a legfontosabb. Keveset nevelt, inkább minden munkalehetőséget kihasználta.” [♂ – 1934, vājār]*

Emellett sokan, a megkérdezettek 16%-a kiemeli az apa mintaadó szerepét, mely szerint a család anyagi fenntartása mellett erkölcsi mintául is szolgál gyermekeinek. Nagyjából ugyanilyen arányban találják fontosnak az apa büntető-jutalmazó tevékenységét is. Ő az, aki már csupán a jelenlétével is rendbe teszi a dolgokat, tekintélye megkérdőjelezhetetlen.

Azok a századfordulón és a XX. század első felében elterjedt nézetek, miszerint a munkások általában nem törődnek a gyermekneveléssel, mind a mai napig felfedezhetők. A vizsgált térség munkásainak 4,5%-a ma is így vélekedik. Ezen vélemények szerint a munka, mely a nőket is egyre inkább igénybe vette és veszi, nem engedi meg, hogy a neveléssel törődjenek. A gyermekekről való gondoskodás gyakorlatilag kimerül azok biológiai ellátásában – a nevelés az iskolára marad.

*„Az anya nem nagyon törődött a gyerekekkel, mert neki is dolgoznia kellett, a szüleim is örültek, ha nem voltunk otthon.” [♂ – 1934, vājār]*

*„Nem nagyon nevelte a gyerekeket senki. Otthon voltak napestig, amíg a szülők dolgoztak. A testvérek, amíg nem tudtak dolgozni, addig egymásra vigyáztak. Na, ők nevelték egymást.” [♀ – 1926, gépszerelő]*

Földes György véleménye szerint a munkás és gyermeke viszonyát az jellemzi, hogy a munkás otthon is idegenként mozog, a családi és a közélet képviselője az anya.<sup>815</sup> Braun Róbert leírásában a szülők inkább tekintik nyügnak a gyermekneveléssel járó teendőket és kötelezettségeket, mint az utódvállalás szépségeinek: A gyerekeket nem a család, hanem leginkább a kolónia közössége, az éppen ráérő asszonyok nevelik, „Ha azonban senki sincs, akire gyermekeiket bízzák, egyszerűen bezárják őket egész időre a szobába, ahol aztán kedvükre sírhatnak, míg szüleik haza nem jönnek. [...] A munkából hazatérő szülők a gyermekkel keveset foglalkoznak más szempontból, mint hogy a gyermeksírás ne zavarja nyugalmukat.”<sup>816</sup>

Egyes – mára már túlhaladott – társadalomtudományi kutatások ennek éppen az ellenkezőjét írják le. Eszerint a vagyonnal nem rendelkező munkáscsaládokat nem befolyásolja azafajta anyagiasság, ami a tehetősebbek szülő-gyermek kapcsolatát megmérgezi, ennek köszönhetően a munkások sokkal mélyebb és érzelmdúsabb pozitív kapcsolatot képesek gyermekeikkel kialakítani.<sup>817</sup>

A gyermeknevelés elsősorban a közvetlen család – 48%-ban a szülők, 10%-ban a testvérek – feladata volt, a munkások többsége erre a célra semmilyen segítséget nem kapott, s nem is vett, vehetett igénybe. Csupán 22%-uk vallotta, hogy a közvetlen rokonság, a nagyszülők segítettek a gyermekek nevelésében.

<sup>815</sup> Földes György: *Az újpesti munkásság...* 317.p.

<sup>816</sup> Braun Róbert: *Adatok a vidéki...* 515.p.

<sup>817</sup> Lásd: Medick, Hans – Sabeau, David Warren: *Emotionen und materielle Interessen in Familie und Verwandtschaft.* Göttingen, 1984, Vandenhoeck & Ruprecht, 499-501.p.

A térség munkásainak 91%-a az elmúlt idők, saját gyermekkoruk gyermeknevelési szokásait tartja eredményesebbnek, s a más kifejezett hanyatlásként élék meg. Csupán kevesen, a válaszadók 6%-a ítéli úgy, hogy ezen a téren fejlődés következett be. A többség szerint a múltban erkölcsre, tiszteletre tanították, következetességre és fegyelemre nevelték a gyermekeket. A gyakori verés, a kemény kéz, a szoros gyepelő, az iskola utáni munka azt eredményezte, hogy a szülők, s általában a felnőttek szavát szentnek tekintették. Ez segített kialakítani azt a tisztelet szötte hálót, ami a későbbiekben lojális és hosszú távon elkötelezett munkavállalóvá tett őket.

*„Régen volt példakép a gyermek előtt, a szülő volt a példakép. Ha valamit megkövetelt, a gyermek teljesítette, nem feleselt vissza, régen valóban gyermekkor volt. Volt munka, de volt játék is. Rengeteget játszottak. Sokkal jobban neveltek, mint manapság, hiszen annak idején a szülő parancsolt a gyerekeknek, és nem a gyerek a szülőnek, mint ahogyan ma. Jobban tisztelték a szüleiket a gyerekek” [♂ – 1923, vājār-bányamentő]*

*„Tiszteletre, becsületre, munkára, szorgalomra nevelték a gyerekeket. A szülőket mindennél jobban tisztelni kellett, a szülők tegezése például ismeretlen volt!” [♂ – 1937, gépmester]*

*„A szülők itt a kolóniában kemény kézzel bántak a gyerekekkel. Előkerült a vessző, ha valami rossz fát tettek a tűzre, még azért is kikaptak, ha csak otthon hagyták az iskolai füzetet. Így a szülők tudtak hatni a gyerekekre, s a gyerekek szót fogadtak. A szülő szava szent volt, fontos volt a tisztelet, tiszteletre nevelték a gyerekeket.” [♂ – 1924, géplakatos]*

*„A régi nevelési szokások sokkal hatékonyabbak voltak és eredményesebbek. A testi fenytés nagyon jó nevelő módszer volt ám! A szülők sokkal szigorúbbak voltak, mint ma, a gyerekek meg jobban meg voltak nevelve. Ma sem ártana időnként a fenéken verés!” [♂ – 1929, geológus]*

*„Régen sokkal szigorúbban nevelték a gyerekeket, gyakran egy-egy pofon is elcsattant, de sokkal hatásosabbak voltak az akkori módszerek. A gyerekek akkor jól neveltek voltak, nem úgy, mint manapság.” [♂ – 1938, gépkezelő]*

A kolóniában lakó munkáscsaládokban általános volt, hogy a gyermekeket a lehető legkorábban munkára fogták, munkára nevelték. Ebben kivételt sem a munkahierarchiában elfoglalt hely, sem a jövedelmi viszonyok nem jelentettek: a tehetősebb munkások gyermekei ugyanúgy dolgozni kényserültek, mint a szegényebbekéi.

*„Otthon nem lehetett lógni, az iskola mellett segíteni kellett a családnak. Újságot, tejet hordtunk ki, teniszlabdát szedtünk a tenispályán, például szemet kellett gyűjteni a meddőhányóról, aztán a kereset a családi kasszába ment.” [♂ – 1925, bérelszámoló]*

*„Már iskoláskorban, a nyári szünetben járni kellett dolgozni, pénzt kellett keresni, és azzal a családot segíteni. 15 éves koromban idősebbnek hazudtam magam, hogy felvegyenek a bányához, akkor csillésként kezdtem...” [♂ – 1953, vājār]*

A fiúktól fizikai, technikai munkát, a lányoktól házimunkát követeltek meg. Gyakran a gyermekeknek otthon saját kertrészt kellett művelni és a jószágot egyedül ellátni. Az apa vagy anya, amennyiben a család kétlaki életet élt, magával vitte a gyermekeit a földekre dolgozni.

*„Menni kellett a szülőknek segíteni a földön, például, amikor azok részesbe arattak. Amint végzett a gyerek az iskolával, menni kellett az üzemhez dolgozni, ott meg olyan munkát adtak a gyerekeknek, amelyet azok el tudtak végezni.” [♀ – 1926, gépszerelő]*

*„A szüleim már kiskoromban elküldtek ilyen parasztokhoz disznót őrizni, azt kellett csinálni a szabadidőben. iskola után, persze. Aztán mikor már abba a korba jutottam, két évvel idősebbnek hazudtam magam, hogy felvegyenek a bányába dolgozni. De sok gyerekkorú hazudott akkoriban így.” [♂ – 1934, vájár]*

*„Mink édesapámmal és édesanyámmal a perecsesi kolóniában laktunk. Volt tehenünk, volt szőlő és keményen dolgoztunk. [...] Nekem úgy kezdődött a napom, hogy a tehenet elköllött vinni a Lyukó-völgybe elhajtani. Négy órakor kelni kellett. Másfél órába tellett, amíg a teheneket elhajtottuk arra a területre ahol már a csordás szedte össze. Utána mentem az iskolába. És amikor már dolgoztam, a tehén elhajtás megszűnt, akkor én szaladtam ki a szőlőbe, bekapáltam három sor szőlőt, utána már édesanyám kiabált, hogy gyere be kész van a reggeli, és már indulnod kell a bányába.” [♂ – 1927, bányagazgató]*

*„Négy órakor hazamentünk, édesanyámat nem találtam otthon, édesapámat nem találtam otthon mert édesapám általában 2 óráig dolgozott reggel 6-tól délután 2-ig és az asztalon volt a papír, hogy melyik dűlőben vagyunk. Kapát ne hozz, mert kivittük! Menni kellett ki a dűlőbe és kapálni. Feles kukorica és feles krumpli, és ősszel volt mit betakarítani. Tehát nem hagytak bennünket ugrabugrálni, játszani a végtelenségig... Játzásra is volt idő, mert amíg megebédeltél 2-ig, addig még iskolába nem mentél ugrálhattál kedvedre, és az otthonról az iskoláig ugrálva mint a bakkecske szaladgáltunk össze-vissza.” [♂ – 1927, bányász]*

Nem volt kirívóan ritka a gyerekek önálló munkavégzés sem. 5-6 éves kortól egyedül pásztorokdta a környékbeli parasztoKnál, tejet vagy újságot hordtak ki, esetleg a szülő munkahelyén kiségitő ipari munkát végeztek. A munkásszülők számára elfogadhatatlan és egyben elképzelhetetlen is volt, hogy gyerekük ne dolgozzon, esetleg lusta és semmirekellő felnőtt váljon belőlük. Ezt a vágyukat néha egy gyermekszületéskor szokásos hagyománnyal is kinyilvánították.

*„Fontos volt, hogy dolgoz legyen a megszületett gyerek, így a születésekor kalapácsot adtak a kezébe. Mert akkor azt vélték, hogy rendes, dolgoz munkás válik belőle.” [♂ – 1925, géplakatos]*

A korai munkába fogásra részben azt a magyarázatot adták, hogy a gyerekek így tanulják meg legjobban a munka szeretetét és tiszteletét, részben anyagi okokra vezették vissza. A gyermekek keresete minden megkérdezett családnál a családi összjövedelmét gyarapította, afölött általában a háztartást vezető anya rendelkezett.

*„Sok gyerek járt akkoriban a földekre, dolgozni kellett és a keresetüket pedig haza kellett adni, gyakran sírva mentek és sírva jöttek!” [♂ – 1937, vájár]*

„Ha iskolába járt a gyerek, akkor is első volt a megélhetés, könnyen kihagytak 1-2 napot az iskolából, ha kapálni, dolgozni kellett. A legfontosabb az volt, hogy a szülőt mindig segíteni kellett.” [♂ – 1934, vājār]

### Bántalmazás

A szoros szomszédságnak, a viszonylagos összefaragtságnak köszönhetően a telepeken élő munkások élete, mindennapjai, így konfliktusai is a közösség előtt játszódtak. Ennek ellenére minden család megpróbálta saját köreiben, a lakáson belül tartani életük másra nem tartozó eseményeit. Ebbe a kategóriába tartozott a bizonyos mértéket túl nem lépő testi kényszer, a bántalmazás is. Azokban a korokban, amelyekben a testi fenyítés a közösség által általánosan elfogadott volt, a családban való megjelenését is természetesnek tartották. Hétköznapi eset volt a gyermeket veréssel nevelni, hiszen az iskola sem tett mást.

„Az egész iskolás koromra a verés volt a jellemző. Hozzáteszem, én voltam az osztályelső, s különösen fegyelmezett gyerek voltam. De ezek ellenére sem kerülhettem el a veréseket, a rosszak pedig százszorosát kapták, mint én. A tornatanár vagy a mászókötélen végével vert, vagy terpeszben állva meg kellett fogni a bokánkat, és akkor a fenekünkbe rúgott. A kémiantanár előbb levette az óráját, aztán pofozott. A matektanár ököllel az ember vállát verte vagy a pajeszát húzta. A magyartanárnő kokikat adott vagy az osztályterem kulcsán lévő vasgolyóval ütötte a gyerekek fejét. A történelem-tanárnő favonalzóval körmösöket adott, a földrajztanár pedig a tenyerünket ütötte egy méterrúddal. A rajztanárnő nem verekedett, hanem mindig a matektanárt hívta verni, ha nevelési problémája volt. [...] A szülők meg tanári értekezleten azt a baromságot szajkózták, hogy nyugodtan verje a gyermeket, tanár úr, attól csak nevelődik!” [♂ – 1966, villanyszerelő]

A gyermekek verése egészen az 1980-90-es évekig teljesen elfogadott, hétköznapi nevelési és büntetési eszköznek számított a kolóniákban. A visszaemlékezések szerint gyakorlatilag minden gyermeket így neveltek, kivételes és gyanút keltő esetnek számított, ha valaki nem ütötte meg a gyermekét. A közösség az ilyen szülőket erélytelennek tekintette, olyannak, aki „hagyja, hogy a gyerek diktáljon, s ránőjön a fejére”<sup>818</sup>. Fontos és a közösség íratlan szabályai szerint szentesített nevelési eszköznek tekintették a testi kényszert, de csak bizonyos határok között. Egyrészt a gyermeket csak valamely közvetlen hozzátartozója – apa, anya, nagyszülők – vagy az oktatója üthette. Másrészt a verés nem okozhatott semmiféle látható és maradandó sérülést, „vér az nem folyhatott”<sup>819</sup>.

„Nem tudok olyanról, hogy a családon belül vertek volna valakit. Áh, nem! A gyerekeket persze mindig is megverték, ha rosszak voltak, de ezt a kolóniában normálisnak tartották. Az alkoholista férjnél is előfordult, hogy odacsapott... Akkoriban elfogadták ezt, mindenki elfogadta, hiszen mindenkinél volt ilyen fegyelmezés. Ha kellett, persze akkor beleszóltak...” [♀ – 1931, bérletszámoló]

Alapvetően máshogy kezelték a felnőttkorban elszenvedett bántalmazásokat, ahol szinte kivétel nélkül a férj a feleségét bántalmazta. Egy-két elszigetelt véleményről eltekintve – mely szerint „az

<sup>818</sup> ♂ – 1928, bányász

<sup>819</sup> ♀ – 1931, raktáros

asszony verve jó, mert a családfő pozíciója így erősödik”<sup>820</sup> –, mindenki határozottan elítélte az ilyen erőszakot, s durvább esetekben be is avatkoztak. A vizsgált kolóniák lakóinak 64%-a a saját családjából, illetve a közvetlen környezetéből tudott ilyen eseteket említeni.

„Régen a család ilyen-olyan verése bányászbetegség volt. Az öregek között alig van olyan bányász, aki nem verte meg feleslegesen a családtagjait. A nincstelenség miatti tehetetlenségben tettek így. A kolóniában aztán nem lehetett az ilyesmit titkolni, a szomszédok figyeltek egymásra, az ilyet elítélték, megfékeztek. Mára sokkal ritkább az ilyesmi, főleg azoknál fordul elő, akiknek leáldozott, azaz a munkanélkülieknél, iszákosoknál, de máig is elítélik az ilyesmit.” [♂ – 1937, vājār]

„Megesett az is, hogy a férfiak megverték más asszonyokat is, nem csupán a feleségüket. Bennük volt ez a szokás. A férjem is, meg a szomszéd is elverte például az alattunk lakó asszonyt, mert éjszaka hangosan folyatta a vizet. Kapott a katonai szíjjal.” [♀ – 1922, háztartásbeli]

Többségében az ilyen eseteket az alkohol hatásának tulajdonították, ami megnehezítette az erőszakos egyén közösség általi elítélését. Mivel a munkás férfinek, saját férfiassága bizonyításaként szinte kötelező érvényű volt az ivás, a problémát nem lehetett absztinenciával orvosolni. Így az csak egy másik, köz- és önbecsülési defektus árán lett volna megoldható. Ennek köszönhetően gyakorta alakult ki olyan vélekedés, hogy az erőszakos cselekményeket az alkohol okozza, az azokat elkövető ember ártatlan, s a „részeg voltam” védekezést enyhítő körülményként, felmentésként kezelték.

„A durva munka durvává tette a lelket. Főleg a szesz hatására sokszor megverték az asszonyt, vagy a gyereket! De hozzá kell tennem, nem volt túl gyakori, mivel elítélték az ilyen embereket. A durva ember neve köztudott volt, s az emberek akkoriban megmondtak egymásnak a véleményüket.” [♂ – 1937, gépmester]

„Általában ahol a férfi ivott, ott rendszeres volt a verés, a bántalmazás. Szinte kivétel nélkül minden családnál előfordult ilyen. A többiek, a szomszédok vagy a munkatársak, meg főleg a család tagjai nem tudtak mit tenni, ilyenkor elmentek más családokhoz, kitértek a verekedő útjából. Mások meg nem akartak beleszólni, a család dolga volt. Csak a rokonság avatkozott bele, néha.” [♂ – 1928, bányász]

A bántalmazottak az esetek túlnyomó többségében beletörődéssel fogadták a verést, s ugyanígy tettek a kívülállók is. Annak ellenére, hogy „erről mindenki tudott a kolóniában még a hangos szót is meghallotta még a harmadik szomszéd is, nem lehetett az ilyesmit eltitkolni”<sup>821</sup>, a beavatkozások nem voltak jellemzőek. A vizsgált térségben csupán 6-8 olyan eset ismeretes, amikor kívülállók beavatkoztak a családi magánügynek tekintett erőszakba.

„Még a paraszt ember sem veri úgy a feleségét, mint a bányász! Szóval sokszor előfordult, főleg az italozó életmód miatt, de elég gyakori volt a műveltség hiánya miatt is. Aztán ha gyakori volt, az asszony visszament szüleihez, elváltak... [...] ... de többnyire túrt az asszony, mert 3-4 gyerek esetén nem hagyhatta ott a családot. A kívülállók általában elítélték, de kérdőre nem vonták az erőszakos férfit. Senki nem szólt bele a családi

<sup>820</sup> ♂ – 1926, lakatos

<sup>821</sup> ♂ – 1934, vājār

*ügyekbe, ma még inkább elítélik, mint régen. Igaz, sokkal ritkábban fordul elő, mivel nincs már meg a nincstelenség, mint régen.” [♂ BL – 1926, lakatos]*

*„Apám ideges ember volt, szerette az italt is, meg aztán túl sok munkát is vállalt, néha meg is verte édesanyámat. De ez másoknál is előfordult ez, elsősorban a szegény családnál. Akit bántottak, semmit sem mondhatott el! Beleszólni senki sem mert a dologba, de magukban azért elítélték.” [♂ – 1924, géplakatos]*

Maga a sértett családon belül is, azon kívül is titkolni próbálta az esetet, sérüléseit a közösség előtt háztartási, közlekedési balesetre vezette vissza. Csupán pár százalékuk mesélte el közvetlen barátnőinek, szüleinek.

A családon belüli erőszakos cselekmények magas száma feltételezi, hogy a munkások egymás közötti konfliktusait hasonlóan erőszakos módszerekkel oldották meg. Mindez azonban a kutatott térségre nem volt jellemző, a megkérdezettek többség, mintegy 76%-a a munkásoktól távol állónak tartotta az egymás közötti erőszakot. Általános vélekedés volt, hogy „a verekedések a falvakra jellemzők, nem itt”<sup>822</sup>, a földművesek sokkal inkább agresszívek, mint a munkások.

*„A verekedés az 50-es években elég gyakori volt, mert akkoriban dolgoztak itt munkaszolgálatos katonák, meg a szálló is tele volt vegyes származású emberekkel, fizetéskor ezek hajba kaptak, amíg tartott a pénz. A telepiek megvetették az ilyeneket. Főleg a szabolcsi paraszt vademberek voltak kötekedős, bicskás emberek.” [♂ – 1944, csoportvezető vájár]*

A telepen előforduló verekedések túlnyomó többsége azokon a munkásszállókon tört ki, ahol a földműves falvakból frissen érkezett, nemrégiben ipari munkát vállalt, nőtlen férfiak voltak elszállásolva. Ezeket a szállókat a kolóniában lakó emberek kerülték, más helyeken szórakoztak. Telepi férfiak általában akkor keveredtek verekedésbe, ha valamely nagy, alkoholfogyasztással együtt járó, az új- és a régi munkásság, esetleg a telep melletti falu egészét megmozgató rendezvény – bál, bányásznapi, majális – volt.

*„Itt a férfiak egymásra voltak utalva, az indulatok nagyon nehezen szabadultak el. A szomszédos falvakban hallottam verekedésekről, de itt nem is láttam ilyet. Szórakozás közben, akik sokat ittak, ritkán összekaptak, de nem hosszantartó verekedések voltak ezek, és mindig leállították őket. A közösség nagyon is elítélte ezeket a konfliktusokat.” [♂ – 1935, aknász]*

## Oktatás

Táncsics Mihály az *Arany Trombitá*-ban már 1869-ben megfogalmazza a munkásság képzésének szükségességét.<sup>823</sup> Az 1878-as kamarai jelentés szerint a munkásságon az iskoláztatás azon okból nem tud segíteni, mert iparos iskoláztatás egyáltalán nincsen. Jellemző adat, hogy a század 70-es éveiben 3.000 községben egyáltalán nem volt iskola.<sup>824</sup> Az iskolázottság hiányának tudható be, hogy

<sup>822</sup> ♀ – 1937, gyors és gépiró

<sup>823</sup> Táncsics Mihály: Hatalmas Magyarország. *Arany Trombita*, 1869. április 17., 14. szám, 106.p.

<sup>824</sup> Sándor Vilmos: *Nagyipari fejlődés...* 251.p.

a magyar nemzetiségű munkások sokáig hátrányban voltak a külföldi munkaerővel szemben. „...a magyar munkás általában hiányos elemi ismeretei miatt autodidaktai továbbképzésre ritkán alkalmas, habár úgy kézi ügyességgel, mint természetes intelligenciájával a külföldi munkással sikeresen versenyezhetne. Sok igen derék magyar gépgyári munkás előmenetelének a legelemibb ismeretek hiánya állja útját.”<sup>825</sup>

A munkások gyermekei – legalábbis a két világháború közötti szociográfiák tanulságai szerint – nagyobbrészt szüleik foglalkozását választották, s csak elenyésző hányaduk tanult tovább. „A bányamunkás saját foglalkozására neveli gyermekét és a bányatelepi elemi- és ismétlőiskolák tanítói tekintettel vannak e körülményre a gyermek lelki világának kialakításánál. A bányászgyermek önmagától is hajlik a bányamunkára, mert születése óta léte legszorosabb összefüggésben van a bányával.”<sup>826</sup> A szakképzés megszerzése 1949 előtt az ipari tanonciskolákban volt lehetséges. Az 1922. XXII. tc. nem emelt túlzott akadályokat a szakképzés megkezdése elé, hiszen „Tanoncul csak olyan egyén alkalmazható, aki iskolai bizonyítványával igazolja, hogy legalább az elemi iskola negyedik osztályát sikerrel elvégezte, vagy legalább az írást-olvasást és a számolás elemi ismereteit elsajátította.” A két világháború között a polgári iskolák tanulójának 11,3%-a volt munkáseredetű.<sup>827</sup> Ez a műveltség azonban a továbbtanulás hiányában elenyészett, hiszen a munkásfiatalok polgári után túlnyomórészt tanonciskolában tanultak tovább. Az oktatási rendszer nem kedvezett a munkások gyermekeinek, mivel nem motiválta őket a középszintű tudásanyag megszerzésére, az anyagi háttér viszont lezárta előlük a felsőoktatásba való bejutás lehetőségét. Ennek köszönhetően a főiskolákban csupán 3,9% volt a munkásszármazásuk aránya, igaz, ezzel messze megelőzve a parasztság 1,5%-os arányszámát.<sup>828</sup> Az 1930-as népszámlálási adatok szerint amíg a felnőtt lakosságból a parasztok 54,7%-a, addig a munkásoknak csupán 14,7%-a volt írástudatlan. Tovább árnyalja ezt a képet az alsó-középosztály 12,9%-os, illetve a birtokos réteg 12,7%-os arányszáma.<sup>829</sup>

A munkásság származási rétegzettségé<sup>830</sup> (a munkások %-ában)

<i>Az apa foglalkozása</i>	<i>1930</i>	<i>1949</i>
Ipari munkás	32	36
Egyéb munkás	15	16
Agrárproletár	15	16
Birtokos paraszt	10	10
Önálló iparos	18	12
Ismeretlen	10	10

A bányászok származási összetétele<sup>831</sup> (a munkások %-ában)

<sup>825</sup> Sándor Vilmos: *Nagyipari fejlődés...* 609-610.p.

<sup>826</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 227.p.

<sup>827</sup> Földes Ferenc: *A munkásság...* 73.p.

<sup>828</sup> Földes Ferenc: *A munkásság...* 79.p.

<sup>829</sup> Földes Ferenc: *A munkásság...* 94.p.

<sup>830</sup> Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk...* 154.p.

<sup>831</sup> Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk...* 158.p.

<i>Az apa foglalkozása</i>	<i>1930</i>	<i>1949</i>
Bányász és ipari munkás	40	43
Egyéb munkás	7	10
Agrárproletár	25	20
Birtokos paraszt	17	18
Önálló iparos	6	7
Ismeretlen	6	3

Az ipari munkásszármazásúak megoszlása<sup>832</sup> (%-ban)

<i>Foglalkozás</i>	<i>1930</i>	<i>1949</i>
Ipari munkás	60	49
Egyéb munkás	19	23
Mezőgazdasági munkás	5	3
Birtokos paraszt	2	5
Önálló iparos	5	5
Egyéb önálló	2	3
Tisztviselő, értelmiségi	5	13

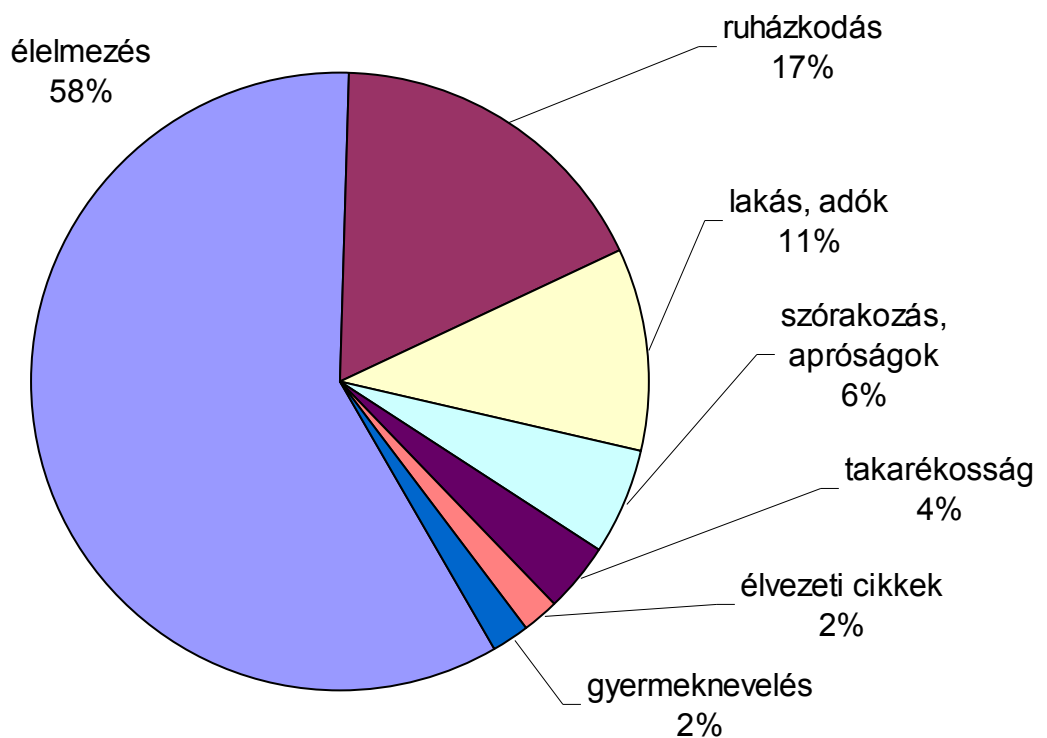
A képzés színvonalának emelését az sem segítette elő, hogy maguk a munkások sem a tanulásban látták a felemelkedés lehetőségét. Sok esetben a tanulást olyan fölösleges tevékenységként fogták fel, mint ami elvonja a munkától az embert, s megnehezíti annak végzését is. „A szénlapát attól nem lesz könnyebb, se okosabb. Sőt, sokszor nehezebb.”<sup>833</sup> A munkásoknál például jóval nagyobb súlyt fektetett az utódok képzésére az altiszti réteg. Az 1930-as évekre a polgári iskolákban az altiszti származású tanulók aránya elérte a 20%-ot akkor, amikor az alsó-középosztálybeli kereskedők gyermekeinek aránya csupán 14% volt. Hóman Bálint 1930-ban indulatosan fel is szólalt ez ellen, véleménye szerint a polgári iskola „már-már valami altiszt- és kishivatalnok-képző alsóbbrendű középiskolává devalválódott...” A munkások oktatása gyakran az elméletet, s a szervezett kereteket mellőzve a gyakorlatra összpontosított. A rudabányai bányaüzemben általános szokás volt, hogy egy buléner bányász mellé két magyar bányászt osztottak be, akik az idők során elsajátították a szakma alapvető fogásait, a szakmai nyelvet, s tapasztalatot szereztek egy alapvetően más kultúrából is.<sup>834</sup> A II. világháború után a munkásság tovább őrizte közvetlen társadalmi környezetével szemben az ilyen módon megszerzett művelődési előnyét. Az általános értelemben vett művelődésre a munkássághoz képest a tsz-tagok mindössze 50%-nyit, az önálló kigazdák 40%-nyit költöttek.<sup>835</sup>

<sup>832</sup> Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk...* 178.p.

<sup>833</sup> Kunszabó Ferenc: *Parázson...* 21.p.

<sup>834</sup> Balla László: *A rudabányai bányászok...* 12.p.

<sup>835</sup> *Munkás-, alkalmazotti...* [munkás-adatok esetében:] 101-159.p.; [paraszt-adatok esetében:] 163-212.p.



A telepi munkások költségeinek eloszlása (1940-es évek)<sup>836</sup>

A nem telepen élő munkás akkor sem részesítette előnyben gyermekei magasabb szintű oktatását, ha arra város közelsége okot adott volna. Ezzel szemben a jobb jövedelmű ipari munkások sok esetben kihasználták az előnyös iskoláztatási lehetőségeket.<sup>837</sup> A kolonizált munkásságot általában sokkal műveltebbnek, s az oktatási törekvésre fogékonyabbnak tételezték fel. „A munkásság a legmagasabb kultúra legközvetlenebb várományosa. A városban, a polgárság kultúrkörnyezetében él. Mindent hall és mindent lát, ha nem is részesülhet benne. [...] Mindez két tényező, a munkásság foglalkozásával járó technikai érzék és készség, a kultúrkörnyezet eredménye.”<sup>838</sup> Tovább növelte a kolóniákban élő tanulni vágyók esélyeit az oktatási költségek viszonylag alacsony szintje. „A gyermeknevelés és szórakozás költsége alacsony a telepi munkásnál, mert a társulati iskolákban való neveltetés rendszerint semmi, vagy csekély költségbe kerül, a telepi munkást a kaszinó, olvasókör, mozi- és színelőadások olcsón szórakoztatják.”

Azokon telepeken, ahol a kolónia mellett földműves közösség is élt, a felnövekvő gyermek és szülei saját bőrükön tapasztalhatták meg az állami és a vállalati oktatás között fennálló szakadéknyi

<sup>836</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 237.p.

<sup>837</sup> Bán Imre: *Szénbányászok*. 226.p.

<sup>838</sup> Földes Ferenc: *A munkásság...* 75.p.

különbséget. Ahol volt „telepi” és „falusi” iskola, ott a színvonalat mindig a telepi képviselte. Ezekből kerültek ki a közép- és felsőoktatásban is helyt álló diákok.

A már hivatalosan is munkaérett fiatalok pályaválasztását több tényező is befolyásolta. Jelentősen befolyásolta a gyerekek munkahely- és pályaválasztását a szülők foglalkozása. A fiatalok mintegy negyedrésze – 22%-a – ugyanazt a foglalkozást, illetve munkahelyet választotta, amit a szülei. Fiúk esetében ez ipari munkát, lányoknál legtöbbször valamiféle „szolgálatot” (cselédség, házvezetés, gyermekfelügyelet) jelentett.

*„A bányász gyereket a bányához vették fel, az iparos gyereket a műhelybe. Azt mondták, hogy apád bányász volt, neked is annak kell lenned! 90%-ig bányászok lettek a bányászok gyerekei. Úgy ám!” [♂ – 1926, lakatos]*

*„Persze volt olyan, hogy a magasabb iskolát anyagilag nem engedhették meg maguknak a családok, így a gyerekek általában azt választották, ami az apja szakmája volt.” [♂ – 1925, bérélszámoló]*

*„Édesapám azt akarta, hogy én is, mint ő, a vasas szakmába helyezkedjek el. Azt is kellett tanulnom, pedig nem szerettem. De a rokonok közül mindenki ezt ajánlotta. Én meg vendéglátós szerettem volna lenni... [♂ – 1956, üzletvezető; Pereces]*

A szakirodalommal és az általános vélekedésekkel ellentétben a kutatás statisztikailag kimutathatatlan arányban talált úgynevezett munkaköri dinasztikiakat, azaz olyan családokat, ahol a szakma nemzedékeken keresztül apáról fiúra száll.

*„A fiam azért lett bányász, mert én is az voltam, meg az apósom is bányász. Én egy bányász dinasztíába nőszültem bele. Az apósom a gyerekkorától kezdve bányász volt, a fiam, a két nagyfiam is a bányában dolgoztak. Apáról fiúra szállt. Jó megélhetés volt a bányán, na!” [♂ – 1932, villanyszerelő]*

Sokkal magasabb nagyságrendű volt azon szülők száma, akik semmiféleképpen nem szerették volna saját munkahelyükön, saját munkakörükben viszontlátni gyermekeiket. Ez a számukra egyértelmű gyermeknevelési kudarc volt, s saját, rossznak gondolt életük újratemtését látták benne. Az ilyen szülők, a vizsgált kolónia lakosainak mintegy 20%-a, tudatosan más szakmák felé terelgették gyermekeiket.

*„Az apa, ha bányász volt, azt akarta, hogy a fia iparos legyen. Az iparosoknál volt például egyenruhapénz, meg sok kedvezmények, így nem akarták, hogy bányász legyen. Meg látta, hogy az iparos nem él olyan keserves életet, kevesebbet küszködik, mint a bányász.” [♀ – 1944, háztartásbeli]*

*„A szülők elsősorban a fiúk esetében megpróbálták taníttatni a gyermeket, többet akartak adni neki, mint a saját végzettségük, de a lányoknál ez kevésbé volt jellemző.” [♀ – 1926, gépszerelő]*

*„A szülők megpróbálták többet adni a gyerekeiknek, elsősorban a fiúknak, mint ami nekik jutott. Taníttatni akarták a fiúkat. Az volt a szavajárásuk, hogy »Tanulj fiam, mert bányász lesz belőled!«” [♂ – 1934, géplakatos]*

A munkásgyermek 3%-a nem volt választási helyzetben, az első pénzszerzési lehetőséget jelentő munkát elfogadta, akár tanulás nélkül is. A választásban csak a gyors pénzszerzés motiválta az ilyen munkavállalókat, sem a szülők foglalkozása, sem a saját elképzelései nem játszottak szerepet a döntésben.

*„Akko' még apám idejébe' az első világháború után, de nekem meg a második után is nem vót lehetőség semmiféle válogatásra, azonnal keresni kellett. Utána meg má' nehezen lehetett vóna tanulni, nem engedtek el, meg nem is vót rá lehetőség.” [♂ – 1930, kovács]*

*„A bátyáim elvégeztek hat osztályt, és elmentek dolgozni. Volt, hogy a földön dolgoztak napszámba', meg amit lehetett.” [♀ – 1938, telefonközpontos]*

A kolóniában lakó munkások döntő többsége, a megkérdezettek 58%-a úgy a két világháború között, mint a szocializmus időszakában, saját bevallása szerint semmiféle módon nem avatkozott bele gyermeke pályaválasztási döntésébe. A szülők rábízták a fiatalra a pályaválasztást, nem befolyásolták, s igazából nem is foglalkoztak vele. *„Mehettek tanulni, hiszen ingyen tanulhattak.”*<sup>839</sup> Fiúk esetében mindig, lányok esetében csak kevés, elenyésző kivétellel volt jellemző ez a vélekedés.

*„Nem nagyon lehetett rávenni a gyereket, hogy azt csinálja, amit az apja. Volt mindenkiben egy természetes érzés, mert minden gyerek nagyobb akar lenni, mint az apja. Nem követték a szüleiket, a többség nem.” [♀ – 1931, adminisztrátor]*

A vidéki munkástelepeken élő fiatal lányok számára elsősorban az irodai munkák jelentek meg kívánatos szakmaként. A kérdésekkel vizsgált időszakban a pályaválasztás előtt álló lányok egynegyede adminisztrátor, gyors és gépiró, *„valamiféle hivatali dolgozó vagy könnyebb munkát végző irodista”*<sup>840</sup>, tisztviselő, titkárnő szeretett volna lenni. Ugyanennyien, mintegy 24%-uk választotta volna a pedagógusi, óvónői szakmák valamelyikét. 15%-uk valamiféle fizikai, könnyűipari- vagy kézműves munkát választott volna, 12%-uk pedig a szolgáltatóipar női szakmái – bolti eladó, fodrász – között vélték megtalálni a legígéretesebb munkakört. Viszonylag kevesen – a válaszadók 9%-a – voltak azok, akik nem akartak tanulni, illetve 7%-nyian azok, akik tanulás helyett, tanulás nélkül mielőbb férjhez szerettek volna menni. Érdekes adalék, hogy a munkáscsaládokban felnövekvő lányok közül nagyon kevesen, 2,5%-nyian választották a mindig is női szakterületként elfogadott ápolónői, egészségügyi dolgozói hivatást.

Legalább ennyire fontos, hogy a család, a rokonság mennyire befolyásolta döntésében a pályaválasztót, melyek voltak részükről a lányok számára kívánatos szakmák. A családi és rokoni kör álta-

<sup>839</sup> ♂ – 1934, vājār

<sup>840</sup> ♀ – 1937, adminisztrátor

lában nem szólt bele a szakma megválasztásába, inkább csak arra ügyeltek, hogy a leány „nehogy elkallódjon vagy megkurvuljon”<sup>841</sup>, s mindenféleképpen tanuljon valamit. A tanulni nem kívánó nőt a család arra ösztönözte, hogy minél rövidebb időn belül menjen férjhez. Jelentős, 18%-os volt az olyan családok aránya is, akik tanulás helyett a mielőbbi pénzkeresetre, illetve házasságra helyezték a hangsúlyt.

*„16 éves voltam, amikor férjhez mentem, de csak az iskola végeztével.” [♀ – 1937, titkár]*

A család és a pályaválasztó fiatal közötti ellentmondások jóval erőteljesebben jelentkeztek fiúk esetében. Amíg lányoknál messze a legmagasabb arányban szabad választást hagytak a pályaválasztó fiatalnak, addig a fiúknál beszédes ellentmondásokat figyelhetünk meg. A fiatalok igen jelentős része, 41%-a az építőiparban, kőművesként vélte megtalálni leendő szakmáját. Vonzó volt ebben a szakmában a gyors meggazdagodás lehetősége, a jó szakemberek keresettsége, s az, hogy kőművesként minden körülmények között munkát lehetett találni. Csupán 24%-uk képzelte el az életét „iparos szakma” – esztergályos, gépész, géplakatos, hegesztő, kohász, vegyész, villanyszerelő, illetve egyéb szakmunkák – művelőjeként. 12%-uk meglepő módon a katonatiszti pályafutást preferálta, melyhez a telepeken a semmittevással pénzt keresés, a nehézség nélkül „úrrá levés” képzele kapcsolódott. Csak statisztikailag említhető azok száma, akik klasszikus műszaki-, illetve bölcsész értelmiségi pályára vágytak. Ugyancsak elenyészően kevesen szerettek volna bányában dolgozni akár bányászként, akár másféle föld alatt működő iparosként.

Mindeközben a munkáscsaládok 34%-a elsősorban az ipari szakmunkában képelték el fiuk jövőjét. Ilyen arányban volt jellemző az is, hogy a szülők nem szóltak bele fiuk pályaválasztásába. A fiatalok által áhított kőművesi szakma a rokonság, a család részéről egyetlen esetben sem merült fel kívánatos célként. A telepen lakó családok 12%-a bányásznak, föld alatti munkásnak szánta gyermekét, de pontosan ilyen arányt mutatott azok száma is, akik úgy vélték, hogy az a jó szakma, „amihez gimnázium kell, olyan munka, ami íróasztalhoz köt, lehet az mérnök, orvos, tanár”<sup>842</sup>.

A munkások messze a legfontosabbnak az orvosi foglalkozást vélték és vélik. Bármilyen fontossági sorrendben is említik, de mindig ott található az első három helyen. Gyakran a gyógyítás tudományát még saját maguk munkája elé is helyezik, ami tovább emeli annak relatív értékét, mert a saját munka, a szakmunka következetesen az egyik legfontosabbként jelenik meg az egyes foglalkozások értékelésében. Harmadikként kissé lemaradva leggyakrabban a tanári, tanítói szakmát nevezik meg. A legkevésbé fontos szakmák, foglalkozások felsorolásakor már közel sem ennyire egyöntetű a kép. A munkások szinte azonos arányban a filozófusokat, a sportolókat, majd a hivatásos katonákat és a politikusokat nevezték meg. Tovább erősíti ezen foglalkozások társadalmi körükbeni alacsony presztízsét az, hogy egyiket sem nevezték meg fontosként, akár csak az említés szintjén sem.

---

<sup>841</sup> ♀ – 1931, raktáros

<sup>842</sup> ♂ – 1938, kovács (függetlenített párttitkár)

## Szimbólumok, rituálék

Minden emberi lényre – s ezen belül természetesen a munkásságra is – általánosan jellemző, hogy időnként átengedik magukat megfelelő tárgyakkal és szimbólumokkal kapcsolatos formalizált szokásoknak.<sup>843</sup> Mindemellett a csoportosan végzett fizikai munka önmagában is hagyományosan rituális tevékenység. A munkásokat a hétköznapi gondolkodás, az ipari munka technicizált jellegéből kiindulva elsősorban azzal a racionális gondolkodásmóddal azonosították, amely mellett a szimbólumok jelentősége elenyésző. Mint ahogy erre C. Calhoun is rámutatott, a két felfogásmód nem idegen egymástól, minden nehézség mellett képes párhuzamosan működni. „A szimbólumok az egyéni tudatban gyökereztek, és a társadalmi életről alkotott képzetek mélyen bevésoédtek a résztvevők tudatába, [...] Ez nem letérés a racionális gondolkodásról és mint ilyen, tökéletes veszteség a történelem haladása számára. Ez a megismerő tevékenység egy másik fajtája, melynek nem erőssége a koncentráció, az absztrahálás és elemzőkészség, viszont különösen erős a motiváló ereje, és alkalmas a tapasztalatok bizonyos rendbe szervezésére.”<sup>844</sup>

A munkások rituális cselekedeteit Eric Hobsbawm olyan újonnan kialakult jelenségeknek tartja, amelyek annak ellenére, hogy mélyen gyökereznek a munkásszokásokban, esetleg preindusztriális formákból származnak, de történeti precedens nélküliek, alapvetően újak.<sup>845</sup> A hagyományok átadása szempontjából a magyar nagyipari munkásság alapvető nemzeti sajátossággal rendelkezik. Kialakulásának gyökértelensége, s létszámának ugrásszerű növekedése folytán jellemző rá a nemzedékváltások hiánya, amely a hagyományozódásokat alapjaiban befolyásolta.<sup>846</sup> Jól szemlélteti ezt a kialakulatlanságot, s egyben a nemzeti szimbólumokban való gondolkodást a XIX. század végén a *Bányászati és Kohászati Lapok* hasábjain kibontakozó polémia a „Jó szerencsét!” bányászköszöntés kérdésében. Ezekben a német és „oláh” köszönési formától való elkülönülés, illetve a „népies, magyaros” köszönési formákhoz, a hagyományhoz való hasonulás merül fel érvként.<sup>847</sup>

Dömötör Ákos szerint a nagyipari munkásság életmódjában jelen vannak olyan inadekvát motívumok, amelyek ugyan funkcióváltáson mentek át, de a kapitalizmus előtti korszakra mutatnak.<sup>848</sup> Több kutató szerint azonban jelentős a száma azoknak rituális elemeknek, amelyek nem a múltból erednek, csupán a véletlennek köszönhetik létüket. Hobsbawm számos alapvető munkásrituálét és szimbólumot – a vörös zászlót, a munkásgyűlések procedúráját, Május elsejét stb. – olyan mindenféle tervezés nélküli, improvizatív elemnek vél, amelyek csupán a későbbiek során nyerték el

---

<sup>843</sup> Hobsbawm, Eric: A munkásosztály szertartásainak átalakulása. in Gyáni Gábor (szerk.): *Változás és folytonosság. Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról.* Történelmi Figyelő 3. Debrecen, 1992, KLTE, 137.p.

<sup>844</sup> Idézi: Gyáni Gábor: *Közösség...* 85.p.

<sup>845</sup> Hobsbawm, Eric: *A munkásosztály szertartásainak...* 137.p.

<sup>846</sup> Dömötör Ákos: *A dualizmus-kori...* 19.p.

<sup>847</sup> Á. B.: A bányász üdvözlés kérdéséhez. *Bányászati és Kohászati Lapok.* 1894., 186.p.

<sup>848</sup> Dömötör Ákos: A dualizmus-kori magyar munkáséletmód kérdéséhez. *Múzeumi Kurír,* 1975, 17. sz., 18.p.

tradicionalitásukat.<sup>849</sup> Így például Karancsberény bányásztelepülésen a házfalakon díszként bányász-jelvényt alkalmaztak.<sup>850</sup>

Beszédes az oppozíció a munkások szertartásainak gyakorlata, illetve a vele szembeni ideológiai szembenállás, a rituálék szükségességének, mint az irracionalizmus egy formájának tagadása között.<sup>851</sup> Miközben észérvekre hivatkozva elzárkóznak bizonyos szimbolikus, transzcendens tartalmaktól, saját maguk is hasonló, karakteres rituálékat építenek fel. A rítusok elterjedését egyes helyeken nagyban elősegítette azok hivatalos támogatottsága is. Rudabányán a *Borsodi Bányatársulat* vezetői a május elsejék megünneplését külön rendezvényhely kialakításával is segítették.<sup>852</sup>

Az utóbbi évtizedek nemzetközi kutatásai a munkásrituálék jelentőségének erőteljes csökkenéséről számolnak be, köszönhetően annak, hogy részben túlléptek fejlődésük csúcspontján, a munkás-tömegmozgalmak időszakán, részben azért mert a munkásság számára mindig volt párhuzamos út a rituális folyamatokkal elérhető célok megvalósítására.<sup>853</sup> Dömötör Tekla Salgótarján-környéki kutatási eredményeként arról számol be, hogy Május elseje tartalmi jelentőségét nem ismerték a munkások, azt sokkal inkább tekintették tavaszi ünnepnek, kirándulási lehetőségnek, mint a munka ünnepe.<sup>854</sup> Szent Borbála napját, illetve Szent István ünnepét kötelezettségként éltek meg a bányászok. Aki az ünnepeken nem jelent meg, azt büntetéssel sújtották.<sup>855</sup>

A részben organikus úton, részben központi akarat által létrejövő rituálék között kitüntetett helyet foglalt el a köszönések hálózata, mely szoros, meghatározó kapcsolatban állt a magázás, tegezés rendszerével. A vizsgált kolóniák mindegyikére jellemző volt az, hogy egy kívülálló nem volt képes megállapítani, hogy az egymásnak köszönő, s más interakciót nem folytató munkások milyen kapcsolatban állnak egymással. Kivétel nélkül mindenki azzal a „Jó szerencsét!” köszönési formulával üdvözölte ismerősét, amelyből a tegeződő, magázódó viszonyra semmi nem utal. Így köszöntek a gyerekek, a férfiak, akár aktív, akár passzív munkások is voltak, társadalmi csoporttól és szinttől függetlenül, tekintet nélkül arra, hogy valóban bányában dolgoztak-e.

*„Jó szerencsét! Ha az iskolából felmennek, iskolából kijönnek, az utcán, nem volt se jó napot, se kezit csókolom. Jó szerencsét! Csak az volt.” [♂ – 1927, bányász]*

*„Nekünk már az óvodában megtanították, hogy ha felnőttel találkozunk, akkor ne azt mondjuk, hogy »Csókolom!«, hanem azt, hogy »Jó szerencsét!« Aztán az iskolában is így kellett köszönni. Amikor jött Zubogyról [környékbeli földműves falu] egy tanár, ő meg »Jó napot!«-tal köszönt, az hihetetlenül idegen volt, nem tudtuk elfogadni.” [♂ – 1966, villanyszerelő]*

<sup>849</sup> Hobsbawm, Eric: *A munkásosztály szertartásának...* 144-150.p.

<sup>850</sup> Dömötör Tekla: *A Salgótarján-környéki bányászok néprajzához. Ethnographia LXX.*, 1954, 153.p.

<sup>851</sup> Hobsbawm, Eric: *A munkásosztály szertartásának...* 138.p.

<sup>852</sup> Viktor Gyula: *Május elsejék Rudabányán. Szülőföldünk Borsod-Abaij-Zemplén*, 1983/7., 187.p.

<sup>853</sup> Lásd: Hobsbawm, Eric: *A munkásosztály szertartásának...* 150-151.p.

<sup>854</sup> Dömötör Tekla: *A Salgótarján-környéki...* 156.p.

<sup>855</sup> Dömötör Tekla: *A Salgótarján-környéki...* 156-157.p.

A gyermekek egymás között a „Szervusz!”, a „Szerbusz!”, illetve az 1960-as évektől kezdődően a „Csó!” formulákat használták, s nőknek a tiltások ellenére gyakran „Csókolom!”-mal köszöntek. Az otthon lévő, munkát nem vállaló nők sem a „Jó szerencsét!” köszönési formulával éltek, hanem „Jó napot!”-tal, jelentős korkülönbség esetén „Csókolom!”-mal üdvözölték egymást.

A köszönéshez közvetlenül kapcsolódott több, elsősorban a munkástelepekre jellemző formalizált udvariassági szókapcsolat. A munkából hazatérő dolgozót a köszönést követően illet megszólítani a „Letelt, letelt?”, „Megvolt a sikta?” vagy a „Vége van?” kérdésekkel. A hazatérő igenleges válaszát ugyancsak a munkára, illetve a szabadidőre utaló kérdések követték.

A társas érintkezés ritualizált formáit a vizsgált kolóniákban egy markáns hármasság jellemezte. Külön viselkedési szabályok voltak jellemzők a munkahelyre, külön a telepre, és külön a munkahelyi-telepi szférán kívüli térre. Természetesen a két első kategória jelentős részben átjárta egymást, hiszen elkerülhetetlenek voltak az olyan közös halmazok, amelyet a munkahely és a telep alkotott.

Mindhárom kategóriára általánosságban jellemző, kötelező érvényű volt a tiszteletadás nyílt kimutatása. Ez hallótávolságon belül a hangos és jól érthető köszönést, azon kívül a jellegzetes, kitarított kézzel és nyílt tenyérrel történő intést jelentette. Amennyiben a köszönést követően a kapcsolat fennmaradt, elengedhetetlen volt a kézfogás. Ez a munkás-köszönési formulák legfetiszizáltabb eleme. Olyannyira kötelezőnek tekintették, hogy akkor sem mellőzték, ha azt valami objektív akadály lehetetlenné tette. Kezet fogtak étkezés, mással történő beszélgetés, és munkafolyamat közben is. A szennyezett kéz sem jelentett akadályt, bár ha az különlegesen piszkos volt, a formán annyiban módosítottak, hogy nem a kezet, hanem a kart vagy a könyököt szorították meg az üdvözlés pillanatában. Maga a rítus sok esetben a férfivé válás olyan eleme volt, amelyet a fiúgyermekek már a serdülőkor előtt elsajátítottak s következetesen alkalmaztak.

*„A munka kezdete külön kis kabaré volt. Amikor megérkeztünk, akkor mindenki mindenkiel kezet fogott, s ha új jött akkor mindenkiel »lekezelt«. Így mondtuk, hogy lekezel, azaz kezet fog. Egyszer összeszámoltam, hogy egy nap 322-szer kellett kezet fognom!”*  
[♂ – 1912, hidegüzemi művezető]

A kézfogás íratlan szabályainak szigorúságát a vezetők is felismerték, s amikor munkásokkal kerültek kapcsolatba – elsősorban a szocialista időkre jellemzően –, következetesen alkalmazták. Ismert, munkások által terjesztett anekdoták szerint „sok vezető csak azért kapta meg a beosztását, mert jól fogott kezet”<sup>856</sup>.

A munkahelyi kapcsolatokra a rangtól, beosztástól függő, de az azonos szinteken mellérendelő kommunikációs formák voltak jellemzőek. Az azonos szinten belül a munkások tegeztek egymást, akár a viszony formális elindítása, a „pertuivás” nélkül is. A tegező viszonyban lévők kereszt- vagy

---

<sup>856</sup> ♂ – 1942, beállító lakatos

ragadványneveükön szólították egymást, míg alárendelő, magázódó viszony esetében a beosztásnevet és az éppen használatban lévő titulust – főmérnök úr, főmérnök kartárs/elvtárs – használták.

A társas érintkezés formái a telepen hasonlóan működtek, mint a munkahelyeken. Ugyanazok a ritualizált elemek, kézfogás, kötelező köszönés volt a jellemző. A különbség leginkább ott mutatkozott meg, hogy kevésbé volt formalizált, s mivel sokkal inkább a mellérendelő kapcsolatok voltak a gyakoriak, jóval könnyebben – bár nem kizárólagosan – tegeződtek. Az egymás mellett lakó, a munkahelyi hierarchiában más pozíciót elfoglaló egyének is túlnyomórészt a tegeződő formát preferálták.

Amikor egy kolóniában lakó elhagyta lakhelyét, s alapvetően más környezetbe került – például vásárlás, ügyintézés, tanulás miatt a városba kellett mennie –, elhagyta a „Jó szerencsét!” köszönést, s a többség által használt köszönési formákkal élt. Erre a legtöbben tudatosan ügyeltek, mert mind a távolabbi, mind a közelmúltban gúny tárgyaivá lehettek azok, akik hagyományaik szerint köszöntek.

*„A középiskolába jártam már, kicsit késtem az első óráról, mert késett vonat, s már akkor léptem be, amikor már magyarázott a tanár. Köszöntem, ahogy otthon megszoktam, hogy »Jó szerencsét!«. Erre mindenki, a tanárral együtt hatalmas, hosszan tartó röhögésben tört ki, egyesek még oda is kiáltottak, hogy »Nézd, a bugrist!«. A tanár megmondta, hogy normális ember nem köszön így, értsem meg, hogy kultúrkörnyezetben vagytok, s nem a barakkban.” [♂ – 1966, villanyszerelő]*

A rendszerváltoztatás utáni időszakot, a mindennapi élet olyan típusú átpolitizálását, amelyben a munkásság már nem a vezető társadalmi rétegeként jelenik meg, s ennek következtében annak szimbólumrendszere, rituális cselekedetei is megkérdőjeleződnek, a kolóniában lakók a tradíció megszakadásaként fogják fel.

*„A mai ünnepek szónokai már politikai síkra vannak áttéve, terelik az egész ünnepet. Egyre jobban elkopnak ezek a beszédek. Kikoptak a köszönések, a régi hagyományok már nincsenek. Hallani, ami már idejét múlt, illúzió, álom-álom, édes álom. Szóval már nem az igazi munkásságról szól.” [♂ – 1932, villanyszerelő]*

A vizsgált kolóniák mindegyikében felfedezhetőek olyan *survival*, illetve *revival* jelenségek, amelyek a múlt szimbolikus jelentéssel bíró elemeinek a megőrzésére, illetve a már feledésbe merült elemek felélesztésére tesznek kísérletet – kisebb-nagyobb sikerrel. A közelmúltban mindegyik vizsgált kolóniában állítottak olyan emléktáblát, emlékművet, ami a település munkás múltjára utal, nemzeti ünnepekkor fellépnek a bányász hagyományokat őrző csoportok. Borsodnádason, országosan is unikálisan mind a mai napig használják a szép múlt emlékeztető „Engels utca” és „Engelstelep” elnevezéseket.

## Politika – történelem

A munkásság mindig is a aktívan politizáló, jelentős aspirációkkal rendelkező társadalmi osztály volt. Az ipari munkásság politikai aktivitása már a XX. század elején is olyannyira eredményesnek tűnt, hogy más társadalmi csoportok is e példa vételét szorgalmazták. „...azelőtt a tisztviselők méltatlannak tartották magukhoz a bérmozgalmakat, megalázónak vették az alacsonyabb szellemi nívón álló ipari munkásságtól tanulni, azokat utánozni. De ma egészen más a helyzet. Ma az éhség megtanította a tisztviselőket arra, hogy az egyetlen példa, amelyet feltétlenül követniök kell, az ipari munkásság szervezkedésének példája.”<sup>857</sup> – írta Hesslein József a *Nyugatban*, a tisztviselők háborús helyzetét elemezve. Móricz Miklós pár évvel korábban ugyancsak a munkásokat állítja a középosztály példaképeül: „Elég különös, bár nagyon is könnyen megtalálhatjuk az okait, hogy a munkásosztály tömörülése megelőzte a középosztályét...”<sup>858</sup>

A *Hofherr-Schranz* gyár munkásai közül 1939-ben(!) baloldali jellegű szervezethez a dolgozók 42,4%-a, jobboldali vagy szélsőjobboldali szervezethez 48,8%-a tartozott.<sup>859</sup> A munkásság egészét azonban nem lehet általánosítónan megítélni a politikai aktivitással. A kolóniában lakó munkás, mint arra Peterdi Vera kutatásai rámutattak, nemigen politizált, még titokban is alig, mert „a biztos megélhetésért, a jó lakásért az apolitikusság elvével” kellett fizetni.<sup>860</sup> A biztos munkahely a legtöbbször elejét vette a politizálási hajlamnak. Rudabánya kolonizált munkássága ezen túl is egyedeinek mondható abban a tekintetben, hogy semmiféle munkásmozgalmi eseményről, politikai szerveződésről nem tudnak a krónikák. Sem kommunista, sem nyilas organizáció nem létezett, de még az *SZDP*-nek vagy a szakszervezetnek sem volt helyi szervezete. Elsősorban ez azzal magyarázható, hogy Trianon után ez maradt az ország egyetlen vasércbányája, s emiatt olyan monopolhelyzetet élvezett, ami az itt dolgozók munkáját soha nem tette bizonytalanná.<sup>861</sup>

Rézler Gyula, közvetlenül a II. világháború befejezése után írt tanulmányában a munkásosztály politikai terveit, annak múltbéli megnyilvánulásaira alapozva, a polgári rendszerrel való békés együttélésben látta megvalósíthatónak.<sup>862</sup>

A munkások mind a múlt, mind a jelen viszonyaira vetítve is kiemelten fontosnak tartják, hogy politikával foglalkozzanak. Még inkább erősíti a választás elkötelezettségét az, hogy csupán 12%-uk nem tartja lényegesnek a politikai aspirációkat. A rendszerváltoztatás utáni évek nehezen követhető politikai történései a társadalom egészénél jóval kevésbé változtatták meg a munkásság tradicionális irányultságát. A vizsgált térség telepeire a nyíltan vállalt baloldaliság jellemző, hiszen egy lehetséges döntési szituációban a munkások 62%-a valamilyen baloldali tömörülést választana, s csupán 12%-a

<sup>857</sup> Hesslein József: A köztisztviselő-probléma V. *Nyugat*, 1917. 18. szám, [s.p.].

<sup>858</sup> Móricz Miklós: A magyar középosztály. *Nyugat*, 1913. 9. szám, [s.p.].

<sup>859</sup> Lackó Miklós: *Gépgyári...* 36.p.

<sup>860</sup> Peterdi Vera: *A MAVAG kolóniái...* 219.p.

<sup>861</sup> Cséfalvay Zoltán et alii: *Visszaszámlálás...* 44.p.

<sup>862</sup> Lásd: Rézler Gyula: *A munkásosztály felemelkedése és az életforma átalakulása Európában*. Budapest, 1945, Faust Könyvkiadó Vállalat.

szavazna jobboldali pártra<sup>863</sup>. Mind a liberális, mind a kereszténydemokrata, esetlegesen szélsőjobb érdeklődés teljes hiánya jellemezte a falusi kolóniában lakó munkásságot. Jelentős volt ezzel szemben a politikai passzivitást mutatók aránya, mely 26%-ot ért el. Különösen annak tükrében magas ez a szám, ha az államszocializmus időszakát idézzük fel.

A térség munkásainak 58%-a volt az MSZMP, vagy annak valamely elődpártjának tagja, 18%-uk pártfunkciót is betöltött.

*„A kohászatban az úttörő élet után természetes volt még akkor a KISZ. Onnan meg már könnyen jött a párttagság. Sipp-supp, már be is léptél.” [♀ – 1943, elektrikus]*

A politika párttagságban megnyilvánuló vállalása, az aktív politizálás az országos átlagnál magasabb értékeket mutat, hiszen a megkérdezettek 6%-a jelenleg is aktív párttag – valamennyien kivétel nélkül ugyanannak a baloldali pártnak<sup>864</sup> a tagjai. Ugyancsak ez az aktivitás fedezhető fel a szakszervezeti mozgalommal kapcsolatosan. A szocialista időszakban a telepi munkásság 99,9%-a szervezett munkás volt, s 51%-uk ma is saját magát aktívnek mondó tag annak ellenére, hogy túlnyomó többségük mára már nyugdíjas. Akik távoztak a szakszervezeti mozgalomból, azok sem feltétlenül tudatosan tették ezt. A kilépőknek csak 24%-a döntött tudatosan, aktivitást vállalva távozásával, a többiek csupán „hagyták”, hogy nyugdíjba vonulásukkor elveszítsék tagságukat is.

### **1956 megítélése**

A gyár, a vállalat, a bánya a háborúk idején a biztonság egyértelmű megtestesítője volt. Az óvóhelyeket is a munkaadó építtette, ott biztonságban volt a telepek lakossága. 1956-ban a munkahely sokukat megmentett attól, hogy valamelyik oldalra álljanak, hiszen dolgozni kellett, és nem volt idő a politikával foglalkozni – ez nekik jó is volt így. A munkások többsége nem látta tisztán a dolgokat.

*„Politikai zűrzavar volt. Nehezen értették meg, hogy mi történik. Mindenki érezte, hogy szükség van rá, de mindenki félt az újabb háborútól. Nagy volt az elnyomás, nagyon kellett már akkor az ellene való fellépés.” [♂ – 1934, géplakatos]*

Sokan nem akartak semmilyen szinten részt venni az eseményekben, míg mások elindultak Miskolcra tüntetni. Sokan látták a zavargásokat, fosztogatásokat, akasztásokat, sortüzeket. Páran disszidáltak, de összességében a térség munkásai nem érezték magukénak a forradalmat, tevékeny részvételük nélkül, érdeklődési körük peremén zajlottak az események. Sokan – a megkérdezettek 78%-a – az eseményeket egyértelműen a városi embereknek tulajdonította.

*„A falusiakat nem érintette, a városban voltak zavargások. Nagy mozgolódások voltak, de teljesen alaptalanul csináltak forradalmat, hiszen nem kaptak támogatást innen se-*

<sup>863</sup> Ez a 2004. évben működő politikai pártokra vetítve a következő eloszlást eredményezné: MSZP 54%, FIDESZ 12%, MSZMP 8%. Más pártot a válaszadók annak ellenére sem jelöltek meg, hogy erre kifejezett lehetőségük lett volna.

<sup>864</sup> Magyar Szocialista Párt.

*honnan. Félték az oroszoktól, egy-két heves ember csinálta az egészet.” [♂ – 1928, bányász]*

Az 1956-os események megítélése – hasonlóan a társadalom egészéhez – az egyes korszakok tekintetében folyamatos változást mutat. A forradalom időpontjában a kolónialakó munkások jelentős része, 28%-a elítélte az eseményeket annak ellenére, hogy nem tudta eldönteni, hogy forradalom vagy ellenforradalom zajlik-e. Ebben leginkább az átélt háborús emlékek játszottak szerepet. Legtöbben keserves időszakként élték meg a II. világháború idejét, amikor áruhiány, nélkülözések, éhezés és nagy szegénység volt. Sokan odavesztek a fronton vagy hadifogságba, illetve munkatáborba kerültek. Orosz, román és német csapatok többször átvonultak a térségen, garázdálkodás, fosztogatások, robbantások közepette, s a helyi zsidókat elvitték. A telepi lakosok a két eseményt „hangulata”, fegyveres megoldásai miatt sokkal inkább rokonították, mintsem hogy indítékai, történelmi hátterei miatt elkülönítsék.

*„Rettegésben éltünk, rengeteg volt a kiszabadult rab, és akkor ugye itt jártak és bujkáltak kint. [...] Rettegésben tartott minket az '56-os esemény. Azt nagyon elítéltem, az akkori dolgokat.” [♀ – 1937, titkárnő]*

*„'56 olyan volt, mint egy másik háború. Itt menekültek meg bujdosnak a szökött rabok.” [♀ – 1938, telefonközpontos]*

Az eseményeket biztosan megítélők nagyjából azonos, 12-16%-nyi arányban gondolták forradalomnak, illetve ellenforradalomnak. Meghökkenően sok azoknak a száma – 37% –, akik a történetek idejében egyáltalán nem foglalkoztak az eseményekkel, illetve képtelenek voltak eldönteni, hogy mi is történik. Sokan saját maguk boldogulása érdekében ki is használták ezt a „lehetőséget”, s a zavaros idők miatt kialakult munkaerőhiányban túlmunkát vállaltak.

*„A férjem vájár volt itt akkor a bányában. De itt nem volt semmi ám, csak az emberek nem mentek dolgozni, mert nem tudták, hogy mit csináljanak. Egy-két ember bement Miskolcra, de aztán azok is hazajöttek. Na és a férjem akkor annyi túlműszakot vállalt, amennyit csak bírt! Mert nem volt elég bányász, kellett a munka. Aztán amikor azt kifizették, akkor tudtuk egy kicsit megelőzni magunkat. Nekünk '56 ennyit jelentett.” [♀ – 1922, háztartásbeli]*

*„Errefelé 1956-ban semmi sem volt. Teljes érdektelenség kísérte. Megalakult akkor a Nemzetőrség, abban én is benne voltam. Pár éjszakát kinn töltöttünk a hegyen, nehogy valaki felgyújtson valamit. Akkor adtak nekünk ilyen régi dióverő puskákat is. Na és akkor ott ketten unatkoztunk, mert nem akart ott gyűjtogatni senki, és én lőttem egyet próbából a levegőbe. Talán ez volt egyetlen fegyverhasználat errefelé.” [♂ – 1930, tisztviselő]*

1956-tól a rendszerváltoztatásig terjedő időszakban jelentősen módosult a munkások '56-ról vallott felfogása. Az uralkodó ideológia hatására már csak nagyon kevesen, mintegy 6%-nyian tartották forradalomnak az eseményeket. Jelentős részük, 41% értelmetlen vérontásnak, elítélendő cselekedetnek tartotta, ellenforradalomként kezelte. A többség a szocializmus időszakában apolitikusságot,

érdektelenséget mutatott e tekintetben, s 1956-ot csupán pragmatikus szempontok alapján ítélte meg: mennyiben változtak az árak, mennyire nőttek vagy csökkentek a keresetek, jobb lett-e a munkások élete? A megkérdezettek 50%-a csupán ilyen kérdésekre volt képes rávetíteni 1956-ot.

A rendszerváltoztatás után több, párhuzamos értékelés-változás is megfigyelhető. Egyrészt többszörösére, 22%-ra emelkedett azok száma, akik ma már 1956-ot forradalomnak tartják. Mindemellett szinte eltűntek azok, akik az ellenforradalmi teóriában hittek. A falusi kolóniákban élő munkásokat ma leginkább a kétkedés, az érdektelenség, illetve a fegyveres megoldásoktól való teljes elzárkózás jellemzi. Ennek kapcsán negyedrészüik egyértelműen elítéli 1956 fegyveres megoldásait, mind a forradalmárok, mind a hatalom általiakat, 28%-uk nem tud, és nem is akar véleményt nyilvánítani a forradalomról, érdektelennek tartja.

1957-re a többség már az egyértelmű jobbulás első lépcsőjeként emlékezett. Jobb lett, enyhült a légkör, javult a helyzet, fellendülés kezdődött.

*„Bányász szemmel nézve a legjobb korszak kezdetét jelentette, a virágzó Magyarország időszaka kezdődött. A Kádár-korszakot mindenki visszasírja, még a legnagyobb kapitalista is visszakívánja.” [♂ – 1934, géplakatos]*

### **A szocialista időszak**

A létező szocializmus utólagos megítélése mindig is jellemző elkülönítő jegye volt a munkásságnak. Deklaráltan ez volt az az osztály, ami a rendszer vezető erejeként a legtöbbet kapott: mind az anyagiak, mind a szimbolikus tartalmak területén. Ebből eredően a rendszerváltoztatást a munkások túlnyomó többsége romlásként, valami szépségnek és jónak az agóniájaként élte meg, s annak ellenére, hogy mára már ez a viszonyulás lassan, de érezhetően változik, előjelében ugyanolyan maradt.

*„Persze voltak úgynevezett kommunista műszakok is abba’ az időbe’, de ezek szép emlékek, jó emlékek. Azok felét elviccelte az ember, vidámak voltunk.” [♀ – 1943, elektrikus]*

Az általános vélekedés szerint a II. világháborút követő koalíciós időszak úgy jelképes, mint valószínű értelemben a felszabadulást jelentette. Az ország újjáépítéséhez szükség volt minden munkákészre, kellett a nyersanyag, az ipar, a zavaros időszakot nyugodtabb követte. De sokan, főleg a parasztszármazású, elsőgenerációs munkások közül említették azt is, hogy *„mindent elvettek a kisemberektől, volt tagosítás, lefoglalások”*<sup>865</sup>. A kolóniában lakó munkások többsége azonban úgy látta, hogy ez a számukra inkább jó, mint rossz, hiszen *„lehetett érezni a javulást, az ipari fellendülés elkezdődött, igaz, a parasztnál meg elkezdődött a rossz”*<sup>866</sup>. Ugyanez a kettősség volt felfedezhető a Rákosi-korszak megítélésében is, ahol a munkásnak elsősorban a jó, a földműveseknek pedig a rossz jut. Az 1950-es évekre telepi lakosok jelentős része, mintegy 27%-a egyértelműen, mint a jólét megalapozásának időszakára emlékezett vissza.

---

<sup>865</sup> ♂ – 1938, gépkezelő

<sup>866</sup> ♂ – 1933, géplakatos

*„A Rákosi-korszakban épült az ország, utak, gyárak épültek, a munkásnak becsülete lett. Rákosi nélkül soha nem épült volna föl az ország.” [♂ – 1934, vājár]*

*„Aki szeretett dolgozni, az tisztelte Rákosit, aki nem szeretett dolgozni, az gyűlölte. Munkát adott, de kenyeret is adott, felépítette az országot, megtanított mindenkit dolgozni.” [♂ – 1923, vājár-bányamentő]*

A megkérdezett kolónialakó munkások 43%-a semmiféle negatívumot nem tulajdonított a szocializmusnak. Azok, akik ezt megtették, elsősorban a hazugságra épülő rendszert, a félelem megjelenését a mindennapok szintjén, az egypártrendszer igazságtalanságát, illetve az általános szegénységet nevezték meg negatívumként. Ennek ellenére még azok is, akik kritikával éltek, találtak pozitívumokat. Csupán a munkások 3%-a élte meg homogén rosszként, minden jó nélküli időszaként a szocializmus korszakát, 97%-uknak saját bevallásuk szerint a rendszer adott valami jót. Ez elsősorban a munkalehetőségeket, az olcsó életet, a biztonságos és hosszú távra előre kiszámítható életkörülményeket, a támogatási és tanulási lehetőségek széles körét, s mindig fő helyen említve a kiterjedt és számos egzotikus helyet is magába foglaló üdülési alkalmakat. A válaszadók 16%-a az elképzelhető legjobb társadalmi rendszerként nevezte meg az államszocializmust, s elíziumi időként emlékezett annak korszakára.

*„Maga még fiatal [mondja mosolyogva], ássák ki a Kalasnyikovokat!” [♂ – 1929, MEO-s]*

A munkásosztály társadalom általi megítélését a megkérdezettek egyértelműen egy olyan folyamatként érzékelik, amely a II. világháború éveiben egy átlagosan jó értékről indulva a szocialista időszakban érte el a csúcát, s amely ma sokkal rosszabb, egy éppenhogy elviselhető értéken áll. Az erről szóló narratívákban a szocializmus időszakában a munkáslét valamiféle mitikus magasságokba emelkedett – ami még keservesebbé teszi a ma hanyatlásának megélését. A megkérdezett munkások 45%-a szocializmus időszakáról semmiféle rosszat nem tudott sem maga, sem mások tekintetében említeni. Azok, akik a rendszerrel szemben fenntartásokat fogalmaztak meg, elsősorban a politikai képmutatást, a vezetők és munkások közötti különbségeket, a lehetőségek hiányát, a hatalom túlkapásait, a pártrendszer kontraszelektivitását nevezték meg negatívumként. Sokakat bántott, hogy „Egy jó kommunista négy elemivel igazgató lehetett.”<sup>867</sup> Mindezek ellenére kivétel nélkül minden válaszadó tudott a munkásság számára egyértelműen pozitív élményeket, dolgokat említeni.

*„Na meg használtuk ezt a szocialista munkaversenyt is. Nem engedünk semmilyen társadalmi munkát máshol, gyertek a kolónia felszámolására az építkezéshez! Az alapokat ingyen megcsináltuk. Mire jött az anyag addigra már a szocialista brigádok az árkokat kiásták. Szép idő volt az, egységben és szeretetben, barátságban dolgoztunk, együtt, egymásért.” [♂ – 1927, bányaiigazgató]*

Ezekben a válaszokban a rendszer legpozitívabb vonása a kiszámíthatóságban, a hétköznapi megfogalmazás szerinti jobb életben, illetve a létbiztonság szavatolásában jelenik meg. A rendszer

<sup>867</sup> ♂ – 1915, bányászzenekar-karmester

sajátosságai a munkások mai megítélése szerint lehetőségeket, az életmód fejlődésében megmutatózó elégedettséget, s hosszú távra megnyugtató jövőképet tudott nyújtani.

1968-at, az új gazdasági mechanizmus időszakát a munkások háromnegyede a gyarapodás időszakaként azonosította, s semmiféle kapcsolatba nem hozta sem a reformok indulásával, sem a prágai eseményekkel.

*„Ünnepeltünk sok mindent, volt, munkahely, meg lehetett élni, jó volt, minden megvolt, amit az ember akart. Jól ment a bányá, sok támogatást kaptak az emberek az államtól”*  
[♂ – 1941, lakatos]

Alig páran emlékeztek úgy, hogy az új gazdasági mechanizmus a nehézipar és a bányászat válsága lett volna. A csehszlovákiai eseményeket elsősorban azok kísérték figyelemmel, akik felvidéki származásúak lévén, kapcsolatban álltak ottlétű rokonaikkal, ismerőseikkel. Az általános hangulatot az jellemezte, hogy mindegy mi történik, ha van munka és meg lehet élni. Ugyanez a szemlélet vonult át az 1970-es évekre is.

*„Jó idők voltak. Aki dolgozni akart, dolgozhatott. Aki dolgozott, boldogult!”* [♂ – 1933, robbantómester]

*„Minden ember meg volt becsülve, gazdag volt az ország és boldog benne a nép!”* [♂ – 1936, vājár]

## A jövő

A jövővel kapcsolatos általános vélemény, hogy a munkásságnak nincs, illetve bizonytalan a jövője, hiszen *„a munkásságnak a mai tendenciákat tekintve nincs jövője, ha nem változtatnak a munkahelyteremtésen, akkor vége a munkásságnak”*<sup>868</sup>. Főleg a múlttal összehasonlítva fájó a jelent megélni, hiszen a többség szerint a régi rendszerben jobb volt a soruk, ma nincsenek munkalehetőségek, s ami sokakat a leginkább elkeserít: nincs parlamenti képviselőjük sem. Nem becsülik meg a kétkezi munkát. Főleg Borsodban rossz a helyzet, az ipart elszorvasztották, *„éppen itt, Észak-Borsodban az iparvidék vissza lett fejlesztve, ezért itt nincs lehetőség, nincs jövő! Magyarország csak a Dunántúlból áll, oda kell elmenni!”*<sup>869</sup>, és nem lehet tudni mi vár rájuk. Kevés a bizakodó vélemény, ők hisznek abban, hogy az Európai Unió talán, lassan-lassan javítani fog a munkásság helyzetén is *„az EU javítani fog az egyszerű emberek viszonyain”*, s bár ma még biztosat nem tudnak mondani *„a fiataloknak biztos, hogy jobb lesz, mint nekünk”*<sup>870</sup>.

Legtöbben viszont úgy látják, hogy bár a kétkezi munkásokra mindig szükség lesz, azonban egyre inkább gépekkel helyettesítik őket, felértékelődik a szaktudás, és az ő munkájuk elértéktelenedik.

*„A munkásság jövője kétes, hiszen a gépi technika egyre fejlettebb, és az emberi erőt is helyettesíti. De a »művészi« két kezi munka értéke továbbra is megmarad. Fontos lesz a*

<sup>868</sup> ♂ – 1946, aknász

<sup>869</sup> ♂ – 1933, vājár

<sup>870</sup> ♂ – 1925, bérelszámoló

*munkás. Teljes mértékben nem lehet nélkülözni.” [♂ – 1938, kovács (függetlenített párttitkár)]*

*„10 év múlva már nem lesz jó munkás az, aki nem végez sok munkát. Fontos a géphasználati tudás, nyelveket kell beszélni, számítástechnikát is kell tanulni, mindennel boldogulniuk kell. Munkásra mindig szükség lesz, de változó körülmények között fognak dolgozni, a gépek tudnák helyettesíteni a munkások erejét, de minőségi munkájukat nem. [...] Én mondom, munkásra mindig szükség lesz...” [♂ – 1935, aknász]*

## IX. Összegzés

Az eddigiekben mozaikszerűen felvázolt kolónialakó munkáséletmód összegzését adni részben nehéz, részben hálás feladat. Az életmóddal kapcsolatos kutatások, melyekhez jelen dolgozat is kapcsolódni kíván, a hétköznapok leírásának köszönhetően magukon viselik az életszerűség üdeségét. Más oldalról viszont ki is merevítik azt, hiszen az egyes életmód-jellemzők szükségszerűen az élet egészének kontextusából kiemelve, egyes részeit, kapcsolódási pontjait elhagyva vagy elhallgatva kerülhetnek vizsgálat alá. Sok esetben az is előfordul, hogy az egyes életmód-elemek látszólag egymásnak ellentmondó értelmezéseket indikálnak. Attól függően, hogy értékük relatív módon másik elemekkel kapcsolatosan hogyan változik. Az életmód így a kutatás szemszögéből sem jelenthetett mást, mint az általános definíció: egy jól körülhatárolható csoport rendszeresen ismétlődő, sajátos tevékenységrendszerét, azaz ahogyan az emberek mindennapjaikat megszervezik és élik.

A XIX. század első felére a hétköznapi élet elszürkült. Elfojtódtak a forradalmi remények, beindult a tömegtermelés, a szabványosított munka és időbeosztás elindított egy vágyakozási folyamatot mindaz iránt, ami ettől különbözik. A szépirodalom is erre a konjunktúrára épített, hősiességre, kiváló és különböző emberek életére volt kíváncsi, s nem a „szatócséletre”, a munkás mindennapiságra. Nehéz tehát a munkáséletmódot leírni, mert a kolóniákban lakók élete nem kifejezetten színes, nem bír unikalitással. De talán éppen hétköznapiságának köszönhetően kevésbé ismert, s ennek köszönhetően akár társadalomtudósi, akár olvasói megközelítésben izgalmassá válhat.

\* \* \*

Ugyanúgy a kutatás megkezdésekor, mind az eredmények írásba foglalásakor hipotézisem az volt, hogy a falun élő munkásság kultúrája és abból származó életmódja sajátos és egyedi változata az össz-munkásság kultúrájának. Önálló logikával rendelkezik, szabályrendszereit egy sajátos kompilációs technikával – felhasználva számos összetevőjének sok-sok elemét – maga alkotta, társadalmi értelemben autonóm osztálynak tekinthető. Némely esetekben, így az általam vizsgált közösségek tekintetében is különböző geopolitikai, technológiai és történeti tényezők ezt az osztályt szubkulturális szinten teszik jellemezhetővé. Jelen kutatás esetében ezt azt jelentette, hogy némely életmód-elem szorosabb kapocs volt kimutatható szomszédos társadalmi osztályok, mint ugyanazon osztály két szubkulturája között.

Hipotézisem kialakításához – bár első pillanatra ez nem tekinthető bizonyítottan alapvetőnek, mégis az – nagyban hozzájárult az is, hogy azt a kulturális antropológia módszerével kívántam bizonyítani. Fontosnak tartottam, hogy a témát jellemezze az a sokoldalú, interdiszciplináris megközelítés, ahol szükségszerűen megjelennek a határtudományok is. Hogy a téma kutatása, s az adatok feldolgozása legyen problémaorientált, azaz több tudomány módszertanát alkalmazza egy-egy kérdés megoldására. Mindemellett már a kutatás kezdő szakaszában egyértelművé vált, hogy a munkás-életmód totalitása csupán empirikus úton nem ismerhető meg. A kutatás így az egészet a részek alapján kívánta megragadni, s a teljes képet a különálló, részben színes, részben szürkének tűnő életmód-elemek interferenciájából létrehozni.

A hipotézis egyik alapelve az volt, hogy maga az életmód a mindenkori társadalom terméke, s ebből eredően különböző korok, különböző kultúrák és társadalmak különböző életmódváltozatokat hoznak létre még akkor is, ha ugyanazon földrajzi ponton vagyunk. Ebben a rendszerben lehet és szabad is az egyes eltéréseket folyamatosságukban vizsgálni, de nem lehetséges egyazon szabályrendszer szerint megítélni. Minden életmód-jellemző csakis a saját korára és viszonyaira alkotott, írott és íratlan törvényei szerint közelíthető meg.

A kutatás indulásakor meglévő előfeltevéseket az eredmények nagyobb részben igazolták, kisebb részben viszont teljes mértékben cáfolták.

A térség munkásai saját maguk társadalmi csoportjának meghatározásakor jóval kevésbé éles határokkal gondolkodnak, mint az az eddigi kutatásokból, a szakirodalomból kiderült. Annak ellenére, hogy az öndefiníció alappontja a legtöbb esetben a parasztság, a munkavégzés tényének tekintetében sokkal inkább a velük való rokonságra, s nem a különbözősége helyezik a hangsúlyt. Ezekben a meghatározásokban a munkatevékenység megléte a döntő, s nem az egyes folyamatok különbözősége, az életmód mássága. A határ az így elképzelt rendszerben nem a paraszt és a munkás között, hanem a fizikai munkaerejükben élők, a „kizsákmányoltak”, illetve a felérendelt, vezető rétegek között található.

Feltétlenül figyelembe kell venni azonban azt a tényt, hogy a térség munkáskolóniáiban lakók a munkásság leginkább „parasztközeli”, „elparasztosodott” rétegét képezik. Ezt részben a földműves közösségek közvetlen közelsége, a paraszti származású munkások kiemelten magas száma, illetve a kétlakosság viszonylagos elterjedtsége is erősíti. A telepek munkásai közvetlen élménnyel, saját tapasztalattal rendelkeznek mind a paraszti, mind az ipari munkavégzést illetően. A munka, mint elfoglaltság sokkal inkább leírható közös jellemzőkkel, s jelenti a kétkeziséget, a fáradozást – amely ugyanaz a földművelés, s az ipari tevékenység során is. A határok meghúzóása nem itt, ezen a szinten történik.

Tovább erősíti a munka felfogásának ilyen alakulását az egyes társadalmi csoportok közötti mobilitás is. A vizsgált kolóniákon belül ez gyakorlatilag csak a parasztból munkássá válást jelenti,

másmilyen mozgások olyannyira nem voltak jellemzőek a térségre, hogy azokat figyelembe sem lehetett venni. Nem jelentek meg a munkásközösségekben a kézművesek, a valamilyen okból deklasszálódott értelmiségi elemek, s nem volt jellemző a visszaáramlás sem: a munkások nem lettek ismét paraszttá. A kolóniák lakossága csak önmagából, saját természetes szaporulatából, illetve az ennél arányaiban jóval nagyobb paraszti származású beköltözőkből gyarapodott.

A munkásság tagolódása mind a II. világháború előtt, s egyre csökkenő mértékben, de állandóan jelen levően mind azután meghatározta a munkások életmódját. Az 1948-as kommunista hatalomátvétel ezen keveset tudott változtatni, s a felszín alatt ugyanazok a hierarchizáló erők határozták meg az egyén besorolási szintjét, amelyek az azelőtti évtizedekben. Csak hosszas idő eltelte után, elsősorban az újonnan kinevelődött és státuszt szerzett generációnak köszönhetően változott kissé ez a helyzet. Ezt nagymértékben elősegítette a hatalom privilegizálási gyakorlata is, mely elsősorban az alárendelt, kétkezi munkást emelte ki, s jutalmazta mind anyagi, mind szimbolikus téren.

Előfeltevésem szerint a természeti környezet, a pozitív példákat mutató előképek, s a felkínálkozó lehetőségek okán a falusi munkáskolóniák lakosai túlnyomó többségükben kétlakiak. A kutatás egyértelműen cáfolta ezt a hipotézist, hiszen csak mintegy negyedrészüket tekinthető annak. A felszínes összkép és a lényegre mutató kutatás közötti különbségek a kétlakiság szimbolikus kezeléséből adódhatnak. Az, hogy az ipari munka mellett kevesen éltek a földművelés lehetőségével, s mindközben ez a tevékenység mélyen beépült a falusi munkások identitásába, a szimbolikus tartalmak beágyazódottságának köszönhető. A parasztszármazású munkások földhöz való viszonya, a családi narratívákban permanensen jelen lévő, földdel kapcsolatos elbeszélések, a földművelés szórakozási, kikapcsolódási formaként való megjelenése előfordulási gyakoriságánál, tényleges gazdasági súlyánál jóval elterjedtebb kétlakiságot sejtet. S ez nem csupán a külső szemlélő számára, hanem a telep lakossága számára is így tűnik.

Abban a társadalmi környezetben, ahol a létforma egyik alapja a megszerzett és önállóan alkalmazott szakmai képzettség, a földdel bánni tudást egyértelműen értékelő faktorként kezelik. A földjét sikeresen művelő kétlaki munkás ebben a rendszerben előkelőbb helyet foglal el, mint az, aki erre nem képes. Nem a föld birtoklásának a ténye, s nem az abból származó többletjövedelem számít, hanem az, hogy a kétlaki munkás többlet szakmai tudással rendelkezik. Ellentmondásos, hogy ennek ellenére a gyakorlatban mégsem a kétlaki munkások álltak a szakmai nívót alapul vevő jelképes hierarchia elején. A kétlakiak ugyanis elsősorban a munkásság szakképzetlen, illetve alacsonyán képzett, éppen ezért a szakmai hierarchia alsó részén elhelyezkedő munkavállalóiból álltak, így képesek emelkedésük csupán kiegyenlített valamit hátrányukból.

Megfigyelhető volt emellett a kétlakiság elterjedtségének bizonyos időbeli hullámozása is. A szakirodalomban sok helyütt emlegetett tiltásait ugyan a térség ipari munkáltatói nem alkalmazták, de az életszínvonal változásai, az ipari munka elismertsége, a paraszti tevékenységek értékének devalválódása, a kétlaki aktivitás szabadidős elfoglaltságga átalakulása hol emelte, hol csökkentette a

kétlakinak nevezhető munkások számát. Az aránybeli változásokat nagyjából leképezte a kétlaki munka közösségbeli elismerése is, az ahhoz való viszonyulás előjele is. Amikor szükséges volt a létfenntartáshoz, akkor pozitívabban, amikor az ipari munka bőven fedezte a családok anyagi szükségletét, akkor kritikusabban viszonyultak hozzá. Napjainkra a kétlakiság teljes átalakulásának lehetünk tanúi. Mivel a kolóniák eredeti építetői, a nagy ipari- és bányauzemek sorra megszűntek, a munkaképes lakosság kénytelen hosszú távú ingázással munkahelyére eljutni. A munkával és a bejárással eltöltött idő hossza jelentősen megnőtt, ez pedig már nem teszi lehetővé a kétlaki életmódot. Kis túlzással kétlakinak manapság már csak a telepeken lakó nyugdíjas munkásokat lehet nevezni, akik egy munkásként leélt aktív időszak után a földdel való foglalatosságban találják meg szórakozásukat, s nem is mellesleg anyagi hasznot is hajtanak.

A hipotézistől való legnagyobb eltérés a falusi kolóniákban lakók szexualitása terén mutatkozott. A szakirodalomból s az eddigi kutatásoktól merőben más kép jellemezte a vizsgált munkásságot. A közhelyes gondolkodásban az alávetett osztályok között a munkásságnak tulajdonították a szexuálisan leginkább kicsapongó, szabados életvitelt. A kutatás azonban bebizonyította, hogy legalábbis a megkérdezettek körében ez nem így volt, sőt, egyértelműen ellentétes viszonyulásokat lehetett megfigyelni. A nemi élet visszafogottsága, annak szinte prűd felfogása és kommunikálása önmagában nem magyarázható a paraszti származással. Ugyancsak nem volt számottevő befolyása a nem kívánt terhességtől való félelemnek sem. Sokkal inkább meghatározónak tekinthető az intenzív ipari munka azon jellegzetessége, amely az egyént jelentős mértékben aszexuális gondolkodásúvá teszi. Ez hozzáadódik a telepi létformából adódó összezártsághoz, mely eredményeképp a páros együttléléshez szükséges intim légkör szükségszerűen nem alakulhat ki. Minden a családi, illetve a szűkebb szomszédsági közösség szeme és füle előtt zajlik. Mindeközben a munkásság, amely a hagyományos értelemben vett kultúrálódás tekintetében kifejezetten műveltnek számított, egyetlen rendszerben sem kapott saját szexualitásával kapcsolatosan sem megerősítést, sem kritikát. A vegyes közösségnek köszönhetően a nemi életről való saját, organikus világképi struktúrái nem alakulhattak ki, mesterségesen létrehozott rendszert pedig külső segítség híján, a téma ösztársadalmi elhallgatásának köszönhetően képtelenek voltak megteremteni.

Hasonlatosan félreismert eleme az életmódnak az alkohollal kapcsolatos viszony. A köznapi gondolkodásban az ipari munka és az alkohol szoros kapcsolatban áll. Minél nagyobb fizikai erőki-fejtést igényel a munka, annál magasabb szintű az alkoholfogyasztás. A kutatás ezt az elgondolást a mozgatóerők feltárásával csupán árnyalni tudta, hiszen az elmélet maga megerősítést nyert. A társadalmi rétegek között a munkásság mindig is az egyik legtöbb alkoholt fogyasztó közösség volt. Annak ellenére az, hogy a munkáskultúra belső törvényszerűségei szerint az alkoholfogyasztás elfogadott szintje jóval magasabban, saját kultúrájukon belül sokkal inkább az elfogadás és kötelezettség irányába eltolódva helyezkedik el. Ebben a rendszerben a szeszes ital nem egy erkölcstelen és kicsapongó életmód jelképe, hanem a férfiaság, a munkatársi együvé tartozás, bővebb értelemben a közösség s a szolidaritás elengedhetetlen kelléke. Amellett, hogy katalizálja a jókedvet, oldja a napi

munka monotonitása által okozott lelki fáradtságot is. Az ipari tevékenységek egyhangúsága, szembeállítva a paraszti munkatevékenységek természetközelségével, s az emberi életfolyamatokkal való közvetlen kötődésével ugyanis jóval inkább igénylik a kikapcsolódás intenzívását, dinamizmusát. Ezt pedig a munkások – többek között – az alkohol segítségével kaphatják meg.

Az eddigi munkáskutatások figyelmen kívül hagyták, vagy csupán felületi jelenségként kezelték a lopást. A kutatás egyértelműen bebizonyította, hogy a – kizárólagosan a közvagyon ellen irányuló – lopás a XX. század közepétől alapvető része a munkáskultúrának. A közjavak eltulajdonítása egyáltalán nem kérdőjelezi meg a tulajdonjogokra vonatkozó szabályokat. Élesen elválnak az ellopható és a sérthetetlen javak csoportja. Az eltulajdonítás nem ütközik erkölcsi szabályokba, a közösség sem így kezeli azokat. A lopás emeli az abban tevékenyen részt vevő egyén elismertségi szintjét, s magát a cselekményt a túlélésért, a magasabb életszínvonal eléréséért folytatott tevékenységek közé sorolja. Mindemellett fel is ruházza olyan szimbolikus tartalmakkal, amelyek kiemelik az elítélendő tettek halmazából, s legális és illegális köztességű, hallgatólagosan elfogadott és elismert aktivitásként kezelik. A lopás férfi-attribútumként épül be a munkáskultúrába, s ilyen minőségében észrevehetően hozzájárul a hierarchia kiépítéséhez és fenntartásához. Természetesen nincs arról szó, hogy a lopások elkövetői ne lennének tisztában cselekedeteik törvénytelen voltaival. A tilosban járás tudata, a kockázat paradox módon azonban hozzáadódik az elfogadás pozitív szimbolikus összetevőjéhez, s azt még értékesebbé teszi.

A lakóházhoz való kötődés kettőssége jól kimutatható a falusi munkáskolóniákban. Ez egyrészt a relatív teljes ellátottságból, másrészt a lakhely tényleges értékének ismeretéből származott. A nagyvárosi és a falusi kolóniák közötti eltérést kétség kívül a lakás megszerzésébe befektetett erőfeszítés nagymértékű különbsége jellemzi a legjobban. Semmiféleképpen nem állítható ugyan, hogy a vidéki kolóniák lakhelytöbblettel rendelkeztek volna, de a nagyvárosi, s főleg a fővárosi munkáslakáshelyzet robbanásig feszült állapotait meg sem közelítették. Falusi telepeken összehasonlíthatatlanul könnyebb volt házhoz, lakáshoz jutni. Míg a nagyvárosi munkásság elsődleges céljai közé feltétlenül odatartozott a lakás megszerzése, s későbbi megtartása is, a falvakban erre nagyságrenddel kisebb gondot fordítottak. Világképüket, jövedelmi viszonyaikat, életmódjukat számottevően máshogy alakította ez a tény. A ház a szemükben nem volt mindenek fölött álló érték, még akkor sem, ha az saját tulajdonú. S mivel ez a nézet generációkon keresztül képes volt tartani magát, nem is alakult ki igény önálló ingatlan megszerzésére. Az így el nem költött jövedelem ezért más, elsősorban kényelmi, az alapellátás fölötti szinteken jelentkező igények kielégítését szolgálhatta.

Ugyancsak a jövedelmek torz felhasználási módját eredményezte a minden szinten jelen lévő, s a telep lakosok világképét is nagyban meghatározó vállalati paternalizmus. A gondoskodás kiterjedt rendszere az élet majdnem minden területét érintve azt okozta, hogy számos, saját döntési mechanizmust és felelősséget igénylő kérdésben a munkások önállósága elsorvadt. Az ebben felnövekvő fiatalok, a betagozódó munkások mindezt egyértelműen pozitívumként, s nem saját szabadságuk

csorbításaként élték meg. Számukra előnyként jelentkezett a többlet szabadidő, a megtakarított, s ezért másra költhető jövedelem, s sok esetben az is, hogy nem kellett mindennapi életük tervezésébe energiát és időt fektetniük. A nemzedékeken átívelő rendszer azt eredményezte, hogy a gondoskodás állami- és vállalati rendszereinek összeomlása után a telepeken élő munkások halmozottan hátrányos helyzetbe kerültek. Amellett, hogy a nehézipar válsága miatt jelentős részük munkanélkülivé vált, képtelenek voltak saját maguk irányítását ellátni. A mentalitás rögzült elemei miatt keveseknek sikerült feldolgozni a lezajlott változásokat, s emiatt további hátrányt szenvedtek. Mivel a városi kolóniákkal szemben a falusi munkástelepek egységesebb, elszigeteltebb formában, szorosabban a – többnyire egyetlen munkaadó – vállalathoz kapcsolódva működtek, ezeken a helyeken a paternalizmusból adódó összes probléma is hatványozottabban jelentkezett.

A nemzetben való gondolkodás, mely történelme során többször is megosztotta a Magyarországon lakókat, nem kerülte el a munkásságot sem. Sőt, egyes időszakokban a munkás volt az, aki a nemzetivel szemben, mint ellenpont helyezkedett el. A szakirodalomban számos említés történik erről a viszonyról, általában a különbségekre helyezve a hangsúlyt. A kutatás ennek ellenére semmiféle szignifikánsan kimutatható, nemzeti alapú különbséget nem tárt fel. Mindazonáltal egyes jegyekből valószínűsíthető, hogy sok esetben a nagyon színes nemzetiségi összetételt maguknak mondható falusi telepek életében mégis jelen lehetett a megkülönböztetés. Ez a gyakorlatban általában azt jelentette, hogy egy-két emberöltő mélységéig számon tartották a származást. Addig azonban, amíg az idegennek azonosítható egyén a munkaszervezetben létező és karbantartott kapcsolathálózattal rendelkezett, ez a háttérbe szorult. Csak olyan, erőteljes történelmi-társadalmi változások tudták az előtérbe hozni, mint a rendszerváltoztatások, háborúk, határrevíziók. Azok az idegenek azonban, akik saját maguk is asszimilációra törekedtek, teljes mértékben a nemzet részeivé tudtak válni mind a közösség, saját maguk szemében. Akik nem voltak képesek, illetve nem akartak a beolvadási folyamatban részt venni – mint például a cigányság –, csupán azok kerültek az éppen aktuálisan meghatározott nemzet határain kívülre.

Több sztereotíp felfogást a kutatás megerősített, s a vizsgált térség kolóniáiban lakó munkások esetében is általánosíthatónak talált. Ezek szerint az átlagos munkás szekularizált, baloldali beállítottságú, s nosztalgiával gondol a szocializmus éveire.

A vallással szemben álló nézetek két, megjelenési formájában hasonló eredményű, indítékát tekintve azonban más-más világfelfogásból eredeztethetők. A magukat vallástalannak tartó munkások túlnyomó többsége sokkal inkább nevezhető szekularizáltnak, mint ateistának. Vallással kapcsolatos viszonyukban nincs meg az a tudatosság, nyíltan vállalt és harcossá váló aktivitás, ami az ateista nézeteket jellemzi. Vallástalanságuk nem határozza meg mindennapjaikat, azt csupán számukra érdektelen, sokadlagos tényezőként kezelik. Nem mutatnak aktivitást sem a vallásért, sem a vallástalanságért, csupán „hagyják”, hogy egy egyház és vallás nélküli élet irányába sodródjanak. A világ szekularizált felfogása szükségszerűen a termelési viszonyokból, a természettudományos képzésből, s a jellegze-

tesen kauzális gondolkodásmódból adódik. Azonban ez közel sem annyira anyagelvű, mint ahogyan azt az elmúlt évtizedek ideológiái beállították. Számos elemében megjelenik a transzcendens erőkkkel való viszony, amely egyes esetekben olyan jellegzetes, hit-alapú világképet hoz létre, amely csak formális elemeiben kapcsolódik az egyházi tanításokhoz. A munkáscsaládban felnövekvő egyén megtapasztalja mind a vallásos, mind az ateista, illetve szekularizált világnézetet, hiszen a család világképi megosztottsága – melyben hagyományosan a nők vallásos, a férfiak vallástalan életet élnek – szinte kényszeríti erre. A különböző világképi elemek a látszólagos ellentmondás ellenére egységessé válnak. Erre jellemző a nézőpontok teljes pluralizmusa, melyben a szent és a profán egyenlő értékekkel bírva különül el egymástól.

A kutatott térség kolóniáiban lakók politikai, világnézeti hovatartozásáról kategorikus véleményt alkotni a sajátosan magyar, átpolitizált mindennapok időszakában nagyon nehéz vállalkozás. Ugyanazon kutatás és elemzés politikával foglalkozó része gyanakvásra adhat okot, míg más részeinél ez a kételkedés fel sem merül. A kutatás nem volt, mert nem is lehetett figyelemmel az elmúlt másfél évtized politikai hovatartozást megkérdő választásaira, elsősorban a négy országos választásra. Egyrészt azért nem, mert az egyes választóközetek nem a munkáskolóniák területi határai szerint alakultak, illetve nem vették, nem vehették figyelembe a szavazó társadalmi csoporthoz való tartozását. Így az egyes körzetek, települések szavazataira nem lehet egyértelműen rámondani, hogy azok a kolónialakók, a munkások szavazatai. Főleg azokon a helyeken nem, ahol a kolóniák mellett, sőt, egyes esetekben azon belül is jelentős számú földművelésből, terciér szektorból élő lakik. Másrészt az egyes választások, kiemelten a helyi szintű megméréstetésekkel sokkal inkább szólnak személyes ismertségről, szimpátiáról vagy antipátiáról, protest-szavazatnak nevezett „büntetésről”, mint világnézeti hovatartozásról.

A kutatás ezzel szemben sokkal inkább tekinthető témájában, területi egységében és a megkérdettek körében fókuszáltnak, s lévén politikai tét nélküli, a valóságot a legjobban megközelítőnek is. Ugyanúgy a hosszas, a beszélgetőtársak által egyénien strukturált mélyinterjúk, mint a hagyományos pártpreferenciákra rákérdező kérdőívek ugyanazt az eredményt hozták. A térség kolónialakó munkásai elsősorban, mintegy kétharmados többségükben baloldali beállítottságúak, másodsorban politikailag passzívak, s csak harmadsorban nevezhetők jobboldali világnézetűeknek.

Sajátos a munkásság betegséggel kapcsolatos felfogása. Azok, akik hosszabb időt töltöttek munkásként, a nehézipari munka elkerülhetetlen következményeként szükségszerűen valamiféle betegséggel élnek. A betegséghez való viszony a betegbiztosítás történeti sajátosságai: hosszas megléte miatt meglehetősen elfogadó. A test időszakos vagy állandó tökéletlensége ebben a rendszerben nem jelenti a szociális, társadalmi ellehetetlenülést. Egyrészt a beteg munkás a kiterjedt biztosítási rendszereknek köszönhetően bizonyos mértékig betegen is képes családját ellátni, másrészt a munka során szerzett betegség – hasonlatosan a harcban szerzett sérülésekhez – a jó munkás ismérve. A

betegség, mint következmény elsősorban a munkáért vállalt áldozatként, s nem a test hiányosságaként jelenik meg.

Szükségszerűen fel kell hogy merüljön az a kérdés, hogy napjainkban létezik-e közös életmóddal leírható munkásság? Vannak-e munkáskolóniák?

Ha sorra vesszük a munkásság definíciós kritériumait megállapíthatjuk, hogy jelentős változásokkal ugyan, de ma is egyértelműen munkásnak nevezhetők egyes bérből és fizetésből élő munkavállalók. Ismertetőjegyeiknél fogva az értő szemnek karakteresen elkülöníthetők más társadalmi csoportoktól, így létező közösségekként azonosíthatók. Sajátos módon azonban leginkább azok az ismérvek tűntek el az utóbbi évtizedekben, amelyek a határvonalak meghúzásában leginkább segítettek. Mára már nem jellemzi a munkásokat a mindenk fölé álló csoportszolidaritás, s az individualizáció térnyerésének köszönhetően egyre kevésbé írhatók le közösségi egységekként. A közös politikai aspirációk jelentéktelen mértékűvé zsugorodtak, s jobbra csupán a politikai fősodor egy-egy áramlatához tartoznak. Ebből eredően nem jellemezheti a munkásságot a közös érdekérvényesítés gyakorlata sem. Az egyes életmódbeli elemek társadalmi csoporton belüli homogenitása majdnem teljesen megszűnt. Az ipari munka időbeosztása, okozatként a szabadidő strukturálása ugyan azonos tevékenységrendszereket eredményez, de azokat jóval jelentősebben befolyásolják a jövedelmi viszonyok. Ebben pedig majdnem mindegy, hogy ugyanazt az életnívót valaki ipari munkával, földműveléssel vagy szabad értelmiségi pályákon szerzi meg. Egyetemleges értékmérővé a jövedelem nagysága vált, a morális, származási vagy szaktudásbeli tartalmak jóval hátrébb sorolódtak. Megmaradt ugyan a szakmai tudás értéke, mely az ezredvég specializálódási folyamataiból eredően még inkább mitikussá vált, de az értékét csupán az érte kapott javadalmazás határozza meg. A szakképzettség hierarchizáló szerepét az eladhatóság vette át.

A jelen munkássága és a munkáskolóniák között vajmi kevés a kapcsolat. Élnek ugyan szép számban ma is aktív munkások ezekben a kolóniákban, azonban nem több kötődéssel, mint bármely más lakhelyen. A kolóniák a földrajzi-területi azonosságon kívül a jelenben nem foghatók fel semmiféle élő kultúraalakító tényezőnek. A telepi lakosok számára az épített környezet jobbra csak a múlt díszleteként fejt ki hatását, emlékeztetve a múltra, s deklarálva a valamikori élő közösséghez való tartozást. Igaz, ebben a minőségében mint földrajzi-épített léttér javarészt meghatározza az ott élők mindennapjait, életstratégiáit. A kolóniákat létrehozó központi akarat hiányában, az üzemek bezárását követően nincs a kolóniákat koordináló erő. Mivel a telepek létének egészét a paternalista szemlélet jellemezte, a jelenleg bennük élő munkásság tapasztalatok híján nem képes saját területi egységét mikrokulturális integritássá átlényegíteni.

Dolgozatom céljának azt szántam, hogy a tárgykör egészét tekintve adalékokkal, annak specifikus részleteiben alapkutatásokkal szolgáljak egy árnyaltabb munkáskép kialakításához, segítsek a tárgykörben további kutatások elindulásához, s talán a vizsgált közösségek jobb önmegismeréséhez s becsüléséhez. Mindehhez azonban feltétlenül hozzá kell tennem, ezen célkitűzések csakis a múltra

vetítve valósulhattak meg. A jelen munkásságának vizsgálata, a ma is létező kolóniák jövőképét is megmutató társadalomrajz már egy egészen más kutatást igényel.

## X. Bibliográfia

1. *Az 1952-53. évi népesedéspolitikai program Magyarországon.* Demográfiai tájékoztató füzetek 11. Budapest, 1992, Központi Statisztikai Hivatal.
2. Á. B.: A bányász üdvözlés kérdéséhez. *Bányászati és Kohászati Lapok.* 1894., 186.p.
3. Ábrahám Árpád – Kertesi Gábor: A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei Magyarországon 1990 és 1995 között. *Közgazdasági Szemle,* 43. 1996. 7-8.
4. Alpári Gyula: Egy számlálóbiztos feljegyzéseiből. *Huszedik Század,* 1911. I. kötet, 229-234.p.
5. Ambrus Péter: *A Dzsumbuj. Egy telep élete.* Szeged, 2000, LAZI.
6. Andics Erzsébet: *Munkásosztály és nemzet.* Ötödik kiadás. Budapest, 1949, Szikra.
7. Andrassew Iván – Pál János: *Prolilét-ra.* Budapest, 1988, Kozmosz Könyvek.
8. Andrassew Iván – Pál János: *Prolitológia.* Budapest, 1990, Holnap Kiadó.
9. Angeli Imre: *A Péti Nitrogénművek 50 éves története 1930-1980.* [kézirat].
10. An két a földmunkásság és az ipari munkásság találkozásáról – 1936. [első közlés: 1936] in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888-1945.* Budapest, 1974, Kossuth Könyvkiadó, 292-296.p.
11. Assion, Peter: Arbeiterforschung. in Brednich, Rolf Wilhelm (Hrsg.): *Grundriß der Volkskunde.* Berlin, 1988, Reimer.
12. Asztalos-Morell Ildikó: A nemek közötti egyenlőtlenségek az államszocializmus időszakában. Tézisek a feminista megközelítéshez. *Szociológiai Szemle,* 1997 / 3. sz., 33-65.p.
13. B. Gy.: Az ipari munkásság 1942-ben. [első közlés: 1943] in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888-1945.* Budapest, 1974, Kossuth Könyvkiadó, 376.p.
14. Babbie, Earl: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata.* Budapest, 1995, Balassi Kiadó.
15. Baji Etelka: A városi ipari munkásság öltözködése a dualizmus időszakában. *Történeti Múzeum Közlemények,* 1985-86., 44-51.p.
16. Balla László: *A rudabányai bányászok társadalmának kialakulása. Bulénerek Rudabányán.* Rudabánya, 1983, Érc- és Ásványbányászati Múzeum.
17. Balogh Sándor: Diósgyőr-Vasgyár lakótelepe I-VI. *Észak-Magyarország,* XLIX. évf. 1993. november 2., 9., 11., 23., 30., december 7.
18. Bán Imre: Szénbányászok in Rézler Gyula (szerk.): *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép.* Közgazdasági Könyvtár XXIV. kötet. Budapest, 1940, Magyar Közgazdasági Társaság, 215-242.p.
19. Bányai Irén, Sz.: *A gázgyári kolónia. Az Óbudai Gázgyár munkás- és tisztviselő telepének történeti és néprajzi elemzése.* Debrecen, 1996, KLTE Folklor és Etnográfia.
20. Bányai Irén, Sz.: Egy sajátos forráspótló: a visszaemlékezés. *Üzemtörténeti Értesítő,* 1988, Budapest, 43-51.p.
21. Barabás Rita: *A munkásdal a magyar munkásmozgalom történetében.* Budapest, 1982, MM Marxista-Leninista Oktatási Főosztály.

22. Barta Györgyi – Enyedi György: *Iparosodás és a falu átalakulása*. Budapest, 1981, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
23. Belényi Gyula – Sz. Varga Lajos: *Munkások Magyarországon 1948-1956*. Budapest, 2000, Napvilág Kiadó.
24. Belényi Gyula: *A sztálini iparosítás emberi ára. Foglalkozási átrétegződés és belső vándorlás Magyarországon. 1948-1956*. Szeged, 1993, JATEPress.
25. Beluszky Pál – Sikos T. Tamás: *Magyarország falutípusai*. Elmélet – Módszer – Gyakorlat 25., Budapest, 1982, Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézet.
26. Beránné Nemes Éva – Román János (szerk.): *Források a borsodi és a miskolci munkásmozgalom történetéhez I. 1869-1944*. Miskolc, 1975-81, MVB.
27. Berend T. Iván (szerk.): *Az Ózdi Kohászati Üzemek története*. Budapest, 1980, ÓKÜ.
28. Berey Katalin: Hogyan épült a Wekerle-telep? *Honismeret*, 1982/5. sz., 46-47.p.
29. Berkovits György: *Világváros határában*. Magyarország felfedezése. Budapest, 1976, Szépirodalmi Könyvkiadó.
30. Biczó Henrietta: Az itt felejtett kolónia. *Népszabadság*, 2001. július 25., 59. évf. 174. sz.
31. Blaskovits János – Illés János: A munkásosztály fogalma. in *Tanulmányok a munkásosztályról*. Budapest, 1973, Kossuth Könyvkiadó, 219-302.p.
32. Bognár József: Az emberi élet minőségi elemei. *Quality of Life. Valóság*, 1972. 9. szám, 1-13.p.
33. Böhm Antal – Pál László: *Bejáró munkások. Műhelytanulmány*. Budapest, 1979, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.
34. Böhm Antal – Pál László: *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma*. Budapest, 1985, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet – Kossuth Könyvkiadó.
35. Braun Róbert: Adatok a vidéki munkásság életéhez. *Husadik Század*, 1909. I. kötet, 513-527.p.
36. Bresztovszky Ede: A magyar ipari munkásság életviszonyai a háború alatt. *Husadik Század*, 1916. 33-46.p.
37. Bud János: Az ipari munkásság életkora. *Magyar Figyelő*, 1913. 436-452.p.
38. Cage, R.A. (ed.): *The Workin Class in Glasgow 1750-1914*. London, 1987, Croom Helm.
39. Calhoun, Craig: *The Question of Class Struggle*. Oxford, 1982, Basil Blackwell.
40. Castel, Robert: *A szociális kérdés alakváltozásai*. A Szociálpolitikai Értesítő könyvtára Budapest, 1998, Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé Kiadó.
41. Czákó Sarolta – Jenei Károly: *A Telefongyár története 1876-1976*. [Budapest], 1976, Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztály – Telefongyár.
42. Cséfalvay Zoltán et alii: Rudabánya 1985. *Forrás*, V. 1987. 5. szám, 66-74.p.
43. Cséfalvay Zoltán et alii: *Visszaszámlálás Rudabányán*. Elmélet – Módszer – Gyakorlat 52. Budapest, 1991, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet.
44. Csiffáry Gergely: Az egercsehi bányászok életkörülményei 1907-1946. *Archívum* 9., 1979, Eger, 123-147.p.
45. Csiffáry Gergely: *Kérdőív a bányaművelés, a bányász munkásmozgalom, a bányászéletmód és a bányász kultúra hagyományainak gyűjtéséhez*. Miskolc, 1978, Herman Ottó Múzeum.
46. Csontos Györgyi – Vass Tibor: *Ózdi munkáskolóniák*. Pomáz, 2001, Kráter.

47. Dankánics Mária: Különböző korú munkások tudati képe a 2. világháborúról. *Szociológia*, 1976. 3-4. szám, 495-501.p.
48. Daunton, Martin J.: A munkáslakás európai összehasonlításban, 1850-1914. in Gyáni Gábor (szerk.): *Változás és folytonosság. Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról.* Történelmi Figyelő 3. Debrecen, 1992, KLTE, 179-203.p.
49. Daunton, Martin J.: *House and Home in the Victorian City. Working-Class Housing 1850-1914.* London, 1983, Edward Arnold.
50. Dégh Linda: *Útmutató a munkásosztály néprajzi vizsgálatához.* Budapest, 1953, Művelt Nép Könyvkiadó.
51. Déry Attila – Merényi Ferenc: *Magyar építészet 1867-1945.* [Budapest], 2000, Urbino.
52. Dienes Bernadett: *A munka becsülete. A munka értékének és értékelésének összefüggései egy észak-magyarországi bányászkolónián.* Szakdolgozat. Miskolc, 2004, Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék.
53. Dobák Judit: A diósgyőri munkáskolónia. in Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia.* Budapest, 2003, Napvilág Kiadó, 160-170.p.
54. Dobák Judit: Mental maps in the colony of the Diósgyőr metalworks. In. Proceedings of the conference “Economic Structure in Change – Industrial Heritage in danger”, Miskolc, 1999. TICCIH.;
55. Dobák Judit: Munkáséletmód a Diósgyőr-vasgyári kolónián. in *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón.* Szentendre, 2000, Magyar Néprajzi Társaság, 423-444.p.;
56. Dobrossy István et alii: *Pereces-bányatelep története a XIX-XX. században.* Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 9. Miskolc, 2001, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.
57. Dömötör Ákos [közreadja]: *Szovjet tanulmányok a munkáséletmód néprajzi kutatásáról.* Documentatio Ethnographica 6. Budapest, 1979, MTA Néprajzi Kutató Csoport.
58. Dömötör Ákos: A dualizmus-kori magyar munkáséletmód kérdéséhez. *Múzeumi Kurír*, 1975, 17. sz., 18-27.p.
59. Dömötör Tekla: A Salgótarján-környéki bányászközségek néprajzához. *Ethnographia* LXV., 1954, 152-167.p.
60. Dvorszki Csaba: *Szénfalak. Tanulmány a Rudolftelepen élő munkásközösség életmódjának és kollektív identitásának összefüggéséről, változásairól.* Szakdolgozat. Miskolc, 2003, Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék.
61. Ehmer, Josef: *Soziale Traditionen in Zeiten des Wandels. Arbeiter und Handwerker im 19. Jahrhundert.* Frankfurt/Main – New York, 1994, Campus.
62. Eisele Gusztáv (szerk.): *Gömör és Borsod vármegyék bányászati és kohászati monográfiája*, I. kötet. Selmezbánya, 1907, OMBKE Borsod-Gömöri osztálya.
63. Engels, Friedrich: *A munkásosztály helyzete Angliában.* Budapest, 1980, Helikon Könyvkiadó
64. Erdei Ferenc: *A magyar falu.* Budapest, [1940] 1974, Akadémiai Kiadó.
65. Erdei Ferenc: *A magyar társadalom.* Gondolkodó Magyarok. Budapest, 1987, Magvető.
66. *Étrendi szokások a munkás-, alkalmazotti- és paraszti háztartásokban.* Statisztikai Időközi Közlemények 34. kötet. Budapest, 1960, Központi Statisztikai Hivatal.
67. Fábíán Katalin: *A Makoldi család.* Magyarország felfedezése. Budapest, 1977, Szépirodalmi Könyvkiadó.
68. Faggyas István: A 2.sz. házépítő szövetkezet Ózdon. *Lakóhelyünk Ózd*, 3.sz., 1972., 16-28.p.

69. Faggyas István: Az első házépítő szövetkezet Ózdon. *Lakóhelyünk Ózd*, 1.sz., 1970., 39.p.
70. Faller Jenő: *Jó szerencsét! Események, képek a bányászat múltjából*. Budapest, 1975, Műszaki Könyvkiadó.
71. F. Dobosy László: *Ózd és térsége*. Magyarország kistérségei. [s.l.], 2003, Ceba Kiadó. 53-61.p.
72. Féja Géza: *Viharsarok*. Budapest, 1957, Magvető.
73. Ferenczi Imre: A munkáslakás kérdés. [első közlés: 1906] in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888-1945*. Budapest, 1974, Kossuth Könyvkiadó, 101-115.p.
74. Ferge Zsuzsa: *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Budapest, 1970, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
75. Fischer József: A budapesti munkáslakások szociológiája. *Tér és Forma*, 1943. 137-138.p.
76. Fleischl Róbert: *Munkás lakótelepek*. Budapest, 1908, [k.n.].
77. Fleischl Róbert: Munkás lakó-telepek. *Vállalkozók Közölnye*, 1910. december 22.
78. Fleischl Róbert: Munkáslakásokról. *Bányászati és Kohászati Lapok*. 1911., 2. szám, 87-89.p.
79. Földes Béla [Lugossy Béla]: *A socialis kérdésről*. Pest, 1870, [k.n.].
80. Földes Ferenc: *A munkásság kulturális helyzete Magyarországon*. Budapest, 1941, Cserépfalvi Kiadás.
81. Földes György: Az újpesti munkásság életviszonyai az 1930-as években. *Történelmi Szemle*, 1980/2. 309-318.p.
82. Földi Viktória: *Erdőkövesd arisztokratái. Lokalitás a kommunikatív emlékezetben*. Szakdolgozat. Miskolc, 2005, Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék.
83. Fukász György: Az életmód fogalmáról – filozófiai aspektusban. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1977. 5. szám, 517-526.p.
84. Fűrészné Molnár Anikó: A dorogi bányamunkásság lakáshelyzetének alakulása a XX. század első felében. in *Komárom-Esztergom megyei múzeumi közlemények 4*. 1991. 75-83.p.
85. Fűrészné Molnár Anikó: A tatabányai és dorogi bányamunkások életkörülményeinek alakulása a XX. század első felében. in Solymossy László – Somfai Balázs (szerk.): *Város – mezőváros – városiasodás. A Dunántúl településtörténete. IX*. Veszprém, 1992, 199-207.p.
86. Fűrészné Molnár Anikó: Bányáslakások Tatabányán. in *A Tatabányai Múzeum ipari skanzen kiállításainak vezetője*. Tatabánya, 1999, [k.n.], 24-29.p.
87. Fűrészné Molnár Anikó: Lakáshelyzet, otthonkultúra az ipartelepeken. in Somorjai József (szerk.): *Tatabánya 45 éve város*. Tudományos füzetek 7., Tata, 1992, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, 87-98.p.
88. Gázsó Ferenc – Pataki Ferenc – Várhegyi György: *Diákéletmód Budapesten*. Budapest, 1971, Gondolat.
89. Géber Antal: Az utolsó évek munkásmozgalmi Magyarországon. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1909., 466-479.p.
90. Gelléri Mór: *Ötven év a magyar ipar történetéből, 1842-1892. Az Országos Iparegyesület működése*. Budapest, 1892, Pesti Kvny.
91. Gelléri Mór: *Szociális napikérdések (1. Munka nélkül, 2. Munkás-érdekképviselet, 3. Munkás-jóléti intézmények)*. Budapest, 1903, Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság.

92. Gelléri Péter: *A vándorló munkások*. Pszichológia a gyakorlatban 32. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó.
93. Gellériné Lázár Márta (szerk.): *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, 1990, Akadémiai Kiadó, 60-116.p.
94. Gerber Frigyes: A munkás jóléti intézményekről [1.]. *Bányászati és Kohászati Lapok*. 1898. 7. szám, 107-113.p.
95. Gerber Frigyes: A munkás jóléti intézményekről [2.]. *Bányászati és Kohászati Lapok*. 1898. 8. szám, 131-136.p.
96. Gergely András: Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 1971, XIV., 406-441.p.
97. Gergely Ernő – Jakab Sándor: *A szénbányászok munka- és életkörülményei 1945-1948*. Budapest, 1988, Bányaiipari Dolgozók Szakszervezete – Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete.
98. Gergely Katalin: A Százados úti kislakásos telep és lakói (1910-1985). *Honismeret*, 1987/6. sz. 30-33.p.
99. Gompers, Samuel: A budapesti malterhordónó és munkatársai. *Huszedik Század*, 1909. II. kötet, 284-290.p.
100. Gondos Ernő (szerk.): *A valóság vonzásában*. Budapest, 1963, Szépirodalmi Könyvkiadó.
101. Gömörly Árpád (szerk.): *Emlékkönyv Dobsina bányaváros alapításának 600 éves évfordulójára*. Putnok, 1927, Tapody Árpád Könyvnyomdája.
102. Gunst Péter: A parasztság jövedelmi viszonyai in *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 1., MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1987, 37-89.p.
103. Gutman, H.G.: *Work, Cultura Society in Industrializing America*. New York, 1977, Vintage.
104. Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998, Osiris Kiadó.
105. Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten (1870-1940)*. Budapest, 1999, Új Mandátum Könyvkiadó, 96-109.p. (A munkásság politikai terei c. fejezet), 169-214.p. (Közösségi magántér – A budapesti munkáslakás a 19-20. században c. fejezet).
106. Gyáni Gábor: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest, 1992, Magvető.
107. Gyáni Gábor: Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. *Történelmi Szemle*, 1999. XLI. évfolyam, 1-2. szám, [s.p.].
108. Gyáni Gábor: Közösség és munkásradikalizmus. *Valóság*, 1984/7. 80-90.p.
109. Gyáni Gábor: Lakáshelyzet és otthonkultúra a munkásság körében a századfordulón. *Századok*, 1990, 124. sz., 355-382.p.
110. [Halász Manó]: *A munkás-lakóházak kérdésében*. [h.n.], 1897, [k.n.].
111. Hadobás Pál: *Ormosbánya. Epizódok egy bányatelep múltjából*. Edelényi Füzetek 21. Edelény, 2000, [k.n.].
112. Hála József – Landgraf Ildikó: *Magyarországi bányamondák*. Rudabánya, 2001, Érc- és Ásványbányászati Múzeum.
113. Halmos Ferenc: *Illő alázattal*. Magyarország felfedezése. Budapest, 1978, Szépirodalmi Könyvkiadó.
114. Halmos Ferenc – Szilágyi Ákos: Tizenháromház. *Kritika*, 1975/3., 11-12.p.

115. Hanák Katalin: Vázlatok a mai falusi munkásságról. *Szociológia*, 1978. 3. szám, 361-377.p.
116. Hankiss Elemér – Manchin Győző: Szempontok az élet „minőségének” szociológiai vizsgálatához. *Valóság*, 1976. 6. szám, 20-34.p.
117. Hantó Zsuzsa.: Az ipari munkásság életmódjának interdiszciplináris kutatása Pécs vonzáskörzetében. in Pálné Kovács Iлона – Rechitzer János (szerk.): *Az agglomeráció-kutatás módszertani kérdései*. Pécs, 1979, MTA Dunántúli Tudományos Intézet, 279-283.p.
118. Hegedűs András: A falusi család gazdasági funkciójában bekövetkező változások és következményeik. in Lócsei Pál: *A család és a házasság a mai magyar társadalomban*. Budapest, 1971, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
119. Hegedűs András – Márkus Mária: *Ember, munka, közösség*. Budapest, 1966, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
120. Henry, Stuart Denis: *The Hidden Economy: The Context and Control of Borderline Crime*. Oxford, 1978, Martin Robertson.
121. Hesslein József: A köztisztviselő-probléma V. *Nyugat*, 1917. 18. szám, [s.p.].
122. High, Steven: *Industrial Sunset. The Making of North America's Rust Belt, 1969-1984*. Toronto, 2003, University of Toronto Press.
123. Hobsbawm, Eric: A munkásosztály szertartásainak átalakulása. in Gyáni Gábor (szerk.): *Változás és folytonosság. Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról*. Történelmi Figyelő 3. Debrecen, 1992, KLTE, 137-156.p.
124. Hoggart, Richard: *Művelődés, gondolkodás, szokások. (Az angol munkásosztály — belülről)*. Budapest, 1975, Gondolat.
125. Hollós József: *Ötven esztendő. A Szerszámgépipari Művek Kőbányai Gyárának története*. Budapest, 1968, [k.n.].
126. Hopkins, Eric: *The rise and decline of the English working classes 1918-1990*. New York, 1991, St. Martin's Press.
127. Horváth Sándor: A Késdobáló és a jampecek. Szubkultúrák Sztálinvárosban. *Korall*. 2000/1. 119-136.p.
128. Horváth Sándor: *Életforma és mentális térképek Sztálinvárosban*. <http://www.mek.iif.hu>
129. Horváth Sándor: Falusiból városi, parasztból városiak. A parasztság életmódváltozása Sztálinvárosban. in *Mozgó Világ*. 2000/6. 30-40.p.
130. Horváth Sándor: Mentális térképek Sztálinvárosban. in Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 2000, Osiris, 450-478.p.
131. Howard, Ebenezer: Az angol kertváros. *Urbanisztika*, 1979., 88-101.p.
132. Hrabál László: Emlékezés az első magyar Néprádióra. *Rádiótechnika*, 1992/1.
133. Huller Gyula (szerk.): *Szöveggyűjtemény az üzemtörténet tanulmányozásához*. Honismereti útmutató szakkörvezetők számára. Budapest, 1980, NPI.
134. Huszár Tibor: *Gondolatok a munkaerkölcsről*. Budapest, 1983, Magvető Kiadó.
135. Incze Miklós – Szili Ferenc – Andrassy Antal: *Az üzemtörténetírás kérdései*. (A Somogy megyei Levéltári Napok '81 »Közművelődés-munkásművelődés« programjában elhangzott előadások.) Kaposvár, 1983, [k.n.].
136. Interjú egy bányásszal. *Déli Hírlap*. 1997. szeptember 9., 7.p.
137. Izsó István: *A 90 éves Miskolci Bányakapitányság a bányászati szakigazgatás évezredes története tükrében*. Miskolc, 2001, Miskolci Bányakapitányság.

138. Jahoda, Marie – Lazarsfeld, Paul F. – Zeisel, Hans: *Marienthal*. Budapest, [első közlés: 1933] 1999, Új Mandátum Könyvkiadó és Max Weber Alapítvány.
139. Jankó János: *Torda, Aranyosság, Toroczko magyar (székely) népe*. Budapest, 1893, Magyar Földrajzi Társaság.
140. Janky Béla: A cigány nők helyzete. in Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999*. Budapest, 1999, Társi – Szociális és Családügyi Minisztérium, 217-238. p.
141. Jenei Károly – Szilágyi Gábor – Várkonyi György: *Az Orion Rádió és Villamossági Vállalat története, 1913-1963*. Budapest, 1963, Révai.
142. Jenei Károly: *A Nitrokémia Ipartelep története 1921-1948*. [Füzfőgyártelep], 1976, Nitrokémia Ipartelep.
143. Jobbágyi Gábor: Abortusz és jog. in Gresz Miklós (szerk.): *Együtt az életért, fenntartások nélkül*. Budapest, 1990, Magzatvédő Társaság.
144. Jókai Mór: *Fekete gyémántok*. [első közlés: 1870] II. kötet. Budapest, 1964, Akadémiai Kiadó.
145. Jordáky Lajos: Téglagyári munkások. *Korunk*, 1939-40. 654-657.p.
146. József Attila: A város peremén. [első közlés: 1936] in József Attila: *Versek, műfordítások, széppróza*. Budapest, 1977, Szépirodalmi Könyvkiadó.
147. Juhász Ágnes: *Munkahelyi stressz, munkahelyi egészségfejlesztés*. Budapest, 2002, BME – Ergonómia és Pszichológia Tanszék.
148. Kacsenyák Ferenc: *Lakásviszonyaink alakulása 1920-tól napjainkig*. Budapest, 1959, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
149. Kádár Iván: *A munkásosztály helyzete a Horthy-rendszer idején. (Adalékok)*. Budapest, 1956, Szikra.
150. Kállai Ernő – Törzsök Erika (szerk.): *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2000*. Budapest, 2000, Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda.
151. Kamarás Ferenc: Terhességmegszakítások Magyarországon. in Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest, 1999, Társi – Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkársága, 190-216.p.
152. Kamarás István: *A munkások és az olvasás*. Budapest, 1969, Népművelési Propaganda Iroda.
153. Kapsza Miklós: *Dunaújváros. Az ötvenes évek épületei*. Dunaújváros, 1997, TKM Kis-könyvtár 558.
154. Kaschuba Wolfgang: *Lebenswelt und Kultur der unterbürgerlichen Schichten im 19. und 20. Jahrhundert*. München, 1990, Oldenburg Verlag.
155. Kassák Lajos: *Egy ember élete*. 3. kiadás. Budapest, 1966, Magvető.
156. Katona Imre – Maróthy János – Szatmári Antal (szerk.): *A parasztdaltól a munkásdalig*. Budapest, 1968, Akadémiai Könyvkiadó.
157. Kemény István: A magyar munkásosztály rétegződése [1972]. in Kemény István: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest, 1990, VITA, 7-20.p.
158. Kemény István: A magyarországi roma (cigány) népességről. in Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigánység társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Tanítók kis-könyvtára 9. Budapest, 1998, BTF – IFA – MKM, 159-174.p.
159. Kemény István: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, 1976, MTA Szociológiai Kutatóintézete.

160. Kemény István: Futószalag a Motorkerékpárgyárban. in Kemény István: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején.* Budapest, 1990, VITA, 29-73.p.
161. Kende János – Sipos Péter: Ipari munkásság és asszimiláció Magyarországon 1870-1910. *Történeti Szemle XXVI.*, 1983, 238-254.p.
162. Kende János: Adalékok a magyarországi nagyipari munkásság nemzetiségi összetételének alakulásához a századelőn. in *Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig.* Győr, 1985, Magyar Történelmi Társulat – MSzMP Győr-Sopron megyei Bizottsága, 37-44.p.
163. Kenézi Lajos: Gyermekekfajzók. *Munkások Ujsága*, 1848. június 11., 15. szám, 171-173.p.
164. Kirk, John: *Twentieth-Century Writing and the British Working Class.* Cardiff, 2003, University of Wales Press.
165. Kiss Imre: *A munkásdalos kultúra fejlődése Makón, 1921-1939.* Makó, 1982, Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.
166. Kiss László – Kiszely Gyula – Vajda Pál: *Magyarország ipari műemlékei.* Budapest, 1981, Országos Műszaki Múzeum.
167. Kiszely Gyula: *A Diósgyőri Magyar Állami Vas- és Acélgár története 1867-1945.* Miskolc, 1997, BAZ Megyei Levéltár – Montan-Press Kft.
168. Kocka, Jürgen unter Mitarbeit von Elisabeth Müller-Luckner: *Arbeiter und Bürger im 19. Jahrhundert. Varianten ihres Verhältnisses im europäischen Vergleich.* München, 1986, R. Oldenbourg.
169. Konrád Ödön (szerk.): *Bányászatunk 30 éve. 1945-1975.* Budapest, 1977, Műszaki Könyvkiadó.
170. Koo, Hagen: *Korean Workers. The Culture and Politics of Class Formation.* 2002, Cornell University Press.
171. Kóródi József: *A borsodi iparvidék.* Budapest, 1959, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
172. Kováts György: A diósgyőri-vasgyári munkások élete a felszabadulásig In *Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai VII.*, Miskolc, 1976, 31-49. p.
173. Körmöczy Katalin: A fővárosi lakáshelyzet és a „Wekerle” állami munkáslak telep (1908-1945). I. rész. 1980, *Folia Historica*, 8. sz., 123-167.p.; II. rész. 1981, *Folia Historica*, 9. sz., 191-248.p.
174. Kővágó László: „Szíveskedjék bizalmasan kezelni!” *Munkások a Horthy-rendszerben.* Budapest, 1961, Kossuth Könyvkiadó.
175. Krcs Gyula (szerk.): *A Rimamurányi-Salgótarjáni vasmű-rt. bánya és gyári munkás személyzete egészségügyi viszonyainak ismertetése.* [h.n.], 1896, [k.n.].
176. Kretovics József: A munkások kérdéséhez. *Arany Trombita*, 1869. június 5., 21. szám, 162-163.p.
177. Kulcsár Kálmán: *A mai magyar társadalom.* Budapest, 1980, Kossuth Könyvkiadó.
178. Kunszabó Ferenc: A nógrádi iparmedence. in Kunszabó Ferenc: *Parázson pirítani.* Budapest, 1970, Magvető Kiadó, 15-37.p.
179. Lackó Miklós: A magyar ipari munkásság összetételének alakulásáról (1930-1949). *Századok* 92., 1958, 699-731.p.
180. Lackó Miklós: A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban (1867-1944). in *Tanulmányok a munkásosztályról.* Budapest, 1973, Kossuth Könyvkiadó, 9-55.p.
181. Lackó Miklós: Gépgyári munkások az 1930-as években. *Századok*, 1989/1-2. 3-41.p.
182. Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867-1949.* Budapest, 1961, Kossuth Könyvkiadó.

183. Ladányi János: Községekben élő munkások. *Szociológia*, 1977, 1. szám, 28-41.p.
184. Lafargue, Paul: Az istenhit okai. in *Válogatott írások*. Budapest, 1971, Kossuth Könyvkiadó, 214.p.
185. Lándor Béla: Kormány, kamarák, szakszervezetek. *Új Hang*, 1939., 48-58.p.
186. Láng Lajos: *Magyarország gazdasági statisztikája*. 2. kötet. Budapest, 1887.
187. László Gyula: Küszködők. in *Munkások*. Budapest, 1944, Magyar Élet Kiadása.
188. László Gyula: *Wekerle állami munkástelep monográfiája*. Budapest, 1926, Hangya Házi-nyomda.
189. Léderer Emma: *Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon*. Budapest, 1952, Közoktatásügyi Kiadóvállalat.
190. Lehoczky Alfréd: *A borsodi szénbányászat története, 1900-1914*. Miskolc, 1967. Borsodi és Ózvidéki Szénbányászati Tröszt Ig.
191. Linkon, Sherry Lee – Russo, John: *Steeltown USA. Work and Memory in Youngstown*. 2002, University Press of Kansas.
192. Litván György: Bevezetés. in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888-1945*. Budapest, 1974, Kossuth Könyvkiadó, 5-14.p.
193. Losonczi Ágnes: *Az életmód az időben a tárgyokban és az értékekben*. Budapest, 1977, Gondolat.
194. Major Máté: A budapesti munkáslakások szociológiája. *Tér és Forma*, 1943. 123-125.p.
195. Malone, Bill C.: *Don't Get Above Your Raisin'. Country Music and the Southern Working Class*. Urbana, 2002, University of Illinois Press.
196. Markefka, Manfred (Hrsg.): *Soziologie der Arbeitswelt Neuwied*. Darmstadt, 1976, Luchterhand.
197. Márkus István: *Az ismeretlen főszereplő*. Budapest, 1991, 85-287.p.
198. Márkus István: Az utóparasztság arcképehez. *Szociológia*, 1973. 1. szám, 56-57.p.
199. Marsh, P. – Rosser, E. – Harré, R.: *The rules of disorder*. London, 1978, Routledge.
200. Marx Károly – Engels Frigyes: *A kommunista kiáltvány*. 3. kiadás. Budapest, 1949, Szikra.
201. Marx Károly: *A tőke*. 1. kötet. Budapest, 1955, Szikra.
202. Medick, Hans – Sabean, David Warren: *Emotionen und materielle Interessen in Familie und Verwandtschaft*. Göttingen, 1984, Vandenhoeck & Ruprecht.
203. Meggyesi János (vál.): *Vasszínű égbolt alatt. Városshociográfiák 1945 előtt. 1932-1943*. Budapest, 1961, Magvető Könyvkiadó.
204. Méhely Kálmán: *A munkáskérdés lényege*. Budapest, 1916. [k.n.].
205. Mészáros Borbála: A munkásság kutatása az osztrák és a német néprajzban. Rövid kutatástörténeti szemle. *Ethnographia*, CIX. (1998) 2. sz., 659-673.p.
206. Mialkovszky Mária, S.: Adalékok az otthonkultúra-kutatás kérdéséhez az Allt-féle hagyatékek kapcsán. *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1979-80*, Budapest, 43-121.p.
207. Mialkovszky Mária: Egy budapesti szervezett szakmunkás lakása a századelőn. *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1975-76*, Budapest, 54-94.p.
208. Miller, S. M.: The New Working Class. in *Blue Collard World*. N.J., 1964, Engelwood Cliffs, 81-85.p.

209. Mitterauer, Michael: *Grundtypen alteuropäischer Sozialformen. Haus u. Gemeinde in vorindustriellen Gesellschaften*. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1979, Frommann-Holzboog.
210. Mocsár Gábor: *Égő arany*. Magyarország felfedezése 1. Budapest, 1970, Szépirodalmi Könyvkiadó.
211. Moldova György: *Akit a mozdony füstje megcsapott*. Budapest, 1978, Szépirodalmi Könyvkiadó.
212. Moldova György: *Tisztelet Komlónak*. Budapest, 1971, Szépirodalmi Könyvkiadó.
213. Molnár Erik [Pálfi István]: A munkárisztokrácia Magyarországon. [első közlés: 1933] in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888-1945*. Budapest, 1974, Kossuth Könyvkiadó, 260-271.p.
214. Molnár Erik [Szentmiklóssy Lajos]: A magyar munkásság osztályszerkezetének változásai a kapitalizmus általános válságában. [első közlés: 1935] in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888-1945*. Budapest, 1974, Kossuth Könyvkiadó, 272-281.p.
215. Molnár Pál: A Nógrád megyei bányamunkásság kialakulásának, harcának és életmódjának néhány kérdése a XIX. században. in *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve III.*, Salgótarján, 1977, 211-237.p.
216. Molnár Pál: Adatok a nógrádi bányamunkásság létszámának, összetételének változásairól, helyzetéről, harcáról és életmódjáról 1900 és 1919 között. in *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IV.*, Salgótarján, 1978, 27-57.p.
217. Móricz Miklós: A magyar középosztály. *Nyugat*, 1913. 9. szám, [s.p.].
218. Móricz Zsigmond: *Jószerecsét*. Budapest, 1962, Magyar Helikon, 65.p.
219. Mráz Gusztáv: *A dobsinai német nyelvjárás*. Budapest, 1909, MTA.
220. [A munkabér megrövidítésének módszerei.] *Munkások Ujságja*, 1868. május 25.
221. [A munkások jövedelméről.] *Hon*, 1871. május 14.
222. *A munkás-alkalmazotti és paraszti háztartások ruházati kiadásai*. Hivatalos használatra. Budapest, 1959, Központi Statisztikai Hivatal.
223. *Munkás-, alkalmazotti és parasztszaládók jövedelme és fogyasztása 1957-ben*. Statisztikai Időközi Közlemények 22. kötet. Budapest, 1959, Központi Statisztikai Hivatal.
224. Munkások levele. *Munkások Ujsága*, 1848. október 24., 8. szám, 34-35.p.
225. *Műemlékvédelem*. 43. évf. 1999/4. szám.
226. *Művészet*, Kilencedik évfolyam, 1910. Második szám, 79-96.p.
227. Nagy Dezső: *A magyar munkásdal és munkásfolklor szakirodalma*. Budapest, 1962, [k.n.].
228. Nagy Dezső: *Az életmódkutatás helyzete és feladatai Budapesten*. Budapest, 1971, Budapesti Helytörténeti Kézikönyve.
229. Nagy Dezső: *Magyar munkásfolklor*. Budapest, 1987, Gondolat.
230. Nagy Dezső: Munkásfolklor. in *Magyar Néprajz V. Folklor I., Magyar népköltészet*. Budapest, 1988. Akadémiai Kiadó, 749-772.p.
231. Nagy Dezső: *Munkáshagyományok*. Történelemszakköri füzetek 13. Budapest, 1980, Tankönyvkiadó.
232. Nagy Dezső (szerk.): *A környezet állapotának és alakító tényezőinek bemutatása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*. Miskolc, 1999, Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Önkormányzat Hivatala – Ökológiai Intézet a Fenntartható Fejlődésért Alapítvány.
233. Nagy Gergely: *Kertvárosunk, a Wekerle*. Budapest, 1994, F. Szelényi Ház Művészeti és Kiadói Bt.

234. Nagy Sándor: *Diós Pál mesés álma és valósulása: a Diósgyőri Vasgyár üzemóriásai és lakótelepe. Pályamunka.* Miskolc, 1979, [k.n.].
235. Nemcsik Pál (szerk.): *Borsodnádasi munkáséletrajzok.* Borsodnádasi Helytörténeti Gyűjtemény, 1974, Borsodnádasi Helytörténeti Gyűjtemény.
236. Nemcsik Pál: A borsodnádasi kétlaki munkásság életmódjának változása. *Foglalkozások és életmódok.* Miskolc, 1976, Herman Ottó Múzeum, 49-62.p.
237. Nemcsik Pál: *Adatok a borsodnádasi munkásság betelepüléséhez, munkamegosztásához, migrációjához (1864-1909).* Miskolc, 1981, Borsodi Levéltári Évkönyv. 149-173.p.
238. Nemcsik Pál: *Magyar munkásdalok.* Budapest, 1977, Tankönyvkiadó.
239. Nemcsik Pál: Ózd környéki ipari munkásság a mezőgazdaságban. *Foglalkozások és életmódok.* Miskolc, 1976, Herman Ottó Múzeum, 63-83.p.
240. Nemes Gusztáv: *Egy Borsod-Abauj-Zemplén megyei falu a rendszerváltás után – avagy – Van-e esélye a mezőgazdasági kisvállalkozásnak? Szakdolgozat.* Budapest, 1995, ELTE Szociológia Intézet.
241. *Népszámlálás 2001.* [5. kötet, Vallás, felekezet.] Budapest, 2002, Központi Statisztikai Hivatal.
242. Niederhauser Emil: A munkásosztály kialakulása Európában. in *Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig.* Győr, 1985, Magyar Történelmi Társulat – MSZMP Győr-Sopron megyei Bizottsága, 11-21.p.
243. [A női munka.] *Munkás Heti-Krónika,* 1874. február 14.
244. Oczvirk Nándor: A munkásnők nevelése. *Bányászati és Kohászati Lapok.* 1907., 2. kötet, 243-247.p.
245. Olajos Csaba: *A Diósgyőr-vasgyári kolónia.* Miskolc, 1998, BAZ Megyei Levéltár.
246. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból.* Ötödik kötet. Pest, 1871, (XXI. Vasipar és földművelés Toroczkón; XXII: Toroczkó nevelésügye és népélete; XXIII. Toroczkói népviselet és népünnepélyek) 208-230.p.
247. Pacsuné Fodor Sára: *Kulturális élet a két világháború között Várpalotán.* Várpalota, 1996, Várpalotai Polgármesteri Hivatal – Humán Közszolgáltató Iroda.
248. Pál István: *A vaspálya túlsó oldalán. A MÁV Miskolci Járműjavító Üzem története, 1859-1975.* Miskolc, 1975, MÁV Miskolci Járműjavító Üzem.
249. Paládi-Kovács Attila: Az ipari munkásság néprajzi kutatása Magyarországon és Európában. in Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia.* Budapest, 2003, Napvilág Kiadó, 26-35.p.
250. Paládi-Kovács Attila: Az ipari munkásság. in *Magyar Néprajz VIII., Társadalom.* Budapest, 2000. Akadémiai Kiadó, 239-308.p.
251. Paládi-Kovács Attila: Régi bányászélet Gömörben. in *Ethnographia,* XCVI (1985) 2-3. sz., 297-323. p
252. Pálincás József: *Munkásdalok.* [Budapest], 1976, Tankönyvkiadó.
253. Pálincás József: *A Donkanyartól a Dunakanyarig. Antifasiszta dalgyűjtemény.* A Magyar Tudományos Akadémia Munkásdal Bizottság kiadványai. Budapest, 1965, F[ővárosi] Ny.
254. Palóczi Antal: A kispesti munkáslakóház-telep. *Művészet,* Hetedik évfolyam, 1908. Hatodik szám, 373-377.p.
255. Perrot, Michelle: Az ipari fegyelem három korszaka a XIX. századi Franciaországban in Gyáni Gábor (szerk.): *Változás és folytonosság. Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról.* Történelmi Figyelő 3. Debrecen, 1992, KLTE, 81-102.p.

256. Peterdi Vera [Sallayné]: A MÁVAG kolóniái (1869-1985). in Bencze Géza (szerk.): *Tanulmányok a MÁVAG történetéből*. Budapest, 1989, 209-233.p.
257. Peterdi Vera: Az Allt család háztartási eszközei. *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1979-80*, Budapest, 151-195.p.
258. Pethő László: A rendszerváltás óta folyó munkáskutatások néhány eredményéről. in Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia*. Budapest, 2003, Napvilág Kiadó, 195-202.p.
259. Pilch Jenő: *Horthy Miklós*. Budapest, 1928, Athenaeum.
260. Pittroff Kálmán: *Munkás jóléti intézmények*. Diósgyőr-Gyártelep, 1906, [k.n.], 1-111.p.
261. Podányi Tibor: *A nagyüzemű bányászat 100 éve Rudabányán*. Rudabánya, 1980, ÉÁMF.
262. Podányi Tibor: A rudabányai bányászat történetének néhány emléke. *Bányászati és Kohászati Lapok*, XII. 1975., 845-852.p.
263. Podányi Tibor: Rudabánya bányásznemzetségei. *Bányászati és Kohászati Lapok*, III. 1974., 208-211.p.
264. Pólya József: A munkás-lakások tárgyában. *Arany Trombita*, 1869. október 30., 42. szám, 320.p.
265. Pongrácz Tiborné: A család és a munka szerepe a nők életében. in Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999*. Budapest, 1999, Társi – Szociális és Családügyi Minisztérium, 30-45.p.
266. Práger Márton: *A munkás-fürdőről*. [h.n.], 1929, [k.n.].
267. Rác József: Semmittevés. Lakótelep és szegénynegyed-mentalitás. *Szociológiai Szemle*. 1996 / 2. 81-93.p.
268. Ravasz Éva: Tatabánya munkáskolóniáinak kialakítása a századfordulón. *Új Forrás*, 1982., 5. szám, 38-39.p.
269. Redfield, Robert – Singer, Milton: The Cultural Role of Cities. *Economic Development & Cultural Change*, 1954. 3. 53-73.p.
270. Rejtő Sándor: Jelentés az 1887. évben foganatosított gyárvizsgálatokról. [első közlés: 1888] in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888-1945*. Budapest, 1974, Kossuth Könyvkiadó, 34-56.p.
271. Réti R. László: A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története. 1881-1919. Budapest, 1977, Akadémia Kiadó.
272. Réti R. László: Egy tőkés nagyvállalat munkáspolitikája (1881-1944). in *Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig*. Győr, 1985, Magyar Történelmi Társulat – MSzMP Győr-Sopron megyei Bizottsága, 79-84.p.
273. Rézler Gyula: A magyar gyári munkásság in Rézler Gyula (szerk.): *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép*. Közgazdasági Könyvtár XXIV. kötet. Budapest, 1940, Magyar Közgazdasági Társaság, 7-47.p.
274. Rézler Gyula: A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867-1914. [első közlés: 1938] in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888-1945*. Budapest, 1974, Kossuth Könyvkiadó.
275. Rézler Gyula: *A munkásosztály felemelkedése és az életforma átalakulása Európában*. Budapest, 1945, Faust Könyvkiadó Vállalat.
276. Rézler Gyula: *Egy magyar textilgyár munkástársadalma*. Pécs, 1943, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt.
277. Rézler Gyula: Munkásszociográfiák a két világháború között. *Szociológiai Szemle*, 1994. 1. szám, 155-160.p.

278. R. Nagy József (szerk.): *Családi album. Vizuális antropológiai szöveggyűjtemény I.*, Miskolc, 2000, Miskolci Egyetemi Kiadó.
279. Rostás Ilona – Reitzer Béla: *Ezer munkás a szabad idejéről*. Budapest, 1940, Athenaeum Nyomda és Kiadó Rt.
280. Rupp Kálmán: Társadalmi mobilitás és településszerkezet. *Szociológia*, 1973. 1. szám, 38.p.
281. Rühle, Otto: *Kultur und Sittengeschichte des Proletariats*. Frankfurt am Main, [első közlés 1930] 1970, Lahn-Gießen.
282. Sándor Vilmos: *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867-1900*. Budapest, 1954, Szikra.
283. Scharl Mária: *A sashalmi állami lakótelep szociográfiája* [sic!]. Budapest, 1941, Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem – doktori értekezés.
284. Schiller, Friedrich: Levelek az ember esztétikai neveléséről. in *Válogatott esztétikai írások*. Budapest, 1960, Helikon.
285. Schubert Zsigmond: Hogyan élnek a budapesti asztalosmunkások? *Szocializmus*, 1911/12., 29-34.p.
286. Sewell, William H. jr.: *Work and Revolution in France. The Language of Labor from the Old Regime to 1848*. Cambridge, 1980, Cambridge University Press.
287. Shorter, Edward – Tilly, Charles: *Strikes in France 1830-1968*. Cambridge, 1974, Cambridge University Press.
288. Sik Endre: A kgst-piachely a mai Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, XLIV. évf., 1997. április, 322-338.p.
289. Simoncsics László: Típuszuperek és a második magyar néprádió. *Rádiótechnika Évkönyve*, 2001, 44-46.p.
290. Sipos Péter: Az ipari munkásság összetétele, helyzetének, életmódjának egyes vonásai és szervezettsége Magyarországon (1919-1938). in *Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig*. Győr, 1985, Magyar Történelmi Társulat – MSzMP Győr-Sopron megyei Bizottsága, 45-60.p.
291. Somogyi Manó: Az Óbudai Hajógyár munkásainak helyzete. in Somogyi Manó: *Szociálpolitikai tanulmányok*. Budapest, 1900, [k.n.], 71-115.p.
292. Somogyi Manó: Gyárfelügyelet és munkásviszonyok hazánkban. in Somogyi Manó: *Szociálpolitikai tanulmányok*. Budapest, 1900, [k.n.], 81-105.p.
293. Soós Imre: Rudabánya története 1880-ig. in Pantó Endre – Pantó Gábor – Podányi Tibor – Moser Károly (szerk.): *Rudabánya ércbányászata*. Budapest, 1957, OMBKE, 7-47.p.
294. Stearns, Peter Nathaniel: *Paths to Authority. The Middle Class and the Industrial Labor Force in France. 1820–48*. Urbana, 1978.
295. Stewart, Michael Sinclair: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest, 1993, T-Twins Kiadó.
296. Sz.: Az ózdi munkásfürdő. *Bányászati és Kohászati Lapok*. 1904., 2. kötet, 611.p.
297. Szabó Ervin: *Az ipari munkásság hullámzása. A munkahely és foglalkozás változása a magyar iparban*. Budapest, 1913, Politzer Könyvkiadó.
298. Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Budapest, [1938], Cserépfalvi Kiadása.
299. Szakáll Sándor: A rudabányai evangélikus templom oltára. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV-XXVI.*, Miskolc, 1988.
300. Szalontai József: *Az Ózdi Kohászati Üzemek munkásmozgalmának története*. Ózdi honismereti közlemények 11. Ózd, 1988, Kun Béla Művelődési Központ.

301. Szántó Ferenc: Lakások, bérek, árak. Életviszonyok az 1920-as években egy iparvidéken. *História*, 1983. V. évfolyam 1. szám, 24-25.p.
302. Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó.
303. Szirmai Viktória: „Csinált” városok. Gyorsuló idő sorozat. Budapest, 1988, Magvető Kiadó.
304. Szvircsek Ferenc: A bányászat hatása a terület gazdasági és társadalmi szerkezetére. in Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok. II. Újkori történelem és népi társadalom*. Eger, 1989, 201-219.p.
305. Szvircsek Ferenc: Az üvegyári munkások életviszonyainak és politikai mozgalmainak alakulása Nógrád megyében. in *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve III.*, Salgótarján, 1977, 5-25.p.
306. Szvircsek Ferenc: Kolonizálás, mint a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. munkáspolitikájának része. in Somorjai József (szerk.): *Tatabánya 45 éve város*. Tudományos füzetek 7., Tata, 1992, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, 99-105.p.
307. Szvircsek Ferenc: Tények, adatok, összefüggések a nógrádi szénbányászat gazdasági és társadalmi hatásáról. Salgótarján, *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XI.*, 1985, 61-96.p.
308. T. Szerémi Borbála (szerk.): *Magyarországi munkásdalok*. Budapest, 1955, Magyar Munkásmozgalmi Intézet – Zeneműkiadó.
309. Tacitus, Publius Cornelius: Germania. in *Tacitus összes művei*. Szeged, 1998, Szukits Könyvkiadó.
310. Talve, Ilmar: The ethnological study of workers in Finland. *Ethnologica Fennica*. 1984., Vol. 13., 16-30.p.
311. *Táncsics Mihály válogatott írásai*. (Geréb László válogatása). Budapest, 1957, Táncsics Könyvkiadó.
312. Táncsics Mihály: Hatalmas Magyarország. *Arany Trombita*, 1869. április 17., 14. szám, 106.p.
313. Táncsics Mihály: *Vasárnapi egyesület, vagy segítsünk egymáson*. Pest, 1848, Müller.
314. Tarka élet. *Arany Trombita*, 1869. szeptember 18., 36. szám, 288.p.
315. Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Budapest, 1981, Gondolat.
316. Tausz Anikó: Adalékok a magyar ipari munkásság helyzetéhez 1919 és 1929 között. *Történelmi Szemle*, 1976, 4. szám, 631-659.p.
317. Thompson, Edward P.: *The Making of the English Working Class*. London, 1963, Harmondsworth.
318. Tóth Eszter Zsófia: A Csepel Vas- és Fémművek munkástanácsainak története (1956-1957). *Múltunk*, 1999. 4. szám, 163-198.p.
319. Tóth Eszter Zsófia: A magyarországi élmunkás- és sztahanovista kitüntetés. (Társszerzők: Horváth Sándor, Majtényi György.) *Turul*, 1997. 2. szám, 29-42.p.
320. Tóth Eszter Zsófia: Egy kitüntetés befogadástörténete. Egy állami díjas női szocialista brigád képe a sajtóban és a tagok emlékezetében. in Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia*. Budapest, 2003, Napvilág Kiadó, 126-142.p.
321. Tóth Eszter Zsófia: Parasztlányokból munkásasszonyok. in Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszi múlt és jelen az ezredfordulón*. Szentendre, 2000, 405-422.p.

322. Tóth Eszter Zsófia: Változó identitások munkásnők élettörténeti elbeszéléseiben. in Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv X. – 2002. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 2002, 1956-os Intézet. 36–51.p.
323. Tóth Imre: Az alkalmazott higiéné a bányászat és kohászatnál. *Bányászati és Kohászati Lapok*. 1907., 2. kötet, 617-627.p.
324. Tóth Pál: A borsodi gyáripárban dolgozók lakásviszonyai. *Szociológia*, 1974. 1. szám, 33-48.p.
325. Turner, Royce: *Coal Was Our Life*. Sheffield, 2000, Sheffield Hallam University Press.
326. Utasi Ágnes: *Családok és életstílusok*. Budapest, 1989, MSZMP KB Társadalomtudományi Kutatóintézete.
327. A városi hatósághoz. *Arany Trombita*, 1869. november 6., 41. szám, 316.p.
328. Vajda Lajos: *Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok. Gazdaság-, társadalom- és munkásmozgalomtörténet a XVIII. század második felétől 1918-ig*. Bukarest, 1981, Politikai Könyvkiadó.
329. Vajda Mihály: Munkásháztartások Magyarországon és külföldön. *Szociálpolitikai Szemle*, 1912., 317-318.p.
330. Vajkai Rózsai: *A Lenke-úti barakktelep Budapesten*. Budapest, 1927.
331. Valuch Tibor: *A lódentől a miniszoknyáig – fejezetek a XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténetéből*. Budapest, 2004, 1956-os Intézet – Corvina Kiadó.
332. Vass Tibor: Az ózdi acélgyári munkásság életviszonyai a XX. század első felében. in *Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai VII.*, Miskolc, 1976, 9-31.p.
333. Vass Tibor: *Jelbeszéd az ózdi finomhengerműben*. Borsodi kismonográfiák 5. Miskolc, 1977, Herman Ottó Múzeum.
334. Veláczi Orsolya: *A XX. századi bányászok élet- és munkakörülményei a nógrádi szénmedencében*. Szakdolgozat. Miskolc, 2001, Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék.
335. Veres Sándor: Munkásszálló – kérdőjelekkel. *Valóság*, 1979., 4. szám, 66-79.p.
336. Viktor Gyula: *Bulénerek Rudabányán*, Rudabánya, 1981. [kézirat].
337. Viktor Gyula: Május elsejék Rudabányán. *Szülőföldünk Borsod-Abaúj-Zemplén*, 1983/7., 186-188.p.
338. Viktor Gyula: *Negyven éve történt... Rudabányai visszaemlékezések 1944-45-ről*. Érc- és Ásványbányászati Múzeumi Füzetek 14., Rudabánya, 1984, Érc- és Ásványbányászati Múzeum.
339. Viktor Gyula: A rudabányai Érc- és Ásványbányászati Múzeum kiállításai. *Bányászati és Kohászati Lapok – Bányászat*. 1989, 2. szám, 116.p.
340. Vonsik Ilona: Egy munkásdinasztia élete a XIX-XX. században. in *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IX.*, Salgótarján, 1983, 141-165.p.
341. Wallraff, Günter: *Legalul*. Budapest, [1987], Magvető.
342. Wardhaugh, Ronald: *Szociolingvisztika*. Budapest, 1995, Osiris-Századvég.
343. Weiner Tibor – Valentiny Károly – Visontai Miklós: *Sztálinváros, Miskolc, Tatabánya. Városépítésünk fejlődése*. Budapest, 1959, Műszaki Könyvkiadó.
344. Weltner Jakab: A gyári munkásokról. [első közlés: 1901] in Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888-1945*. Budapest, 1974, Kossuth Könyvkiadó, 97-100.p.

345. Whyte, William Foote: *Utcasarki társadalom. Egy olasz szegénynegyed társadalomszerkezete*. Budapest, [első közlés: 1943] 1999, Új Mandátum Könyvkiadó és Max Weber Alapítvány.
346. Willis, Paul *Learning to Labour*. Farnborough, 1977, Saxon House.
347. Zentay Dezső: Háztartási statisztika. *Szocializmus*, 1931. 69-78.p.
348. „Zúgjon dalunk, miként a fergeteg” *Munkásdal feldolgozások*. Hanglemez. [Budapest], [é.n.], Hungaroton.

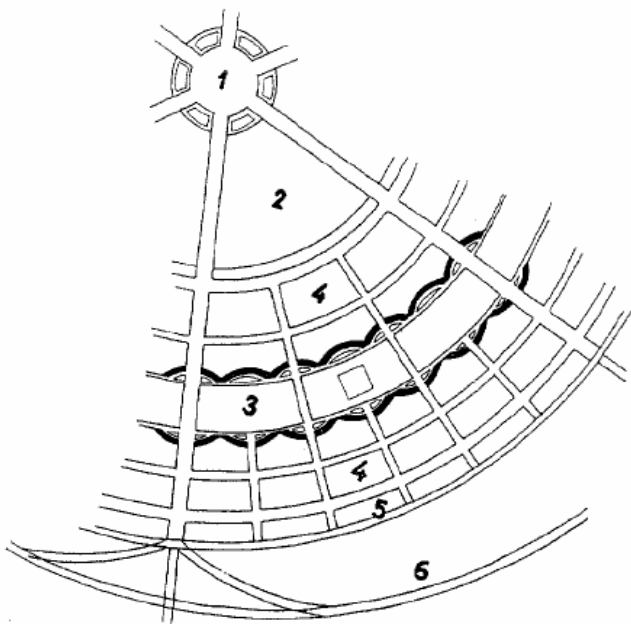
## **XI. Fűggelék**

## XI. Függelék

### 1. függelék

Ebenezer Howard kertvárosa önálló település, saját mezőgazdasági területekkel és iparral, minimálisra csökkentve a nagy távolságú közlekedést, szállítást. A város méretét korlátozza, a városok határára helyezett körvasúttal próbál a növekedésnek gátat szabni és a vasúton kívüli zöldterületeket a beépítéstől megvédeni. A koncentrikus kialakítású város súlyvonalában vannak a hétköznapon használatos közfunkciók (és nem a központban), hogy rövid gyaloglással mindenki számára elérhetőek legyenek.

Az első megépült kertváros, bár már itt sem valósult meg az önálló rendszer, prototípus-



sá vált, amelytől az elkövetkezendő évtizedek lakótelep építkezései egyre inkább eltávolodnak, de a 80-as évek újra fölfedezi. A termelő funkciók elhagyása a szállítási-közlekedési igény növekedéséhez vezetett, az alvóvárosként működő lakónegyedek és települések növekedése gyorsan túllépte a Howard által optimálisnak tartott méretet.

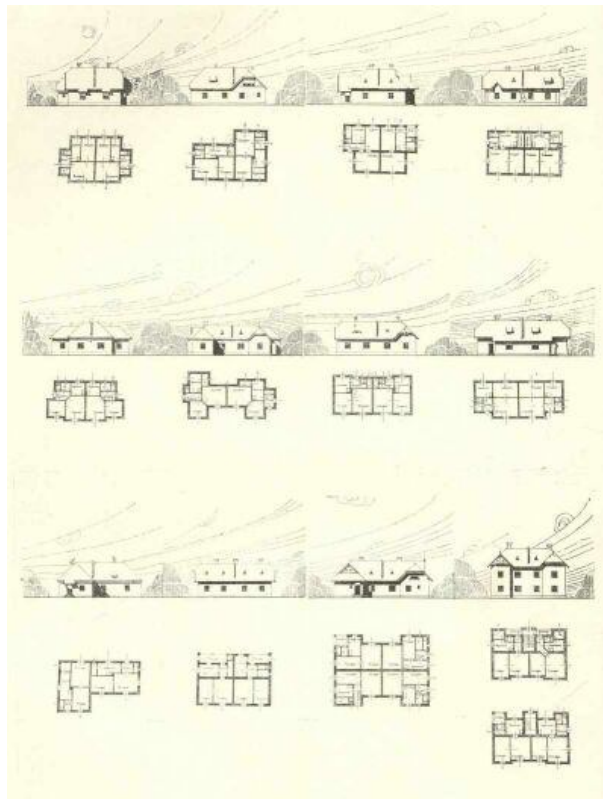
E. Howard kertvárosának részlete:

1. közigazgatási központ,
2. központi park,
3. parksáv, kereskedelmi és oktatási létesítmények,
4. lakóterületek,
5. ipari üzemek,
6. vasútvonal

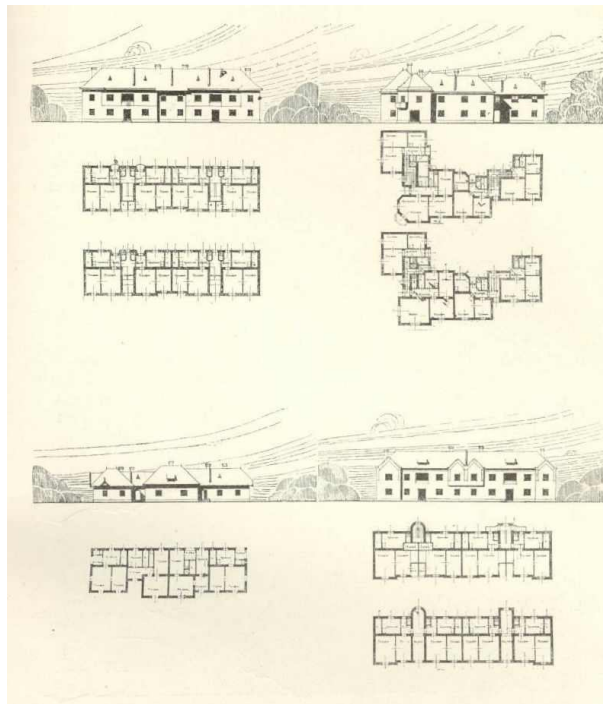
1. ábra

## 2. függelék

A kispesti munkáslakás-telep pályázata a ház-típusokra kitűzött első díj nyertese  
Fleischl Róbert műve (*Művészet*, Nyolcadik évfolyam, 1909. Első szám, 37.p.)

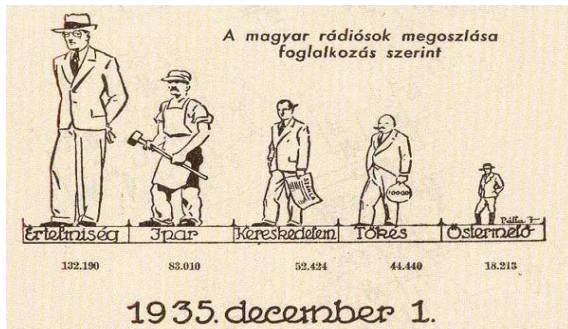


2. ábra



3. ábra

### 3. függelék SZABADIDŐ – RÁDIÓHALLGATÁS



4. ábra. A magyar rádiók megoszlása foglalkozás szerint, 1935-ben. *Antenna*, 1935/12., 11.p.



7. ábra. Egy 1953-as, a kulákok elleni harcról szóló diafilmen a pozitív szereplők „Rákosi-néprádiót” hallgatnak. (N.N.: *Adáz ellenségünk a kulák. (Harcban az új életért.)* Budapest, 1953, Honvédelmi Minisztérium Politikai Főcsoportfőnöksége.)



5. ábra. „Horthy-néprádió” plakátja 1940-ből.



8. ábra. Kistormási parasztok polgárius öltözetben rádiót hallgatnak. (N.N.: *Hogyan él a kistormási „Dózsa” Termelőszövetkezet parasztsága.* Budapest, 1951, Népművelési Minisztérium.)



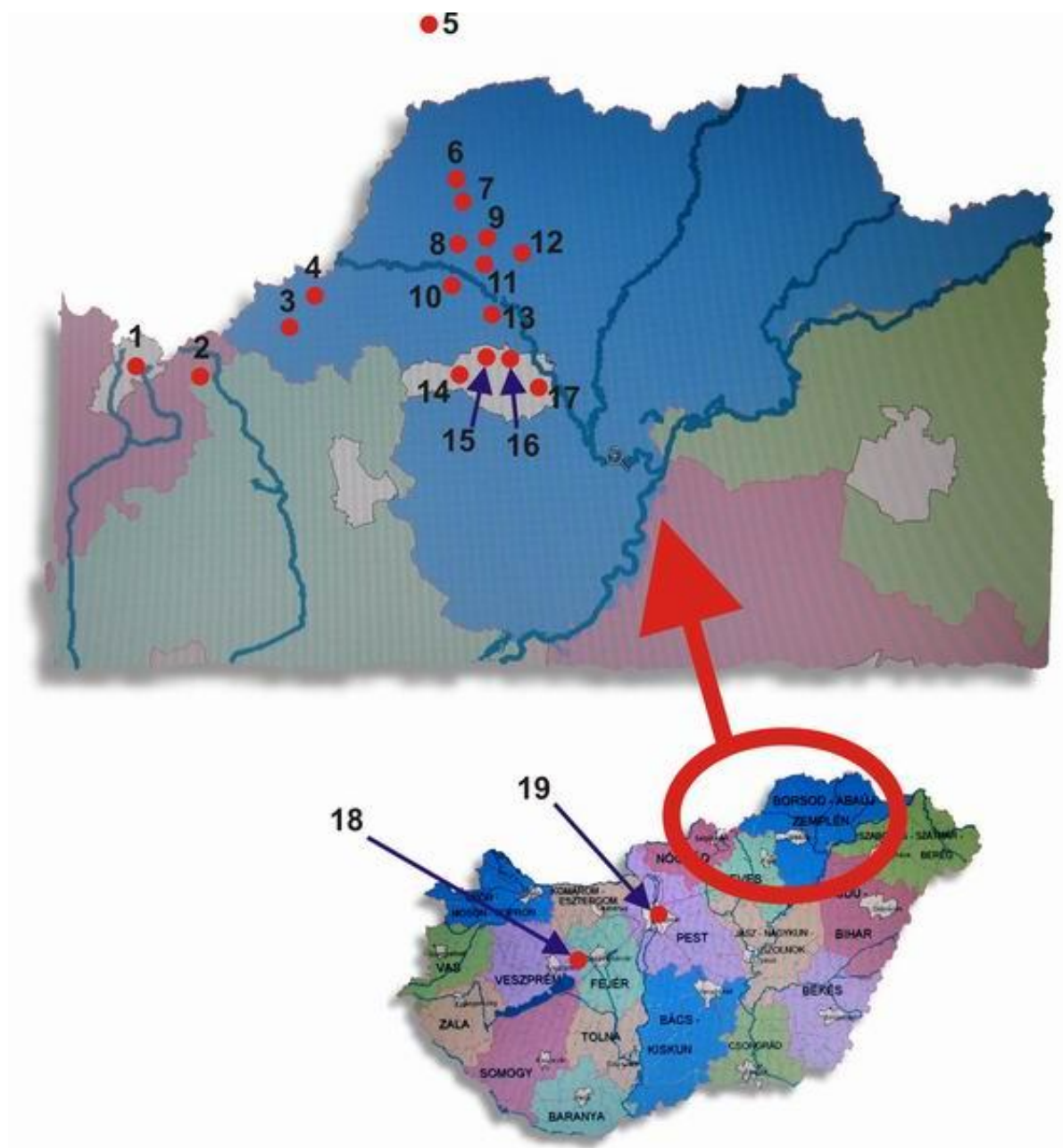
6. ábra. „Rákosi-néprádió” plakátja 1950-ből.



9. ábra. Bábolnai parasztok polgárius öltözetben rádiót hallgatnak. (Aba István: *Bábolna.* Budapest, 1955, Magyar Diafilmgyártó Vállalat.)

#### 4/A. függelék

### ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGI MUNKÁSKOLÓNIAK – ELHELYEZKEDÉS



10. ábra. A kutatásban szereplő és a fontosabb hivatkozott kolóniák elhelyezkedése.

- |                        |                                  |
|------------------------|----------------------------------|
| 1. Salgótarján         | 10. Hebolyabánya (Kazincbarcika) |
| 2. Istenmezeje         | 11. Alberttelep                  |
| 3. Borsodnásasd        | 12. Edelény                      |
| 4. Ózd                 | 13. Sajószentpéter               |
| 5. Dobsina (Szlovákia) | 14. Diósgyőr-Vasgyár (Miskolc)   |
| 6. Rudabánya           | 15. Pereces (Miskolc)            |
| 7. Ormosbánya          | 16. Lyukóbánya (Miskolc)         |
| 8. Kurityán            | 17. MÁV-telep (Miskolc)          |
| 9. Rudolftelep         | 18. Pécs                         |

## 19. Wekerle-telep (Budapest)

4/B. függelék  
ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGI MUNKÁSKOLÓNIAK – FOTOGRÁFIÁK

**Borsodnádasd**



11. ábra. Lakóépületek a kolóniában.

**Herbolyabánya**



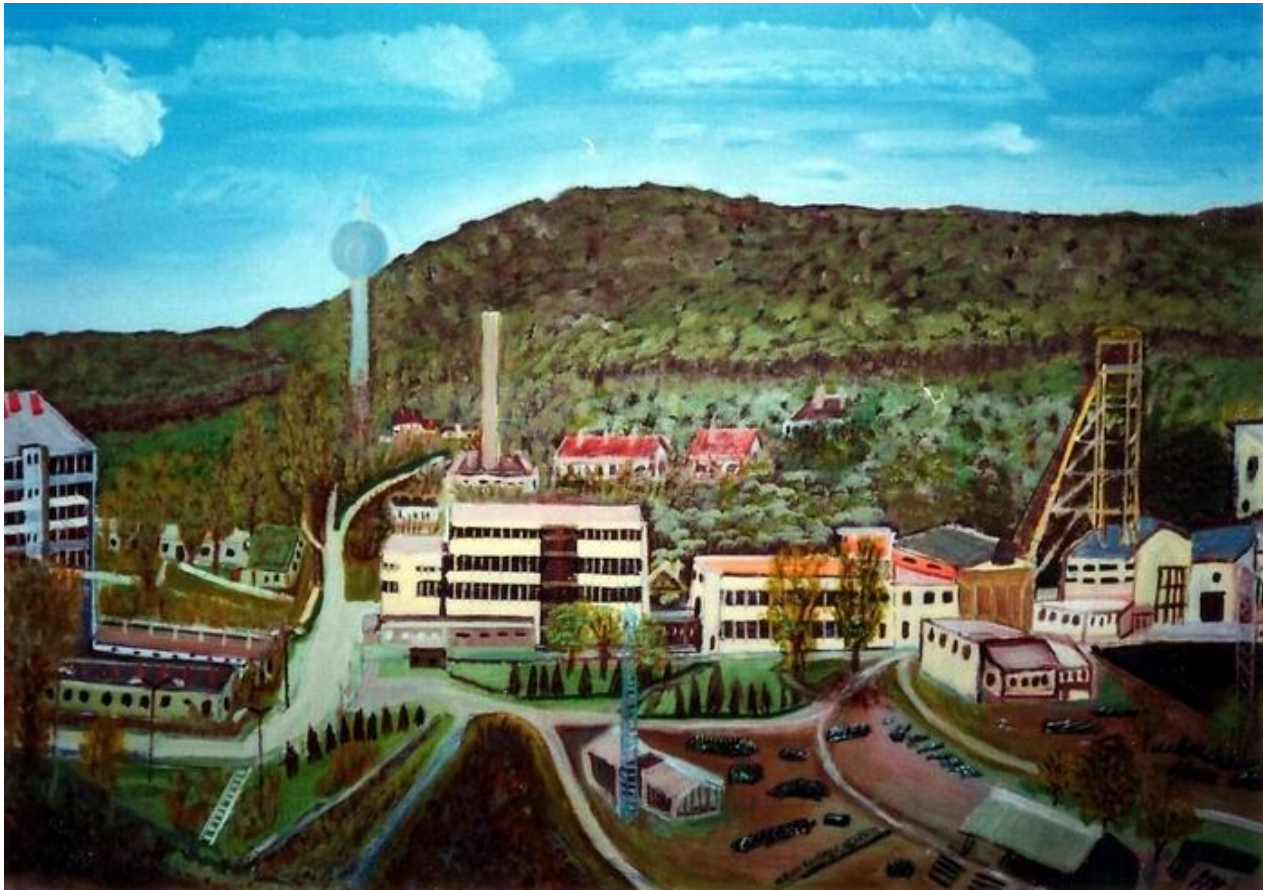
12. ábra. Többlakásos munkásház a herbolyabányai (ma Kazincbarcika része) kolóniában.



13. ábra. Munkásház Herbolyabányán.



## Lyukóbánya



14. ábra. Takács István nyugdíjas bányász *Lyukóbánya* című festménye.



15. ábra. Részlet a lyukóbányai munkástelepből.



16. ábra. Az elhagyatott, üres és kifosztott munkásszálló Lyukóbányán.

## Pereces



17. ábra. A perecesi régi kolónia egyik emeletes épülete, amelyet ma teljes egészében cigányok laknak.



18. ábra. Többszattatú, szakképzett munkásoknak épített kolóniaházak.



20. ábra. Igazgatósági épület, Pereces.



19. ábra. Kétosztatú munkásház Percesen.



21. ábra. Emeletes házsor a perecesi kolóniában.



## Alberttelep



22. ábra. Alberttelep (ma Szuhakálló része) régi kolóniájának munkáslakóháza.



23. ábra. Tisztviselő lakóháza az alberttelepi kolóniában.



25. ábra. Az 1900-as években épült munkáslakóház Alberttelepen.

24. ábra. Alberttelep új munkástelepének egy lakóháza, amely az 1980-as években a régi barakkok helyére épült.





## Kurityán



26. ábra. Munkáslakóházak a kurityáni kolóniában.



27. ábra. Tisztviselőház a kurityáni telepen.



29. ábra. Telepi iskola Kurityánban.



28. ábra. A régi telepi bolt épülete ma temetkezési vállalatnak ad helyet.



30. ábra. Egyszobás munkáslakóházak a kurityáni kolóniában.

## Ormosbánya



31. ábra. Középső utcai többalakos, egyszobás kolóniaház, Ormosbánya.



32. ábra. A régi kolónia egy utcája.



34. ábra. Tisztviselőház Ormosbányán.



33. ábra. 1950-es években épült kolóniaépület.



35. ábra. Ormosbányai „hatablakos” kolóniaházak.

## Rudabánya



36. ábra. Különböző korú munkáskolóniák Rudabányán.



37. ábra. Buléner lakóház.



39. ábra. XIX. század végén épült tisztviselőház.



38. ábra. Az igazgató lakóháza.



40. ábra. Kolóniautca, háttérben a Magazinnal.



41. ábra. Rudabánya 1950-es években épült munkástelepe a Rákosi-, később Petőfi-telep.



42. ábra. Hátérben a „falú”, előtérben a „telep”.



43. ábra. XIX. századi kolóniaépületek, háttérben a vasércdúsítómű.



44. ábra. Evangélikus buléner templom  
Rudabányán, amely a Lux Károly tervei  
alapján Dobsinán épített templom pontos mása.  
Rudolftelep



45. ábra. Többlakásos munkásház a rudolftelepi kolóniában.



46. ábra. Minden kolóniaépülethez tartoztak  
melléképületek: kamra, árnyékszék, disznóól  
stb.



47. ábra. Kolóniaház vége a padlásfeljáróval.



48. ábra. Többlakásos, lakásonként egyszobás  
munkásház a rudolftelepi kolóniában.



49. ábra. Szakképzett munkásoknak épített ház Rudolftelepen.

## 5. függelék HÉTKÖZNAPOK



50. ábra. A Központi Műhely munkásai az 1960-as években, Rudabánya.



51. ábra. A telepi iskola tanárai és tanulói az 1940-es években, Rudabánya.



**52. ábra. A *Kotrőüzem* munkása az 1960-as években, Rudabánya.**

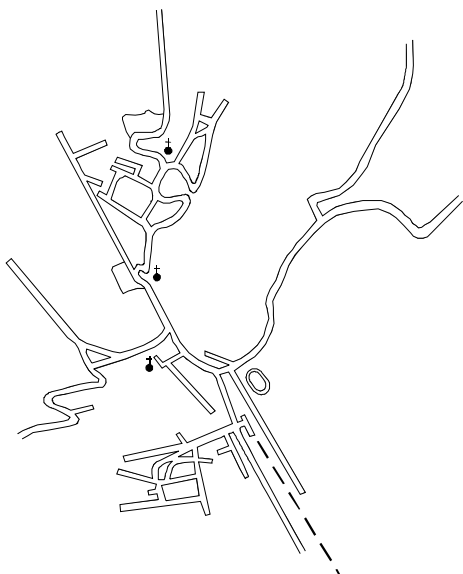


**53. ábra. Május elseji felvonulás Rudabánya főutcáján az 1960-as években.**

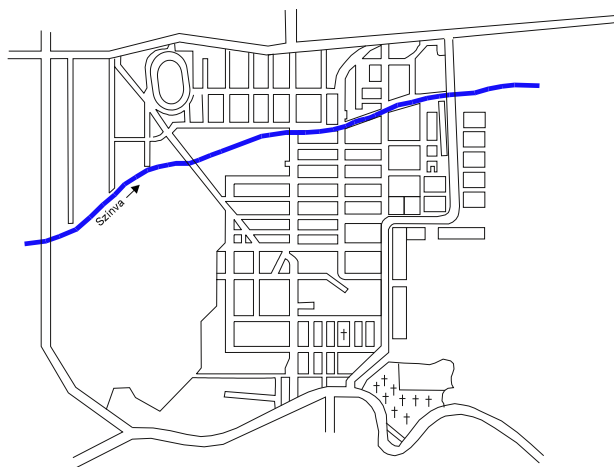


**54. ábra. Borsodi munkás-vadásztársaság az 1960-as években.**

## 6. függelék KOLÓNIAK TÉRSZERKEZETE



55. ábra. Rudabánya.



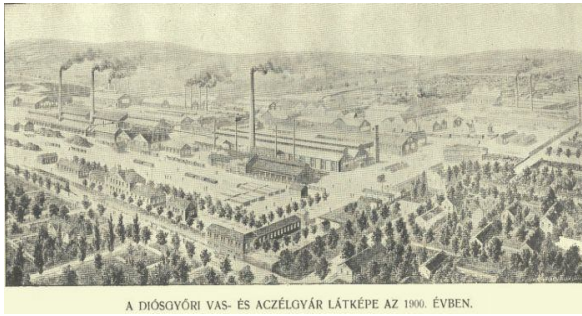
56. ábra. Diósgyőr-Vasgyár.



57. ábra. A rudabányai kolónia képe madártávlatból.

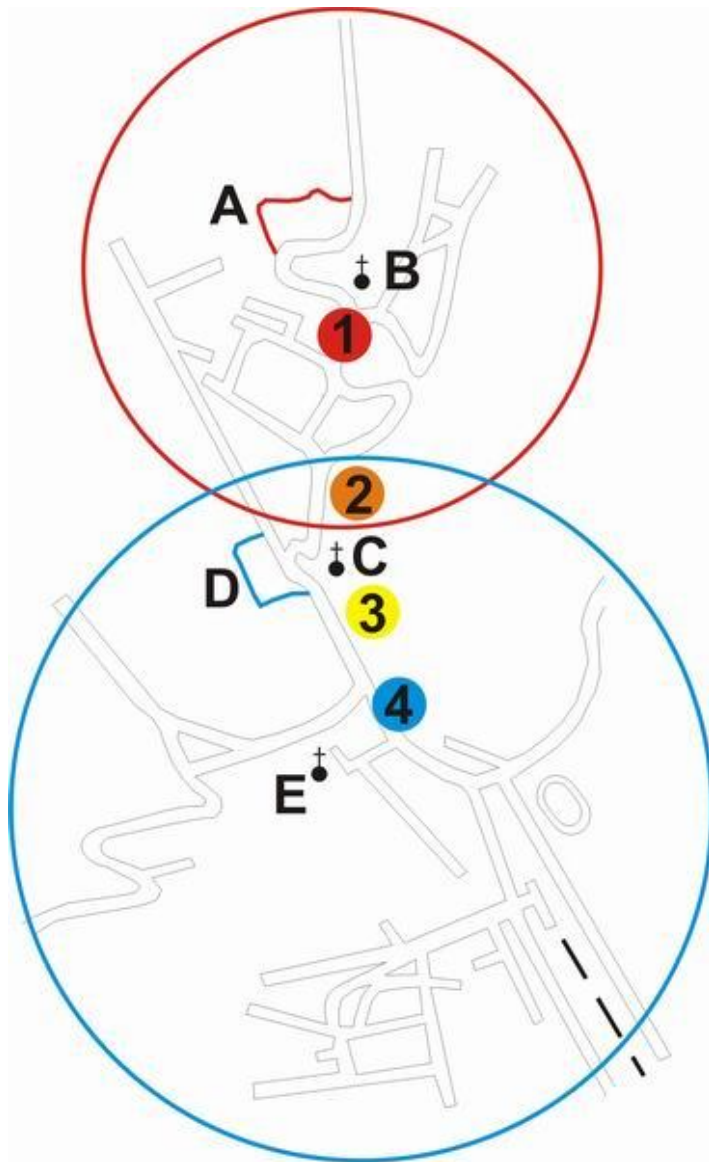
lyek az egyik helyen a közösséggé válást elősegítették, a másik helyen éppen ellenkező hatást fejtenek ki.

A kolóniák is, mint általában a kötött szerkezetű terek, alapvetően két nagy csoportra oszthatók: *szociopetális térre*, amely az embereket közelebb hozza egymáshoz, illetve *szociofugális térre*, amely az embereket eltávolítja egymástól. Ehhez természetesen nagyon fontos hozzátenni azt is, hogy ami az egyik kultúrában összehozó erő, az egy másik kultúrában eltávolító erőként jelenhet meg. Így válhatott a földrajzi viszonyok által kikényszerített halmazfalu-forma az őslakos magyar paraszt lakosságnak szociopetális térré, az ugyanilyen formájú kolóniák a betelepült német bányásziparos rétegeknek szociofugális térré. Azok a mikrokulturális összetevők, ame-



58. ábra. A Diósgyőr-vasgyári kolónia látképe.

A Rudabányára betelepülők között a kétféle térfelfogás meglétére bizonyíték az, hogy míg egy 1942-ben betelepülő, paraszti származású lakos „*izgalmasnak, érdekesnek*” és „*barátságosnak*” találta a kolónia elrendezését, addig ugyanezt egy buléner betelepülő „*cigány rendetlenség*”-ként élte meg. Ugyanilyen kettősség a vasgyári kolónia esetében nem figyelhető meg, az ottani megkérdezettek mindegyike pozitívan nyilatkozott a kolónia térszerkezetéről. Véleményük szerint az épített térben megnyilvánuló rendezettség, átláthatóság elősegítette, majd a későbbiekben elmélyítette a közösség kialakulását, működését.



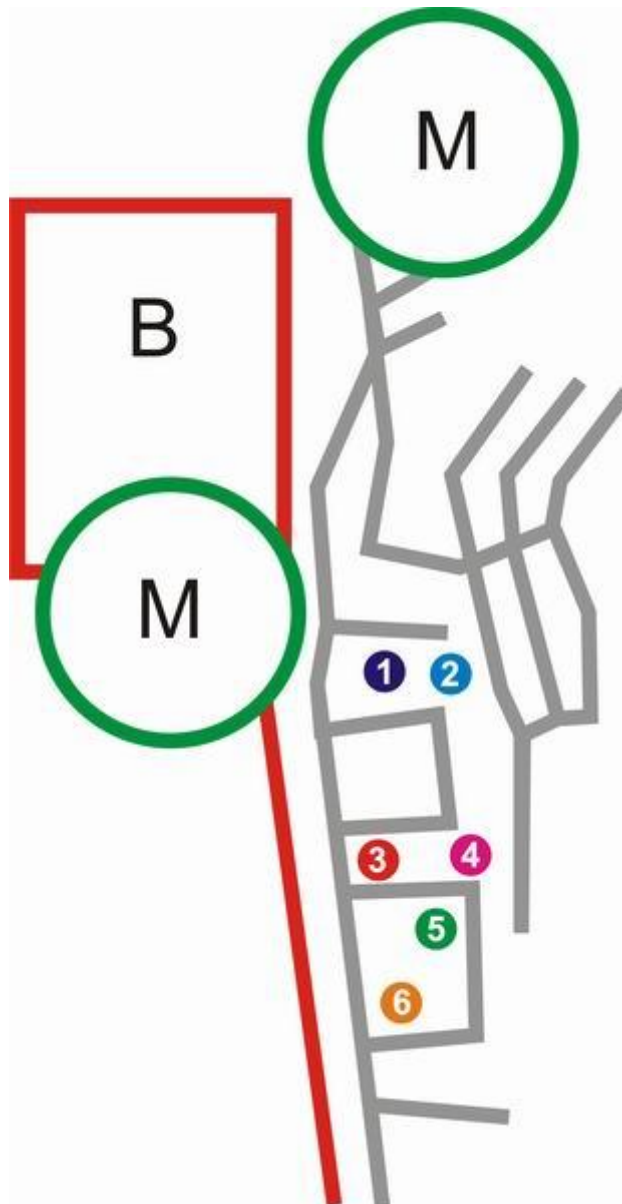
59. ábra. Rudabánya térszerkezete.

A kolónia parasztfalu mellé telepedett, ezért kétközpontú település jött létre. A részkolóniák uniformizált külsejükkel, lakóik életmódjával, társadalmukkal élesen elkülönültek névadó településüktől. Az egykori agrárfalu s a munkáskolóniák mellé újabb, családiházás-jellegű településrészek csatlakoztak, ami kusza településszerkezetet eredményezett. Jellemzi a települést az is, hogy megfelelően kiépített az alapfokú intézményhálózat, amely már kisvárosias hatást kelt.

**KÉK KÖR** A „telep”, több kolónia laza halmaza  
**VÖRÖS KÖR** A „falu”

- A. Református, „falusi” temető
- B. Református templom
- C. Katolikus templom
- D. „Telepi” temető (katolikus, evangélikus, református, illetve a kerítés mellett zsidó sírokkal)
- E. Evangélikus, „buléner” templom

1. A „falu” központja, a ma már funkció nélküli régi piactér
2. A község – a falu és a telep közös – polgármesteri hivatala
3. „Új-fürdő”, buszvégállomás
4. A „telep” s egyben a község központja üzletekkel, iskolával, orvosi rendelővel, postával stb.



60. ábra. Rudolftelep térszerkezete.

Rudolftelep úgynevezett zsákutcás bányászkolónia, lakatlan területen épült. A domborzati viszonyokhoz ugyan alkalmazkodva, de a tervezők igyekeztek egyszerű, könnyen átlátható utcahálózatot létrehozni. Az alapításkor építették ki a település magját képező munkás- és tisztviselő lakásokat, majd ezt követően a szociális épületeket. Ekkor bővült a bányásztelep orvosi rendelővel, művelődési házzal és élelmiszerraktárral. Érdekessége a telepnek, hogy templomot csupán az 1989-es rendszerváltoztatás után kapott. A kolónia térszerkezetét és összképét mind a mai napig meghatározzák a településbe szervesült meddőhányók, illetve a bányászat ipari épületei.

**B** Bányaüzem iparvágányokkal  
**M** Meddőhányó

1. Polgármesteri hivatal
2. Orvosi rendelő
3. Könyvtár
4. Óvoda
5. Posta

6. Iskola

7. függelék  
TÁRGYKULTÚRA



61. ábra. Munkáslakás könyvespolcán álló miniatűr karbidlámpa, melyet az esztergályos tulajdonos inasévei alatt készített.



62. ábra. Nyugdíjas bányász által összeállított, falra függesztett ásványgyűjtemény.



**63. ábra.** Különféle ásványokból és fakéregből készített kompozíció, mely a lakás kiemelten óvott disztárgya.



**64. ábra.** Ipari munkás által készített fonott üveg. A fonat elektromos vezetékek színes szigeteléséből készült.



**65. ábra.** Miniatúr, saját készítésű, „mesterremek” bányáslámpák Alberttelepről.

## 8. függelék NEMZETTUDAT

M. KIR. BELÜGYMINISZTER.

4.491 / 1937  
II.a. szám.

Kaiser Simon

Rudabánya ~~1891~~ 1891 évben született ág.h.ev vallásu  
munkafelügyelő, rudabányai lakos kérésére családi nevét  
" K ö v e s "

névre változtatom át.

E névváltoztatás hatálya József-Mátyás /1919/ és Zoltán-János /1935/

nevü gyermekeire is kiterjed.

Erről a folyamodót annak a közlésével értesitem, hogy a névváltoztatás anyakönyvi feljegyzése felől egyidejűleg intézkedtem.

Budapest, 1937 évi május hó 29- n.

A miniszteri rendeletéből:  
Hing  
miniszteri titkár.

Kaiser Simon  
munkafelügyelő

Rudabánya

M. kir. állami nyomda. Budapest, 1934. — 485.

66. ábra. Kaiser Simon buléner munkavezető névmagyarosítási kérelme.



67. ábra. A buléner származású Dudás Sándor vitézzé avatásának ünnepe 1926. június 20-án. Nevét Dudaskóról magyarosította Dudásra.



68. ábra. Vitézaspiráns, német származású bányamunkások nemzeti viseletnek számító bőgatyában.

## 9. függelék GONDOSKODÁS

8 Az előmeneteli és mulasztási napló folyószáma: .....

**ÉVKÖZI ÉRTESEÍTŐ**  
a mindennapi iskola IV. osztályáról.

Kardosonykor: 1928/1929 19.../19...

Magaviselete . . . . . 1 . . . . .

Szorgalma . . . . . 2 . . . . .

Előmenetele . . . . . 2 . . . . .

Mulasztott . . . . . 12 félnapot . . . . . félnapot.

Nem igazolt . . . . . félnapot . . . . . félnapot.

Jegyzet: .....

*Frolorhangit*  
tanító.

Látta: tanító.

*Kaiser Simon*  
szülő (gyám).

Látta: szülő (gyám).

Húsvétkor: 1928/1929 19.../19...

Magaviselete . . . . . 1 . . . . .

Szorgalma . . . . . 2 . . . . .

Előmenetele . . . . . 2 . . . . .

Mulasztott . . . . . 12 félnapot . . . . . félnapot.

Nem igazolt . . . . . félnapot . . . . . félnapot.

Jegyzet: .....

*Frolorhangit*  
tanító.

Látta: tanító.

*Kaiser Simon*  
szülő (gyám).

Látta: szülő (gyám).

9 **ÉVVEGI ÉRTESEÍTŐ**

*Kaiser József*  
a mindennapi elemi iskola IV. osztályának tanulója az 1928/1929  
iskolai év végén a következő osztályzatot érdemelte:

Magaviselete . . . . . *diszertus*

Szorgalma . . . . . *váltári*

Hit- és erkölcsstan . . . . . *hitinél*

Olvasás . . . . . *jó*

Magyar nyelv { Írás (helyesírás) . . . . . *jó*  
Nyelvtan . . . . . *jó*  
Fogalmazás . . . . . *jó*

Földrajz . . . . . *jó*

Számtan . . . . . *jó*

Gazdaságtan . . . . . *jó*

Rajzolás . . . . . *hitinél*

Kézimunka, kézügyesség . . . . . *jó*

Éneklés . . . . . *jó*

Testgyakorlás . . . . . *jó*

Mulasztott 24 félnapot.

Nem igazolt félnapot.

Ha ezen iskolai év elején még nem tudott magyarul, meg  
tanult-e és mily mértékben?

Kelt *Rudabányán*, 1929. évi június hó 20-án.

*Stacher Károly*  
igazgató-tanító  
(gondnoksági címén)

*Frolorhangit*  
tanító.

(P. H.)

69. ábra. Kolóniában lakó munkásgyermek elemi iskolai értesítője. A pecséten az iskola tulajdonosának, a *Rimamurányi Salgótarjáni Vasmű Rt.* neve olvasható.



70. ábra. A rudabányai kolónia orvosi  
rendelője orvossal és asszisztensekkel.



71. ábra. Boltvezető a kolóniabeli *Élelemtár*  
előtt. Rudabánya.

## **11. függelék**

### **A KUTATÁS SORÁN HASZNÁLT ÉLETÚT-INTERJÚ VEZÉRFONAL**

#### **I. A család általános jellemzése**

- 1. Jelentőséget tulajdonítanak-e a család történetének?*
- 2. Foglalkozott-e ezzel valaki rendszeresen a családban?*
- 3. Gyűjti-e valaki a családi dokumentumokat?*
- 4. Milyen messzire vezet vissza a családfát?*
- 5. Honnan származik a család?*
- 6. Jellemző szakmák, tisztségek*
- 7. Mik voltak a család régi történetében a nevezetesebb fordulópontok, emlékezetre méltó dátumok?*
- 8. Családi hírességek, fekete bárányok*
- 9. Hogyan jellemzi a család egészét?*

#### **II. Szülők**

- 1. Az apai és az anyai ág jellemzése*
- 2. Nagyszülők foglalkozása, társadalmi elhelyezkedése*
- 3. A szülők gyerekkora, iskolázottságuk*
- 4. Pályaválasztásuk, foglalkozásuk*
- 5. Hol, hogyan ismerkedtek meg a szülei, házasságuk jellemzése*
- 6. Lakáskörülményeik, költözéseik*
- 7. Életkörülményeik változásai, esetleges nélkülözéseik, ambíciók*
- 8. Mire voltak büszkék a szülei?*
- 9. Mit tartottak családon belül s kívül a legfőbb értékeknek?*
- 10.Érdeklődésük, kedvteléseik, szabadidejük*
- 11.Milyen társadalmi körökkel érintkeztek?*
- 12.Milyen közösségi szerepeket vállaltak?*

#### **III. Az interjúalany életpályája**

##### **A. Életútjának általános jellemzése**

- 1. Személyes véleménye a család történetéről: példát adó, közömbös, elutasítja?*
- 2. Kapcsolata a családi hagyományokkal*
- 3. Személyes véleménye életútjáról: sikeres, szokványos, balsikerű?*
- 4. Családi értékek elfogadása/elutasítása*
- 5. Ettől eltérő személyes értékrend*
- 6. Helyzete a családban, kapcsolata nagyszülőkkel, szülőkkel, testvérekkel, rokonok*
- 7. Vonzások és taszítások a családon belül, az interjúalany helyzete ebben a kapcsolatban*
- 8. Saját választott köre a családon kívül, ennek változásai (gyermekkor, ifjúkor, felnőttkor)*

##### **B. Gyerekkora**

- 1. Ítélet gyermekora egészéről*
- 2. Meghatározó (esetleg álmokban visszatérő) emlékek - melyikről van fotó?*
- 3. Iskola előtti és iskoláskori események, helyszínek*
- 4. Barátságok, közösségi kapcsolatok*
- 5. Gyerekkori ambíciók, azonosulás, egyéni életút vágya*
- 6. Játékok (társas, egyéni, tárgyakat használó), saját mitológia*

7. *Minták és élmények: kulturálódás, szórakozás, sport*
8. *Az élmények megosztása, aktivitás, szemlélődés*
9. *Gyerekkori kapcsolata a fotóval: aktivitás, emlékek*

### **C. Ifjúkor**

1. *Ítélet fiatalokora egészéről, mettől meddig tartott, boldogság, megpróbáltatások*
2. *Továbbtanulás: ambíciók, lehetőségek, események*
3. *Meghatározó tanárok, egyéniségének, tehetségének megfogalmazódása, személyes*
4. *Azok támogatói*
5. *Kulturális élmények, utazások, nyaralások*
6. *Kapcsolat iskolai és iskolán kívüli csoportokkal*
7. *Fotográfiai fiatalokori élményeiről*
8. *Szakmaválasztás: családi és külső motiváció, jövőkép*

### **D. Katonáság (férfiaknál)**

1. *Összefoglaló emléke a katonaságról, pozitív vagy negatív ítélet*
2. *Sajátos ismeretek szerzése a katonaságnál*
3. *Morális ítéletek változása a katonaidő hatására*
4. *Emberi kapcsolatok, a katonaidő módosította-e a pályáját*
5. *Háború, nagytörténelem*

### **E. Felnőttkor**

1. *Első munkahely, megválasztása, munkahelyi környezet, szociális kapcsolatok megváltozása, kísérlet az összeegyeztetésre*
2. *A munka értelme, tehetsége a munkában és azon kívül, jövőkép változása, érvénye: munkahelyen és azon kívül, hogyan értékeli ma szakmáját*
3. *Családi háttérének és fiatalokori iskolai tapasztalatainak milyen szerepe volt karrierjében*
4. *Munkahelyek története, közös események és élmények*

### **F. Saját családalapítás**

1. *Ifjúkori párválasztásai*
2. *A házastárs családtörténete (az eddigi kérdések szerint)*
3. *Megismerkedésük*
4. *A közös élet elhatározása: elképzelések, célok, értékek*
5. *Lakás, berendezkedés*
6. *Közös élmények, utazások s mindennek fotói*
7. *Gyerekek, saját történetük: nyaralások, iskoláztatás, pályaválasztás, házasságuk stb.*
8. *Milyen élettapasztalatokat és értékeket akart gyermekeire hagyományozni, milyen pályát szánt a gyermekének?*

### **G. Jelenlegi életkörülményei**

1. *Összefoglaló jellemzés*
2. *Történeti és politikai élmények, kis és nagytörténelem*
3. *Kulturálódás, gyűjtemény, baráti kör, időtöltés*
4. *Ambíciók, tervek*
5. *Viszonya a családi és személyes emlékeihez, tárgyak megőrzése*

## **12. függelék**

### **A KUTATÁS SORÁN HASZNÁLT KÉRDŐÍV<sup>871</sup>**

<sup>871</sup> Az OKTK A/248 témaszámú, Dobák Judit által vezetett programja keretein belül került kidolgozásra és felvételre.

**kérdőív**

Munkáséletmód, munkásjövő  
borsodban

**ORSZÁGOS KIEMELÉSŰ TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁSOK  
OKTATÁSI MINISZTERIUM  
MISKOLCI EGYETEM**

**A KÉRDŐÍVET FELVETTE:.....**

**KÉRDEZÉS IDŐPONTJA:.....**

**KÉRDŐÍV SORSZÁMA:.....**

**KÉRDEZÉS HELYE: .....**

Neme  nő  férfi Születési idő: .....

Munkakör, foglalkozás:.....  
*Ha nyugdíjas, nyugdíjba vonulása előtti foglalkozásra kérdezz rá! Írd le részletesen!*

Mióta él jelenlegi lakóhelyén?..... év

Előtte milyen településeken lakott? .....

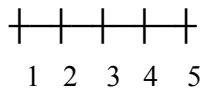
*Csak az 1 évnél tartósabb lakóhelyre kérdezz rá, a legutolsót írd! Írd le és jelöld is!*

- |  |   |
|--|---|
| <input type="checkbox"/> földműves faluban       | <input type="checkbox"/> városi lakótelepen   |
| <input type="checkbox"/> falusi munkáskolóniában | <input type="checkbox"/> városi zöldövezetben |
| <input type="checkbox"/> városi munkáskolóniában | <input type="checkbox"/> egyéb.....           |

Hol született?..... (pontos helymegjelölés: ország, megye, járás) Születési hely alatt nem az egészségügyi intézmény helye, hanem a gyermekkor helyszíne értendő!

- |  |   |
|--|---|
| <input type="checkbox"/> földműves faluban       | <input type="checkbox"/> városi lakótelepen   |
| <input type="checkbox"/> falusi munkáskolóniában | <input type="checkbox"/> városi zöldövezetben |
| <input type="checkbox"/> városi munkáskolóniában | <input type="checkbox"/> .....                |

Születése okán mennyire érzi magát másnak, mint közvetlen környezete (közvetlen környezet: akikkel együtt él, szomszédok, az utca)? 1: olyan, mint a többiek → 5: nagyon más



Vallása

- |  |   |
|--|---|
| <input type="checkbox"/> római katolikus | <input type="checkbox"/> ortodox                                    |
| <input type="checkbox"/> református      | <input type="checkbox"/> nem vallásos                               |
| <input type="checkbox"/> evangélikus     | <input type="checkbox"/> kiségyház tagja (Hit, Jehova, Krisna stb.) |
| <input type="checkbox"/> görög katolikus | <input type="checkbox"/> egyéb (zsidó, muzulmán stb.)               |
|  | .....   |

Az alábbi kijelentések közül melyik illik leginkább Önre?

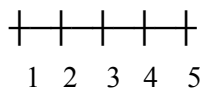
- vallásos vagyok, az egyház tanítását követem
- vallásos vagyok a magam módján
- nem tudom megmondani, vallásos vagyok-e vagy sem
- nem vagyok vallásos
- nem kívánok válaszolni

Iskolai végzettsége?

- |  |                                     |
|--|-------------------------------------|
| <input type="checkbox"/> 8 általánosnál kevesebb | <input type="checkbox"/> technikum  |
| <input type="checkbox"/> 8 általános             | <input type="checkbox"/> főiskola   |
| <input type="checkbox"/> szakmunkásképző         | <input type="checkbox"/> egyetem    |
| <input type="checkbox"/> szakközépiskola         | <input type="checkbox"/> egyéb..... |
| <input type="checkbox"/> gimnázium               |                                     |

Iskolai végzettsége okán mennyire érzi magát másnak, mint közvetlen környezete?

1: olyan, mint a többiek → 5: nagyon más



Édesapja iskolai végzettsége? .....

Édesapja iskolai végzettsége az Ön iskolai végzettségénél ...

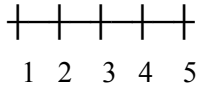
- |   |  |
|---|--|
| <input type="checkbox"/> sokkal nagyobb | <input type="checkbox"/> kisebb        |
| <input type="checkbox"/> nagyobb        | <input type="checkbox"/> sokkal kisebb |
| <input type="checkbox"/> azonos         | <input type="checkbox"/> más.....      |

Édesanyja iskolai végzettsége az Ön iskolai végzettségénél

- |   |  |
|---|--|
| <input type="checkbox"/> sokkal nagyobb | <input type="checkbox"/> kisebb        |
| <input type="checkbox"/> nagyobb        | <input type="checkbox"/> sokkal kisebb |
| <input type="checkbox"/> azonos         | <input type="checkbox"/> más.....      |

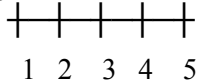
A munkásságon belül az alábbi skálán hová helyezné el magát?

*1: a munkásság alsó rétege      5: munkásság elitje*



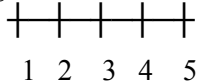
Hogyan ítéli meg a munkásság elismertségét a II. világháború előtt?

*1: egyáltalán nem ismerték el      5: teljes mértékben elismerték*



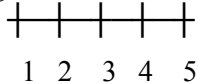
Hogyan ítéli meg a munkásság elismertségét a 1945 után?

*1: egyáltalán nem ismerték el      5: teljes mértékben elismerték*



Hogyan ítéli meg a munkásság elismertségét a jelenben?

*1: egyáltalán nem ismerték el      5: teljes mértékben elismerték*



Ha szabadon választhatna (választhatott volna), milyen munkából tartaná fenn magát és családját?

- |   |  |   |
|---|--|---|
| <input type="checkbox"/> eddigi munkája | <input type="checkbox"/> más ipari munka | <input type="checkbox"/> paraszti munka |
| <input type="checkbox"/> kétlaki munka  | <input type="checkbox"/> szellemi munka  | <input type="checkbox"/> „ügyeskedés”   |
| <input type="checkbox"/> vállalkozás    | <input type="checkbox"/> nem tudja       | <input type="checkbox"/> egyéb.....     |

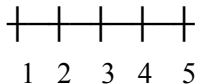
*Ha a vállalkozást választja: Milyen vállalkozás?.....*

Minek vallja magát?

- |                                  |                                      |                                    |
|----------------------------------|--------------------------------------|------------------------------------|
| <input type="checkbox"/> kétlaki | <input type="checkbox"/> nem kétlaki | <input type="checkbox"/> nem tudja |
|----------------------------------|--------------------------------------|------------------------------------|

Mennyire tartja fontosnak, hogy egy munkás politikával foglalkozzon?

*1: egyáltalán nem fontos; 5: nagyon fontos*



Az alábbi csoportok közül melyiknek a legfontosabb a politikával való foglalatosság?

*Rakja emelkedő sorrendbe! Legfontosabb a végpontok tisztázása!*

- |  |   |   |
|--|---|---|
| <input type="checkbox"/> földművesek (parasztság)    | <input type="checkbox"/> beosztott munkások   | <input type="checkbox"/> vezető munkások          |
| <input type="checkbox"/> beosztott értelmiségiek     | <input type="checkbox"/> vezető értelmiségiek | <input type="checkbox"/> szolgáltatásban dolgozók |
| <input type="checkbox"/> fegyveres testületek tagjai | <input type="checkbox"/> tulajdonosok         | <input type="checkbox"/> egyéb tehetős emberek    |

Ha most vasárnap parlamenti választások lennének, melyik pártra szavazna?

- |                                   |                                 |                                     |                              |                                |                               |
|-----------------------------------|---------------------------------|-------------------------------------|------------------------------|--------------------------------|-------------------------------|
| <input type="checkbox"/> MSZP     | <input type="checkbox"/> Fidesz | <input type="checkbox"/> Munkáspárt | <input type="checkbox"/> MDF | <input type="checkbox"/> SzDSz | <input type="checkbox"/> MIÉP |
| <input type="checkbox"/> más..... |                                 |                                     |                              |                                |                               |

Tagja-e valamilyen pártnak?

igen  nem

Ha igen, melyiknek? .....

Tagja volt-e a rendszerváltás előtt az MSZMP-nek?

- igen                       nem

Ha igen, töltött-e be funkciót pártban?

- igen                       nem

Tagja (volt) -e szakszervezetnek?

- igen                       nem

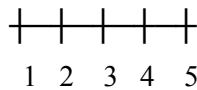
Hogyan szűnt meg a tagsága?

- kilépett                       nyugdíjba vonult                       más.....

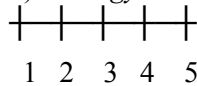
Hogyan ítéli meg a telepet, mint lakhelyet?

Az épített környezetet: házakat, utcákat, közműveket stb..Saját házat (komfort, szépség,

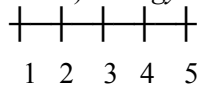
időtállóság, kényelem): 1: nagyon rossz; 5: nagyon jó



Környékét (biztonság, közművesítés, lakók): 1: nagyon rossz; 5: nagyon jó



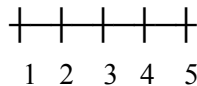
A település (a település egészét figyelembe véve) 1: nagyon rossz; 5: nagyon jó



Ha tehetné, elköltözne-e?

- Nem, soha  
 Talán, (ha lehetőség adódik)  
 Szeretne, de nem tud  
 Szeretne, de már nincs ereje újratekdeni, vagy valami itt tartja  
 Szeretne, el is költözik

Mennyire tetszik Önnek az ipari táj? 1: egyáltalán nem tetszik; 5: nagyon tetszik



Hogyan vett részt a gyermekek nevelésében az

apa.....

az

anya.....

..

más.....

.....

Hogyan jellemezné az akkori nevelési szokásokat?.....

.....

.....

.....

.....

.....

Miben különbözött a fiúk és a lányok nevelése?

.....  
.....  
.....

Az Ön családjában mennyi gyermek volt?

.....  
s általában a többi család-  
ban?.....

Hogyan nevelték az Ön családjában munkára a gyermeket?

.....  
.....  
.....

A szülők foglalkozása hogyan befolyásolta a fiatalokat a pályaválasztás-  
ban?.....

.....  
.....

Melyek voltak a kívánatos szakmák  
*lányok esetében* a pályaválasztó fiatal sze-  
rint?.....

a család, rokonság sze-  
rint?.....

fiúk esetében, a pályaválasztó fiatal sze-  
rint?.....

a család, rokonság sze-  
rint?.....

Mi alapján választottak párt, házastársat maguknak? Sorolja föl legfontosabb szempontokat!

.....  
.....  
.....

Házasságkötésükkor milyen anyagiakkal rendelkeztek? (*Lakás, bútorok, eszközök, pénz stb.*)

.....  
.....  
.....

Írja le a régi lakásuk berendezését! (*Alapterület, beosztás, berendezési tárgyak stb.*)

.....  
.....  
.....

Hogyan történt a lakás beosztása, ki hol lakott, aludt, tartózkodott legtöbbet?

.....  
.....  
.....

Volt-e olyan helység, amit egyes családtagok ritkán, vagy egyáltalán nem használhattak? (pl. tiszta szoba)

.....  
.....  
.....

A családban, a ház körül milyen munkákat végzett a  
nő?.....  
a fér-  
fi?.....

Mindennapi életünket meghatározzák, hogy hogyan viselkedünk másokkal. Hogyan köszönünk egymásnak, kit tegezünk, kit magázunk, illetve kivel milyen illedelmesen viselkedünk. Mi jellemezte a *társas érintkezés* formáit? Hozzon példákat is!  
a munkahelyen.....

.....  
.....  
a telepen.....

.....  
.....  
a telepen kívül.....  
.....  
.....

Mi jellemezte anyagi téren az életüket? (*Hiány és nélkülözés, jólét, biztonság stb.?*)  
a háború előtt?.....  
a szocialista időkben?.....  
most?.....

1956-ról alkotott véleményünk változhatott az idők folyamán. Szeretném megtudni, mi volt a véleménye, a megítélése az 1956-os eseményekről,  
1956-ban?  
.....  
.....  
.....  
.....

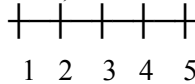
utána (1957-1989)?  
.....  
.....  
.....  
.....

a rendszerváltozás  
után?.....

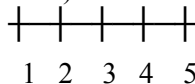
Soroljon fel negatívumokat és pozitívumokat, a szocializmus időszakából.  
negatív élmény:.....  
pozitív élmény:.....

Van-e nosztalgiaja a „rég” telep, a telepi élet iránt? (*Ha elköltözött, elköltözne, visszamenne-e?*)  
.....

Mennyire jellemzi a munkásokat (bányászokat) az ivás? *1: egyáltalán nem; 5: nagyon*



Mennyire jellemzi a munkásokat (bányászokat) az alkoholizmus? *1: egyáltalán nem; 5: nagyon*



Melyek voltak a leggyakoribb szórakozási lehetőségek (*Nők és férfiak esetében is!*)  
ittthon?.....  
otthonon kívül?.....

Mi a munka? Írja le mit tekint munkának? (*Szó szerint jegyezd le!*)  
.....  
.....  
.....  
.....  
.....

Válasszon ki 3 foglalkozást, amelyeket a legfontosabbnak, leghasznosabbnak tart, és rangsorolja! A legfontosabbal kezdje! *politikus, művész, tanár, adminisztrátor, jogász, szakmunkás, segédmunkás, művezető, mérnök, filozófus, néprajzkutató, eladó, buszsofőr, orvos, ápoló, földműves, állattenyésztő, rendőr, katona, sportoló, szolgáltató iparban dolgozók (fodrász, cipész, kozmetikus, stb.)*  
.....



Kit tart jó szeretőnek? Írja le!

.....  
.....  
.....  
.....

Milyen volt a házasságon kívüli szexuális élet közösségi megítélése (kiközösítések, beszédtema)?  
Ez mennyiben különbözik férfiaknál, nőknél?

.....  
.....  
.....  
.....

A településen volt-e területileg elkülönülés aszerint, hogy kinek mi volt a foglalkozása. Ha igen, ez  
hogyan működött?

.....  
.....  
.....  
.....

Az hogy egymás mellett laknak, kihat-e a munkahelyi kapcsolatokra, és hogyan?( főnök-beosztott,  
fizikai munkás-irodista, stb.)

.....  
.....  
.....  
.....

Megjelent-e ez a családtagok (gyerekek, asszonyok) közötti kapcsolatokban?

.....  
.....  
.....  
.....

A településként működött? Ha igen, miben nyilvánult ez meg, ha nem, miért alakult így?

.....  
.....  
.....  
.....

Mit gondol, mitől közösség a közösség. *(Soroljon fel legalább három ismérvet!)* Miért van meg itt?  
/ Miért nincs meg itt?

.....  
.....  
.....  
.....

Előfordult-e Önöknél, vagy az Önök környezetében fizikai bántalmazás (gyermekek, asszonyok,  
gyengébbek verése)? Ha igen, mennyire volt ez jellemző?

.....  
.....  
.....  
.....

Hogyan fogadta ezt az, akit bántalmaztak?

.....

.....  
.....  
.....  
Mit szólt ehhez a közösség?  
.....  
.....  
.....

Történt-e változás ennek megítélésében?  
.....  
.....  
.....

Mennyire volt jellemző, hogy férfiak összeverekedtek? Hol, miért, hogyan ítélték meg ezt a többiek?  
.....  
.....  
.....

Nők esetében ez hogyan működött?  
.....  
.....  
.....

Régen hogyan öltözött egy munkás család (*férfit, nőt, gyermeket, öregeket*)?  
.....  
.....  
.....

Mennyiben ünnepeltek máshogyan a munkások, mint a környező lakosok (*parasztok, polgárok - pl. május 1-én, Bányásznapkor, stb.*)?  
.....  
.....  
.....

Milyen ünnepeik voltak?  
.....  
.....  
.....

Vannak-e a családban nagyon régi iratok, oklevelek, igazolványok, kitüntetések, fotográfiák?  
.....  
.....  
.....

### **Kifejtős kérdések:**

Miért vallják magukat munkásnak?

*Miben különböznek például a paraszttól, polgártól, vállalkozótól?*

Mit vallanak a jövőről? Mondok pár állítást: A munkásság kora véget ért, lezárult, új jövő kezdődik? Mit gondol erről?

Néhány 20. századi történelmi eseményt sorolok fel. Szeretnénk megtudni, hogy Ön és családja hogyan élte meg ezeket az időszakokat. Kérem, meséljen el mindent, ami erről eszébe jut. Kíváncsiak vagyunk azokra az érzésekre, amelyeket az országos politikai változások okoztak és egy kisebb településen élők életében fontosak lehettek.

*Segítő kérdések: A kért időpontban hol élt, kikkel lakott, együtt; mennyiben okozott változást ez a családjuk életében?*

II. világháború idején...

1945-48-ig tartó koalíciós időszak ...

1953. A Rákosi korszak véget ért, Sztálin meghalt...

1956. Forradalom? Ellenforradalom? Népfelkelés?

1957. május elseje. Az 56-os forradalom utáni első május elseje...

1968. Az új gazdasági mechanizmus időszaka...

1970-es évek: Gulyáskommunizmus, építkezések, takarékbetétek, első külföldi utak...

1980-as évek: Változások, adó, GMK, vállalkozások, rendszerváltozás...

Mit gondol, mást jelent-e azoknak a vallás, a hit, az isteni létben való hit, akik a földdel dolgoznak, és azoknak, akik a bányászatban, kohászatban, vagy egyéb nehézipari ágazatban.

Ha igen, miért?

Ha nem, miért?

Nincs véleménye, miért

A jelenben mi jellemzi a munkásokat? Mi különbözteti meg a többiektől?

*Mi az, ami a legkevésbé jellemző rájuk?*

6. Vannak-e tipikus betegségek a munkások körében? Mi a véleménye a betegségekről?